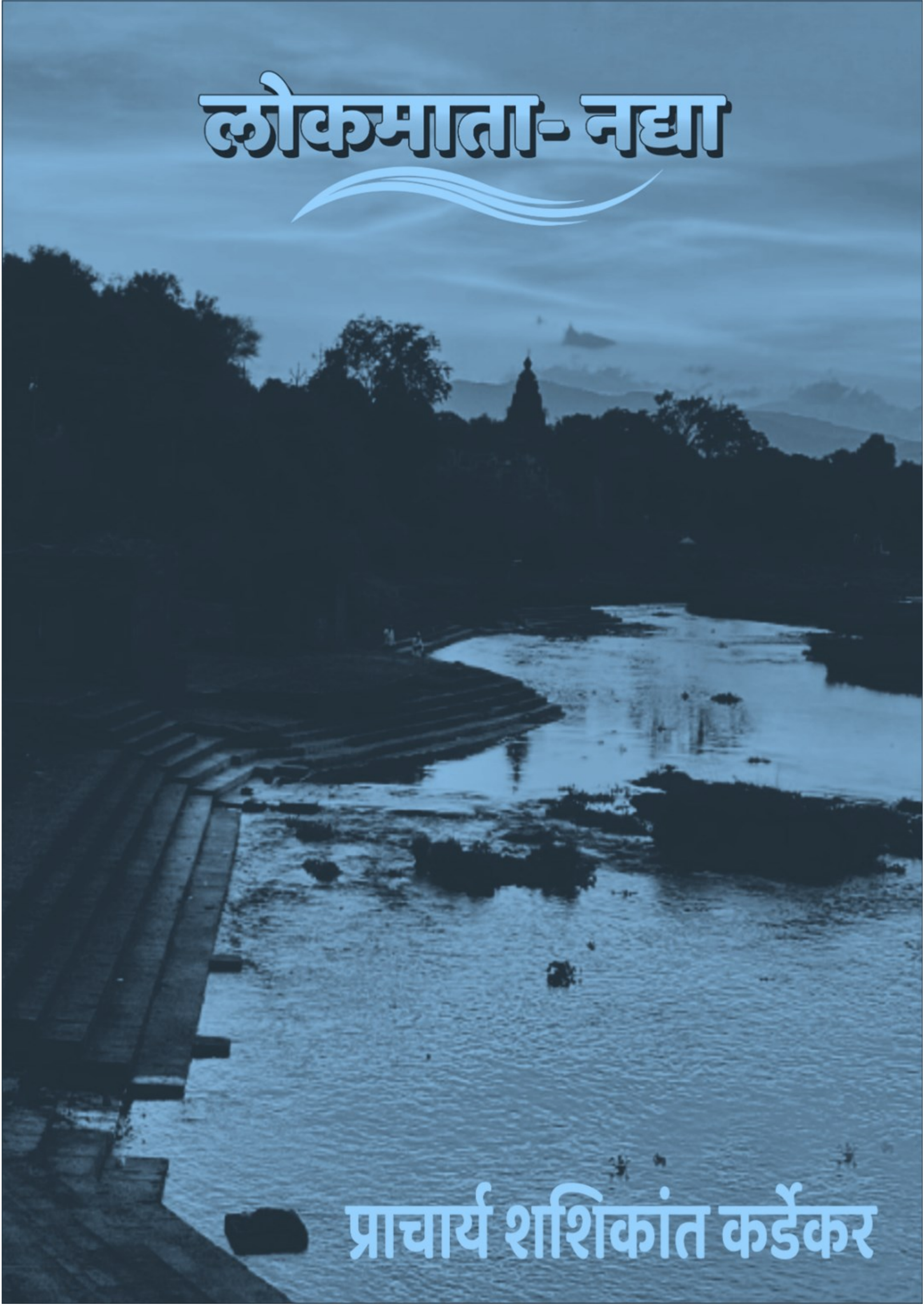

लोकमाता- नद्या
प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

लोकमाता- नदी

२

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

लोकमाता- नदी

लेखक: प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

‘श्रेयस’, नांदिवली रोड, डोंबिवली पूर्व,

भ्रमण दरध्वनी ९८३३३९९७९४

इ मेल shashikardekar@gmail.com

मुखपृष्ठ- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

प्रकाशक :- ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

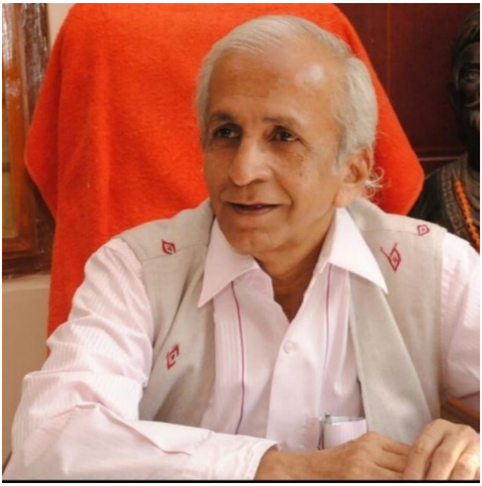
esahity@gmail.com

Whatsapp- 9987737237

(विनामूल्य ईपुस्तकांसाठी फ़क्त नाव गाव कळवा)
प्रकाशन : ४ फेब्रुवारी २०२६

छापिल प्रत खासगी वितरणासाठी उपलब्ध
देणगी मूल्य- रु. ६५०/- फक्त
(१००% रक्कम लेखकाकडे छपाईचा खर्च म्हणून जाईल.)
(संपर्क- प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर- ९८३३३९९७९४

लेखक परिचय

प्राचार्य शशिकांत कर्डेकर

एम.ए.बी.एड.

• ३५ वर्षे अध्यापन.त्यातील २५ वर्षे गणेश विद्यालय व कनिष्ठ महाविद्यालय टिटवाळा येथे प्राचार्य म्हणून कार्यरत.

• अध्यापकांच्या वरिष्ठ श्रेणी व निवड श्रेणीच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणात तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून जिल्हा व राज्य पातळीवर कार्यरत.

• डोंबिवली येथील राष्ट्रीय शिक्षण संस्थेचे माजी अध्यक्ष.

• विविधवनियतकालिकांतून कथा व समीक्षापर लेखन, विविध दिवाळी अंकांसाठी मान्यवरांच्या मुलाखती.

• सामाजिक, शैक्षणिक व विज्ञानविषयक अनेक विषयांवर व्याख्याने.

• **'जागतिक वैज्ञानिक कोशा'चे** निर्माते.सध्या ई साहित्य प्रतिष्ठान कडून **'या दिवशी विज्ञानात'** ही ई बुक मालिका व **भौगोलिक संज्ञाकोश, जागतिक पर्वतरांगा ही पुस्तके** प्रकाशित

प्रस्तावना

नदी ही केवळ भूभागावर वाहणारी जलरेषा नाही; ती मानवी जीवनाला आकार देणारी लोकमाता आहे. पर्वतांच्या कुशीतून उगम पावून मैदानी प्रदेशांतून शांतपणे वाहत जाणारी नदी भूमीला सुपीक करते, संस्कृतीला जन्म देते आणि पिढ्यान्‌पिढ्यांचे जीवन पोसते. म्हणूनच भारतीय परंपरेत नद्यांना माता मानून पूज्य स्थान दिले गेले आहे.नदी ही केवळ भूगोलातील एक घटक नाही; ती मानवी जीवनाला आकार देणारी, संस्कृती घडविणारी आणि पिढ्यान्‌पिढ्या जीवन पोसणारी लोकमाता आहे. पर्वतांच्या कुशीतून उगम पावून ती मैदानी प्रदेशांतून शांतपणे वाहत जाते, भूमीला सुपीक करते, वसाहती निर्माण करते आणि मानवी इतिहासाच्या प्रवासाला दिशा देते. म्हणूनच भारतीय संस्कृतीत नद्यांना माता मानून पूज्य स्थान दिले गेले आहे.भारतात एकूण ४०० नद्या आहेत त्यातील काही नद्‌चा परिचय करून देण्याचा हा प्रयत्न आहे..काही नद्यांचा परिशिष्ट स्वरूपात अल्प परिचय देण्यात आलेला आहे..

शास्त्रीय दृष्टीने पाहता, नद्या या पृथ्वीच्या जलचक्रातील अत्यंत महत्त्वाच्या वाहिन्या आहेत. अपक्षय, अपरदन, गाळसंचयन, भूजल पुनर्भरण आणि परिसंस्थेचा समतोल या सर्व प्रक्रिया नद्यांशी निगडित आहेत. भारतातील हिमालयीन व द्वीपकल्पीय नदीप्रणालींमुळे सुपीक मैदानांची निर्मिती झाली, कृषी व्यवस्था विकसित झाली आणि सामाजिक-आर्थिक जीवनाचा पाया रचला गेला. सिंधू, गंगा,

गोदावरी, कृष्णा, कावेरी यांसारख्या महान नद्यांप्रमाणेच असंख्य लहान, स्थानिक नद्यांनीही ग्रामीण व प्रादेशिक जीवनाला आधार दिला आहे.

मात्र आधुनिक काळात वाढते नागरीकरण, औद्योगिकीकरण, प्रदूषण, अतिक्रमण आणि हवामान बदल यांमुळे नद्यांचे नैसर्गिक स्वरूप आणि अस्तित्व धोक्यात आले आहे. अशा परिस्थितीत नद्यांकडे केवळ पाण्याचा स्रोत म्हणून नव्हे, तर सजीव, संवेदनशील परिसंस्था म्हणून पाहण्याची गरज अधिक तीव्रतेने जाणवते.

या पार्श्वभूमीवर "लोकमाता – नद्या" हे पुस्तक साकार झाले आहे. या पुस्तकाची संकल्पना मांडताना माझ्या मनात एकच विचार होता—नद्यांचा अभ्यास करताना शास्त्रीय अचूकता अबाधित ठेवत, त्यांचे मानवी जीवनाशी असलेले भावनिक व सांस्कृतिक नातेही तितक्याच प्रामाणिकपणे मांडावे. भूगोलाच्या अभ्यासात अनेकदा नद्या केवळ परीक्षापुरत्या मर्यादित राहतात; परंतु त्या जीवनाच्या केंद्रस्थानी आहेत, ही जाणीव पुन्हा जागी करणे आवश्यक आहे.

हे पुस्तक लिहिताना माझा उद्देश केवळ माहिती देण्यापुरता मर्यादित नाही. विद्यार्थी, शिक्षक, स्पर्धा परीक्षा अभ्यासक तसेच सर्वसामान्य वाचक यांना नद्यांचा सर्वांगीण परिचय करून देणे, ही या पुस्तकामागील मुख्य भूमिका आहे. नद्यांचा उगम, प्रवाहमार्ग, उपनद्या, विलयन, नदीखोरे, भौगोलिक वैशिष्ट्ये आणि सांस्कृतिक संदर्भ यांचा समतोल अभ्यास येथे सुलभ आणि सुबोध भाषेत मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. तसेच उगमापासून सागरात विलीन होई पर्यन्त नदी प्रवाहात होणारी स्थित्यंतरे म्हणजे नदीचे टप्पे त्यात नदी तयार करत असलेली भूरूपे याचा थोडक्यात परिचय करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे तो भूगोल अभ्यासक विद्यार्थ्यांना उपयुक्त ठरेल असा मला विश्वास आहे.प्रसिद्ध नद्यांसोबतच अनेक

दुर्लक्षित, अल्पज्ञात व स्थानिक नद्यांनाही या पुस्तकात योग्य स्थान देण्यात आले आहे.जगभरातील काही महत्वपूर्ण नद्यांचाही अल्प परिचय करून देण्या प्रयत्न आहे.

स्पर्धा परीक्षांच्या दृष्टीने आवश्यक असलेली तथ्यात्मक स्पष्टता, संकल्पनात्मक समज आणि विश्लेषणात्मक दृष्टी या तिन्ही घटकांचा विचार करून पुस्तकाची मांडणी करण्यात आली आहे. त्याचबरोबर, वाचकांच्या मनात नद्यांविषयी आदर, कृतज्ञता आणि संवर्धनाची भावना निर्माण व्हावी, हा या ग्रंथाचा आत्मा आहे.या पुस्तकाची उद्दिष्टे **१.**उगमापासून सागरात विलीन होई पर्यन्त नदी प्रवाहात होणारी स्थित्यंतरे म्हणजे नदीचे टप्पे त्यात नदी तयार करत असलेली भूरूपे याचा थोडक्यात परिचय करून देण्याचा प्रयत्न २.भारतातील प्रमुख तसेच स्थानिक नद्यांची विश्वसनीय व अभ्यासपूर्ण माहिती उपलब्ध करून देणे.३.नद्यांच्या भौगोलिक संकल्पना सुलभ, शास्त्रीय आणि समजण्यास सोप्या भाषेत स्पष्ट करणे.४..नद्यांचे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक महत्त्व अधोरेखित करणे.५..शालेय, महाविद्यालयीन व स्पर्धा परीक्षा अभ्यासकांसाठी उपयुक्त संदर्भग्रंथ तयार करणे.६..दुर्लक्षित व अल्पज्ञात नद्यांविषयी जागरूकता निर्माण करणे.७..पर्यावरणीय जाणीव वाढवून नद्यांच्या संवर्धनाबाबत जबाबदारीची भावना विकसित करणे.नदी जिवंत राहिली तरच भूमी, संस्कृती आणि मानवजातीचे भविष्य सुरक्षित राहील. लोकमाता नद्या यांचा सन्मान, अभ्यास आणि संरक्षण करणे—हीच या पुस्तकामागील खरी प्रेरणा आहे. नद्यांविषयी ज्ञान वाढविण्यासोबतच वाचकांच्या मनात आदर, संवेदनशीलता आणि संवर्धनाची भावना निर्माण व्हावी, आणि या लोकमातांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी आपण सर्वांनी स्वीकारावी—हाच या पुस्तकामागील खरा हेतू आहे.

माझे “यादिवशी विज्ञानात”ही पुस्तक मालिका, “जागतिक पर्वतरांगा” व “भूगोल संज्ञाकोश”मोठ्या आपुलकीने प्रसिध्द करणारे ई साहित्य प्रतिष्ठान मा..श्री सुनील सामंत व त्यांचे सहकारी यांनी दाखविलेल्या प्रेमा मुळेच हे पुस्तक लिहीण्याची प्रेरणा मिळाली त्याबद्दल त्यांच्या बद्दल ऋण व्यक्त करणे मी माझे कर्तव्य समजतो.हातानी लेखन करण्याचा कंटाळा असल्याने सर्व काम संगणकावर टंकमुद्रित केले पण संगणकाच्या बाबतीत अल्पशिक्षीत असल्याने माझी नात चि..आदिती हिने आजोबाना केलेल्या मार्गदर्शनाचा उल्लेख करणे आवश्यक वाटते..माझ्या वरील पुस्तकांचा वाचकांनी केलेल्या स्वागता प्रमाणे याही प्रयत्ना स्वागत करावे ही विनंती वजा अपेक्षा..

-शशिकांत कर्डेकर

||•||अर्पण पत्रिका||•||

त्वदिय पाद पंकजम् नमामि देवी नर्मदे

नर्मदा परिक्रमा करताना येणा-या दिव्य अनुभवांना

व

लोकमाता असणा-या सर्व नद्यांना समर्पित

||•||लोकमाता- नदी||•||

मित्रांनो, आपण सर्व जाणतो की पाणी म्हणजेच जीवन. पाणी नसते, तर पृथ्वीवर कोणतेही सजीव अस्तित्वात आले नसते. आणि हे जीवनदायी पाणी आपल्याला सर्वात जास्त मिळते ते कुठून? — नदीमधून!

म्हणूनच नदीला आपण जीवनदायिनी माता म्हणतो.

नदी आपल्या भूमीला, शेतांना आणि गावांना पोषण देते. ती शेतीला पाणी देते, त्यामुळे अन्नधान्य तयार होते. आपल्या ताटात जे अन्न येते, ते नदीच्या कृपेनेच शक्य होते. त्यामुळे शेतकरी तर नदीला लोकमाता मानतो. नदी नसती, तर शेती, अन्न, आणि शेवटी मानवाचे अस्तित्वच धोक्यात आले असते.

भारतीय संस्कृतीत नद्यांना केवळ पाण्याचा प्रवाह नव्हे, तर देवतेचे रूप मानले गेले आहे. गंगा माता, यमुना माता, गोदावरी माता, कृष्णा माता, नर्मदा माता — या सर्व नद्यांना आपण देवी म्हणून पूजतो. कारण त्या आपल्या जीवनाला शुद्धता, पवित्रता आणि समृद्धी देतात. नदीकाठीच आपल्या प्राचीन संस्कृती विकसित झाल्या — जसे सिंधू संस्कृती, गंगा-यमुना संस्कृती. त्यामुळे नदी केवळ पाण्याचा स्रोत नसून ती आपल्या संस्कृतीची जननी आहे.

नदी आपल्या लोकजीवनाशी इतकी जोडलेली आहे की तिला "लोकमाता" म्हणणे अगदी योग्य आहे. ती सर्वांना समान प्रेमाने पाणी देते —

श्रीमंत, गरीब, शेतकरी, पशू, पक्षी, झाडे — कोणालाही भेदभाव न करता. जसे आई आपल्या सर्व मुलांवर समान प्रेम करते, तसेच नदीही करते.

पण मित्रांनो, आज या लोकमातेची अवस्था फार दुःखद आहे. प्रदूषण, प्लास्टिक, रासायनिक कचरा आणि मानवी दुर्लक्ष यामुळे अनेक नद्या मृतप्राय झाल्या आहेत. आपण तिचा उपयोग तर करतो, पण तिचे रक्षण विसरतो.

म्हणून आता आपल्याला ठरवायचे आहे — या लोकमातेचे रक्षण करायचे! नदी स्वच्छ ठेवायची, प्लास्टिक वापर कमी करायचा, पाणी वाया घालवायचे नाही, आणि नदीकाठी वृक्षारोपण करायचे.

चला, आपण सर्वजण मिळून ही प्रतिज्ञा करूया —

"आपल्या लोकमातेचे रक्षण करू, तिचा सन्मान राखू, आणि स्वच्छ, सुंदर, प्रवाही नदी आपल्या पुढच्या पिढ्यांसाठी जपू!"

पृथ्वीवरील जीवनाचे अस्तित्व जलाशयांवर, विशेषतः नद्यांवर, अवलंबून आहे. मानवजातीच्या उत्क्रांतीपासूनच नदी ही समाजाच्या आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक आणि धार्मिक जीवनाचा केंद्रबिंदू राहिली आहे. जगातील सर्व प्राचीन संस्कृती — मेसोपोटेमिया (टायग्रिस-युफ्रेटीस), इजिप्त (नाईल), चीन (यांग्त्से व हुआंग-हो) तसेच भारतीय सिंधू संस्कृती — या सर्व नदीकाठीच विकसित झाल्या. त्यामुळे नदीचा अभ्यास म्हणजे केवळ भूगोल नव्हे, तर मानवी संस्कृतीचा इतिहास समजून घेण्याचा प्रयत्न होय.

भारताला नद्यांचे अद्भुत वरदान लाभले आहे. देशाच्या प्रत्येक भागात नदी ही केवळ जलस्रोत नसून ती लोकजीवनाची, शेतीची आणि अध्यात्माची अधिष्ठात्री आहे. गंगा, यमुना, ब्रह्मपुत्रा, गोदावरी, कृष्णा, नर्मदा, तापी, महानदी या प्रमुख नद्यांबरोबरच अनेक उपनद्या देशाच्या पर्यावरणीय आणि आर्थिक व्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. नद्या शेती, सिंचन, पिण्याचे पाणी, उद्योग आणि जलविद्युत निर्मिती यासाठी अत्यावश्यक आहेत.

परंतु आधुनिक काळात वाढती औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि प्रदूषणामुळे अनेक नद्या संकटात सापडल्या आहेत. त्यांच्या प्रवाहात घट, पाण्याची गुणवत्ता कमी होणे आणि जैवविविधतेवर परिणाम ही चिंताजनक स्थिती आहे. त्यामुळे नदीविषयक संशोधनाची गरज अधिक प्रकर्षाने जाणवते.

या पुस्तकाचा उद्देश जगातील तसेच भारतातील प्रमुख नद्यांचा भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून सर्वांगीण अभ्यास करणे हा आहे. नद्यांचे उगमस्थान, प्रवाह, उपनद्या, जलप्रवाह क्षेत्र, पर्यावरणीय परिणाम, तसेच नदीसंवर्धनासाठीचे प्रयत्न यांचा परिचय या पुस्तकातून होईल असा मला विश्वास वाटतो.

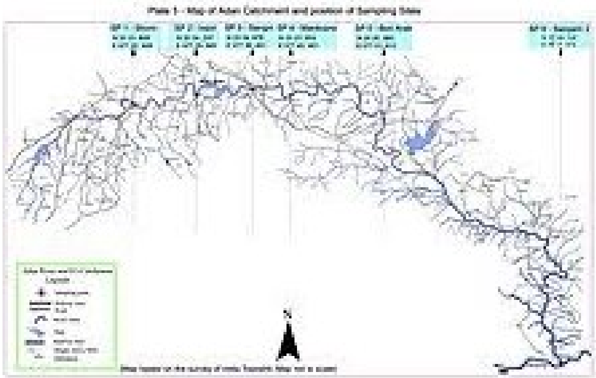
प्रकरण ५ भारतीय नद्या

अजंठा नदी Ajanta River

अजंठा नदी ही महाराष्ट्रातील औरंगाबाद जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी विशेषतः अजंठा लेण्यांच्या परिसरात महत्त्वाची आहे, कारण या लेण्यांच्या उंच चढीव कड्यांवर खोदलेल्या ३० लेण्यांपैकी अनेक नदीच्या काठावर स्थित आहेत.अजंठा नदी ही वाघोरा नदीच्या उपनदींपैकी एक आहे. वाघोरा नदी ही गोदावरी नदीच्या उपनदींपैकी एक असून, ती अजंठा लेण्यांच्या परिसरातून वाहते. अजंठा नदीचा उगम अजंठा पर्वतरांगेतील डोंगराळ भागात होतो.अजंठा लेणी या जागेचा ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व मोठा आहे. या लेण्यांमध्ये बौद्ध धर्माच्या विविध पैलूंवर आधारित चित्रकला, शिल्पकला आणि वास्तुकला पाहायला मिळते. अजंठा नदीच्या काठावर असलेल्या या लेण्यांमुळे नदीला एक धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.अजंठा नदीच्या परिसरातील जैवविविधता आणि निसर्ग सौंदर्य हे पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहे. या नदीच्या काठावर विविध वनस्पती आणि प्राणी आढळतात, ज्यामुळे या परिसराला एक निसर्गसंपन्न वातावरण प्राप्त झाले आहे.अजंठा नदीच्या प्रदूषण आणि पर्यावरणीय बदलांमुळे या परिसरातील जैवविविधता आणि सांस्कृतिक वारसा धोक्यात आले आहेत. स्थानिक प्रशासन आणि पर्यावरणीय संस्थांनी या परिसराचे संरक्षण करण्यासाठी विविध उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.अजंठा नदी आणि तिच्या परिसरातील लेणी हे

महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे अमूल्य ठेवा आहेत. या परिसराचे संरक्षण आणि संवर्धन हे आपल्या सर्वांची जबाबदारी आहे.

.अडाण नदी (Adan River)

अडाण नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ती गोडावरी नदीची उपनदी असून वाशिम आणि यवतमाळ जिल्ह्यांतून वाहते. या नदीला स्थानिक शेती, जलसंपदा आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या मोठे महत्त्व आहे.अडाण नदीचा उगम वाशिम जिल्ह्यातील सापटळा परिसरातील टेकड्यांतून होतो.ही नदी प्रामुख्याने दक्षिण व आग्नेय दिशेने वाहते. यवतमाळ जिल्ह्यातील कांदळी जवळ अडाण नदी पैनगंगा नदीला मिळते.पैनगंगा पुढे जाऊन गोदावरी नदीत विलीन होते.नदीचा प्रवाह वाशिम, हिंगोली आणि यवतमाळ जिल्ह्यांमधून जातो.अडाण धरण (Adan Dam) – वाशिम जिल्ह्यातील काळंब ता. मालेगाव येथे बांधलेले आहे; हे पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि सिंचनासाठी महत्त्वाचे आहे.अडाण नदीकाठचा भाग शेतीप्रधान असून नदीवर आधारित सिंचनामुळे कापूस, तूर, सोयाबीन इत्यादी पिकांची उत्पादकता वाढली आहे.नदीच्या काठावर अनेक लहान बंधारे आणि जलसंधारण प्रकल्प राबवले जातात.गोंदिया जिल्ह्यातील अंबागड

(Ambagad) परिसरातील टेकड्यांमधून अंबागड नदीचा उगम होतो.ही नदी प्रामुख्याने पूर्व किंवा आग्नेय दिशेने वाहते.पुढे जाऊन ही नदी स्थानिक लहान नाल्यांशी व प्रवाहांशी मिळून मोठ्या नदीत (बहुधा वैनगंगा नदीच्या उपप्रवाहात) सामील होते.नदी परिसरात शेतीसाठी पाण्याचा प्रमुख स्रोत आहे.परिसरातील भूजलपातळी व मातीची सुपीकता या नदीवर अवलंबून असते.अंबागड परिसर ऐतिहासिकदृष्ट्या “अंबागड किल्ला”साठी प्रसिद्ध आहे, आणि त्या टेकडीच्या पायथ्याशी हाच नदीप्रवाह आढळतो.

अग्रणी नदी Agrani River

अग्रणी नदीचा उगम महाराष्ट्रातील सांगली जिल्ह्यातील खानापूर तालुक्यातील तामखडी गावाजवळील अडसरवाडी येथे होतो.नदीची एकूण लांबी सुमारे १०५ किलोमीटर आहे.ही नदी सांगली जिल्ह्यातील खानापूर, तासगाव आणि कवठेमहांकाळ तालुक्यांतून वाहते आणि कर्नाटकातील बेळगाव जिल्ह्यातील अथणी तालुक्यात कृष्णा नदीला मिळते.अग्रणी नदीच्या

पाणलोट क्षेत्रात महाराष्ट्रातील १०७ गावे समाविष्ट आहेत.लुप्तता आणि पुनरुज्जीवन: अग्रणी नदी गेल्या काही दशकांत गाळ, माती आणि झाडाझुडपांमुळे लुप्त झाली होती. तथापि, "पाणी अडवा, पाणी जिरवा" या उपक्रमांतर्गत २०१३ मध्ये नदीच्या पुनरुज्जीवनाचे कार्य सुरू करण्यात आले.नदीपात्राचे खोलीकरण आणि रुंदीकरण.नदीपात्रात ५० ते ६० नालाबांधांची उभारणी. नदीच्या उगमापासून २२ किलोमीटर लांबीच्या लुप्त झालेल्या भागाचे पुनरुज्जीवन. स्थानिक ग्रामस्थ, स्वयंसेवी संस्था आणि प्रशासनाच्या सहकार्याने हे कार्य पूर्ण झाले.२०१९ मध्ये केंद्र सरकारच्या जलशक्ती मंत्रालयाने अग्रणी नदीच्या पुनरुज्जीवन कार्यासाठी सांगली जिल्ह्याला "राष्ट्रीय जल पुरस्कार" प्रदान केला. या पुरस्कारामुळे नदी पुनरुज्जीवनाच्या कार्याची राष्ट्रीय पातळीवर दखल घेण्यात आली आणि इतर जिल्ह्यांसाठी आदर्श ठरला. नदीच्या पुनरुज्जीवनामुळे १०५ गावांतील २८, ००० शेतकऱ्यांना पिण्याचे आणि शेतीसाठी पाणी उपलब्ध झाले. नदीच्या पुनरुज्जीवनामुळे सिंचनासाठी पाणी उपलब्ध झाल्याने शेतीला चालना मिळाली आहे.अग्रणी नदीचे उगम क्षेत्र अजूनही कोरडे आहे. जलपुरुष डॉ. राजेंद्रसिंह राणा यांनी या भागात तलाव उभारण्याची आवश्यकता व्यक्त केली आहे, ज्यामुळे नदीचा उगम पुनरुज्जीवित होईल. अग्रणी नदीचे पुनरुज्जीवन हे जलस्रोत व्यवस्थापनातील एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. स्थानिक समुदायाच्या सक्रिय सहभागामुळे नदीचे पुनरुज्जीवन शक्य झाले. तथापि, नदीच्या उगम क्षेत्राचे पुनरुज्जीवन आवश्यक आहे, ज्यासाठी स्थानिक प्रशासन आणि नागरिकांनी एकत्र येऊन प्रयत्न केले पाहिजेत.

आघनाशिनी नदी Aghnashini River

आघनाशिनी नदी ही कर्नाटक राज्यातील उत्तर कन्नड (उत्तरा कन्नड) जिल्ह्यातील एक स्वच्छ, प्रदूषणमुक्त आणि नैसर्गिक नदी म्हणून प्रसिद्ध आहे. या नदीला स्थानिक लोक "आघनाशिनी होळे" किंवा "कुमताची नदी" असेही संबोधतात. ही नदी आपल्या स्वच्छ प्रवाह, जैवविविधता आणि स्थानिक लोकजीवनाशी असलेल्या नात्यामुळे विशेष महत्त्वाची आहे.आघनाशिनी नदीचा उगम शंकरा पर्वत (Sirsi तालुका, कर्नाटक) येथील मानचुक्के टेकड्यांवरून (सुमारे 670 मी. उंचीवरून) होतो.नदी पश्चिमेकडे वाहत Sirsi, Yana, Sodhe, Sulebail, Kagal, आणि Aghanashini गावातून प्रवास करते.शेवटी ती अरबी समुद्रात (Arabian Sea) मिसळते.नदीची एकूण लांबी सुमारे 117 कि.मी. आहे.

आघनाशिनी नदीच्या काही लहान उपनद्या पुढीलप्रमाणआहेत:, Sodhe होळे, Kumta होळे, Haridravathi होळेया उपनद्यांमुळे नदीच्या खोऱ्याला ओलावा व सुपीकता प्राप्त होते.घनाशिनी नदीखोरे सुमारे 1200 चौ.कि.मी. क्षेत्र व्यापते.हा भाग घनदाट जंगलांनी, शेती क्षेत्रांनी व मँग्रोव्ह जंगलांनी समृद्ध आहे.नदी अरबी समुद्रात मिळण्यापूर्वी मँग्रोव्ह दलदलीच्या विस्तीर्ण पट्ट्यातून

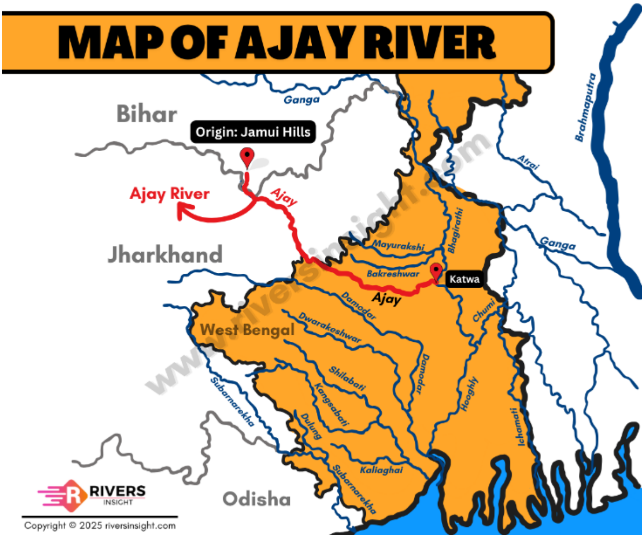
वाहते — हे क्षेत्र जैवविविधतेसाठी खूप प्रसिद्ध आहे.आघनाशिनी नदी कर्नाटकातील प्रदूषणमुक्त नद्या यामध्ये गणली जाते.नदीच्या मुखाजवळ मँग्रोव्ह अरण्ये, शिंपले, कोळंबी, मासे, पक्षी, आणि इतर जलचर प्रजाती मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.हा परिसर रामसर आर्द्रप्रदेश (Ramsar Wetland) घोषित करण्यासाठी प्रस्तावित आहे.नदीकाठच्या गावांतील लोक मासेमारी, मीठनिर्मिती, भातशेती, आणि नारळ व सुपारी शेतीवर अवलंबून असतात.नदी स्थानिकांसाठी जीवनरेखा आहे.नदी अरबी समुद्रात मिळते त्या ठिकाणाला आघनाशिनी मुख (Aghanashini Estuary) म्हणतात.हे भारतातील सर्वात मोठ्या आणि समृद्ध खाऱ्या पाण्याच्या नदीमुखांपैकी एक आहे.नदीचा प्रवाह याणा गुंफा, सोडे मठ, कागल, आणि आघनाशिनी खाडी या ठिकाणांमुळे पर्यटकांना आकर्षित करतो.हा परिसर पर्यावरण पर्यटनासाठी प्रसिद्ध होत आहे.

अंगा नदी (Anga River)

अंगा नदी ही भारतातील एक स्थानिक नदी आहे, जी प्रामुख्याने बिहार आणि झारखंड राज्यांतून वाहते. ही नदी स्थानिक शेतीसाठी, जलसंपदा व्यवस्थापनासाठी आणि भूजल पुनर्भरणासाठी महत्त्वाची आहे. अंगा नदीचा उगम झारखंड किंवा बिहारमधील उंच टेकड्यांमधून होतो.दिशा: नदी पूर्वेकडे वा आग्नेय दिशेने वाहते. पुढे अंगा नदी कोई नदी किंवा गंगा प्रणालीत मिळते.नदीकाठचा परिसर शेतीप्रधान असून स्थानिक पिकांसाठी पाण्याचा स्रोत आहे.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जास्त असतो; उन्हाळ्यात नदी कमी प्रवाही

होते.नदीच्या काठावर काही लहान बंधारे आणि जलसंधारण तळ्या बांधलेल्या आहेत.

अजय नदी (Ajay River)

अजय नदी ही भारतातील बिहार आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांमधून वाहणारी एक महत्त्वाची नदी आहे. गंगा नदीची ही एक उपनदी (Tributary) आहे. या नदीचे ऐतिहासिक, भौगोलिक व सामाजिक महत्त्व विशेष आहे.अजय नदीचा उगम बिहार राज्यातील छोटानागपूर पठारावर (Jharkhand मधील Deoghar जिल्ह्याजवळील Jamui टेकड्यांमधून) होतो.उगमाचे सुमारे उंचीस्थान: ३६० मीटर समुद्रसपाटीपासून उंच.अजय नदीचा प्रवास पुढीलप्रमाणे आहे — झारखंड राज्यात – देवघर (Deoghar) आणि जामुई (Jamui) जिल्ह्यांमधून प्रवास.बिहारच्या सीमेवरून पश्चिम बंगालमध्ये प्रवेश.पश्चिम बंगालमध्ये – बर्धमान (Bardhaman), बीरभूम (Birbhum) आणि कटवा (Katwa) या प्रदेशांतून वाहते.शेवटी गंगा नदीला कटवा (Katwa) येथे मिळते.एकूण लांबी

अंदाजे २८८ किलोमीटर लांबीची ही नदी आहे.झारखंडमध्ये – सुमारे १५२ किमी पश्चिम बंगालमध्ये – सुमारे १३६ किमी अजय नदीच्या प्रमुख उपनद्या पुढीलप्रमाणे आहेत –पाथराचलका Pathrochalaka), कुनूर (Kunur), मोर (Mor), तुमुनी (Tumuni) या उपनद्या प्रामुख्याने पावसाळ्यात पाणी पुरवतात.अजय नदीचे खोरे छोटानागपूर पठाराच्या कडेकपारीतून सुरू होऊन सपाट मैदानात उतरते.त्यामुळे वरच्या भागात घळी, दऱ्या आणि खडकाळ किनारे दिसतात, तर नंतरच्या भागात सपाट सुपीक मैदान तयार होते.पश्चिम बंगालमधील भागात या नदीच्या पुरामुळे गाळ (alluvium) साचून जमीन सुपीक होते.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने मॉनसूनवर अवलंबून असतो.उन्हाळ्यात पाणी कमी, तर पावसाळ्यात पूरस्थिती निर्माण होते.विशेषतः जुलै–सप्टेंबर काळात नदीला पुर येतात.शेतीसाठी सिंचन (Irrigation).स्थानिक पातळीवर मासेमारी.काही भागात वीज निर्मिती आणि पाणीपुरवठ्यासाठी लहान धरणे.नदीकाठच्या गावांसाठी पिण्याचे पाणी व कृषीउत्पादनाचे महत्त्वाचे साधन.अजय नदीला स्थानिक परंपरेत "पवित्र नदी" मानले जाते.या नदीचा उल्लेख काही प्राचीन बंगाली साहित्यकृतींमध्ये येतो.नदीच्या आसपास अनेक ऐतिहासिक स्थळे (उदा. बर्धमान जिल्ह्यातील मंदिर व किल्ले) वसलेली आहेत.औद्योगिक व शहरी कचरा, वाळू उत्खनन आणि वृक्षतोडीमुळे नदी प्रदूषित होत आहे.अनेक ठिकाणी पावसाळ्यानंतर गाळ साचून प्रवाहमार्ग बदलतो.पर्यावरण विभागाने नदी पुनरुज्जीवनासाठी प्रयत्न सुरू केले आहेत.अजय नदी कटवा शहराजवळ (जि. बर्धमान) गंगा नदीत मिळते.गंगा नदीत मिळण्यापूर्वी ती बडकी नदी (Kunur Nadi) शी मिळते, आणि नंतर एकत्रित प्रवाह गंगेत मिसळतो

अजयर नदी Ajayar River

अजयर नदी ही पश्चिम बंगालमध्ये प्रवाहित होणारी मध्यम लांबीची नदी असून ती *पंजेत* (Panchet) धरणाजवळ दामोदर नदीत मिसळते. नदीचा उगम झारखंडातील छोटा नागपूर पठाराच्या पूर्वेकडील टेकड्यांत होतो. प्रवाह प्रामुख्याने पूर्वेकडे असून नदीच्या पात्रात खडकाळ व वाळूमिश्रित गाळ आढळतो. हंगामी पूर ही नदीची वैशिष्ट्यपूर्ण बाब आहे.

अनकलमत्ती नदी (Ankalamatti River)

अनकलमत्ती नदी (Ankalamatti River)कर्नाटक, भारत नदी मुख्यतः सह्याद्री पर्वतरांगांमधून सुरू होते. ही नदी पूर्वेकडे वाहते आणि आसपासच्या गावांमध्ये शेतीसाठी महत्त्वाची आहे.पाणी सिंचनासाठी आणि काही ठिकाणी स्थानिक गरजांसाठी वापरले जाते.नदीकाठी स्थानिक लोकांचे जीवन आणि शेती अवलंबून आहे.पावसाळ्यात प्रवाह जास्त असतो.हिवाळ्यात नदीचा प्रवाह कमी होतो.

अनास नदी Anas River

अनास नदी ही मध्य प्रदेशातील झाबुआ जिल्ह्यातील महत्त्वाची नदी आहे, जी राजस्थानच्या डुंगरपूर जिल्ह्यात प्रवेश करून महि नदीला

मिळते. ही नदी महि नदीची डाव्या काठावरची प्रमुख उपनदी आहे.झाबुआ जिल्ह्यातील कलमोराजवळ, विंध्य पर्वताच्या उत्तरेकडील उतारावर.हीची लांबी: सुमारे १५६ किलोमीटरआहे.जलक्षेत्र: अंदाजे ५, ६०४ चौरस किलोमीटर.पश्चिमोत्तर दिशेने वाहत जाऊन राजस्थानच्या डुंगरपूर जिल्ह्यात महि नदीला मिळते.अनास नदीला अनेक उपनद्या आहेत, ज्यात हरण, पाट, नेगडिया, मोड, सापन, सुनार आणि पाट यांचा समावेश होतो. या उपनद्यांमुळे अनास नदीला महत्त्वपूर्ण जलस्रोत मिळतो. झाबुआ आणि डुंगरपूर जिल्ह्यातील शेतकरी अनास नदीच्या पाण्यावर अवलंबून आहेत. पावसाळ्यात नदीला पूर येतो, ज्यामुळे शेतीला खतपाणी मिळते, परंतु यामुळे धोकेही निर्माण होतात.अनास नदीच्या पाण्यात विविध जलचर आणि वनस्पती आढळतात. झाबुआ परिसरातील जलचरांचा अभ्यास केल्यावर विविध प्रजातींचा समावेश दिसून आला आहे. या नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता आणि जैवविविधता महत्त्वपूर्ण आहे.अनास नदीच्या काठावर विविध आदिवासी समुदायांचे वस्तीस्थळे आहेत. या नदीच्या काठावर असलेल्या लेणी, मंदिरे आणि निसर्ग सौंदर्यामुळे स्थानिक आणि पर्यटकांना आकर्षित करते.अनास नदीला प्रदूषण, जलस्रोतांचा अत्यधिक वापर आणि पर्यावरणीय बदल यांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. स्थानिक प्रशासन आणि पर्यावरणीय संस्थांनी या समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी विविध पावले उचलली आहेत.अनास नदी ही मध्य प्रदेश आणि राजस्थानमधील एक महत्त्वपूर्ण जलस्रोत आहे. या नदीच्या पाण्यावर स्थानिक समुदायांचे जीवनमान

गुजरातमधील "अनास नदी" (Anas River)

ही पश्चिम भारतातील एक महत्त्वाची नदी आहे, जी विशेषतः कच्छ जिल्ह्यातील रावलश्वर गावाजवळ उगम पावते. ही नदी "काली नदी" (Kali River) म्हणूनही ओळखली जाते.उगम: रावलश्वर गावाजवळ, गुजरात.लांबी: सुमारे ४० किलोमीटर.जलक्षेत्र: अंदाजे १४७ चौरस किलोमीटर. काही स्रोतांनुसार, या नदीला "काली नदी" (Kali River) असेही ओळखले जाते.अनास नदीला अनेक उपनद्या आहेत, ज्यात हरण, पाट, नेगडिया, मोड, सापन, सुनार आणि पाट यांचा समावेश होतो. या उपनद्यांमुळे अनास नदीला महत्त्वपूर्ण जलस्रोत मिळतो.झाबुआ आणि डुंगरपूर जिल्ह्यातील शेतकरी अनास नदीच्या पाण्यावर अवलंबून आहेत. पावसाळ्यात नदीला पूर येतो, ज्यामुळे शेतीला खतपाणी मिळते, परंतु यामुळे धोकेही निर्माण होतात.अनास नदीच्या पाण्यात विविध जलचर आणि वनस्पती आढळतात. झाबुआ परिसरातील जलचरांचा अभ्यास केल्यावर विविध प्रजातींचा समावेश दिसून आला आहे. या नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता आणि जैवविविधता महत्त्वपूर्ण आहे.अनास नदीच्या काठावर विविध आदिवासी समुदायांचे वस्तीस्थळे आहेत. या नदीच्या काठावर असलेल्या लेणी, मंदिरे आणि निसर्ग सौंदर्यामुळे स्थानिक आणि पर्यटकांना आकर्षित करते.अनास नदीला प्रदूषण, जलस्रोतांचा अत्यधिक वापर आणि पर्यावरणीय बदल यांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. स्थानिक प्रशासन आणि पर्यावरणीय संस्थांनी या समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी विविध पावले उचलली आहेत.

अनेर नदी (Aner River)

अनेर नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक उपनदी आहे आणि ताप्ती नदी (Tapi River) प्रणालीची भागीदार आहे. ही मुख्यतः सांगली आणि सातारा जिल्ह्यांतून वाहते आणि स्थानिक शेतीसाठी महत्त्वाची आहे.अनेर नदीचा उगम सातारा जिल्ह्यातील पश्चिम घाटाच्या टेकड्यांमधून होतो. ही नदी पश्चिमेकडे वाहते. अनेर नदी पुढे जाऊन ताप्ती नदीत मिळते.अनेर नदीच्या काठचा प्रदेश शेतीप्रधान आहे; तिथल्या पिकांसाठी पाण्याचा मुख्य स्रोत आहे.नदी परिसरात काही लहान बंधारे व जलसंधारण प्रकल्प आहेत, जे स्थानिक पाण्याचे व्यवस्थापन करतात.पावसाळी प्रवाहामुळे ही नदी अधिक सक्रिय होते.

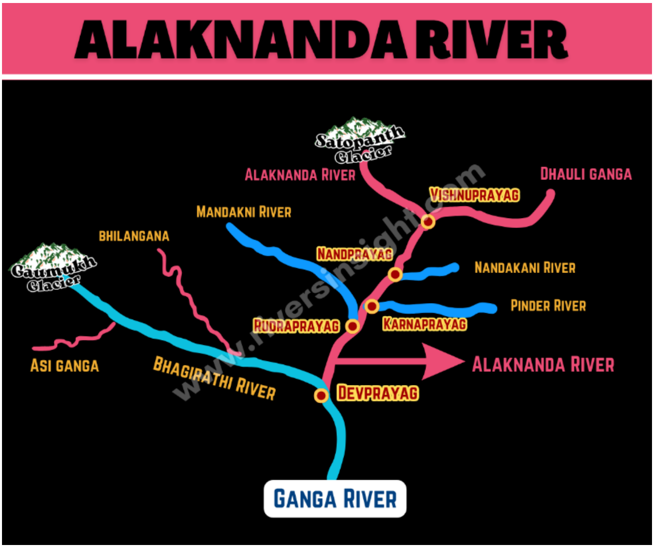
अत्राई नदी (Atrai River)

अत्राई नदी ही भारत आणि बांगलादेशमध्ये वाहणारी एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी पश्चिम बंगाल (भारत) आणि नंतर बांगलादेशमधून वाहते आणि स्थानिक शेतीसाठी व पाणी व्यवस्थापनासाठी महत्त्वाची आहे.अत्राई नदीचा उगम भारताच्या पश्चिम बंगालमधील कोच ही नदी दक्षिण आणि आग्नेय दिशेने वाहते.अत्राई नदी पुढे जाऊन पद्मा नदी / गंगा प्रणालीशी मिळते.अत्राई नदी परिसरातील शेतीसाठी पाण्याचा मुख्य स्रोत आहे; विशेषतः धान्य, गहू आणि बांगलादेशमध्ये ज्वारीसाठी. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह प्रचंड वाढतो, ज्यामुळे

बांगलादेशमधील काही भागात पूर येतात.नदीच्या काठावर लहान बंधारे आणि सिंचन प्रकल्प राबविले गेले आहेत.

अलकनंदा नदी Alaknanda River

गंगा नदीची उपनदी अलकनंदा नदीचा उगम उत्तराखंड राज्यातील बद्रीनाथच्या वर असलेले सतोपंथ हिमनदी (ग्लेशियर) आणि भगीरथ खडक हिमनदी यांच्या संगमातून होतो.ही एक हिमालयीन नदी असून ती प्रामुख्याने उत्तराखंडच्या गढवाल प्रदेशातून सुमारे १९५ किलोमीटर (किमी) वाहते.हिंदू धर्मात या नदीला अत्यंत पवित्र स्थान आहे. प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र बद्रीनाथ मंदिर अलकनंदा नदीच्या तीरावर वसलेले आहे.अलकनंदा नदी गंगेत विलीन होण्यापूर्वी तिला अनेक नद्या येऊन मिळतात. या नद्यांच्या संगमांना पंचप्रयाग (पाच पवित्र संगम) म्हणून ओळखले जाते, जे हिंदू तीर्थक्षेत्रांचे महत्त्वाचे स्थान आहेत:विष्णुप्रयाग: येथे अलकनंदा आणि धौलीगंगा नदीचा संगम होतो.नंदप्रयाग: येथे अलकनंदा आणि नंदाकिनी नदीचा संगम होतो.कर्णप्रयाग: येथे अलकनंदा आणि पिंडर

नदीचा संगम होतो.रुद्रप्रयाग: येथे अलकनंदा आणि मंदाकिनी नदीचा संगम होतो.देवप्रयाग: हा अंतिम आणि सर्वात महत्त्वाचा संगम आहे, जिथे अलकनंदा नदी भागीरथी नदीला मिळते. या संगमानंतर हा संयुक्त प्रवाह गंगा नदी म्हणून ओळखला जातो.गंगा नदीची निर्मिती (Formation of Ganga):जलवैज्ञानिक दृष्ट्या (Hydrologically), अलकनंदा नदीचा प्रवाह भागीरथीपेक्षा अधिक असतो. त्यामुळे अनेकदा अलकनंदा हीच गंगा नदीची मुख्य स्रोत-धारा मानली जाते. देवप्रयाग येथे भागीरथीशी संगम झाल्यावरच या प्रवाहाचे नाव 'गंगा' असे होते.धार्मिक महत्त्व (Religious Importance):अलकनंदा नदीला हिंदू धर्मग्रंथांमध्ये गंगा नदीच्या बरोबरीचे महत्त्व आहे.हे नदीपात्र चमोली, रुद्रप्रयाग, टिहरी आणि पौडी या जिल्ह्यांतून वाहते.अलकनंदा नदीच्या काठावर बद्रीनाथ, जोशीमठ यांसारखी अनेक महत्त्वाची तीर्थस्थाने आहेत.थोडक्यात, अलकनंदा नदी ही केवळ एक हिमालयीन नदी नसून, भारतीय संस्कृती आणि धर्मानुसार अत्यंत पवित्र व पूजनीय मानली जाणारी, गंगा नदीच्या निर्मितीमधील एक महत्त्वाची स्रोत-धारा आहे.

अलवंडी नदी (Alavandi River)

अलवंडी नदी ही कर्नाटक राज्यातील एक लहान नदी आहे, जी मुख्यतः कोडगू (Kodagu) जिल्हा मधून वाहते. ही नदी स्थानिक शेती, पाणी व्यवस्थापन आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या महत्त्वाची आहे. अलवंडी नदीचा उगम पश्चिम घाटातील कोडगू जिल्ह्यातील टेकड्यांमधून होतो. ही नदी दक्षिण किंवा दक्षिण–पश्चिम दिशेने वाहते. अलवंडी नदी पुढे जाऊन कावेरी नदीच्या उपप्रवाहात मिळते.नदीकाठचा परिसर शेतीप्रधान असून चहा, कॉफी आणि तूर

इत्यादी पिकांसाठी पाणी पुरवठा करते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जास्त असतो; उन्हाळ्यात तो कमी होतो.नदीच्या काठावर काही लहान तळी आणि जलसंधारण प्रकल्प आहेत.

अली (अलियार / Aali / Aliyar) नदी

उगम अली नदीचा उगम *पश्चिम घाटातील* अनामलाई (Anamalai) पर्वतरांगेत होतो.उगम प्रदेश प्रामुख्याने दाट जंगल, जास्त पर्जन्यवृष्टी आणि जैवविविधतेसाठी प्रसिद्ध आहे.प्रवाह दिशा नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने दक्षिण–पूर्व दिशेला आहे.पर्वतीय भागातून उतरताना नदीचा वेग जास्त असतो; तर मैदानात आल्यावर प्रवाह मंदावतो.मुख्य प्रदेश / गावंअली नदी खालील प्रदेशातून वाहते—अलियार, पोल्लाची (Pollachi) परिसर *अनामलाई टायगर रिझर्व्ह* लगतचे जंगलक्षेत्र वेलीपारै, अत्तकत्ती इत्यादी घाटमार्ग परिसर महत्त्वाचे जलस्रोत.अलियार धरण (Aliyar Dam)1959–1969 दरम्यान बांधलेले बहुउद्देशीय धरण.तामिळनाडूच्या कोयंबटूर व तिरुपूर जिल्ह्यातील सिंचनासाठी महत्त्वाचे.670 हेक्टरपेक्षा जास्त क्षेत्र सिंचनाखाली.धरणातून पाणी सिंचन, मत्स्यपालन, स्थानिक जलपुरवठा आणि पर्यटनासाठी वापरतात.येथे अलियार रिझर्व्होयर आणि जवळच अलियार पार्क (पर्यटनस्थळ) आहे.जलवैशिष्ट्ये नदी

पावसावर अवलंबून असल्यामुळे *ऋतूनुसार प्रवाहात मोठे बदल* दिसतात.भूभाग खडकाळ असल्याने नदी अनेक ठिकाणी लहान धबधबे, ओढे तयार करते.नदीतील गाळ मध्यम प्रमाणात असून मुख्यतः काळा माती आणि खडकांचे तुकडे असतात.उपयोग सिंचन : पोल्लाची परिसरातील ऊस, नारळ, केळी शेतीसाठी पाणीपुरवठा पर्यटन : अलियार धरण, उद्यान, फॉरेस्ट क्षेत्रातील दृश्यसौंदर्य मत्स्यव्यवसाय : रिझर्व्हॉयरमध्ये स्थानिक मत्स्यसंपदा पर्यावरणीय महत्त्व नदीचा उगम अनामलाई टायगर रिझर्व्ह परिसरात असल्यामुळे अनेक प्राणी, पक्षी, जलजीव यांचे निवासस्थान.नदी परिसरात हत्ती, बायसन, चितळ, सांबर, विविध पक्षीप्रजाती आढळतात.नदी पश्चिम घाटातील जलचक्राला आधार देते.जोडणी अली नदी *अमरवती नदी* प्रणालीशी आणि त्यामार्फत *कावेरी खोऱ्याशी* अप्रत्यक्षपणे जोडली जाते असे जलसंपदा अभ्यासात मानले जाते.

अमरावती नदी Amravati River

उगमस्थळ अमरावती नदीचा उगम पश्चिम घाटातील अनाईमलई (Anaimalai) पर्वतरांगांमध्ये, केरळ राज्यातील इडुक्की जिल्ह्यातील मनकाडू/अमरावती आरक्षित वन परिसरात होतो.उगम साधारण 1, 800–2, 000 मी उंचीवर.प्रवाह क्षेत्र उगमापासून नदी पूर्वेकडे वाहते.नंतर ती तमिळनाडू राज्यात प्रवेश करते व तिरुपूर, डिंडीगुल, करूर जिल्ह्यातून जाते.पुढे करूरजवळ ही नदी कावेरी नदीला मिळते.एकूण लांबी अंदाजे 282 किमी.मुख्य उपनद्या डाव्या उपनद्या शंखुमुगम अर/शंखुमुगा, पियूर नदी, नल्लाथान ओडई उजव्या

उपनद्या नल्लार (Nallar), काचेरी नदी, कोदुवैयार, प्रमुख जलस्रोत – धरणे व जलाशय १) अमरावती धरण (Amaravathi Dam)स्थळ – तिरुपूर जिल्ह्यातील उदुमलपेट जवळ.बांधकाम – 1953–1957.उद्देश –सिंचन, जलपुरवठा, मासेमारी, पूरनियंत्रण धरणामुळे तयार झालेला अमरावती जलाशय अत्यंत प्रसिद्ध आहे. अमरावती रिझर्वॉयर परिसर येथे मोठे मगर संवर्धन केंद्र

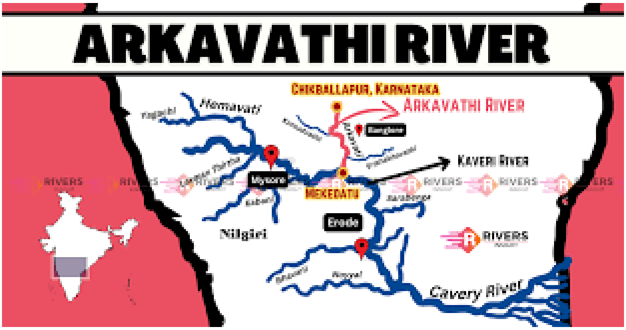

(Crocodile Farm) आहे.• दक्षिण भारतातील सर्वात मोठे *Mugger Crocodile Breeding Centre* म्हणून ओळखले जाते.भौगोलिक व आर्थिक महत्त्वनदीचे पाणी मुख्यतः कृषी-सिंचनासाठी वापरले जाते.कापूस, ऊस, शेंगदाणे, धान्ये, फळबागा या पिकांना सिंचन.अमरावती खोऱ्यातील गावे व शहरांचा घनदाट कृषिविकास या नदीमुळे झाला आहे.करूर–डिंडीगुल पट्ट्यातील वस्त्रोद्योग क्षेत्राला अप्रत्यक्ष आधार.परिस्थिती–पर्यावरणनदीखोऱ्यात उष्ण कटिबंधीय जंगल, गवताळ भाग व मानवनिर्मित कृषी प्रदेश.उगमाजवळील पश्चिम घाट भागात बिबट्या, हत्ती, करडया, निलगिरी तहर, विविध पक्षीप्रजाती आढळतात.अमरावती जलाशयात मगर संवर्धन प्रकल्प विशेष आकर्षण. सांस्कृतिक पैलू स्थानिक लोककथांमध्ये नदीला "अम्मारावती" किंवा "अम्मा आरु" म्हणूनही उल्लेख.कावेरीशी संगम स्थानिक धार्मिक दृष्ट्या पवित्र मानले जाते.कावेरी नदीप्रणालीतील स्थान

अमरावती ही कावेरीची दक्षिणेकडील प्रमुख उपनद्या असून सिंचन उपलब्धतेत चौथ्या स्थानावर.

अरखावती नदी Arkavathi

Arkavathi नदी ही भारतातील कर्नाटक राज्यातील एक पर्वतीय- उपनदी

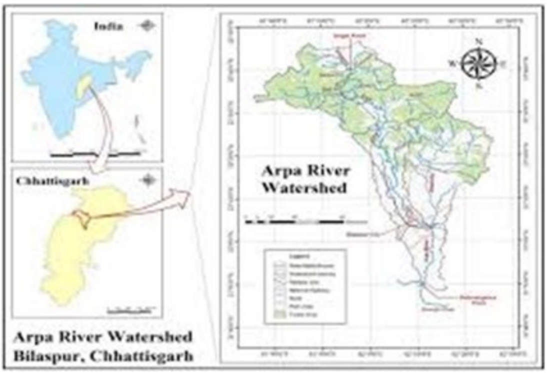
नदी आहे. हे नदी मुख्यतः दक्षिणेला वाहते आणि शेवटी Kaveri River (कावेरी नदी) मध्ये मिळते. ◆ उगम, प्रवास व सहायक नद्या उगम: Arkavathi ची सुरुवात आहे Nandi Hills (चिकबल्लापुर जिल्हा, कर्नाटक) — सुमारे 1, 478 मीटर उंचीवर. लांबी: अंदाजे 190 किमी.प्रवाहीत जिल्हे / भाग: चिकबल्लापुर ⟶ बेंगळूरू ग्रामीण ⟶ रामा नागार / रमनागार ⟶ (आणखी काही भाग) ⟶ शेवटी कावेरीशी संगम. मुख्य उपनद्या / सहायक नद्या: o कुमुदवती नदी o सुवर्णमुखी नदी o वृषभवती नदी काही ठिकाणी नदीवर धरणे / जलाशय आहेत — ज्यांचे महत्त्व खाली. इतिहास व महत्त्व पूर्वी, Arkavathi हे बेंगळूरू शहर व परिसरासाठी पिण्याचे पाणी पुरवणारे मुख्य स्रोत होते. दोन महत्त्वाच्या जलाशयांमुळे — Hesaraghatta Reservoir (1894 मध्ये बांधले) आणि

Tippagondanahalli Reservoir (T.G. Halli) (1933) — हे पाणी शहरासाठी वापरले जायचे. एका टप्प्यावर, हे पाणी दैनंदिन पाण्याची गरज भागविण्याकरता पुरेसे होते. सध्याची स्थिती — समस्या आणि प्रदूषण अलीकडील अहवालानुसार Arkavathi नदी खूप प्रदूषित झाली आहे. 2025 मध्ये, काही दर्जेदार मापांमध्ये ती “D-ग्रेड” पाण्याच्या गुणवत्तेच्या श्रेणीत आली आहे. प्रमुख समस्या:औद्योगिक रसायने आणि बेप्रक्रिया केलेले मलनिर्गमन (untreated sewage) rivers / feeder lakes मध्येअनेक लिमीटेड नीच-गुणवत्तेचे जल — अगदी पिण्यायोग्य नाही. अनेक भागांमध्ये, नदी पुरेशी पाणी वाहत नाही — काही भाग सुकत आहेत / खनिजे कमी पडतात. नदीचे जलाशय — Hesaraghatta, T.G. Halli — सुद्धा पुरवठ्यातून वगळले गेले आहेत कारण पाण्याची पातळी व गुणवत्ता दोन्हीच कमी झाली आहेत2024–2025 मध्ये एक मोठा FOAM / रासायनिक प्रदूषणाचा प्रकार नोंदवला गेला — नदीच्या काही भागांमध्ये विषारी फेन/फोम वर आला, ज्यामुळे जैववैज्ञानिक संकट निर्माण झाले परिणामी — अनेक गावकरी, शहरातील लोकांनी नदीचे पाणी पिणे, शेती किंवा मासेमारीसाठी वापरणे बंद केले प्रयत्न — पुनरुज्जीवन (Rejuvenation)2005 मध्ये, नदीचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी Arkavathi-Kumudvati River Rejuvenation Committee तयार करण्यात आले. परंतु सुरुवातीला फार मोठ्या बदलांपर्यंत पोहोचले नाही. 2025 मध्ये, कर्नाटक सरकारने नदी पुनरुज्जीवनासाठी एक PPP (सार्वजनिक–खाजगी भागीदारी) मॉडेल स्वीकारले असून, विविध संस्थांनी पुढाकार घेतल्याची घोषणा झाली आहे. योजनांमध्ये समाविष्ट आहे — वाहत्या प्रवाहात स्वच्छता, रीसायकलिंग, जलप्रणाली सुधारणा, आणि

जीवसृष्टी पुनर्स्थापना. महत्त्व आणि पर्यावरणीय / सामाजिक मुद्दे जर प्रतिष्ठेप्रमाणे पुनरुज्जीवन झाले, तर Arkavathi पुन्हा शहर व परिसरासाठी पाणीपुरवठा, शेती, आणि पर्यावरणासाठी उपयुक्त होऊ शकते.पण आताच्या गंभीर प्रदूषणामुळे — पीने, शेती, मासेमारी यासाठी पाणी *वापरण्यायोग्य नाही* आहे.नदीची या स्थितीने आसपासच्या मानव, प्राणी, पिक व भूमिगत जलस्रोत — सर्वांवर दुष्परिणाम झाला आहे.

अरपा नदी (Arpa River)

अरपा नदी ही छत्तीसगढ राज्यातील महत्त्वाची अंतर्गत नदी आहे. ती शिवनाथ नदीची उपनदी असून प्रामुख्याने बिलासपूर जिल्ह्यातून वाहते. या

नदीला स्थानिक लोक "अरपा माई" असे आदराने संबोधतात.अरपा नदीचा उगम पेंड्रा-लोरमी पठारावर (अमरोहा डोंगराळ भागाजवळ) होतो.हा प्रदेश मध्य भारतातील सतपुडा पर्वतश्रेणीच्या पूर्व टोकाशी संबंधित आहे.उद्गमाचे स्थान समुद्रसपाटीपासून सुमारे 1040 मीटर उंचीवर आहे.नदीचा प्रवाह सुरुवातीला दक्षिण-पूर्व दिशेने होतो.ती पेंड्रा, मनेन्द्रगढ, बिल्हा, बिलासपूर शहर या भागांतून वाहत जाते.शेवटी ही नदी ठाकुरदेवा गावाजवळ जाऊन शिवनाथ नदीत मिळते.नदीची एकूण लांबी सुमारे 147 किलोमीटर आहे.अरपा नदीचा

जलप्रवाह क्षेत्रफळ अंदाजे 2000 चौ. कि.मी. आहे.अरपा नदीचा उपयोग सिंचन, पिण्याच्या पाण्यासाठी, तसेच मत्स्यपालनासाठी केला जातो.नदीच्या काठावर धान, गहू, भाजीपाला इ. पिकांचे उत्पादन होते.बिलासपूर शहराला पिण्याचे पाणी पुरविण्यासाठीही अरपा नदी महत्त्वाची आहे.अरपा बॅरेज योजना पचरीघाट येथे 64.75 कोटी रुपयांचा प्रकल्प मंजूर आहे.अरपा नदी लिंक योजना (Arpa–Bhaisajhar Link Project) यामध्ये नदीतील पाण्याचा वापर करून जलस्रोतांचे पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.नदीवरील बॅरेजमुळे पूरनियंत्रण व जलसंचय सुलभ होतो.छत्तीसगढच्या राजगीत "अरपा पैरी के धार" मध्ये या नदीचा गौरवपूर्वक उल्लेख आहे.या नदीने बिलासपूर परिसराच्या संस्कृती, शेती व पर्यावरणावर मोठा प्रभाव पाडला आहे.नदीच्या काठावर स्थानिक लोकांची श्रद्धास्थाने, सण-उत्सव, जलपूजन परंपरा यांचा समृद्ध वारसा आहे.बिलासपूर व आसपासच्या भागातील सांडपाणी थेट नदीत मिसळले जाते.सिल्टेशन (गाळ साचणे) यामुळे नदीच्या तळाची खोली कमी होत आहे.काठावर अनधिकृत अतिक्रमणांमुळे नदीचा प्रवाह अडतो.उन्हाळ्यात नदी प्रायः आटते, कारण पाणीसाठ्यांचे नियमन नसते.

अरणा नदी (Arana River)

अरणा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील एक लहान उपनदी आहे. ही प्रामुख्याने गोंदिया आणि नागपूर जिल्ह्यातून वाहते आणि स्थानिक पाण्याच्या व्यवस्थेसाठी महत्त्वाची आहे. अरणा नदीचा उगम गोंदिया जिल्ह्यातील टेकड्यांमधून होतो. ही नदी दक्षिण–पूर्वेकडे वाहते. पुढे अरणा नदी

वैनगंगा नदीशी मिळते, जी पुढे गोदावरी नदीत विलीन होते.नदीकाठचा प्रदेश शेतीप्रधान असून, सिंचनासाठी अरणा नदी वापरली जाते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जास्त असतो; उन्हाळ्यात तो लहान होतो.नदीच्या काठावर काही लहान तळी आणि जलसंधारण प्रकल्प आहेत, जे स्थानिक जलसंपदा सुधारतात.

अरुणा नदी (Aruna River)

अरुणा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक उपनदी आहे आणि कृष्णा नदीची उपनदी म्हणून ओळखली जाते. ही मुख्यतः सांगली आणि कोल्हापूर जिल्ह्यातून वाहते. अरुणा नदीचा उगम पश्चिम घाटातील कोल्हापूर-सांगली जिल्ह्यातील टेकड्यांतून होतो. ही नदी प्रामुख्याने पूर्व किंवा आग्नेय दिशेने वाहते.अरुणा नदी पुढे जाऊन कृष्णा नदीत मिळते.नदीकाठचा प्रदेश शेतीप्रधान आहे; या नदीचा पाणी मुख्यतः सिंचनासाठी वापरला जातो.अरुणा नदीच्या परिसरात काही लहान धरणे आणि जलसंधारण प्रकल्प आहेत.पावसाळी कालावधीत नदीचा प्रवाह जास्त असतो, तर उन्हाळ्यात तो कमी होतो.

अरुण नदी (Arun River)

अरुण नदी ही हिमालय पर्वतरांगांमधील एक महत्त्वाची नदी असून ती नेपाळ व चीन (तिबेट) या दोन्ही देशांतून वाहते. तिचा प्रवाह अखेरीस कोशी नदीमध्ये मिसळतो. ही नदी सखल मैदानात उतरताना भव्य दऱ्या, वेगवान प्रवाह आणि जलविद्युत क्षमतेसाठी प्रसिद्ध आहे.

तिबेटच्या दक्षिण भागात माऊंट शोन्सो गोंडोक (Mount Shongtson Gendok) जवळ, टिंग्री (Tingri) जिल्ह्यात.साधारणतः 3, 500 मीटरपेक्षा जास्त उंचीवरून उगम.तिबेटमध्ये ही नदी Phung Chu किंवा Bum-Chu या नावाने ओळखली जाते. तिबेटमधून दक्षिणेकडे वाहत नेपाळमध्ये प्रवेश करते.नेपाळमध्ये ही नदी संकुवा-सभा जिल्हा पार करते.पुढे सुनकोशी व तमूर नद्यांशी संगम होऊन सप्तकोशी नदी तयार करते.सप्तकोशी नदी पुढे भारतात प्रवेश करून बिहार राज्यातील कोसी नदी म्हणून ओळखली जाते.एकूण लांबी: अंदाजे 300–350 किलोमीटरवाहन क्षेत्र (Catchment area): सुमारे 52, 000 चौ.कि.मी. (तिबेट व नेपाळ मिळून)अरुण नदीवर जलविद्युत प्रकल्पांची योजना राबवली गेली आहे.सर्वात प्रसिद्ध प्रकल्प म्हणजे अरुण-३ जलविद्युत प्रकल्प (Arun III Hydroelectric Project) – क्षमता 900 मेगावॅट, नेपाळमधील सर्वात मोठ्या प्रकल्पांपैकी एक.हा प्रकल्प भारत-नेपाळ सहकार्याने उभारला जात आहे (SJVN – भारत सरकारची कंपनी).नदी खोऱ्यात उंच पर्वत, खोल दऱ्या व दाट जंगल आहेत.नदीचा प्रवाह वेगवान असून अनेक ठिकाणी ती धबधब्यांच्या स्वरूपात दिसते.अरुण नदीच्या खोऱ्यातील हवामान विविध – तिबेटी थंड हवामानापासून ते उपोष्ण कटिबंधीय हवामानापर्यंत बदलते.उपनद्या :पूर्वेकडून: इस्वा नदी, बारुन नदी पश्चिमेकडून: सबु नदी, इरुवा नदी पर्वतीय भागातील मुसळधार पावसामुळे पुराचा धोका

वाढतो.भूस्खलन आणि भूगर्भीय हालचालींमुळे नदीमार्गात बदल होण्याची शक्यता असते.

अरुणावती नदी (Arunavati River)

अरुणावती नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक उपनदी आहे आणि पार्वती/वैनगंगा नदी प्रणालीशी संबंधित आहे. ही मुख्यतः सातारा आणि पुणे जिल्ह्यातून वाहते आणि स्थानिक जलसंपदा व शेतीसाठी महत्त्वाची आहे. अरुणावती नदीचा उगम पश्चिम घाटातील सातारा जिल्ह्यातील टेकड्यांमधून होतो. ही नदी प्रामुख्याने पूर्व किंवा आग्नेय दिशेने वाहते. पुढे अरुणावती नदी पार्वती नदीला मिळते, जी नंतर वैनगंगा/गोडावरी प्रणालीत विलीन होते.नदीकाठचा प्रदेश शेतीप्रधान असून, सिंचनासाठी अरुणावती नदी महत्त्वाची आहे.पावसाळी प्रवाहामुळे नदीचा जलसाठा वाढतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो.नदीच्या काठावर काही लहान तळी आणि जलसंधारण प्रकल्प बांधलेले आहेत.

अर्जुन नदी Arjuna River

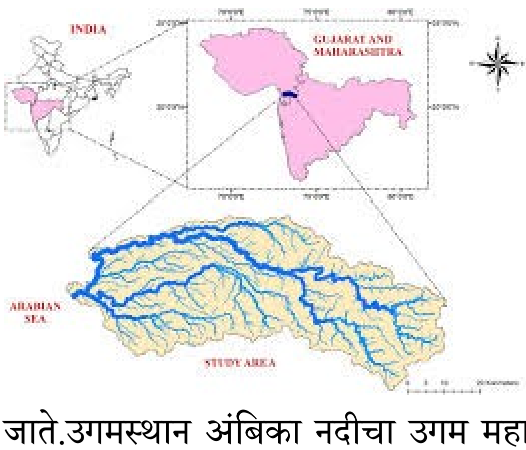
अर्जुन नदी ही भारताच्या मध्य प्रदेश राज्यातील एक महत्त्वाची स्थानिक नदी असून ती मुख्यतः रीवा विभाग व सिंगरौली जिल्ह्यात वाहते. ही नदी प्रमाणात लहान असली तरी स्थानिक सिंचन, जलस्रोत व्यवस्थापन आणि भूआकृतिक दृष्टीने महत्त्वाची मानली जाते.

उगमस्थान अर्जुन नदीचा उगम विंध्य पर्वतरांगांतील कमी उंचीच्या टेकड्यांमध्ये होतो. या भागात मान्सूनकाळात पाण्याची निर्मिती अधिक होते व त्यावरून नदीचा मुख्य प्रवाह सुरू होतो.प्रवाह दिशा व भौगोलिक विस्तार• नदी मुख्यतः उत्तर–पूर्वेकडे वाहते.मार्गात ती रीवा, सिंगरौली जिल्ह्यातील मैदानी पट्ट्यातून जाते. प्रवाह प्रदेश प्रामुख्याने काळी व लाल मातीच्या पठारी प्रदेशाचा असून पावसावर आधारित जलप्रवाह हे तिचे वैशिष्ट्य. संगम अर्जुन नदी पुढे जाऊन टोंस (Tons) नदीला मिळते. टोंस ही गंगेच्या विस्तृत नदीप्रणालीचा भाग असल्याने अर्जुन नदीही अप्रत्यक्षपणे गंगा खोऱ्यात समाविष्ट होते.स्वभाव व ऋतुचरित्र हंगामी स्वरूप—पावसाळ्यात नदीला भरपूर पाणी असते; उन्हाळ्यात प्रवाह प्रायः कोरडा/कमी असतो. पूरधारणा—मान्सूनकाळात कधीकधी स्थानिक छोटे पूर येऊ शकतात. गाळवाहन (Sediment load)—उंची कमी असल्याने नदी गाळ वाहून मैदानी भागात साचवते, जे शेतीसाठी उपयुक्त.महत्व(अ) कृषीनदीकाठचा प्रदेश गाळयुक्त असल्याने भात, कडधान्ये, भाज्या इ. पिकांसाठी पोषक.(ब) पाणीपुरवठास्थानिक तलाव, बंधारे,

लघुउपयोग सिंचन योजना अर्जुन नदीवर आधारित आहेत.(क) पर्यावरणनदीकाठ वनस्पतींमध्ये काटेरी झुडपे, झाडांची विविधता; काही ठिकाणी जलचर-पक्षी आढळतात.भूआकृतिक वैशिष्ट्ये• विंध्य पठारातील लहान उपखोऱ्याचा भाग असल्याने खोऱ्याची रुंदी कमी.• उथळ पात्र, वाळू-माती-गोट्यांचे मिश्र पात्र.• काही ठिकाणी लहान धबधबे किंवा खडकाळ प्रवाह दिसतो (मान्सूनात विशेषतः).सांस्कृतिक पैलू अर्जुन नदी परिसरात काही ठिकाणी स्थानिक देवस्थाने व जलपूजा परंपरा आढळतात. नदी पवित्र मानण्याची प्रथा काही गावांत प्राचीनकाळापासून आहे.

अंबिका नदी (Ambika River) –

अंबिका नदी ही गुजरात आणि महाराष्ट्र या दोन राज्यांमध्ये वाहणारी एक महत्त्वाची पश्चिमवाहिनी नदी आहे. ही नदी लहान असली तरी दक्षिण गुजरातातील सिंचन, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, आणि स्थानिक जैवविविधतेसाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.उगमस्थान अंबिका नदीचा उगम महाराष्ट्रातील सह्याद्री पर्वत (नासिक जिल्हा / नवसारीच्या लगतचा सह्याद्री पट्टा) यातील उंच डोंगराळ भागात होतो. उगमस्थळ वर्षभर आर्द्र आणि पावसाळ्यात अतिवृष्टी अनुभवणारे आहे.प्रवाह

दिशा व मार्ग नदी पश्चिमेकडे वाहते.महाराष्ट्रातून सुरू होऊन गुजरातच्या नवसारी आणि वलसाड परिसरात प्रवेश करते.नदीकाठचा प्रदेश बहुतेक डोंगराळ → टेकाड → सखल मैदानी असा बदलत जातो.प्रवाह मार्गात काही ठिकाणी खोल दऱ्या, खडकाळ पात्र, आणि धबधबेही आढळतात.लांबी अंबिका नदीची एकूण लांबी अंदाजे 130–140 कि.मी. च्या दरम्यान आहे (स्थानिक स्रोतांनुसार किंचित फरक आढळतो).संगम / अंतिम प्रवाह अंबिका नदी पुढे जाऊन अरबी समुद्रात मिळते.गुजरातच्या किनारी प्रदेशात नदीचा मोठा खाडी क्षेत्र / Estuary निर्माण होतो. महत्वाच्या उपनद्या अंबिका नदीची प्रमुख उपनद्या स्थानिक आणि लहान स्वरूपातील आहेत :खांदेरी Khandeiri)खापरी (Khapri)वाल्मिकी / लहान पर्वतीय नाले जलसंधारण व सिंचन अंबिका नदीवर आणि तिच्या खोऱ्यात अनेक लघुधरणे, बंधारे आणि जलसंधारण प्रकल्प आहेत.त्यामुळे:नवसारी–वलसाड भागातील हॉर्टिकल्चर, ऊस, धान, भाजीपाला यांना सिंचन उपलब्ध होते.नदीवरील कापड उद्योग / लघुऔद्योगिक क्षेत्र याला पाणीपुरवठा मिळतो.जलवैज्ञानिक वैशिष्ट्ये पावसावर आधारित स्वरूप—मान्सूनकाळात नदीला पुरेसं पाणी असतं.उन्हाळ्यात नदी उथळ किंवा कमी प्रवाह दर्शवते.पर्वतीय भागात V-आकाराची दरी, तर सखल भागात गाळ साचून सपाट जलपात्र तयार होते.गाळवाहन क्षमता मध्यम—शेतीस पोषक माती नदीकाठ आढळते.पर्यावरणीय महत्त्व नदीकाठच्या जंगलांत बांबू, साग, मोहा, करंज यांसारख्या प्रजाती मोठ्या प्रमाणात दिसतात.नदीत मध्यम आकाराची गोड्या पाण्यातील माशांची प्रजाती आढळतात.डोंगराळ भागात पक्षी आणि लहान प्राण्यांची विविधता मोठी आहे.सांस्कृतिक / धार्मिक

पैलू अंबिका नदी स्थानिक समाजात पवित्र मानली जाते. नदीकाठ वार्षिक उत्सव, जलपूजा, आणि काही लहान धार्मिक स्थळे आहेत.गुजरातीत "अंबिका" नाव मातेच्या रूपाशी जोडलेले असल्याने नदीचे नावही पवित्रतेने घेतले जाते.अंबिका नदी खोऱ्यातील प्रमुख शहरे/गावे नवसारी वलसाड खेरगाम परिसरातील गावे सह्याद्रीच्या पायथ्याच्या लहान वस्ती

आचरा नदी Achra River

ही महाराष्ट्राच्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी मुख्यतः मालवण आणि देवगड तालुक्यांतून वाहते आणि कणकवली तालुक्याच्या सीमेजवळून समुद्रात मिळते. आचरा नदीच्या मुखाशी एक छोटीशी खाडी तयार झाली असून, ती "आचऱ्याची खाडी" म्हणून ओळखली जाते. या खाडीमुळे या परिसरात नैसर्गिक सौंदर्य आणि जैवविविधता वाढली आहे.आचरा नदीच्या पाणलोट क्षेत्रात शेतीसाठी आवश्यक पाणीपुरवठा होतो. नदीच्या काठावर कांदळवन (मॅंग्रोव्ह) आढळतात, जे पर्यावरणीय दृष्ट्या महत्त्वाचे आहेत.आचरा किनारा आणि आचरा पॉईंट लाइटहाऊस हे पर्यटनस्थळे पर्यटकांना आकर्षित करतात.आचरा नदीचे पाणलोट क्षेत्र सुमारे २५४.५६ चौ.किमी आहे.या क्षेत्रात कालादगी सॅंडस्टोन, शेल, कांग्लोमरेट्स आणि डेक्कन ट्रॅप बॅसाल्ट आढळतात.नदीचा प्रवाह साधारणतः पूर्व-पश्चिम दिशेने आहे.आचरा नदीच्या परिसरात कांदळवनांचे महत्त्व वाढवण्यासाठी स्थानिक समुदायांनी अनेक उपक्रम राबवले आहेत. उदाहरणार्थ, आचरा पॉईंट लाइटहाऊसपर्यंत पोहोचण्यासाठी पर्यटकांना बोट आणि चालत जाण्याची संधी

मिळते, ज्यामुळे पर्यावरणीय संवेदनशीलता वाढते.आचरा किनारा मालवणपासून सुमारे ८-९ किमी अंतरावर असलेला हा किनारा मासेमारीसाठी प्रसिद्ध आहे.आचरा पॉईंट लाइटहाऊस जामडूल बेटावर असलेला हा लाइटहाऊस पर्यटकांना आकर्षित करतो.आचरा नदी आणि तिच्या परिसरात नैसर्गिक सौंदर्य, पर्यावरणीय महत्त्व आणि सांस्कृतिक वारसा यांचा संगम आहे. या नदीच्या संवर्धनासाठी स्थानिक समुदाय, प्रशासन आणि पर्यटकांनी एकत्र येऊन कार्य केले पाहिजे.

अंजनी नदी (Anjani River)

अंजनी नदी ही भारतातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे. महाराष्ट्र आणि गुजरात राज्यांतून तिचा प्रवाह होतो. अंजनी नदीचा उगम महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वर परिसरात पश्चिम घाटात होतो.ही नदी पश्चिमेकडे वाहते.अंजनी नदी पुढे जाऊन पर (Par River) मध्ये मिळते.पर नदी ही पुढे डमनगंगा नदीला मिळते आणि शेवटी अरब समुद्रात विलीन होते.अंजनी नदी परिसरातील शेतीसाठी सिंचनाचा उपयोग करते.नदीच्या किनाऱ्यावर काही ठिकाणी लहान धरणे व बंधारे बांधलेले आहेत.नाशिक जिल्ह्यातील पावसाळी प्रवाहामुळे या नदीला स्थानिक महत्त्व आहे.

अंजनगंगा नदी Anjanganga river

ही महाराष्ट्रातील बुलडाणा व अकोला जिल्ह्यातून वाहणारी एक महत्त्वाची लहान पण स्थानिकदृष्ट्या उपयुक्त नदी आहे. ही नदी पूरना नदीची (तापी प्रणाली) उपनदी मानली जाते.उगमस्थान अंजनगंगा नदीचा उगम बुलडाणा जिल्ह्यातील अंजनगाव / अंजनगड टेकड्यांच्या परिसरातील सह्याद्रिकडील पठारासारख्या उंच भागात होतो.उगमस्थान प्रामुख्याने डोंगराळ व खडकाळ भूभागात आहे.प्रवाह दिशा व मार्ग नदी ईशान्य–पूर्व दिशेला वाहत खाली उतरते.बुलडाणा → अकोला या जिल्ह्यांमधून प्रवाहित होते.प्रवाहातील प्रमुख भागांत अंजनगाव, चिखली, मरोड, अकोला तालुक्याचा परिसर येतो.पुढे नदी सखल भाग गाठते आणि पूर्णा नदीला मिळते.संगम अंजनगंगा नदी अकोला जिल्ह्यात जाऊन पूर्णा नदी (जी पुढे तापीला मिळते) यामध्ये मिळते.) नदीची लांबी स्थानिक नोंदींनुसार नदीची लांबी ६०–७० किमी च्या आसपास आहे (अधिकृत आकडेवारीत थोडाफार फरक असू शकतो).जलवैज्ञानिक वैशिष्ट्ये हंगामी स्वरूपाची नदी — पावसाळ्यात भरपूर पाणी, इतर कालावधीत प्रवाह कमी.पावसाळ्यात कधी-कधी अचानक पूर (Flash Floods) येण्याची शक्यता असते.नदी पट्ट्यात काळी–कापूस माती, गाळ साचण्याचे प्रमाण मध्यम.नदीकाठ शेतीला (ज्वारी, मक्याचे पीक, सोयाबीन, भाजीपाला) फायदेशीर गाळ देते.सिंचन व पाणीपुरवठा नदीवर लहान बंधारे, खोरे विकास योजना, तसेच चिखली–अकोला भागातील जलसंधारण प्रकल्प आहेत.स्थानिक पातळीवर विहिरी व कूपनलिका यांस पाण्याचा पुरवठा नदीवाटे मिळतो.पर्यावरणीय वैशिष्ट्ये नदीकाठ खैर, बाभूळ, हिरडा, पांगारा,

निंब इत्यादी वृक्षप्रजाती आढळतात.नदीमध्ये सामान्य गोड्या पाण्यातील मासे (रोहु, मुरळ, कतला) आढळतात.पावसाळी काळात नदीकाठ जैवविविधता संपन्न होते.सांस्कृतिक / ऐतिहासिक मुद्दे अंजनगंगा नदी परिसरात प्राचीन गाववस्त्या, तळे आणि छोटे धार्मिक देवस्थाने आढळतात.स्थानिक लोक नदीला पवित्र मानून काही उत्सव नदीकाठ साजरे करतात.

आढवी नदी (Adhavi River)

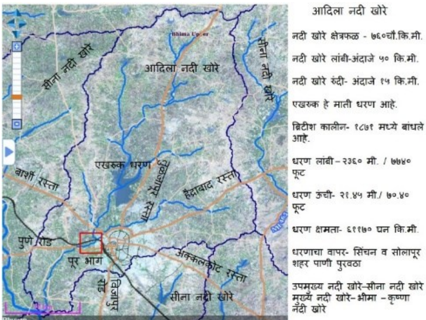
ही महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी गडचिरोली जिल्ह्यातील पाणलोट क्षेत्रामध्ये वाहते. आढवी नदीच्या आसपासचे क्षेत्र जैवविविधतेने समृद्ध आहे, ज्यामुळे या नदीला पर्यावरणीय महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आढवी नदीच्या पाणलोट क्षेत्रात शेतीसाठी आवश्यक पाणीपुरवठा होतो.नदीच्या परिसरात विविध वनस्पती आणि प्राण्यांचे वास्तव्य आहे, ज्यामुळे जैवविविधता वाढते. नदीच्या काठावर असलेल्या गावांमध्ये लोकांचे जीवन नदीच्या पाण्यावर अवलंबून आहे.आढवी नदीच्या संवर्धनासाठी स्थानिक प्रशासन आणि समुदायांनी एकत्र येऊन कार्य केले पाहिजे. नदीच्या प्रदूषण नियंत्रणासाठी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.आढवी नदीच्या महत्त्वामुळे स्थानिक प्रशासन आणि जलस्रोत विभाग या नदीच्या व्यवस्थापनावर लक्ष ठेवतात, जेणेकरून पाणीपुरवठा आणि पर्यावरणीय संतुलन राखता येईल

अमोदरा नदी (Amodra River)

अमोदरा ही एक कमी-ज्ञात / प्रादेशिक नदी मानली जाते. ती मुख्यतः गुजरात राज्यातील दांग व दक्षिण गुजरात परिसरात आढळणाऱ्या स्थानिक जलप्रवाहांमध्ये उल्लेखली जाते. काही ठिकाणी तिला छोट्या नाल्याच्या / जलधारेच्या स्वरूपातही ओळखले जाते. तिचा उल्लेख प्रामुख्याने स्थानिक स्तरावरील भूगोल, पर्यावरणीय अहवाल आणि काही जुने प्रादेशिक दस्तऐवज यांमध्ये आढळतो.उगम व स्थान अमोदरा नदीचा उगम दांग जिल्ह्यातील सह्याद्रीच्या पायथ्याजवळ असणाऱ्या टेकड्यांमध्ये होत असल्याचा उल्लेख आहे.परिसर प्रामुख्याने वनक्षेत्र, लालमातीचे पठारी भाग आणि मोसमी पर्जन्याने समृद्ध आहे.प्रवाह दिशा व मार्ग नदीचा प्रवाह मुख्यतः पश्चिम–दक्षिण पश्चिमेकडे असल्याचे मानले जाते.नदी लहान उपधारे, ओढे आणि मोसमी झऱ्यांमधून भरून वाहते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वाढतो तर उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होत असल्याने ती मोसमी नदी (Seasonal River) म्हणून ओळखली जाते.संगम / मिळणारी प्रमुख नदी उपलब्ध स्थानिक संदर्भानुसार अमोदरा नदी पानारी, पोंग, कळिया गंग, वंसडा परिसरातील काही स्थानिक जलप्रवाहांमध्ये मिसळते.शेवटी ती आंबिका नदीप्रणालीच्या स्थानिक जलजाळयात मिळते, असे काही भूगोल अभ्यासक मानतात.जलवैशिष्ट्ये पाणी प्रामुख्याने पावसावर आधारित असल्याने नदीचे पाणी मोसमानुसार बदलते.प्रवाहातील पाणी स्थानिक शेती, गवताळ प्रदेश व वन्यजीवांच्या जीवनासाठी महत्त्वाचे.क्षेत्रात सूक्ष्मजलसंधारण (Micro Watershed) तयार करण्यात तिची भूमिका आहे.परिसरातील महत्त्व नदीच्या खोऱ्यात लहान शेती,

भातशेती, आणि जंगलावर आधारित जीवनमान आढळते.स्थानिक आदिवासी (डांग, वारली, कोकणी) समाजासाठी नदी पाणीपुरवठ्याचा एक स्रोत.या परिसरातील जैवविविधतेसाठी नदी महत्त्वाची:साग, बाभूळ, कुसुम, तींवण यांसारख्या वृक्षांची वनश्री विविध पक्षी, सरपटणारे प्राणी, हरीण इ. ऐतिहासिक / सांस्कृतिक बाबी काही स्थानिक परंपरांत "अमोदरा" हे नाव पवित्र जलधारा / जीवनदायी प्रवाह अशा अर्थाने वापरलेले आढळते.नदीच्या काठावर लहान देवस्थाने, ग्रामदेवता, पावसाळ्यातील धार्मिक विधी यांचा संबंध आहे.नदीची सध्याची स्थिती मानवनिर्मित बदलांमुळे नदीचे पाणी कमी झाल्याचे स्थानिकांनी नमूद केले आहे—जंगलतोड, उतारांवरील मृदा अपरदन, जलसाठ्यांचे अप्रवाही व्यवस्थापन काही स्वयंसेवी संस्था नदीच्या पुनर्भरण / जलसंधारण कार्यात सहभागी आहेत.

अडोळा नदी (Adola River)

अडोळा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील एक स्थानिक आणि पैनगंगा नदीच्या प्रणालीशी संबंधित उपनदी आहे. या नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने वाशिम आणि यवतमाळ जिल्ह्यांतून होतो. ती लहान असली तरी परिसरातील शेती आणि भूजलपातळी यासाठी उपयुक्त आहे. अडोळा नदीचा उगम वाशिम जिल्ह्यातील टेकड्यांमध्ये, स्थानिक पर्जन्य प्रदेशात होतो.प्रवाह दिशा नदी दक्षिण–आग्नेय

दिशेने वाहते.पुढे ही नदी पैनगंगा नदीला मिळते, जी नंतर गोडावरी नदीत विलीन होते.नदीकाठचा प्रदेश शेतीप्रधान असून, अडोळा नदीचा वापर स्थानिक सिंचनासाठी आणि जलसंधारण प्रकल्पांसाठी केला जातो.पावसाळ्यात नदीला चांगला प्रवाह असतो, तर उन्हाळ्यात नदी आटते.या नदीच्या परिसरात लहान बंधारे आणि तळी बांधलेली आहेत.

अढुळा नदी (Adhula River)

अढुळा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील एक स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने यवतमाळ व वाशिम जिल्ह्यांतून वाहते आणि पैनगंगा नदीची उपनदी म्हणून ओळखली जाते. अढुळा नदीचा उगम यवतमाळ जिल्ह्यातील टेकड्यांमध्ये पावसाच्या पाण्यामुळे निर्माण होतो.दिशा: ही नदी प्रामुख्याने दक्षिण–आग्नेय दिशेने वाहते. पुढे अढुळा नदी पैनगंगा नदीला मिळते, जी पुढे गोडावरी प्रणालीमध्ये विलीन होते.अढुळा नदी परिसरातील शेतीसाठी महत्त्वाची आहे, विशेषतः पावसाळी सिंचनासाठी.नदीच्या काठावर काही लहान बंधारे आणि तळ्या बांधल्या गेल्या आहेत, जे स्थानिक जलसंपदा व्यवस्थापनासाठी उपयुक्त आहेत.नदीचा प्रवाह मुख्यतः पावसाळ्यात जास्त असतो, उन्हाळ्यात ती लहान होते.

अंडेला नदी (Andela River / अंडेला नदी)

“अंडेला” नदी भारतातील कमी-ज्ञात / स्थानिक जलप्रवाहांपैकी एक आहे.ही मुख्यत्वे गोवा, कर्नाटक किंवा महाराष्ट्रच्या पश्चिम घाटातील लहान

डोंगराळ भागातून वाहणारी मोसमी नदी असण्याची शक्यता आहे.अधिकृत राष्ट्रीय नद्या यादीत तिचा उल्लेख फारसा दिसत नाही; त्यामुळे ती स्थानिक पातळीवरील नदी / नाला / ओढा मानली जाते.उगमस्थान पर्वतीय टेकड्यांपासून उगम पावणारी, सह्याद्री किंवा पश्चिम घाट भागातील.परिसर वन्यजंगल, गाळयुक्त माती, पावसाळी जंगल यांनी व्यापलेला आहे.प्रवाह दिशा सामान्यतः पश्चिमेकडे किंवा दक्षिण-पश्चिमेकडे वाहणारी.प्रवाह मोसमी स्वरूपाचा (पावसाळ्यात भरपूर पाणी, उन्हाळ्यात कमी प्रवाह).लहान गावांमधून वाहत स्थानिक शेतीस सिंचन पुरवते.संगम / मिळणारी नदी अंडेला नदी लहान असल्यामुळे ती मुख्य नदी किंवा मोठ्या जलजाळ्यात मिसळते, जसे की गोवा/कर्नाटक मधील कोणत्या मोठ्या पश्चिम घाट नदीत किंवा अरबी समुद्राच्या खाडीमध्ये.स्थानिक भूगोल / तालुका माहिती मिळाल्यास अचूक संगम निश्चित करता येईल.जलवैज्ञानिक वैशिष्ट्ये मोसमी आणि पर्वतीय स्वरूपाची प्रवाहात गाळाचे प्रमाण मध्यम, पावसाळ्यात नदीची वाह्यता जास्त.लहान जलसाठा / जलधारे शेती, पशुपालन व स्थानिक वन्यजीवनासाठी महत्त्वपूर्ण.परिसरातील महत्त्व नदीकाठ वन्यजीवनासाठी आणि जैवविविधतेसाठी उपयुक्त पावसाळी जलवाहन स्थानिक शेतीस सिंचन पुरवते लहान आदिवासी किंवा गावांमध्ये पाणीपुरवठा व धार्मिक उपयोग

अंसार नदी Ansar River

अंसार नदी ही भारताच्या मध्य प्रदेश राज्यातील एक लहान पण स्थानिक दृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. या नदीचा प्रवाह मुख्यतः स्थानिक सिंचन, शेती व

भूजल पुनर्भरणासाठी उपयुक्त आहे. खाली तिची सविस्तर माहिती दिली आहे :अंसार नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील सतपुडा पर्वतरांगांच्या परिसरात होतो. ही नदी प्रामुख्याने डोंगराळ व वनप्रदेशातून वाहते. उगम प्रदेश प्रामुख्याने मध्यम उंचीचा असून, वर्षावन व लालमातीच्या प्रदेशात तिचा जन्म होतो.अंसार नदीचा प्रवाह दक्षिण–पूर्व दिशेने आहे.ती मार्गात अनेक लहान ओढे, झरे व स्थानिक उपनद्या घेत पुढे सरकते.नदीचा प्रवाह हंगामी स्वरूपाचा असून पावसाळ्यात ती भरपूर पाणी वाहते, पण उन्हाळ्यात बहुतांश ठिकाणी कोरडी पडते.अंसार नदी शेवटी नर्मदा नदीच्या उपप्रणालीतील एखाद्या लहान प्रवाहात मिळते (स्थानिक उपनदी किंवा नाल्याच्या रूपात).या नदीच्या पाण्याचा उपयोग प्रामुख्याने सिंचन, विहिरींना पाणी भरणे आणि स्थानिक जलस्रोत निर्माण करण्यासाठी होतो.नदीचा परिसर वनसंपन्न असून येथे विविध प्रजातींचे पक्षी, मासे व जलचर आढळतात.पावसाळ्यात नदीच्या पात्रात मोठ्या प्रमाणात पाणी साचून स्थानिक लोकांना सिंचनासाठी आधार मिळतो.नदीकाठच्या मातीला अल्यूव्हियल (गाळयुक्त) स्वरूप असल्याने शेतीस उपयुक्त आहे.अंसार नदी प्रदेशात सरासरी ९००–११०० मि.मी. पाऊस पडतो.पावसाळ्यात नदीला पूर्ण वेग असतो, तर उन्हाळ्यात ती हळूहळू आटते.लहान धरणे, बंधारे व जलसाठे बांधून नदीचे पाणी स्थानिक शेतकऱ्यांसाठी वापरले जाते.काही ठिकाणी नदीकाठच्या खेड्यांमध्ये पिण्याच्या पाण्याचाही स्रोत ही नदीच आहे.अंसार नदी ही मध्य प्रदेशातील एक लघु परंतु उपयुक्त नैसर्गिक जलस्रोत आहे. तिचे पाणी स्थानिक शेती, पर्यावरण व भूजलासाठी अत्यंत उपकारक आहे. अशी नद्या प्रदेशाच्या सूक्ष्म जलचक्राला पोषक ठरतात व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला हातभार लावतात.

अंधारी नदी (Andhari River)

अंधारी नदी (Andhari River)महाराष्ट्र, भारत अंधारी नदी मुख्यतः सह्याद्री पर्वतरांगांमधून सुरू होते. ही नदी पश्चिमेकडे वाहते आणि मुख्यतः ठाणे आणि रायगड जिल्ह्यातील गावांमधून वाहते.नदीच्या पाण्याचा उपयोग सिंचनासाठी केला जातो.काही ठिकाणी स्थानिक लोकांचे दैनंदिन जीवन नदीवर अवलंबून असते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जास्त असतो.हिवाळ्यात प्रवाह कमी होतो.अंधारी नदी अंधारी टायगर रिझर्व्ह क्षेत्रातूनही वाहते, ज्यामुळे ती वन्यजीवनासाठी महत्वाची आहे.

आंध्रावती Andhravati River

आंध्रावती नदी ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची नदी आहे. आंध्रावती नदीची सुरुवात सतपुडा पर्वताच्या उत्तर भागात होते. ती मुख्यतः सातपुडा पर्वतरांगा आणि धुळे, अकोला जिल्हा यांच्याजवळून वाहते.आंध्रावती नदी उत्तर ते दक्षिण दिशेने प्रवाहित होते.ही नदी अनेक छोटे-छोटे धरणे, पाट, आणि सिँचनासाठीची उपयुक्तता असलेले नाले ओलांडते.नदीचा प्रवाह मुख्यतः पावसाळ्यात भरपूर असतो, तर हिवाळ्यात कमी होते.ही नदी महाराष्ट्र राज्यातील धुळे, नंदुरबार आणि जळगाव जिल्ह्यातून वाहते.तिच्या काठावर असलेले गाव आणि शहर कृषी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी या नदीवर अवलंबून आहेत.आंध्रावती नदी काही लहान उपनद्यांचा संगम करून पुढे वाहते.यामध्ये प्रमुख उपनद्या म्हणजे पाट वाकरी, हळद नदी इत्यादी.नदीच्या

पाण्याचा उपयोग शेतकऱ्यांना भात, गहू, तांदूळ, ऊस इत्यादी पिकांसाठी होतो.नदीकाठी असलेले गाव याचे पाणी पिण्यासाठी वापरतात.नदीवर काही ठिकाणी लहान जलविद्युत प्रकल्प निर्माण केले गेले आहेत. नदीत माश्यांचे पालन केले जाते.नदीच्या काठावर सततची हिरवाई आणि जंगलाचे भाग आढळतात.तिचा प्रवाह काही ठिकाणी सडकपल्याच्या गडद खडकाळ भागातून जातो.नदीचा पाणीचा प्रवाह पावसाळ्यात तीव्र असतो, ज्यामुळे काही ठिकाणी पुराची जोखीम असते.

आंबी नदी (Ambi River)

मुठा नदीची (Tributary of Mutha River) कृष्णा नदी प्रणाली (Part of Krishna River System) पुणे जिल्हा, महाराष्ट्र्या नदीवर पानशेत धरण (Panshet Dam) बांधलेले आहे.आंबी नदी आंबी आणि मोशी नदी एकत्र येऊन मुठा नदी बनवतात.मुठा नदी आणि मुळा नदी एकत्र येऊन मुळा-मुठा नदी बनवतात (पुणे शहरात).मुळा-मुठा नदी ही भीमा नदीला मिळते.भीमा नदी ही कृष्णा नदीला मिळते (कर्नाटकमध्ये).अशा प्रकारे, आंबी नदी थेट कृष्णा नदीची उपनदी नसून ती भीमा नदीच्या माध्यमातून कृष्णा नदी प्रणालीचा भाग बनते.

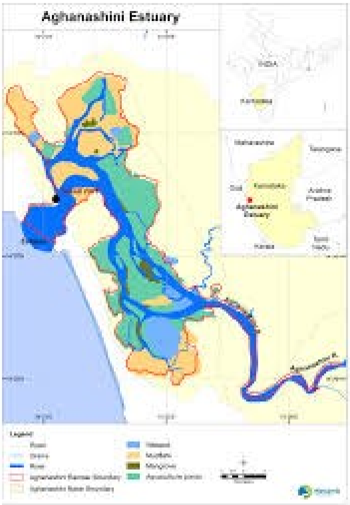
आराणी नदी (Aarani / Arani River)

आराणी नदी (Aarani / Arani River) ही तामिळनाडू राज्यातील एक महत्त्वाची किनारी नदी असून तिचा प्रवाह प्रामुख्याने तिरुवल्लूर आणि चेन्नई परिसरातून होतो. ही नदी छोट्या लांबीची असली तरी तिचे जलसंसाधन, कृषी

उपयोग, लगतचे जलाशय, तसेच पुलिकट लेकशी जोड यामुळे भौगोलिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे.उगमस्थान आराणी नदीचा उगम अण्णा इकरमी (Anaikattu) परिसरातील कमी उंचीच्या टेकड्यांत, तिरुवल्लूर जिल्ह्यात होतो.उगमस्थानी तिला काही स्थानिक ओढे मिळून नदीचा आकार तयार होतो. प्रवाह क्षेत्र नदीचा प्रवाह मुख्यत्वे तिरुवल्लूर जिल्ह्यातून पूर्वेकडे होतो.पुढे ती मिन्जूर, श्रीपेरंबुदूर, गुम्मिडिपोंडी भागातून वाहते.शेवटी नदी पुलिकट लेक (Pulicat Lake) किंवा पझवरकडू सरोवरात जाऊन विलीन होते. लांबी, नदीची एकूण लांबी सुमारे 70–75 किमी आहे.(स्थानिक उपनद्या व ओढ्यांमुळे प्रवाह ऋतूनुसार बदलतो.) जलस्रोत व जलसंधारण आराणी नदीवर महत्त्वाचे जलाशय:आराणीअर (Araniar) जलाशय / बांध पजावरकडु / पुलिकट लगतचे खारे-पाणी क्षेत्र नदी पावसाळ्यात ओसंडून वाहते; उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो. उपयोग कृषी : नदीचे पाणी तिरुवल्लूर जिल्ह्यातील शेतसिंचनासाठी मोठ्या प्रमाणात वापरले जाते.पिण्याचे पाणी : काही गावांत नदीतील पाणी शुद्ध करून वापरले जाते.मत्स्य व्यवसाय : पुलिकट लेक जवळ नदीचा मुख असल्याने मत्स्यसंपत्तीला मदत होते. वैशिष्ट्ये नदीचा शेवट लगून प्रणाली (Pulicat Lake) मध्ये होत असल्याने येथे खारे–गोडे पाण्याचा संगम दिसतो.नदीभोवती शेतजमिनी, खाडी प्रदेश, मॅंग्रोव्ह, व परप्रवाही पक्ष्यांचे अधिवास आढळतात.दक्षिण-पूर्व मान्सूनवर नदीचा प्रवाह अवलंबून असतो. पर्यावरणीय मुद्दे शहरांच्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे नदीत घनकचरा व सांडपाणी मिसळले जाते.नदीची वाहन क्षमता कमी होणे, गाळ साठणे, पूरस्थिती निर्माण होणे यांसारखे प्रश्न उद्भवतात.पुलिकट लेकच्या पर्यावरणावरही याचा परिणाम

होत आहे. उपनद्या / ओढे आराणी नदीला मिळणारे प्रमुख स्थानिक प्रवाह:अरनियार (Araniyar) उपप्रवाह

आघनाशिनी नदी Aghanashini River

उगम :कर्नाटकातील उत्तर कन्नड जिल्ह्यातील शरावती पठाराजवळ, सिरसी (Sirsi) परिसरातील पश्चिम घाट.प्रवाह :– नदीचा प्रवाह पूर्णपणे पश्चिमेकडे आहे.– दाट जंगलातून, उंचसखल भूभागातून वाहत शेवटी कुमटा तालुक्यातून पुढे जाते.– ही नदी संपूर्ण मार्गात स्वच्छ, अविरुद्ध (un-dammed) अशा नद्यांपैकी एक म्हणून प्रसिद्ध आहे.लांबी : सुमारे 1००–120 किमी (संदर्भानुसार थोडा फरक).मुख्य उपनद्या :– सायळा, सरदा, मेलिनहोल, अरबैलेहोल, नगोडा, बेडती (काही अभ्यासक वेगवेगळ्या छोट्या नाल्यांना उपनद्यांमध्ये धरतात).संगम / समुद्रप्रवाह :– नदी अरबी समुद्रात मुरुडेश्वर–कुमटा किनाऱ्याजवळ तडडी (Aghanashini Estuary) येथे मिळते.– येथे निर्माण होणारा खाडी प्रदेश (Estuary) अत्यंत जैवविविधतेने समृद्ध आहे.वैशिष्ट्ये :डॅम नसलेली काही मूळ/स्वच्छ भारतीय नद्यांपैकी एक – याचे जलप्रवाह, परिसंस्था अजूनही नैसर्गिक स्वरूपात टिकून आहे.कर्नाटकातील प्रसिद्ध आघनाशिनी खाडीचे “मॅन्ग्रोव्ह” वन या नदीमुळे

समृद्ध आहे.मत्स्यव्यवसाय, मीठ उद्योग, कोळंबी संवर्धन, ग्रामीण पातळीवरील शेती यासाठी नदी महत्त्वाची.नदीचे नाव "पापांचा नाश करणारी" असा पौराणिक अर्थ असलेले आहे.

आमेरू (Ameru)"

नावाने भारतातील अतिशय लहान स्थानिक प्रवाह/नदी काही ठिकाणी आढळतो. ही मोठी किंवा प्रमुख नदी नसून *स्थानिक नाला/उपनदी* म्हणून ओळखली जाते. उपलब्ध भौगोलिक नोंदींनुसार :राजस्थानातील आमेरू (Ameru) प्रवाह – हा छोटा मौसमी नाला आहे.– अरावली परिसरातील काही भागात पावसाळ्यात वाहतो.– स्थानिक सिंचन, पिण्याच्या पाण्याच्या लहान स्रोतांमध्ये याचा उपयोग.काही प्रादेशिक नोंदींमध्ये 'आमेरू' नावाचे उपप्रवाह – मध्य भारत व राजस्थानमध्ये काही गावांकडून 'आमेरू/अमेरू' हे नाव छोट्या ओढ्यासाठी वापरले जाते.– बहुतेक प्रवाह पावसावर अवलंबून असतात.

आयरा (Aira Nala)

प्रकार :छोटा मौसमी ओढा / नाला (Seasonal stream)प्रदेश :– उ. प्र. च्या अवध–तराई पट्ट्यातील काही भागात आढळतो.– मुख्यतः सीतापूर – लखीमपुर खीरी – बहराइच या परिसरात उल्लेख आढळतो.प्रवाह :– पावसाळ्यातच भरपूर पाणी वहाते.– मान्सूनमध्ये हा नाला अनेक गावांच्या खेत निचऱ्यासाठी महत्त्वाचा.– उन्हाळ्यात पाणीप्रवाह अत्यल्प किंवा पूर्णपणे कोरडा होतो.भूगोलातील स्थानिक महत्त्व :शेती निचरा : पावसाळ्यात

शेतातील अतिरिक्त पाणी बाहेर काढण्यासाठी उपयुक्त.स्थानिक सिंचन : काही गावांमध्ये पावसाळ्यानंतर उरलेल्या पाण्याचा वापर.पूर व्यवस्थापन : तराई परिसरात पूर्धोक्याचे पाणी कमी करण्यास मदत.उपनद्या / मिळणारे प्रवाह :– हा कोणत्याही मोठ्या नदीची प्रमुख उपनदी नाही;– स्थानिक लहान नाले व पाणवठे मिळत जातात.

आयरा / Aira – मध्य प्रदेश

प्रकार :– मौसमी ओढा / छोटा प्रवाह– स्थानिक स्तरावरच प्रसिद्ध; मोठ्या नदी प्रणालींची प्रमुख उपनदी नाही.प्रदेश :मध्य प्रदेशातील विदिशा – सागर – दमोह या पट्ट्यात, तसेच छतरपूर जिल्ह्यात "आयरा/ऐरा" नावाचे काही लहान प्रवाह नोंदवले जातात.विशेषतः:दमोह जिल्हा : पावसाळ्यात सक्रिय लहान ओढा म्हणून उल्लेख.छतरपूर/सागर भाग : कृषी निचऱ्यासाठी उपयोगी प्रवाह.प्रवाह वैशिष्ट्ये :– पूर्ण मान्सूननिष्ठ (Rain-fed).– पावसाळ्यात वहाते; उन्हाळ्यात बहुतेक कोरडे होते.– स्थानिक जलनिस्सारण, टाकरे/तलावांकडे पाण्याचा वाहतूकमार्ग.स्थानिक महत्त्व :शेतीसाठी निचरा — पावसात पाण्यापासून बचाव.लहान सिंचन टाक्या/बंधाऱ्यांना पुरवठा – कधी-कधी गावांतील लहान बंधारे या प्रवाहावर आधारित असतात.ग्रामस्तरावर जलउपयोग – पावसाळ्यानंतर थोडे मिळणारे पाणी वापरले जाते.उपनद्या / संगम– मोठ्या नद्यांशी थेट संगम नसलेले स्थानिक ओढे.– काही प्रवाह शेवटी जमुनिया / व्यास / धसान यांच्या लहान उपप्रवाहांमध्ये मिसळतात (भागानुसार बदलतो).

आयरा Aira– राजस्थान

प्रकार :– मौसमी नाला / ओढा (Rain-fed seasonal stream)प्रदेश :राजस्थानच्या अरावली परिसरातील काही जिल्ह्यांत "आयरा" या नावाचे लहान प्रवाह ओळखले जातात. प्रमुखतः :भीलवाडा जिल्हा चित्तौडगड जिल्हा राजसमंद–उदयपूर पट्टा हे सर्व भाग अरावली पर्वतरांगांच्या उतारांमुळे *लहान नाले* विकसित होणाऱ्या प्रदेशात मोडतात.प्रवाह वैशिष्ट्ये :– पूर्णपणे पावसावर अवलंबून– पावसाळ्यातच पाणी भरपूर वाहते– उन्हाळ्यात पूर्णपणे कोरडे पडते– आसपासच्या गावांची तळी, जोहड, बंधारे भरण्यास मदत स्थानिक महत्त्व :शेती निचरा – पावसाळ्यात शेतातील अतिरिक्त पाणी बाहेर काढते.लहान जलसाठ्यांना पूरक – तलाव, जोहड, बांधापूरा यांना पाणी पुरवते.ग्रामीण पाणलोट व्यवस्थेचा भाग – अरावली प्रदेशातील नैसर्गिक जलप्रवाहांसाठी महत्त्वाचे. संगम / जलप्रणाली– आयरा हे मोठ्या नदीचे प्रमुख उपप्रवाह नाही.– काही प्रवाह शेवटी बनास नदीच्या छोट्या उपप्रवाहांत किंवा स्थानिक *निचऱ्याच्या तलावांत* मिसळतात (भागानुसार फरक).

“आइंद / आयंद (Aind / Aindh)”

“आइंद / आयंद” हे नाव भारतात लहान मौसमी ओढा/नाला म्हणून काही भागांत आढळते. ही मोठी नदी नसून *स्थानिक जलप्रवाह* म्हणून ओळखली जाते. उपलब्ध भौगोलिक नोंदी व स्थानिक उल्लेखांनुसार :आइंद – राजस्थान (मुख्य उल्लेख)राजस्थानातील जालोर – बाडमेर – पाली या कोरड्या प्रदेशात

“आइंद / आयंद” नावाने काही लहान मौसमी नाले ओळखले जातात.वैशिष्ट्ये :पावसाळ्यातच वाहणारा मान्सूननिष्ठ प्रवाहउन्हाळ्यात पूर्णपणे कोरडा स्थानिक रेती–माती निचरा, शेती व लहान तलावांमध्ये पाणी पोहोचविण्यासाठी महत्त्वाचा अति कोरड्या प्रदेशात नैसर्गिक *पाणलोट मार्ग* म्हणून ओळख प्रवाह दिशा :– अरावलीच्या पश्चिम उतारांवरून खाली उतरून– स्थानिक रुण-नाले, तलाव, जोहड यामध्ये मिसळतो– मोठ्या नदीप्रणालीचा भाग नाही

आसनी नदी (Asani River)

(: भारतात “आसनी/आशनी/आसणी” या नावाने काही स्थानिक लहान नद्या/नाले ओळखले जातात. उपलब्ध भौगोलिक माहितीच्या आधारे सर्वात मान्यताप्राप्त वर्णन पुढील प्रमाणे आहे.)

स्थान व उगम आसनी नदी ही उत्तर प्रदेशातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी मानली जाते.नदीचा उगम प्रामुख्याने पठारी व अल्पउंचीच्या प्रदेशात होतो.काही स्थानिक नोंदीनुसार तिचा उगम बांदा–चित्रकूट परिसरातील लहान डोंगर उतारांवरून होतो.प्रवाह दिशा आसनी नदी साधारण ईशान्य–दक्षिण किंवा पूर्व–पश्चिम दिशांमध्ये वाहत जाऊन शेवटी मोठ्या नदीत मिसळते.प्रवाह हंगामी स्वरूपाचा असून पावसाळ्यात नदीला पाणी वाढते तर उन्हाळ्यात नदीचे प्रवाह अनेक ठिकाणी आटतात.संगम आसनी नदी केन/यमुना नदीप्रणालीतील एखाद्या मोठ्या प्रवाहात मिसळते, हे स्थानिक भू-नोंदींमध्ये दिसून येते.नदी लहान असल्यामुळे प्रमुख नकाशांवर तिचा विस्तार फारसा दर्शविला जात नाही.जलवैशिष्ट्ये मान्सूनवर अवलंबून

असलेली नदी — पावसाळ्यात पूर सदृश परिस्थिती निर्माण करू शकते.कोरड्या हंगामात नदीत पाण्याचे प्रमाण कमी राहते.स्थानिक शेतीसाठी लघुपाटबंधारे, तलाव, बंधारे यांचे पाणी या नदीवर अवलंबून असते.पर्यावरण व भूप्रदेश नदीचा प्रवाह मातीयुक्त, गाळयुक्त व काही ठिकाणी शैलप्रदेशातून होतो.नदी किनाऱ्यावरील वनस्पतींमध्ये काटेरी झुडपे, आंबा, शेवगा, निंब, कडुलिंब, बाभूळ प्रकार दिसतात.पावसाळ्यात नदी भरभरून वाहते आणि सभोवतालचा प्रदेश ओलसर होतो.आर्थिक व सामाजिक महत्त्व स्थानिक सिंचनासाठी आसनी नदी महत्त्वाची आहे.ग्रामीण भागात पिण्याच्या पाण्याचे काही प्रमाण नदीच्या जलसाठ्यावर आधारित.मासेमारीचा लहान प्रमाणातील उद्योग काही गावांमध्ये आढळतो.नदीचे पाणी तात्पुरत्या स्वरूपात खेत तलाव, बंधारे भरून काढण्यासाठी वापरले जाते.सांस्कृतिक महत्त्वनदी लहान असली तरी स्थानिक धार्मिक कार्यक्रम, स्नान, जलपूजा यांसाठी वापरली जाते.काही गावांमध्ये नदीकाठी श्रावण–होलकोर, नवरात्र, छठ सारख्या स्थानिक सणांचे आयोजन केले जाते.आसनी नदी ही उत्तर भारतातील एक लहान, हंगामी, स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची उपनदी असून तिचा प्रमुख उपयोग सिंचन, गावातील जलपुरवठा आणि गोधडी, शेती, मासेमारी यांसाठी होतो.

आरणा नदी (Arna River)

ही महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे, जी पंढरपूर तालुक्यातील पंढरपूर धरणाच्या परिसरात वाहते. ही नदी कृष्णा नदीच्या उपनदींपैकी एक आहे.आरणा नदीच्या पाणलोट क्षेत्रात शेतीसाठी आवश्यक पाणीपुरवठा

होतो.नदीच्या परिसरात विविध वनस्पती आणि प्राण्यांचे वास्तव्य आहे, ज्यामुळे जैवविविधता वाढते.नदीच्या काठावर असलेल्या गावांमध्ये लोकांचे जीवन नदीच्या पाण्यावर अवलंबून आहे.आरणा नदीचे पाणलोट क्षेत्र सुमारे २५४.५६ चौ.किमी आहे. या क्षेत्रात कालादगी सॅंडस्टोन, शेल, कांग्लोमरेट्स आणि डेक्कन ट्रॅप बॅसाल्ट आढळतात. नदीचा प्रवाह साधारणतः पूर्व-पश्चिम दिशेने आहे.आरणा नदीच्या परिसरात कांदळवनांचे महत्त्व वाढवण्यासाठी स्थानिक समुदायांनी अनेक उपक्रम राबवले आहेत. उदाहरणार्थ, आरणा पॉईंट लाइटहाऊसपर्यंत पोहोचण्यासाठी पर्यटकांना बोट आणि चालत जाण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे पर्यावरणीय संवेदनशीलता वाढते.आरणा किनारा: पंढरपूरपासून सुमारे ८-९ किमी अंतरावर असलेला हा किनारा मासेमारीसाठी प्रसिद्ध आहे.आरणा पॉईंट लाइटहाऊस: जामडूल बेटावर असलेला हा लाइटहाऊस पर्यटकांना आकर्षित करतो.आरणा नदी आणि तिच्या परिसरात नैसर्गिक सौंदर्य, पर्यावरणीय महत्त्व आणि सांस्कृतिक वारसा यांचा संगम आहे. या नदीच्या संवर्धनासाठी स्थानिक समुदाय, प्रशासन आणि पर्यटकांनी एकत्र येऊन कार्य केले पाहिजे.

आसन नदी Asan River

स्थान, वाष्पोत व प्रवाह आसन नदी उत्तराखंडमधील आहे; तिचा उगम आटखेडी किंवा डून्स व्हॅली (Dehradun valley) च्या पश्चिम भागात होतो

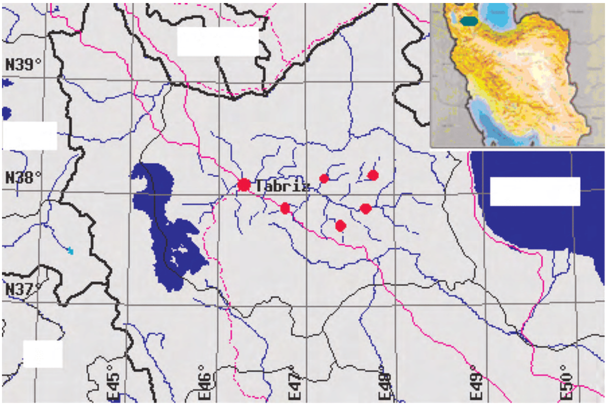

— काही स्रोतांनी सांगितले आहे की तिचा उगम चंद्रबनी (Chandrabani) परिसरात आहे. सामान्यतः भारतीय नद्या जशा उत्तर ⟶ दक्षिण किंवा हिमालय ⟶ मैदान या दिशेने वाहतात, परंतु आसन नदीची प्रवाहदिशा पश्चिम ⟶ पूर्व (west to east) अशी आहे — जे तिचे वैशिष्ट्य आहे. नदी व तिच्या काहीप्रवाहांमुळे निर्माण झालेल्या जलसाठ्यांना नियंत्रित करण्यासाठी एका बॅराजचे (बांध) बांधकाम झाले आहे — याला Asan Barrage म्हणतात. बांधणी, जलसाठा व जलसंरक्षण Asan Barrage हे 1965–67 दरम्यान बांधले गेले होते. त्याची लांबी 287.5 मीटर आहे. या बॅराजमुळे तयार झालेला जलसाठा (reservoir / lake), ज्याला कधी–कधी “Dhalipur Lake” असेही म्हणतात, वर्षभर पाण्याने भरलेला राहतो. हा जलसाठा फक्त पाणी पुरवठ्यासाठी नाही तर पर्यावरणीय – जैवविविधतेसाठी, पर्यटकांसाठी आणि जलविद्युत् उत्पादनासाठी महत्त्वाचा आहे. पर्यावरण व जैवविविधता — Asan Conservation ReserveAsan नदीचा एक 444.4 हेक्टरी भाग सन 2005 मध्ये Conservation Reserve म्हणून घोषित करण्यात आला होता (कायद्याअंतर्गत) आणि 2020 मध्ये हा प्रदेश भारतातल्या आर्द्रभूमींमध्ये (‘Wetland of International Importance’) म्हणून, म्हणजेच Ramsar Convention अंतर्गत मान्यता प्राप्त करून घेतला गेला. हा Reserve हे

पाणपीडांसाठी, पक्षी-निवासस्थानासाठी आणि पाणथळ जीवसृष्टीसाठी खूप महत्त्वाचे आहे. आतापर्यंत अंदाजे 330 पक्षी प्रजाती येथे नोंदवल्या गेल्या आहेत, त्यात काही संकटग्रस्त प्रजातीही आहेत — जसे की White-rumped Vulture, Red-headed Vulture, Baer's Pochard. तसेच येथे अंदाजे 49 माशांच्या प्रजाती (fish species) आहेत. काही प्रजाती, जसे की Putitor Mahseer, हे परिसंस्थेसाठी महत्त्वाचे आहेत. या जागेचे अंतरराष्ट्रीय महत्त्व म्हणजे हे पाणी + जलसाठा + परिसर संयुक्त प्रकारचे आर्द्रभूमी रूप आहे, जे पंखधारी जीव, जलचर व भू-पाणी व्यवस्थेसाठी उपयुक्त आहे. सामाजिक–आर्थिक उपयोग, जलविद्युत् आणि पर्यटन Asan Barrage द्वारे तयार झालेल्या जलसाठ्याचा उपयोग जलसिंचन व पाणीपुरवठा साठी होतो. तसेच, बॅराजमुळे जलविद्युत् (hydropower) निर्मिती सुद्धा केली जाते — या प्रकल्पांतर्गत Kulhal Power Plant (30 MW) आणि Khara Power Plant (72 MW) येतात. पर्यटकांसाठी आणि निसर्गप्रेमींसाठी आसन सुंदर व रोमांचक ठिकाण आहे: बर्ड-वॉचिंग, नैसर्गिक सौंदर्य, जलसाठा, शांत वातावरण हे येथे आकर्षक आहेत. अनेक पर्यटक बरोबर स्थानिक लोकांसाठी पर्सनल या जागेवरून उत्पन्नाचे साधन आहे. समस्या, धोके आणि चालू विषय आसन नदी व तिच्या सभोवतालच्या परिसरात अतिक्रमण व जमीनविक्री, प्लॉटिंगसारख्या हालचाली वाढल्या आहेत — यामुळे बाढ, प्रदूषण व पर्यावरणीय असंतुलनाचा धोका आहे. स्थानिक लोकांनी याबाबत चिंता व्यक्त केली आहे. काही वेळी तीव्र पाऊस / मॉनसून दरम्यान नदीवर प्रवाह वाढतो — यामुळे जलप्रवाह धोकादायक होऊ शकतो. काही लोक या प्रचंड प्रवाहात अडकले असल्याचे काही बातम्यांमध्ये आढळले आहेत. आसन नदी ही

हिमालयपूर्वीच्या डून्स व्हॅलीतील एक महत्त्वाची नदी आहे, आणि तिच्यावर बनवलेला बॅराज व तयार झालेल्या जलसाठ्यामुळे ती केवळ जलपुरवठा किंवा जलविद्युत्करीता नाही तर एक पर्यावरणीय दृष्ट्या संवेदनशील, जैवविविधतेने समृद्ध व पर्यटकांसाठी आकर्षक केंद्रही बनली आहे. तिचा भाग म्हणून अस्तित्वात असणारा आसन संवर्धन क्षेत्र (Asan Conservation Reserve) हे भारत व उत्तराखंडसाठी एक महत्त्वाचे आर्द्रभूमी अवशेष आहे.

आझी Aji River

आजी नदी गुजरात राज्यातील सौराष्ट्र (Saurashtra) प्रदेशात वाहणारी नदी आहे. हे नदीचे प्रवाह क्षेत्र आहे ज्यात ती सुरुवातीला "जसदण" (Jasdan) च्या आसपासच्या डोंगराळ भागातून उगम पावते. नंतर नदी पुढे वाहत जाते, आणि तिचा प्रवाह शहर भागातून — विशेषतः Rajkot या शहरातून जाऊन जातो. अर्थात, आजी नदी राजकोट शहराला दोन भागांमध्ये विभाजित करते. अखेरीस आजी नदी तिचे जलसमूह (mouth) रूपात कच्छच्या खाडी (Gulf of Kutch / Arabian Sea) कडे वाहते. लांबी, प्रवाह व जलमार्ग माझ्या शोधात अजिबात अशी लांब–किमी रूपात आजी नदीची निश्चित लांबी सापडली नाही. म्हणजेच, ती बहुतेकदृष्ट्या लहान ते मध्यम नदी म्हणूनच

ओळखली जाते.तिचा प्रवाह मर्यादित प्रदेशातून असून ती मुख्यतः स्थानिक पाऊस व भूभागीय जलस्रोतानुसार वाहते.नदीचे प्रवाह व जलसंचय हे वरच्या डोंगराळ भागातून पाऊस, भूजल व पृष्ठीय प्रवाहावर अवलंबून असते.सामाजिक व आर्थिक महत्त्व कारण आजी नदी राजकोट शहरातून जाते, ती शहराच्या भूगोल व रस्त्यांच्या रचनेवर प्रभाव पाडते. शहराला दोन भागांत विभागणारी नदी असल्यामुळे रस्ते, पुल-पाटे यांचा प्रश्न येतो.स्थानिक पाऊस / जलसंचयासाठी नदीला महत्त्व असू शकते — पण मला अजून अशी विश्वस्मरणीय माहिती सापडली नाही ज्यात सांगितले आहे की ती मोठ्या सिंचन किंवा जलपुरवठा प्रकल्पासाठी वापरली जाते.नदी परिसरातील भूगोल, नदीनाले, पर्जन्य, पाणी साठा इ. या बाबी स्थानिक लोकसंख्येसाठी, शहर नियोजनासाठी व शहरी लव्यवस्थेसाठी महत्त्व धारण करतात.आव्हाने व मर्यादा इतक्या लहान किंवा मध्यम नदीसाठी — पाण्याचा विसंगती, पाऊस कमी असणे, पर्जन्यावर अवलंबित्व — यामुळे नदीचा जलप्रवाह बदलू शकतो.जर शहर वाढते तर नदीचे पुनर्रचना, प्रदूषण, नाला-नाल्यांचे मिश्रण यांसारख्या समस्या येऊ शकतात. आजी नदीबाबत अशा विशिष्ट तक्रारी किंवा बातम्या माझ्या शोधात आल्या नाहीत — तरी अशी शक्यता असते.आजी नदी — गुजरातमधील एक स्थानिक / मध्यम दर्जाची नदी — आहे, जी सौराष्ट्र प्रदेशातून वाहते. ती “डोंगराळ भाग → शहर (Rajkot) → खाडी / समुद्र” या प्रवाह मार्गाने जाते. नदीचे भूगोल आणि स्थानिक पाणीस्रोत व शहर रचनासोबत तिचे नाते आहे. पण ती भारतातील मोठ्या, प्रसिद्ध नद्यांसारखी नदी नाही — त्यामुळे तिची माहिती तुलनेने मर्यादित आहे.

आहू नदी (Ahu River)

आहू नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील आगर माळवा (Agar Malwa) जिल्ह्यातील आगर तहसीलमध्ये टोंकरा टेकडी (Tonkra hill) (काही स्रोतांनुसार सुसनेर, मध्य प्रदेशजवळ) येथे होतो.ही नदी साधारणपणे उत्तरेकडे वाहत जाते. ही मध्य प्रदेशातील शाजापूर जिल्ह्याच्या आणि राजस्थानमधील झालावाड जिल्ह्याच्या वायव्य सीमेवरून वाहते.ही नदी राजस्थानच्या झालावाड जिल्ह्यातील गागरोन किल्ल्याजवळ (Gagron Fort) काली सिंध नदीला (Kali Sindh River) मिळते.या नदीची लांबी सुमारे १५० किमी आहे.आहू नदी ही काली सिंध नदीच्या प्रमुख सहायक नद्यांपैकी एक आहे, जी पुढे चंबळ नदीला मिळते.गागरोन येथे आहू नदी आणि काली सिंध नदीच्या संगमावर ऐतिहासिक गागरोनचा किल्ला (Jal Durg) उभा आहे. हा किल्ला 'जलदुर्ग' म्हणून प्रसिद्ध असून युनेस्कोच्या जागतिक वारसा स्थळांच्या यादीतही त्याचा समावेश आहे.या नदीवर राजस्थानमध्ये कालापीपल आणि राजगड यांसारखे लहान धरणे (Dams) बांधले गेले आहेत, ज्यांचा उपयोग सिंचनासाठी केला जातो.तिचा काही प्रवाह मध्य प्रदेश आणि राजस्थान यांच्यातील नैसर्गिक सीमेचे काम करतो.आहू नदी ही तिच्या आणि काली सिंध नदीच्या संगमावर असलेल्या गागरोन किल्ल्यामुळे विशेष ओळखली जाते.

आळंदी नदी Alandi River

आळंदी नदीचा उगम महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील घाटवाडी भागात होतो.ही नदी सुमारे 70–75 किलोमीटर लांब आहे.आळंदी नदी पश्चिमेकडून

वाहत पुणे जिल्ह्यात येते आणि पार्वती नदीत मिळते. नदीचा प्रवाह अनेक खेकडे, विहिरी आणि पाटबंधारे यांवरून होतो.यामध्ये काही लहान उपनद्या आहेत, ज्या आळंदी नदीला पाणी पुरवतात, परंतु ती फार मोठ्या प्रमाणात नाहीत.आळंदी नदी परिसरातील शेतकरी याच्या पाण्यावर अवलंबून असतात. पावसाळ्यात नदीचा पाणीस्तर वाढतो आणि सिंचनासाठी उपयुक्त ठरतो.नदीच्या काठावरील गावांसाठी ही पिण्याचे पाणी पुरवठा करण्यास महत्त्वाची आहे.आळंदी नदीच्या काठावर विविध जलचर प्राणी, पक्षी आणि वनस्पती आढळतात.नदी परिसराचा नैसर्गिक संतुलन राखण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे नदीच्या काठावर निर्माण झालेल्या वसाहतीमुळे पाण्यात प्रदूषण होते.अनेक ठिकाणी नदीचा पाण्याचा वापर अनियंत्रित झाला असल्यामुळे पर्यावरणीय आव्हाने निर्माण झाली आहेत. आळंदी नदी पुणे आणि सातारा जिल्ह्यांसाठी जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. नदीचे संवर्धन, प्रदूषण नियंत्रण आणि योग्य जलस्रोत व्यवस्थापन आवश्यक आहे, जेणेकरून स्थानिक जीवनमान टिकवता येईल आणि जैवविविधतेचे रक्षण होईल.

अजना नदी Ajna River पश्चिम बंगाल

Anjana नदी पश्चिम बंगाल राज्याच्या Nadia जिल्ह्यात आहे. तिची लांबी सुमारे 29 किमी आहे. तिचा स्रोत (उद्गम) है Jalangi River — Anjana नदीच्या सुरुवातीचा भाग Jalangi ची दक्षिण किनार आहे, "Ruipukur Mauza, Krishnanagar" जवळ. प्रवासानंतर ती शेवटी Churni River मध्ये (Byaspur Mauza जवळ) मिसळते. नदीचा

जलमर्यादा (basin size) अंदाजे 89.54 km² आहे. म्हणजे साधारण: Jalangi → Anjana → Churni अशी तिची प्रवाहरेषा होती.ऐतिहासिक व सामाजिक आर्थिक महत्त्व : पुर्वी, Anjana नदीचे हे गुण होते:ती एक सक्रिय जलमार्ग होती — 16–18 व्या शतकापर्यंत या नदीने जलवाहतूक (नौका / बोट) साठी काम केले. त्यामुळे परिसरातील व्यापार, मालवाहतूक, तरंगणारे मंडई — सर्वांसाठी ही नदी महत्त्वाची होती. हेच कारण की त्या भागातील ग्रामीण आणि शहरी लोक यांचे जीव — पाणी, मत्स्यपालन, शेती, सुपारी किंवा अन्य नद्याशी संबंधित कामावर अवलंबून होते. एक प्रकारे "मानव–पाणी–भूमी" या नात्याचं केंद्र होती. नदीचा सांस्कृतिक / ऐतिहासिक संदर्भही आहे: काही बांग्ला साहित्य, स्थानिक कथा, इतिहासात Addjana नदीचा उल्लेख आहे. आजची अवस्था पण सध्याची परिस्थिती अशी आहे की:शहर वाढ, अनियोजित बांधकाम, जमिनीचे ताबेदार काम, वाळू / माती उपसा, गाळ भरवणे — यामुळे नदीचे मूळ प्रवाह धोक्यात आला. अनेक ठिकाणी नदी "खाल / कालवा / ड्रेन / नाला" मध्ये रूपांतरित झाली आहे. तिचा अनेक भाग "डेड कॅनाल" (dead canal) बनला आहे — म्हणजे पाणी टिकत नाही, साहित्य, वाळू, प्लास्टिक, कचऱ्या भरल्या आहेत. पावसाळ्यानंतर किंवा मग काही वेळा थोडं पाणी येत — पण वर्षभर पाण्याचा प्रवाह सातत्याने नाही. म्हणजे नदीची जल-जैव विविधता, मच्छीमारी, शेती, जलवाहतूक — सगळं प्रभावित झालं आहे. या बदलांचा परिणाम पर्यावरणीय आणि सामाजिक दोन्हीच — पाणी कमी, मातीचे गुणधर्म बदलणे, पाणी प्रदूषण, लोकांचे आजीविका स्रोत कमी होणे. शास्त्रीय अभ्यासात देखील — नदीचे अस्तित्व,

तिचं पाणी, जैव विविधता — सगळं कमी झाल्याचं उल्लेख आहे. पुनरुज्जीवन प्रयत्न : २०२३ मध्ये — स्थानिक नागरिक, सामाजिक संघटना (उदा. Jalangi Nadi Samaj, Paschim Banga Vigyan Mancha) यांनी नदी पुनर्संचयासाठी प्रयत्न सुरु केले आहेत. त्यांनी नदीला पुन्हा तिच्या मूळ स्रोताशी (Jalangi) जोडण्याचा उपक्रम केलाहे काम हे एक प्रकारचे "सांकेतिक लक्ष" — की स्थानिक प्रशासन दीर्घकाळ निष्क्रिय होता, म्हणून नागरिकांनीच हे पाऊल उचलले. उद्दिष्ट आहे — नदीचे नैसर्गिक प्रवाह पुनर्संचयित करणे, पाणीगुणवत्ता सुधारणा, नदी किनाऱ्यांचा स्वच्छता, घरोबादी / अवैध ताबा रद्द करणे, आणि स्थानिक पर्यावरण + समाजाचा जीवंतपणा परत आणणे.

अजना नदी Ajna River महाराष्ट्र

अजना नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान पर्वतीय उपनदी आहे. तिचा उगम सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याजवळील भागात होतो आणि ती स्थानिक दऱ्यांमधून वाहत जाऊन मोठ्या नदी प्रणालीशी मिळते. ही नदी मौसमी प्रवाही असून पावसाळ्यात तिचा प्रवाह वेगाने वाढतो, तर हिवाळ्यात तुलनेने कमी राहतो.अजना नदी स्थानिक पातळीवर सिंचनासाठी, पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि लहान जलस्रोतासाठी महत्त्वाची आहे. पर्वतीय भूभागामुळे तिच्या प्रवाहात नैसर्गिक धबधबे आणि लहान जलप्रवाह तयार होतात. नदीच्या काठावर घनदाट जंगल आणि शेतीसाठी उपयुक्त जमिन आढळते, ज्यामुळे स्थानिक गावकऱ्यांसाठी ही नदी जीवनसत्त्वाची ठरते.पर्यावरणीय दृष्ट्या, अजना नदी परिसर जलचर प्राणी, पक्षी आणि वनस्पतींच्या जैवविविधतेसाठी

उपयुक्त आहे. त्याचबरोबर तिच्या नैसर्गिक सौंदर्यामुळे ही नदी पर्यटनासाठीही आकर्षक मानली जाते.

अंद्रा नदी Andhra River

स्थान : महाराष्ट्र – विदर्भ प्रदेश.उगम : सतपुडा (पूर्व) पर्वताच्या पायथ्याजवळील परिसर, अमरावती जिल्हा. प्रवाह क्षेत्र : अमरावती व अकोला जिल्ह्यांतून दक्षिणेकडे प्रवाह उपनदी / प्रणाली : पर्णा (Purna) नदीची उपनदी → पुढे गोदावरी खोरे. स्वरूप : मौसमी नदी – मान्सूनवर अवलंबून. उपयोग : स्थानिक सिंचन, पिण्याचे व औद्योगिक जलस्रोत. प्रमुख वसती : अकोला–अमरावती मधील गावांमधून प्रवाह.भूआकृती वैशिष्ट्य : काळ्या मातीच्या दख्खन पठारात वाहणारी नदी; पुरांचे प्रमाण मान्सूनमध्ये वाढते

हिरण्यकेशी नदी (आंबोली नदी)

Hiranyakeshi River (Amboli River)

परिचय आणि उगम : हिरण्यकेशी नदीचा उगम आंबोली (सिंधुदुर्ग जिल्हा, महाराष्ट्र) जवळ आहे. या गावाजवळील गुहेत असलेल्या हिरण्यकेश्वर मंदिर या प्राचीन शिवमंदिराच्या बगलमधून पाण्याचे झरे बाहेर पडतात आणि त्या पाण्यापासून हिरण्यकेशी नदीची सुरुवात होते. या परिसराला जैवविविधतेने समृद्ध मानले जाते कारण आंबोली पश्चिम घाटातील “इको-हॉटस्पॉट” आहे.

प्रवास व मार्ग (Course) : नदी सुरुवातीला आंबोलीजवळील लेण्यांमधून बाहेर येते. नंतर ती जवळील गाव जवळून (उदा. Jakatwadi) पुढे वाहते. तिचा प्रवास कोल्हापूर जिल्ह्यातील आजरा परिसरातून होऊन पुढे ऍजऱ्या (Ajra), आणि मग कर्नाटक राज्यातील बेलगावी जिल्ह्यापर्यंत जातो. आजरा गावाजवळ नदी 5 मीटर उंच चट्टाण्यावरून खाली पडत असून तेथे रामतीर्थ धबधबा (Ramteerth Falls) तयार होतो. शेवटी हे पाणी कर्नाटकमधील घटप्रभा नदी (Ghataprabha River) मध्ये मिळते.या प्रकारे, हिरण्यकेशी ही नदी एक उपनदी (tributary) मानली जाते जी घटप्रभा नदीला जोडली जाते. पर्यावरण, जैवविविधता व महत्त्व : आंबोली परिसर आणि हिरण्यकेशी नदीजवळील भाग हे जैवविविधतेसाठी अतिशय महत्त्वाचे आहेत. त्यामुळे २०२१ साली या भागाला “Schistura Hiranyakeshi Biological Heritage Site” म्हणून घोषित करण्यात आले होते. या नदीमध्ये आढळणाऱ्या दुर्मिळ माशापैकी एक म्हणजे Schistura hiranyakeshi — हा गोड्या पाण्याचा एक लोहचाई मासा आहे जो फक्त या परिसरात आढळतो. या मास्याच्या शोधामुळे आणि पर्यावरणीय संवेदनशीलतेमुळे हा भाग संरक्षणात्मक दृष्टृष्ट्या महत्त्व प्राप्त करतो.पर्यटन, ट्रेकिंग व निसर्ग-अभ्यासासाठी हिरण्यकेशी नदी व आसपासचे जंगल, धबधबे, हवेचे थंड वातावरण हे सर्व आकर्षण ठरतात. हवामान, पावसाळा व धबधबे : आंबोली हा परिसर पावसाळ्याना प्रचंड पाऊस अनुभवतो. लोककथांनुसार, येथे महाराष्ट्रातले “चेरापुंजी” मानले जाते कारण पाऊस खूप पडतो. या पर्जन्यामुळे हिरव्यागार पर्वत, झाडे, धबधबे आणि नद्या नावाच्या निसर्गदृश्यांचा जन्म होतो. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणावर वाढतो आणि धबधबे प्रवाही

होतात — ज्याचा अनुभव पर्यटकांना खूप आवडतो. हिरण्यकेशी मंदिर — जिथून नदीचा उगम होतो — हे प्राचीन धार्मिक ठिकाण आहे. गुहेतील पाणी मंदिराच्या प्रांगणात येते आणि तेथील पवित्र कुंडात माशांचा अधिवास आहे.)स्थानिक लोक या माशाला पवित्र समजतात, आणि येथे काही धार्मिक विधी, यात्रांसारखी परंपरा आहेत. हिरण्यकेशी नदी — जी आंबोलीनजीकच्या सह्याद्री पर्वतमालेतून उगम पावते — हे निसर्ग, धार्मिकता आणि जैवविविधतेचे सुंदर संगमस्थळ आहे. हे नदीप्रणाली आणि त्याच्याभोवतालचा परिसर पर्यावरणीय दृष्टृष्ट्या फार संवेदनशील व मौल्यवान आहे. त्यामुळे त्याचा योग्य प्रकारे संरक्षण करणे, तसेच त्याची माहिती व जाणीव वाढवणे गरजेचे आहे.

अर्चना / अर्चनाखाडी नदी Archana / Archanakhadi river

स्थान **:** महाराष्ट्र – कोकण विभाग मुख्य जिल्हा **:** रत्नागिरी..उगम **:** सह्याद्री पर्वताच्या पश्चिम उतारावरच्या स्थानिक टेकड्यांमध्ये. प्रवाह दिशा **:** पश्चिम ⟶ अरबी समुद्रात विलीन स्रोत / स्वरूप **:**– मौसमी खाडी-प्रकारचा उपप्रवाह**.**– प्रवाह किनारी भागात खारफुटी क्षेत्र तयार करतो. पाणलोट व जोडणी **:** स्थानिक नदी–नाले एकत्रित होऊन समुद्राला मिळणारी छोटी किनारी जलवाहिनी. उपयोग **:**– मत्स्यव्यवसायाला सहाय्य.– किनारी गावांचे जलस्रोत.– पावसाळ्यात पुरप्रवण क्षेत्र. भूवैज्ञानिक वैशिष्ट्ये **:**– दख्खन ट्रॅप ज्वालामुखी खडकांचा परिसर.– किनारी सखल पट्ट्यात गाळ संचयामुळे खाडीचे विस्तारमान वाढते

अर्घ्यखाडी Arghyakhadi

अर्घ्यखाडी ही महाराष्ट्राच्या कोकण विभागातील एक लहान किनारी जलवाहिनी आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यातील सह्याद्री पर्वताच्या पश्चिम उतारांवरून निर्माण होणाऱ्या स्थानिक नाल्यांपासून ती तयार होते. हा प्रवाह प्रामुख्याने पावसाळ्यात पाण्याने भरून वाहणारा मौसमी खाडी स्वरूप धारण करतो. पश्चिमेकडे प्रवास करताना तो सखल किनारी पट्ट्यातून अरबी समुद्रात विलीन होतो.अर्घ्यखाडी परिसरात खारफुटी वनस्पतींचे अस्तित्व आढळते, ज्यामुळे किनाऱ्याची भू-रचना टिकून राहण्यास मदत होते. गाळ संचयामुळे खाडीचा विस्तारमान पावसाळ्यात वाढत असतो. स्थानिक पातळीवर हा जलबंधारा मत्स्यव्यवसाय, किनारी वसतींच्या गरजा व पर्यावास संरक्षणासाठी महत्त्वाचा मानला जातो.

असन नदी Asan River

असन नदी ही उत्तराखंड राज्यातील एक लहान पण महत्त्वाची उपनदी आहे. तिचा उगम देहराडून जिल्ह्यातील ढाकपथर–कालसी परिसरातील पर्वतीय उतारांवर होतो. पश्चिम गंगाच्या पायथ्याने वाहत ती यमुनात मिळते. नदीचा प्रवाह मुख्यत्वे दून खोऱ्यातून जातो आणि मान्सून काळात जलवाहन क्षमता वाढते.असन नदीवर असन धरण बांधलेले असून त्यामुळे तयार झालेल्या तलावाला असन बॅराज / ढाकपथर तलाव असे म्हणतात. हा जलक्षेत्र जलपक्ष्यांचे महत्त्वपूर्ण आश्रयस्थान असून इथे हिवाळ्यात स्थलांतरित पक्षी मोठ्या प्रमाणावर येतात. त्यामुळे हे क्षेत्र पक्षी अभयारण्य म्हणूनही प्रसिद्ध

आहे.स्थानिक पातळीवर सिंचन, पिण्याचे पाणी व मासेमारीसाठी असन नदी उपयुक्त जलस्रोत मानली जाते. नैसर्गिक सौंदर्य आणि पर्यावरणीय महत्त्वामुळे ही नदी पर्यटनाच्याही दृष्टीने आकर्षक आहे.

अश्विनी नदी Ashwini River

अश्विनी नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान पर्वतीय उपनदी आहे. तिचा उगम सह्याद्री पर्वताच्या पश्चिम उतारावरील जंगलयुक्त भागात होतो, प्रामुख्याने कोकण जिल्ह्यातील लहान पर्वतीय दऱ्यांमधून. ही नदी मौसमी प्रवाही असून पावसाळ्यात ती वेगाने वाहते, तर हिवाळ्यात प्रवाह कमी होतो.अश्विनी नदी स्थानिक गावांसाठी महत्त्वाची आहे, कारण ती सिंचनासाठी, पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि लहान जलाशयांसाठी उपयोगी ठरते. पश्चिमेकडे प्रवास करताना ती काही लहान नाल्यांसोबत एकत्र येऊन समुद्रात विलीन होते. नदीच्या किनाऱ्याजवळ घनदाट जंगल आणि खडकाळ भाग असून भू-रचनात्मक दृष्ट्या ती पर्वतीय प्रवाहाचे वैशिष्ट्य दर्शवते.अश्विनी नदीचा परिसर स्थानिक जैवविविधतेसाठी उपयुक्त असून त्यात पाणीप्राणी, जलचर प्राणी आणि पक्ष्यांचे अस्तित्व आढळते. ही नदी पर्यटन आणि नैसर्गिक सौंदर्याच्या दृष्टिकोनातूनही आकर्षक मानली जाते.

बराक/आगु नदी Barak /Agu River

Barak River पूर्वोत्तर भारतातून प्रवाहित होणारी एक प्रमुख नदी आहे जी भारत तसेच बांगलादेशमधून जाते. या नदीचे एक पर्यायी नाव “Agu” किंवा

“Barbakro” असलेले आढळते. नदीची एकूण लांबी सुमारे 900 कि.मी. असून त्यापैकी भारतातली लांबी अंदाजे 564 कि.मी. इतकी आहे. तिचा जलसंचयन क्षेत्र (basin area) सुमारे 52, 000 चौरस किलोमीटर इतका आहे. Barak River चे उद्गम गाव Liyai Khullen (Manipur राज्य, Senapati जिल्हा) या ठिकाणी होते.नदी प्रथम मणिपूरमधून वाहते, नंतर Mizoram आणि Assam राज्यान्मधून जाते. Assam मध्ये प्रवेश केल्यानंतर, ती वळण घेते आणि अखेरीस बांगलादेशमध्ये प्रवेश करते. बांगलादेशमध्ये प्रवेश करताच Barak दोन नदींत विभागते — उत्तर शाखा म्हणून Surma River आणि दक्षिण शाखा म्हणून Kushiyara River. हे दोन्ही पुनः नंतर मिळून Meghna River बनवतात. सहायक नद्या (Tributaries), जलसंचयन भूभाग Barak River च्या काही महत्वाच्या सहायक नद्या आहेत: Jiri River, Longai River, Sonai River (Tuirial), Dhaleswari River (किंवा Katakal), Jatinga River, Madhura, Singla, Katakhal इत्यादी. Barak River Basin म्हणजेच तिचा जलसंचयन भाग फक्त भारतापुरताच नाही, तर बांगलादेश आणि अगदी म्यानमारकडे देखील पसरला आहे. निसर्ग, परिसंस्था व जैवविविधता Barak नदी आणि तिच्या पार्श्वभागातील परिसर हे जैवविविधतेसाठी अतिशय समृद्ध आहेत. यामध्ये अनेक प्रकारच्या मासा प्रजाती, तसेच दुर्मिळ प्राणी — जसे की डॉल्फिन, मगरमच्छ, विविध जलचर प्राणी — आढळतात. पण सध्या या परिसंस्थेवर अनेक समस्या आलेल्या आहेत: प्रदूषण, मच्छीमारीसाठी विस्फोटकांचा वापर, अवैध शिकारी, जलमार्ग विकास (dam / barrage / जलवाहतूक) यामुळे जैवविविधतेला धोका आहे. सामाजिक – भौगोलिक आणि मानवी संबंध Assam मधील “Barak

Valley" ही नदीनावावरचून ओळखली जाते — ह्या प्रदेशात मुख्यत्वे Cachar, Karimganj, Hailakandi जिल्हे येतात. या भागात अनेक आदिवासी जमाती आणि स्थानिक समाज राहतात — त्यांचा घेतभाड, जलचाली, मत्स्यव्यवसाय व संस्कृती यांचा संबंध Barak River शी खोल आहे. अनेक लोकांची रोजची उपजीविका — मासेमारी, शेती, नेव्हिगेशन — या नदीवर अवलंबून आहे. आव्हाने व संरक्षण आवश्यकताएँ गेल्या काही काळात Barak River आणि तिची परिसंस्था विविध मानवी हस्तक्षेपांमुळे प्रभावित झाली आहे — जलप्रदूषण, अवैध मच्छीमारी, जीवाश्मांचा नुकसान, जलमार्ग / धरण आधारित विकास हे काही प्रमुख आहेत. पर्यावरणीय संस्था आणि स्थानिक समुदाय यांनी नदीच्या संरक्षणासाठी प्रयत्न सुरू केले आहेत, पण अजूनही आव्हाने मोठी आहेत

आखू नदी Akhu River

आखू नदी ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची नदी आहे, जी प्रामुख्याने पुणे जिल्ह्यामध्ये वाहत येते. ही नदी भीमा नदीची एक उपनदी असून, तिचा उगम पश्चिम घाटातील डोंगररांगांमध्ये होतो. आखू नदीचा प्रवास साधारणपणे आग्नेय दिशेने असतो आणि ती पुणे जिल्ह्यातील जुन्नर आणि आंबेगाव तालुक्यातून वाहते. या नदीच्या खोऱ्याचा प्रदेश तुलनेने सुपीक असून, या भागात शेती मोठ्या प्रमाणावर केली जाते. आखू नदीवर अनेक ठिकाणी लहान-मोठे बंधारे आणि जलसाठ्यांची निर्मिती करण्यात आली आहे, ज्यामुळे स्थानिक शेतीसाठी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी पाण्याचा पुरवठा होतो.या नदीला

स्थानिक पातळीवर 'आख' (Akh) किंवा 'आखरा' (Akhra) अशा नावांनीही ओळखले जाते.आखू नदी ही स्थानिक जैवविविधता आणि परिसंस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. ही नदी अनेक गावांसाठी जीवनदायिनी ठरली आहे आणि तिचा प्रवाह उन्हाळ्यात कमी होत असला तरी, पावसाळ्यात ती दुथडी भरून वाहते.आखू नदीचा उगम पुणे जिल्ह्याच्या पश्चिम घाटातील डोंगररांगांमध्ये होतो.उगम स्थान: ही नदी प्रामुख्याने जुन्नर तालुक्याच्या पश्चिम भागातील डोंगराळ प्रदेशात उगम पावते.प्रमुख प्रवाह: जुन्नर तालुक्यातून वाहत असताना, ती पुढे आंबेगाव तालुक्यात प्रवेश करते. या दोन तालुक्यांमध्ये तिचा प्रवाह प्रामुख्याने असतो.संगम: आखू नदी ही भीमा नदीची उपनदी आहे. ही नदी आंबेगाव तालुक्यातील शिरूर तालुक्याच्या सीमेवर, काही ठिकाणी भीमा नदीला मिळते. भीमा नदी ही कृष्णा नदीच्या महत्त्वाच्या उपनद्यांपैकी एक आहे.जुन्नर आणि आंबेगाव या तालुक्यांसाठी ही नदी पाण्याची मुख्य स्रोत आहे, ज्यामुळे या भागातील कृषी अर्थव्यवस्थेला मोठा आधार मिळतो.

'आत्रेयी नदी' (Atreyee River)

या नावाची एक महत्त्वपूर्ण नदी भारत आणि बांगलादेश या दोन देशांमध्ये वाहते. आत्रेयी नदी (Atreyee River)आत्रेयी नदी ही भारत (पश्चिम बंगाल) आणि बांगलादेश या दोन्ही देशांमध्ये वाहणारी एक ऐतिहासिक नदी आहे.उगम आणि प्रवाह: या नदीचा उगम पश्चिम बंगालमधील सिलीगुडीजवळ (बैकुंठपूर वन) होतो. ती भारतातून वाहत बांगलादेशातील दिनाजपूर जिल्ह्यात प्रवेश करते आणि नंतर पुन्हा दक्षिण दिनाजपूर (पश्चिम बंगाल) जिल्ह्यातून

वाहते.ऐतिहासिक महत्त्व: प्राचीन काळात या नदीला 'आत्रेयी' असे म्हटले जात असे आणि महाभारत या प्राचीन ग्रंथातही तिचा उल्लेख आढळतो.महत्त्वाची शहरे: पश्चिम बंगालमधील बालूरघाट हे शहर याच नदीच्या किनाऱ्यावर वसलेले आहे.नदीची वैशिष्ट्ये: या नदीची एकूण लांबी सुमारे ३९० किलोमीटर आहे. ही नदी बारिंद ट्रॅक्टमधून वाहत जाऊन चलन बील (Chalan Beel) या विशाल दलदलीच्या प्रदेशात विलीन होते. मान्सून काळात ही नदी पूरग्रस्त ठरते, परंतु स्थानिक लोकांसाठी मासेमारीचा ती एक शाश्वत स्रोत आहे.१. भारतातील प्रवाह (पश्चिम बंगाल)उगम आणि प्रारंभिक टप्पा: आत्रेयीचा उगम प्रामुख्याने पश्चिम बंगालमधील जलपाईगुडी जिल्ह्यात (बैकुंठपूर जंगल परिसरात) होतो. या भागात ती 'तिरनै' (Tirnai) किंवा 'तुलका' (Tulka) या स्थानिक नावांनी ओळखली जाते.दक्षिण दिनाजपूर: नदी पुढे दक्षिणेकडे वाहत दक्षिण दिनाजपूर जिल्ह्यामध्ये प्रवेश करते, जिथे ती या जिल्ह्यातील अनेक प्रमुख शहरे आणि गावांमधून वाहते. बालूरघाट हे महत्त्वाचे शहर याच नदीच्या पश्चिम किनाऱ्यावर वसलेले आहे.सीमा पार: भारतीय भूभागातून वाहत असताना, ती काही अंतरासाठी भारत-बांगलादेश सीमेला समांतर जाते आणि त्यानंतर बांगलादेशात प्रवेश करते.२. बांगलादेशातील प्रवाह पुनःप्रवेश: नदी बांगलादेशातील दिनाजपूर जिल्ह्यामध्ये प्रवेश करते, जिथे तिला 'कागरा' (Kagra) या नावानेही ओळखले जाते. दिनाजपूर येथे ती शहरातून आणि अनेक कृषी क्षेत्रांतून वाहते.भारतात परत: तिचा प्रवाह वळण घेऊन पुन्हा थोड्या कालावधीसाठी भारताच्या दक्षिण दिनाजपूर जिल्ह्यात परत येतो.अंतिम संगम: बांगलादेशात ही नदी पुढे ईशान्येकडे वाहत जाते आणि अखेरीस ती पब्ना (Pabna) जिल्ह्यामध्ये प्रवेश करते. येथे ती चलन बील (Chalan Beel)

नावाच्या मोठ्या दलदलीच्या (wetland) भागात विलीन होते, जी पुढे कारतोया (Karatoa) नदी प्रणालीचा भाग बनते.यामुळे, आत्रेयी नदी भारत आणि बांगलादेश या दोन्ही देशांसाठी पाणी, मासेमारी आणि कृषीसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

आढी नदी Aadhi River गोवा

आढी नदी (ज्याला स्थानिकपणे काहीवेळा आढी-पारोडा-बेतोरा नदी प्रणाली असेही म्हणतात) ही दक्षिण गोव्यातील एक लहान पण महत्त्वपूर्ण नदी आहे. साळ नदीला मिळणाऱ्या अनेक उपप्रवाहांपैकी हा एक आहे. या नदीचा मुख्य प्रवाह गोव्याच्या आतील भागातून सुरू होतो आणि वाहत जाऊन मडगाव (Margao) शहराच्या आसपासच्या भागातील नैसर्गिक जल आणि दलदलीच्या परिसंस्थेला आधार देतो.महत्त्व: ही नदी या परिसरातील शेती आणि पारंपरिक मच्छीमारीसाठी उपयुक्त आहे. तिचा प्रवाह गोव्यातील अनेक गावांना पाणी पुरवठा करतो आणि साळ नदीच्या एकूण जलप्रणालीची पर्यावरणीय समतोल राखण्यास मदत करतो.संवर्धन: गोव्यातील किनारपट्टीवरील अनेक नद्यांप्रमाणेच, या नदीच्या पाण्याचे प्रदूषण आणि अनियंत्रित मानवी हस्तक्षेपामुळे तिच्या संवर्धनाची गरज निर्माण झाली आहे. स्थानिक जैवविविधता आणि जलचरांसाठी (aquatic life) ही नदी अत्यंत महत्त्वाची आहे.थोडक्यात, आढी नदी ही दक्षिण गोव्याच्या किनारपट्टीजवळील परिसंस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे, जी साळ नदीच्या प्रवाहातील प्रमुख जलस्रोत आहे.

२. भीमा नदी प्रणालीतील लहान जलप्रवाह (पुणे जिल्हा): महाराष्ट्रात, पुणे जिल्ह्यातील खेड किंवा आळंदी परिसरात 'आढी' नावाचे काही लहान स्थानिक जलप्रवाह भीमा नदीला मिळत असावेत. मात्र, ही नदी स्वतंत्र आणि मोठी म्हणून नोंदवलेली नाही.

आंबर नदी Amber River (रायगड, महाराष्ट्र)

आंबर नदी ही कोकण विभागातील रायगड जिल्ह्यातून वाहणारी एक तुलनेने लहान पण अत्यंत महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने पेण तालुक्यासाठी जीवनदायिनी ठरते.उगम आणि प्रवाह: आंबर नदीचा उगम सह्याद्रीच्या डोंगररांगांमध्ये होतो. उगमानंतर ती साधारणपणे वायव्य दिशेने वाहत येते. तिचा प्रवाह रायगड जिल्ह्यातील पेण तालुक्यातून असतो, जो तिच्या खोऱ्याचा मुख्य भाग आहे.आर्थिक महत्त्व: पेण तालुक्यात शेतीसाठी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी ही नदी एक महत्त्वाचा स्रोत आहे. विशेषतः, पेण परिसरात भातशेती मोठ्या प्रमाणात केली जाते, ज्यासाठी आंबर नदीचे पाणी अत्यंत उपयुक्त ठरते.संगम**:** पुढे वाहत जाऊन आंबर नदी अरबी समुद्राला मिळण्यापूर्वी, कुंडलिका नदी प्रणालीशी जोडली जाते. काही ठिकाणी ती खाडीमार्गे अरबी समुद्राला मिळते, ज्यामुळे या परिसराची पर्यावरणीय परिसंस्था (Estuarine Ecosystem) तयार होते.पेण शहर: पेण हे तालुक्याचे ठिकाण याच नदीच्या आसपासच्या प्रदेशात वसलेले आहे, ज्यामुळे या नदीला स्थानिक संस्कृती आणि अर्थव्यवस्थेत विशेष स्थान आहे.थोडक्यात, आंबर

नदी ही पेण तालुक्याच्या कृषी आणि जलस्रोतांसाठी आधारस्तंभ आहे आणि कोकणच्या जलप्रणालीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

आव नदी Aw River (रायगड जिल्हा, महाराष्ट्र)

आव नदी ही प्रामुख्याने रायगड जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील भागातून वाहणारी एक लहान नदी आहे. ही नदी मुंबई आणि पुणे या दोन महानगरांच्या जवळ असलेल्या परिसरातील जलप्रणालीचा भाग आहे.उगम आणि स्थान: आव नदीचा उगम सह्याद्रीच्या पश्चिम घाटातील डोंगररांगांमध्ये, कर्जत तालुक्याच्या (रायगड जिल्हा) परिसरात होतो.प्रवाह मार्ग: उगम झाल्यानंतर ती पश्चिमेकडे वाहत जाते आणि काही प्रमाणात ती कर्जत आणि खालापूर तालुक्यांच्या हद्दीतून वाहते.आर्थिक महत्त्व: या नदीचे पाणी स्थानिक शेतीसाठी आणि परिसरातील नैसर्गिक जलस्रोतांसाठी उपयुक्त ठरते.संगम: ही नदी पुढे पातळगंगा नदी प्रणालीला मिळते. पातळगंगा नदी ही रायगड जिल्ह्यातील एक मोठी नदी असून ती अरबी समुद्राला मिळण्यापूर्वी मोठा प्रवाह तयार करते.टीप: या नदीचे पात्र लहान असल्याने आणि ती प्रामुख्याने एकाच तालुक्यातून वाहत असल्याने, तिची माहिती इतर मोठ्या नद्यांएवढी व्यापकपणे उपलब्ध नाही, परंतु स्थानिक पातळीवर तिचे महत्त्व मोठे आहे.

अलवंडी नदी (Alavandi River)

अलवंडी नदी ही कर्नाटक राज्यातील एक लहान नदी आहे, जी मुख्यतः कोडगू (Kodagu) जिल्हा मधून वाहते. ही नदी स्थानिक शेती, पाणी व्यवस्थापन आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या महत्त्वाची आहे. अलवंडी नदीचा उगम

पश्चिम घाटातील कोडगू जिल्ह्यातील टेकड्यांमधून होतो. ही नदी दक्षिण किंवा दक्षिण–पश्चिम दिशेने वाहते. अलवंडी नदी पुढे जाऊन कावेरी नदीच्या उपप्रवाहात मिळते.नदीकाठचा परिसर शेतीप्रधान असून चहा, कॉफी आणि तूर इत्यादी पिकांसाठी पाणी पुरवठा करते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जास्त असतो; उन्हाळ्यात तो कमी होतो.नदीच्या काठावर काही लहान तळी आणि जलसंधारण प्रकल्प आहेत.

अळवंड नदी (Alavand River)

अळवंड नदी ही कर्नाटक राज्यातील एक स्थानिक नदी आहे, जी मुख्यतः कोडगू जिल्हा आणि त्याच्या आजूबाजूच्या भागातून वाहते. ही नदी स्थानिक शेती, जलसंपदा आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी महत्त्वाची आहे.अळवंड नदीचा उगम पश्चिम घाटातील कोडगू जिल्ह्यातील टेकड्यांमधून होतो. नदी दक्षिण किंवा आग्नेय दिशेने वाहते. पुढे ही नदी कावेरी नदीच्या उपप्रवाहाशी मिळते.नदीकाठच्या प्रदेशात शेतीसाठी पाण्याचा महत्त्वाचा स्रोत आहे; विशेषतः चहा, कॉफी, तूर इत्यादी पिकांसाठी.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जास्त असतो, उन्हाळ्यात कमी होतो.नदीच्या काठावर काही लहान तळी आणि जलसंधारण प्रकल्प राबविले गेले आहेत

अंबागड नदी (Ambagad River)

अंबागड नदी ही मध्य भारतातील एक स्थानिक नदी असून ती महाराष्ट्र राज्यातील गोंदिया जिल्ह्यातून वाहते. ही नदी प्रामुख्याने विदर्भातील

पर्जन्याधारित प्रवाहांपैकी एक आहे आणि स्थानिक सिंचन, जलस्रोत व भूआकृतीच्या दृष्टीनं महत्त्वाची मानली जाते.

अंबिका नदी Ambika River

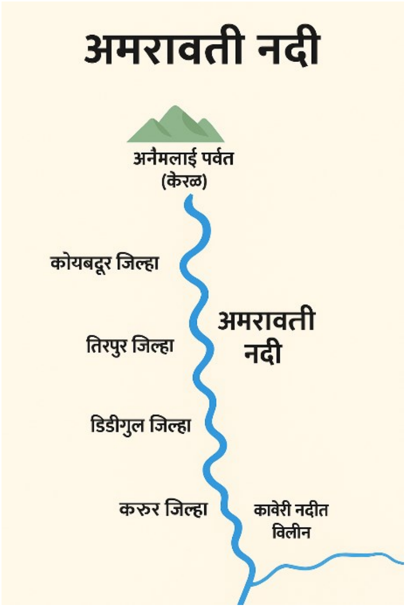
अंबिका नदी गुजरात राज्यात वाहणारी एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी दक्षिणी गुजरातमध्ये वसलेली असून, मुख्यत्वे वलसाड, नळगाँव, आणि आसपासच्या भागातून प्रवाहित होत

अंबिका नदीच्या उत्पत्तीचे मुख्य स्थान सापूतारा डोंगरमाळा (Saputara Hills) आहे, जी दमन-सिल्व्हासा परिसराजवळ वसलेली आहे. या नदीला पश्चिम घाटाच्या काठावरून जन्म मिळतो.अंबिका नदी दक्षिणेकडे वाहते आणि अखेर अरब समुद्रात तिचा विलिनीकरण होतो नदीचा प्रवास मुख्यत्वे वलसाड जिल्ह्यातून जातो.नदीच्या काठावर अनेक छोटे गाव व शहरी भाग वसलेले आहेत.अंबिका नदी मुख्यत्वे सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी वापरली जाते.नदीच्या काठावर अनेक छोट्या जलाशयांचे बांधकाम करण्यात आले आहे.काही भागात मत्स्यपालन आणि कृषी यासाठी नदीचे पाणी उपयुक्त ठरते.अंबिका नदीवर काही ठिकाणी सांस्कृतिक व धार्मिक स्थळे आहेत.हिवाळ्यात नदीचा प्रवाह मंदावतो, तर पावसाळ्यात ती जलप्रवाहाने भरते.नदीचे खोरे व प्रवाह पश्चिम घाटाच्या

डोंगररांगामुळे काही प्रमाणात वळणदार आहेत.नदी परिसरातील जैवविविधता जपण्यासाठी महत्त्वाची आहे.अंबिका नदीची नाळे व काठावर पिकवणाऱ्या वनस्पती आणि जलचर जीवनावर परिणाम होतो.नदीच्या आसपास पाणथळ प्रदेश आणि नद्यांसंबंधी जलचर प्रजाती आढळतात.

अमरावती नदी

:अमरावती नदी ही दक्षिण भारतातील तामिळनाडू राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी कावेरी नदीची उपनदी (Tributary) आहे. अमरावती नदीचा प्रवाह मुख्यत्वे तामिळनाडूच्या पश्चिम भागातून होतो आणि ती शेवटी कावेरी नदीला मिळते.अमरावती नदीचा उगम केरळ राज्यातील अनैमलाई (Anamalai) पर्वतरांगांमध्ये होतो. ही पर्वतरांग पश्चिम घाटाचा एक भाग आहे.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्वेकडे आहे.ती तामिळनाडूतील कोयंबतूर, तिरुपूर, डिंडीगुल आणि करूर जिल्ह्यांतून वाहते.नदीचा एकूण प्रवास सुमारे २८५ किलोमीटर इतका आहे.

अमरावती नदीला मिळणाऱ्या प्रमुख उपनद्यांमध्ये खालीलचा समावेश होतो —नल्लार नदी, शंकर नदी, नॉय्यल नदी (काही उपप्रवाह भागात संबंध)अमरावती नदी करूर जिल्ह्यातील ठिरुवडैयार (Tirumukkudal)

परिसरात जाऊन कावेरी नदीला मिळते.अमरावती नदीवर अमरावती धरण (Amaravathi Dam) बांधले गेले आहे.या धरणामुळे सिंचन, पिण्याचे पाणी पुरवठा आणि विद्युतनिर्मिती यासाठी मोठी मदत होते.नदीच्या पाण्याचा उपयोग मुख्यतः शेतीसाठी (धान्य, ऊस, कापूस इत्यादी पिके) केला जातो.अमरावती धरणाजवळील अमरावती मगर अभयारण्य (Amaravathi Crocodile Farm) हे दक्षिण भारतातील प्रसिद्ध मगर संवर्धन केंद्र आहे.नदी परिसर जैवविविधतेने समृद्ध असून येथे अनेक वन्यप्राणी आणि पक्षी आढळतात.अमरावती नदीचे खोरे कावेरी खोऱ्याचा एक भाग आहे आणि तामिळनाडूच्या शेती अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावते.स्थानिक परंपरेनुसार या नदीचे नाव “अमरावती” म्हणजे “देवतांची नदी” किंवा “अमरांची नदी” असे आहे.

अम्बा नदी

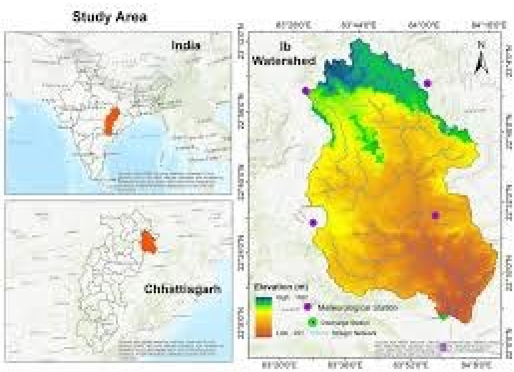
अम्बा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्त्वाची पश्चिमवाहिनी नदी आहे. ही नदी रायगड जिल्ह्यातून वाहते आणि अरबी समुद्रात जाऊन विलीन होते. अम्बा नदीला स्थानिक पातळीवर "धमणी नदी" असेही म्हटले जाते.अम्बा नदीचा उगम सह्याद्री

पर्वतरांगेत, म्हणजेच ताम्हिणी घाटाजवळील खोपोली परिसरात होतो.नदीचा प्रवाह पूर्वेकडून पश्चिमेकडे आहे.ती रायगड जिल्ह्यातील खोपोली, नागोठणे, पेण परिसरातून वाहते.अखेरीस ही नदी रायगड जिल्ह्यातील रेवदंडा खाडी (Revdanda Creek) येथे अरबी समुद्रात मिळते.एकूण लांबी अंदाजे ५० ते ६५ किलोमीटर आहे.अम्बा नदीला मिळणाऱ्या काही छोट्या उपनद्या — कोर्लई नदी, कोथळे नाला, ताम्हिणी परिसरातील लहान प्रवाह.अम्बा नदीवर सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी हे धरण बांधण्यात आले आहे.या नदीच्या पाण्याचा उपयोग मुख्यतः कृषी सिंचन, औद्योगिक वापर, आणि स्थानिक जलपुरवठ्यासाठी होतो.अम्बा नदीचा संगम रेवदंडा खाडीमार्गे अरबी समुद्रात होतो.नदीकाठच्या भागात तांदूळ, नारळ, सुपारी, फणस, आणि आंब्याची शेती मोठ्या प्रमाणात केली जाते.नदी परिसरात जैवविविधता आढळते — मासे, जलचर आणि पक्षी मोठ्या प्रमाणात आहेत.रेवदंडा बंदर या नदीच्या मुखाजवळ असल्याने सागरी व्यापारातही तिचे महत्त्व आहे.अम्बा नदी परिसर प्राचीन काळी मुरुड-जंजिरा राज्याचा भाग होता.स्थानिक उत्सव आणि देवस्थाने नदीकाठाशी संबंधित आहेत.

इब नदी (Ib River)

इब नदी ही भारतातील छत्तीसगड आणि ओडिशा या राज्यांमधून वाहणारी एक महत्त्वाची उपनदी आहे. ही नदी मुख्यतः महानदीची उपनदी म्हणून

ओळखली जाते. इब नदी प्रदेशातील शेती, सिंचन व जलसंपत्तीचा महत्त्वाचा स्रोत आहे.इब नदीचा उगम छत्तीसगड राज्यातील जशपुर जिल्ह्यातील छोटा नागपूर पठारावरून होतो. हे पठार उंच प्रदेशात असून, येथून अनेक नद्या उगम

पावतात.नदीचा प्रवाह दक्षिणपूर्व दिशेने आहे.ती छत्तीसगडमधील रायगड, कोरबा इत्यादी जिल्ह्यांतून वाहते.त्यानंतर ती ओडिशा राज्यात प्रवेश करते आणि तेथील झारसुगुडा जिल्ह्यात महानदीत विलीन होते.इब नदीचा संगम महानदी नदीशी झारसुगुडा (ओडिशा) येथे होतो. येथे दोन्ही नद्यांचा संगम प्रदेश प्रसिद्ध आहे.इब नदीची लांबी सुमारे 252 किलोमीटर आहे.इब नदीचे जलवाहिनी क्षेत्र अंदाजे 12, 447 चौ.किमी इतके आहे.

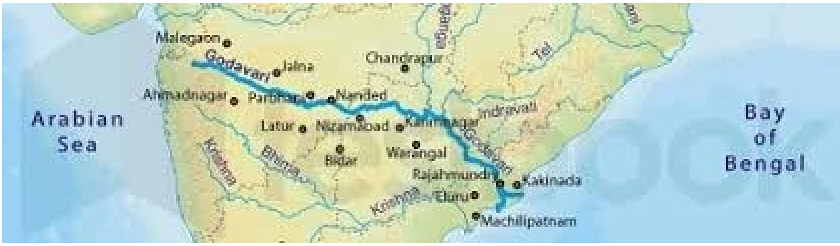
इब नदीच्या काही प्रमुख उपनद्या अशा आहेत –मांद नदी, लिलारी नदी, टिपर नदी, लोल नदी

इब नदीच्या काठावरील प्रदेश सुपीक असून शेतीसाठी योग्य आहे.नदीवरील पाण्याचा वापर सिंचन, मत्स्य व्यवसाय आणि जलविद्युत निर्मितीसाठी केला जातो.काही लहान धरणे आणि बंधारे नदीवर बांधलेले आहेत.नदीच्या परिसरात कोळसा खाणी, धान्य शेती व जंगल क्षेत्र आढळते.झारसुगुडा परिसरातील इब व्हॅली कोलफिल्ड्स (Ib Valley Coalfields) हा प्रदेश खनिज संपत्तीकरिता प्रसिद्ध आहे.इब नदी ही महानदी

प्रणालीतील एक महत्त्वाची नदी असून ती छत्तीसगड-ओडिशा सीमेवरील आर्थिक आणि पर्यावरणीय जीवनरेखा मानली जाते.

इंद्रावती नदी Indravati River

इंद्रावती नदी ही भारतातील एक महत्त्वाची उपनदी आहे, जी मुख्यतः छत्तीसगड आणि महाराष्ट्र प्रदेशातून वाहते. इंद्रावती नदीची उत्पत्ती महाराष्ट्रातील गडचिरोली जिल्ह्यातील महाबळेश्वर पठार (महाबळेश्वरच्या

जवळ) पासून होते. ही नदी पश्चिम घाटाच्या पर्वतरांगांपासून सुरू होते आणि नंतर पूर्वेकडे वाहते. महाराष्ट्रातून सुरुवात करून नदी छत्तीसगड मध्ये प्रवेश करते.ती कांकेर, बस्तर जिल्ह्यांमधून वाहते.अखेर नदी गोदावरी नदीमध्ये विलीन होते, त्यामुळे इंद्रावती ही गोदावरीची एक उपनदी आहे.तिचा प्रवाह साधारणतः पूरबेकडे व सुमारे 540 किमी लांब आहे.

इंद्रावती नदीच्या काही प्रमुख उपनद्या आहेत:शिरपूर नदी, भोरमदा नदी, बैलगंगा नदी हे उपनद्या नदीच्या जलस्रोताला मोठ्या प्रमाणावर वाढवतात.

नदी जंगल आणि पठारांमधून वाहते, त्यामुळे नदीकाठच्या भागातील जैवविविधता खूप समृद्ध आहे.बस्तरचा भाग नदीच्या साहाय्याने पिकांसाठी

आणि ग्रामीण जलस्रोतासाठी उपयुक्त ठरतो.नदीच्या काठावर काही जलविद्युत प्रकल्प देखील आहेत, जसे की इंद्रावती धरण.छत्तीसगडमधील कांकेर जिल्ह्यात इंद्रावती नदीवर धरण बांधले गेले आहे.हे धरण सिंचनासाठी, जलविद्युत उत्पादनासाठी आणि पूर प्रतिबंधासाठी महत्त्वाचे आहे.धरणामुळे आसपासच्या गावांना पाणी आणि वीज मिळते.नदीच्या काठावर घनदाट जंगल आहेत, ज्यामध्ये वन्यजीवांचा समृद्ध समूह आढळतो.इंद्रावती राष्ट्रीय उद्यान आणि बस्तरच्या जंगलांमध्ये नदी पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी अत्यंत महत्वाची आहे.नदीच्या काठावरील नदीनाले आणि जलाशय मासेमारी आणि कृषीसाठी उपयुक्त आहेत.

इंद्रायणी नदी Indrayani River

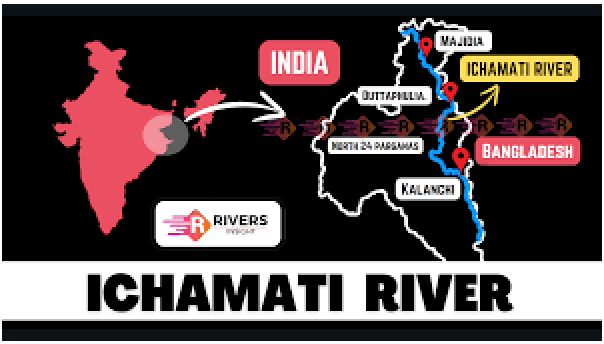

इंद्रायणी नदी असेही ओळखले जाते, ही महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील एक महत्त्वपूर्ण नदी आहे. ही नदी धार्मिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.इंद्रायणी नदीचा उगम लोणावळयाजवळील कुर्वांडे गावाजवळ सह्याद्री पर्वतरांगेत होतो.नदीची लांबी सुमारे १०४ किलोमीटर आहे.नदी देहू आणि आळंदी या पवित्र स्थळांमधून वाहते.नदी तुळापूर येथे भीमा नदीला मिळते.आळंदी: संत ज्ञानेश्वर यांचे

समाधीस्थळ असलेले आळंदी हे महाराष्ट्रातील एक प्रमुख तीर्थक्षेत्र आहे.देहू: संत तुकाराम यांचे जन्मस्थान असलेले देहू देखील इंद्रायणीच्या काठावर वसलेले आहे.आषाढ शुद्ध एकादशीला आळंदीहून पंढरपूरला ज्ञानेश्वरांची पालखी निघते, ज्यात लाखो वारकरी सहभागी होतात. नदीत सांडपाणी, औद्योगिक रसायने आणि नाले यांचा समावेश होतो.नदीच्या पाण्यावर मोठ्या प्रमाणात फेस दिसतो, ज्यामुळे वारकऱ्यांचे आरोग्य धोक्यात आले आहे.राज्य सरकारने नदीच्या स्वच्छतेसाठी विविध उपाययोजना जाहीर केल्या आहेत आळंदीतील घाट आणि संत ज्ञानेश्वरांचे समाधी मंदिर हे पर्यटकांसाठी आकर्षणाचे केंद्र आहे.नदीचे प्रदूषण वारंवार वाढत असल्याने, प्रशासन आणि नागरिकांनी एकत्र येऊन उपाययोजना करणे आवश्यक आहे

इचामती नदी Ichanati River

एक सीमारेषीय आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे, जी भारत आणि बांगलादेश या दोन्ही देशांमध्ये वाहते. ही नदी पश्चिम बंगाल राज्याच्या

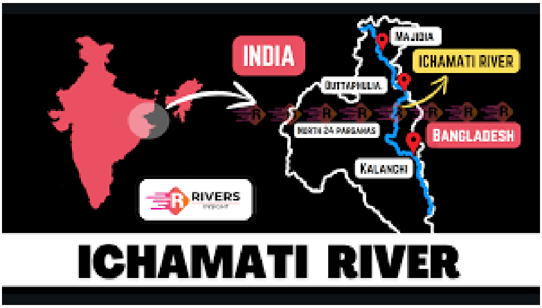

उत्तर २४ परगणा जिल्ह्यातील माजिदिया गावाजवळ मथाभांगा नदीच्या उपनदी म्हणून उगम पावते. नदीचा एकूण लांबी सुमारे २०८ किलोमीटर आहे, ज्यात भारत आणि बांगलादेश दोन्ही देशांमध्ये प्रवास

करते.मथाभांगा नदीच्या उपनदी म्हणून माजिदिया गावाजवळ, पश्चिम बंगाल, भारत.नदी भारताच्या उत्तर २४ परगणा जिल्ह्यातून वाहते आणि बांगलादेशच्या सातखिरा जिल्ह्यात प्रवेश करते.इचामती नदी भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील नैसर्गिक सीमारेषा म्हणून कार्य करते.इचामती नदीच्या काठावर अनेक गावं वसलेली आहेत, जिथे शेतकरी नदीच्या पाण्यावर अवलंबून असतात. नदीच्या पाण्याचा वापर सिंचनासाठी, पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि मासेमारीसाठी केला जातो. नदीच्या काठावर वसलेल्या लोकांचे जीवन नदीशी घट्टपणे जोडलेले आहे.इचामती नदी सध्या सॅल्टेशन (गाळ जमा होणे) आणि प्रदूषणामुळे संकटात आहे. गाळ जमा होण्यामुळे कोरड्या हंगामात पाण्याचा प्रवाह कमी होतो, तर पावसाळयात पूर परिस्थिती निर्माण होते. नदीच्या प्रदूषणामुळे जलचर प्राण्यांचे जीवन धोक्यात आले आहे. भारत आणि बांगलादेश सरकार या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी चर्चा करत आहेत.इचामती नदीच्या काठावर अनेक धार्मिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केले जातात. उदाहरणार्थ, दुर्गा पूजा उत्सवाच्या वेळी, भारत आणि बांगलादेश दोन्ही देशांतील लोक एकत्र येऊन नदीत मूर्ती विसर्जन करतात. या कार्यक्रमासाठी सीमा सुरक्षा दल (BSF) आणि बांगलादेश सीमा रक्षक दल (BGB) संयुक्तपणे बैठक घेतात आणि सुरक्षेच्या उपाययोजना करतात.इचामती नदी केवळ एक भौगोलिक नदी नसून, ती भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील सांस्कृतिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे. नदीच्या संरक्षणासाठी दोन्ही देशांनी संयुक्तपणे प्रयत्न केले पाहिजेत, ज्यामुळे भविष्यातील पिढ्यांसाठी नदीचे अस्तित्व टिकून राहील.

इच्छामती नदी (Ichamati River)

ही भारत आणि बांगलादेश या दोन देशांमध्ये वाहणारी एक महत्त्वाची

सीमारेषा नदी आहे. ही नदी पश्चिम बंगाल राज्यातील उत्तर २४ परगणा जिल्ह्यातील बांगलादेश सीमेजवळील टाकी (Taki) या ठिकाणी प्रसिद्ध आहे.**उगम:** मथाभंगा नदीच्या उपनदींपैकी एक, जी पद्मा नदीची उपनदी आहे.**लांबी:** सुमारे २०८ किमी **पाणलोट क्षेत्र:** सुमारे ३, ३७६ चौ.किमी नदी मथाभंगा नदीपासून सुरू होऊन उत्तर २४ परगणा जिल्ह्यातील हसनाबाद येथे कालिंदी नदीला मिळते.ही नदी भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील काही भागांमध्ये नैसर्गिक सीमारेषा म्हणून कार्य करते.नदीच्या काठावर असलेल्या शहरांमधून सांडपाणी आणि औद्योगिक मलमूत्र नदीत सोडले जाते, ज्यामुळे नदीचे प्रदूषण वाढते. नदीच्या पाण्यावर स्थानिक शेती अवलंबून आहे. नदीच्या काठावर असलेले टाकी हे पर्यटनस्थळ म्हणून ओळखले जाते, विशेषतः दुर्गा मूर्ती विसर्जनाच्या वेळी. भारत आणि बांगलादेश या दोन्ही देशांमधील लोक एकत्र येऊन नदीत दुर्गा मूर्ती विसर्जन करतात. हे एक सांस्कृतिक समारंभ आहे ज्यात दोन्ही देशांच्या सीमा ओलांडून लोक सहभागी होतात.नदीच्या प्रदूषणाच्या समस्येवर उपाययोजना करण्यासाठी भारत आणि बांगलादेश सरकारांनी संयुक्तपणे चर्चा सुरू केली आहे. नदीच्या खोलीकरणाचे काम आणि प्रदूषण नियंत्रणासाठी उपाययोजना करण्याची आवश्यकता आहे.

इरई नदी (Irai River)

ही महाराष्ट्र राज्यातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची उपनदी आहे. ही नदी वर्धा नदीची उपनदी असून, चंद्रपूर शहराच्या पाणीपुरवठ्याचे मुख्य स्रोतपैकी एक आहे.उगम: कसारबोडी (Kasarbodi) गावाजवळ, चिमूर तालुका एकूण लांबी: सुमारे 78 किमी मुख्य धरण: इरई धरण (Irai Dam)मुख्य उपनदी: झारपाट नदी (Zarpat River), जी इरई नदीला माणा (Mana) गावाजवळ मिळते चंद्रपूर शहर आणि चंद्रपूर सुपर थर्मल पॉवर स्टेशन (CSTPS)ला पाणी पुरवठा करणारी प्रमुख नदी इरई नदी चंद्रपूर शहराच्या पाणीपुरवठ्याचे 30% पुरवठा करते. इरई धरण हे चंद्रपूर शहरासाठी आणि चंद्रपूर सुपर थर्मल पॉवर स्टेशनसाठी पाणी पुरवठा करणारे मुख्य स्रोत आहे. गडचिरोली जिल्ह्यातील काही भागांमध्ये या नदीला "आरणा नदी" असेही संबोधले जाते.इरई नदीला प्रदूषणाचा मोठा धोका आहे. नदीच्या काठावरून घरगुती आणि औद्योगिक मलमूत्र सांडपाणी सोडले जाते, ज्यामुळे नदीचे पाणी दूषित झाले आहे. 2022 मध्ये, चंद्रपूर सुपर थर्मल पॉवर स्टेशनमधून उडालेल्या फ्लाय एशमुळे नदीच्या पाण्याचे प्रदूषण वाढले. या समस्येच्या निराकरणासाठी, पश्चिम कोलफिल्ड्स लिमिटेड (WCL) ने 2 कोटी रुपये खर्च करून नदीच्या खोलीकरणाचे काम सुरू केले आहे. या उपक्रमामुळे नदीच्या प्रवाहात सुधारणा होण्याची अपेक्षा आहे.इरई नदीच्या काठावर असलेल्या इरई धरणाजवळील परिसरात ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प (Tadoba Andhari Tiger Reserve) आहे. या परिसरात वन्यजीवांचे पर्यवक्षण, बोट सफारी आणि पक्षी

निरीक्षण यांसारख्या पर्यटकांना आकर्षित करणाऱ्या क्रियाकलापांची सुविधा उपलब्ध आहे.

इतु नदी Itu River

इतु नदी ही पूर्व भारतातील एका लहान प्रवाहाच्या स्वरूपात ओळखली जाणारी नदी आहे. प्रामुख्याने छत्तीसगड व झारखंड राज्यांच्या सीमाभागातील दंडकारण्याच्या अरण्य क्षेत्रात तिचा प्रवाह दिसून येतो. स्थानिक आदिवासी भागातून वाहणारी ही नदी लहान जलवाहिनी म्हणून शेतीस उपयुक्त असते. पावसाच्या हंगामात तिचा प्रवाह वाढतो; उन्हाळ्यात मात्र जलवाहन कमी होऊन अनेक ठिकाणी तिला ओढ्याचे रूप येते. नदीचा जलसाठा परिसरातील भूजलपातळी वाढविण्यास, नदीकाठील लहान सिंचन योजना व पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांना पोषक ठरतो. स्थानिक पातळीवर तिच्या आसपास घनदाट जंगल असल्याने जैवविविधतेला ही नदी महत्त्वाची आहे. त्यामुळे इतु नदी ही आकारात लहान असली तरी दंडकारण्यातील ग्रामीण जीवन व पर्यावरणीय संतुलनासाठी अत्यंत उपयुक्त जलस्रोत मानली जाते.

इरू नदी Iru River

इरू नदी ही भारतातील ईशान्य पर्वतीय भागात आढळणारी एक छोट्या स्वरूपातील स्थानिक नदी म्हणून ओळखली जाते. साधारणपणे मेघालय व आसपासच्या डोंगराळ प्रदेशातील पावसावर अवलंबून असलेला हा प्रवाह आहे. ती मुख्यत्वे खो-यातील गावांना सिंचन, पिण्याचे पाणी व दैनंदिन उपयोगासाठी आधार देते. वार्षिक पावसाच्या प्रमाणावर नदीच्या प्रवाहात मोठी

चढ-उतार दिसून येतात—मानसूनमध्ये रुंद पसरलेली व जोमदार तर उन्हाळ्यात अनेकदा ओढ्यासारखी अरुंद होते. नदीकाठच्या भागात शेती, लघु मत्स्यव्यवसाय आणि स्थानिक जैवविविधतेला ही नदी पोषक ठरते. पर्वतीय उतार, घनदाट जंगल आणि खडकाळ खो-यांतून वाहताना इरू नदी परिसराच्या भू-सौंदर्यात भर घालते. आकारमानाने लहान असली तरी ग्रामीण जीवनमान टिकवून ठेवणाऱ्या महत्त्वाच्या स्थानिक नैसर्गिक जलस्रोतांपैकी एक इरू नदी मानली जाते.

ईरानी नदी Irani River

ईरानी नदी ही भारतातील मध्य व पश्चिम भागात आढळणाऱ्या लहान प्रवाहांपैकी एक मानली जाते. महाराष्ट्र–मध्यप्रदेश सीमाभागातील विंध्य पर्वताच्या उतारांवर पावसावर अवलंबून असलेला हा प्रवाह तयार होतो. ईरानी नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने स्थानिक गावांना व शेती क्षेत्रांना जीवनदायी ठरतो. पावसाळ्यात या नदीत पाणी पुरेसं असतं आणि ती पूरप्रवणही बनते; परंतु उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह कमी होऊन अनेक ठिकाणी ओढ्यासारखे रूप धारण करतो.नदीकाठच्या परिसरात शेती, पशुपालन, स्थानिक पिण्याच्या पाण्याच्या गरजा आणि भूजल पुनर्भरण यामध्ये ईरानी नदीचा हातभार लागतो. नदी परिसर हरितवन, झुडपी वनस्पती आणि स्थानिक जैवविविधतेने युक्त असल्याने पर्यावरणीय संतुलन राखण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. आकारमानाने मोठी नसली तरी ग्रामीण जीवनमान सुधारण्यासाठी आणि सिंचनासाठी ही नदी महत्त्वाची जलवाहिनी म्हणून ओळखली जाते.

ईस्ट बोरी नदी East Bori River

ईस्ट बोरी नदी ही पूर्व भारतातील एक लहान पर्वतीय प्रवाह स्वरूपातील नदी मानली जाते. ऑरिसा (ओडिशा) व छत्तीसगड राज्यांच्या सीमाभागातील दंडकारण्याच्या जंगल पट्ट्यात येथे पावसावर अवलंबून असलेले जलवाहन दिसून येते. पूर्व दिशेला वहात असल्याने, स्थानिक भाषिक वापरात तिला “ईस्ट बोरी” किंवा “पूर्व बोरी” असे नाव रूढ झाले आहे.मुसळधार पावसाच्या काळात या नदीत जलप्रवाह वाढतो, तर उन्हाळ्यात तो ओढ्यासारखा कमी होतो. नदीकाठच्या खेड्यांमध्ये शेती, पिण्याचे पाणी आणि जनावरांसाठी या प्रवाहाचे महत्त्व जास्त आहे. नदी मार्गाच्या आसपास वनक्षेत्र, झुडपे, तसेच आदिवासी समाजाचे वास्तव्य असल्याने ही नदी स्थानिक पर्यावरण आणि ग्रामीण जीवनाचे संरक्षण करणारी जलवाहिनी ठरते. आकारमानाने छोट्या असलेल्या या नदीचे स्थानिक जलसंपदा व भूजल पुनर्भरणात विशेष योगदान आहे. म्हणूनच, दंडकारण्यातील अनेक लहान नद्यांप्रमाणेच “ईस्ट बोरी नदी” हीही स्थानिक लोकजीवनाला आधार देणारी नैसर्गिक संपत्ती म्हणून महत्त्वाची मानली जाते.

इरवाडी / आयेरवाडी नदी (Irrawaddy / Ayeyarwady)

इरवाडी (इंग्रजी: Irrawaddy; स्थानिक: Ayeyarwady, बर्मी: ဧရာဝတီ) ही म्यानमार (बुर्मा) देशातील प्रमुख नदी आहे — देशाच्या मध्यभागातून उत्तरेपासून ऐन दक्षिणापर्यंत वाहणारी मुख्य जलधारा. उगम, प्रवाह व लांबी नदीची सुरुवात दोन मुख्य शाखा — N'mai (Nmai) आणि Mali (Mali)

यांच्या संगमापासून होते; या दोन्ही उपनद्यांचा उगम उत्तर म्यानमार व हिमालयाच्या आसपासच्या उंच भागात आहे.इरवाडीची मुख्य दिशा उत्तरेपासून दक्षिणेकडे असून ती अखेर अंडमान समुद्र / अंडमान समुद्रसागरी भागात (Andaman Sea) उतरते. नदीची लांबी साधारण 2, 100–2, 200 किलोमीटर (काही मापांनुसार ~2, 170 km / 1, 350 miles) आहे आणि तिचा जलक्षेत्र (basin) सुमारे ≈404, 000 km^2 आसपास आहे. मुख्य उपनद्या व संगम महत्वाची उपनद्या: Chindwin (खूप मोठी वाहिनी), Myitnge, Mu, आणि इतर अनेक छोट्या-मोठ्या नद्या. Chindwin नदी इरवाडीकडून वायेरे (left/right) मध्ये मोठी भर घालते.खालील आणि डेल्टा इरवाडीचा डेल्टा (Irrawaddy Delta) अत्यंत सुपीक आहे — नदीने वाहून आणलेले मलिन पदार्थ (silt) डेल्टाला वार्षिकरीत्या नूतनीकरण करतात; डेल्टा प्रदेश शेतीसाठी (खास करून धान्य/तांदूळ) अतिशय उपयुक्त आहे. डेल्टाचा मुखभाग अनेक वितरक (distributaries) मध्ये विभागतो; त्यात Yangon-पुढे असलेली वाहिने आणि Pathein (Bassein) यांसारखी शाखा समाविष्ट. आर्थिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व इरवाडी हा म्यानमारचा सर्वात महत्वाचा व्यापार व वाहतुकीचा जलमार्ग आहे — देशाच्या मध्यभागी शहरं, बागायती भाग आणि ऐतिहासिक केंद्रे नदीकाठे आहेत (उदा. Myitkyina, Bhamo, Mandalay, Bagan, Pyay, Hinthada, Yangon परंतु Yangon मुख्यतः एक प्लस चॅनेलद्वारे जोडलेले आहे). या नदीमुळे निसर्ग व संस्कृती जोडली गेली आहे. पर्यावरण — जैवविविधता आणि संवर्धन आयेरवाडी नदीखोरेमध्ये मासांचे सुमारे 388–550 प्रजाती असू शकतात (अंदाज) आणि अनेक

स्थानिक/एंडेमिक प्रजाती आढळतात. काही प्रजाती धोक्यात आहेत. इरवाडी डॉल्फिन (Irrawaddy dolphin, Orcaella brevirostris) या नदीतील ताजी पाण्याच्या लोकसंख्येतील उपप्रजाती फारच कमी झाली आहे — काही ठिकाणी शिल्लक <100 व्यक्ती असा अंदाज आहे; म्हणून काही आयात महत्त्वाचे संरक्षणात्मक भाग आणि नियम केले गेलेले आहेत.UNESCO / जागतिक वारसा/संरक्षण प्रस्तावांमध्ये Ayeyawady River Corridor या भागाला जैववैविध्य व सांस्कृतिक मूल्ये दाखवून जतन करण्याचे प्रयत्न आहेत. पाण्याचे प्रमाण, ऋतू व हायड्रोलॉजीनदीचे प्रवाह मान्सूनवर (मे–ऑक्टोबर) खूप वाढतो; हिवाळ्यात पातळ पडतो — वार्षिक डिस्चार्जमध्ये मोठा बदल दिसतो. उच्च मान्सून कालावधीत पूर आणि प्रवाहाच्या भूप्रवाहांमुळे वाहतुकीत बदल होतो. समस्या — धोके व मानवपरिणाम अतिक्रमण, अवैध माशेमारी, नदी किनारांचे कोळसा/खनिज उत्खनन, प्रदूषण, जलविद्युत प्रकल्पांचे / बांधांचे प्रभाव — हे इरवाडीचे काही मोठे आव्हाने आहेत. या सर्वांचा परिणाम स्थानिक जैवविविधता आणि समुदायावर होत आहे. संरक्षणात्मक उपाय आणि आंतरराष्ट्रीय / स्थानिक संघटनांचे हस्तक्षेप सुरू आहेत. ऐतिहासिक संदर्भ प्राचीन इतिहासात इरवाडी नदीच्या खोऱ्यांवर अनेक राजवटींचे केंद्र उभी राहिली — या नदीने संस्कृती, व्यापार आणि लोकसंस्कृती यांना पल्लवित केले. ओलांडण्यायोग्य वाटा, नदी-तटीवरील मंदिरे व पुरातत्त्व-स्थळे (उदा. Bagan चा ऐतिहासिक परिसर) या नदीशी संबंधित आहेत

ईटानगर प्रवाह (Itanagar)

ईटानगर (Itanagar) परिसरातील *प्रवाही नाले/छोट्या ओढ्यांचा समूह* — हा नदी नसून काही *लहान जलप्रवाहांचे* स्थानिक नाव आहे.

ईटानगर (अरुणाचल प्रदेश) – परिसरातील प्रमुख प्रवाह

ईटानगर हे अरुणाचल प्रदेशची राजधानी असून ते सुबानसिरी – ब्रह्मपुत्रा नदीप्रणालीच्या क्षेत्रात येते. येथे मोठ्या नद्या नाहीत, पण खालील प्रवाह आढळतात:

डिकर नदी (Dikrong River) ईटानगर–नाहरलागुन परिसरातील सर्वात महत्त्वाचा प्रवाह.ही *डिकर (Dikrong)* नदी सुबानसिरी नदीची उपनदी आहे.उगम: अरुणाचलमधील पापुम पारे (Papum Pare) जिल्ह्याच्या टेकड्या.प्रवाह: ईटानगर–नाहरलागुन–बांडरदेवा.शेवटी: सुबानसिरी नदीत मिळते → ती पुढे ब्रह्मपुत्रेत मिळते.

पाचीन नदी (Pachin River)ईटानगर आणि नाहरलागुन यांना जोडणारा स्थानिक प्रवाह.पावसाळ्यात मोठा होतो; उर्वरित काळात ओढा.शेवटी डिकर नदीत मिळतो.

चांग नदी (Chiang / Cheyang Stream)ईटानगर टेकड्यांतील स्थानिक ओढा.पावसाळ्यात मोठ्या प्रमाणात पाणी वाहते.

इतर लहान प्रवाह पापूम, सियाबू, नू— हे मोसमी ढोरनाले (seasonal hill streams)हे सर्व मिळून डिकर नदीत मिसळतात.

"ईटानगर प्रवाह" हा एखाद्या एकाच नदीचे नाव नाही, तर ईटानगर–नाहरलागुन परिसरातील डिकर, पाचीन, आणि इतर छोट्या हिल-स्ट्रीम्स यांचा एकत्रित उल्लेख आहे.या क्षेत्रात प्रमुख नदी डिकर / Dikrong आहे.

उल्हास नदी Ulhas River

उल्हास नदी ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची पश्चिमवाहिनी नदी असून ती प्रामुख्याने ठाणे, रायगड आणि मुंबई उपनगर या जिल्ह्यांतून वाहते. ही नदी मुंबई महानगर प्रदेशाला गोड्या पाण्याचा मोठा स्रोत पुरवते.उल्हास नदीचा उगम पश्चिम घाटातील भंडारदरा परिसरातील राजमाची आणि तुंगारी टेकड्यांच्या दरम्यान असलेल्या कुळगावजवळील बोरघाटाजवळील टेकड्यांमधून होतो.नदीचा प्रवाह सुरुवातीला पश्चिम-उत्तर दिशेने होतो.ती कर्जत, अंबरनाथ, उल्हासनगर, कल्याण, आणि ठाणे या शहरांमधून वाहते.नंतर नदी दोन प्रमुख उपखांद्यांमध्ये विभागली जाते ठाणे खाडीमार्गे मुंबई उपनगरात प्रवेश करणारा प्रवाह.वसई खाडीमार्गे अरबी समुद्रात विलीन होणारा प्रवाह.उल्हास नदीची एकूण लांबी अंदाजे १२२ किलोमीटर आहे.तिचे जलवाहन क्षेत्र (drainage basin) सुमारे ४, ७०० चौ.किमी आहे.

उल्हास नदीच्या प्रमुख उपनद्या —पेढा नदी, भातसा नदी, बारवी नदी, काळू नदी या उपनद्यांमुळे उल्हास नदीला मोठा प्रवाह मिळतो.

मुंबई, ठाणे, कल्याण, डोंबिवली या भागांना पिण्याचे पाणी पुरवण्यासाठी उल्हास नदीच्या पाण्याचा वापर होतो.नदीकाठी असलेल्या गावांमध्ये शेतीसाठी तिच्या पाण्याचा वापर केला जातो.कल्याण, डोंबिवली आणि अंबरनाथ औद्योगिक पट्ट्यांमध्ये नदीच्या पाण्याचा वापर केला जातो.उल्हास नदी ही औद्योगिक सांडपाणी, घरगुती सांडपाणी आणि कचऱ्यामुळे गंभीर प्रदूषणाच्या समस्येला सामोरी जात आहे. विशेषतः कल्याण–डोंबिवली औद्योगिक क्षेत्रातून सोडल्या जाणाऱ्या सांडपाण्यामुळे तिचे पाणी अनेक ठिकाणी दूषित झाले आहे.नदीकाठच्या दलदली आणि खाड्या मॅन्ग्रोव्ह वनस्पतींसाठी आश्रयस्थान आहेत.विविध पक्षी प्रजातींचे स्थलांतर दरवर्षी ठाणे खाडी परिसरात होते.उल्हास नदीचा प्रवाह ठाणे आणि वसई खाडीमार्गे शेवटी अरबी समुद्रात विलीन होतो.

उबई नदी (Ubai River)

मध्य प्रदेश, भारत उबई नदी सतपुडा पर्वतरांगांमधून सुरू होते.ही नदी पश्चिमेकडे वाहते आणि मुख्यतः शेतकऱ्यांच्या सिंचनासाठी वापरली जाते.काही लहान नद्या आणि नाले उबई नदीमध्ये मिळून तिचा प्रवाह वाढवतात. नदी परिसरातील पाणी शेती, पिण्याचे पाणी आणि स्थानिक जीवनासाठी महत्वाचे आहे. ही नदी पावसाळ्यात जास्त प्रमाणात वाहते, तर हिवाळ्यात तिचा प्रवाह कमी होतो.

उबरी नदी Ubri River

उबरी नदी ही भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील एक स्थानिक आणि उपनदी स्वरूपाची नदी आहे. तिचा प्रवाह प्रदेशाच्या भौगोलिक रचनेनुसार आणि स्थानिक जलव्यवस्थेनुसार ठरतो. खाली उबरी नदीविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे उबरी नदीचा उगम सातपुडा पर्वतरांगेच्या दक्षिणेकडील डोंगराळ भागात होतो. ही नदी मुख्यत्वे नंदुरबार जिल्हा किंवा त्याच्या आसपासच्या प्रदेशात उगम पावते असे मानले जाते. उगमस्थान डोंगराळ व जंगलांनी व्यापलेल्या क्षेत्रात असल्याने तिच्या जलप्रवाहाला नैसर्गिक झरे, ओढे आणि पर्जन्यजलाचा मोठा आधार मिळतो.उबरी नदीचा प्रवाह पूर्वेकडून पश्चिमेकडे किंवा काही ठिकाणी ईशान्येकडून नैऋत्येकडे असा आढळतो.ही नदी आपल्या प्रवासादरम्यान स्थानिक गावे, शेती क्षेत्र आणि लहान दऱ्या पार करत पुढे जाते. प्रवाहाच्या मार्गावर ही नदी लहान उपनद्या आणि ओढे स्वीकारते.उबरी नदी शेवटी तापी नदीच्या उपनदीस किंवा थेट तापी नदीला मिळते असे काही स्थानिक भूगोल नोंदींमध्ये नमूद आहे. त्यामुळे ती तापी नदीच्या जलप्रणालीचा एक भाग आहे.उबरी नदीचा प्रमुख जलस्रोत म्हणजे पावसाचे पाणी.तिच्या काठावर असलेली शेती मुख्यतः खोल पाणी धरून ठेवणाऱ्या काळया मातीवर आधारित असते.नदीतून मिळणारे पाणी शेतीसाठी सिंचन, जनावरांसाठी पाणीपुरवठा, तसेच घरगुती वापरासाठी उपयोगात आणले जाते. ही नदी स्थानिक परिसंस्थेला पोषक आहे.तिच्या खोऱ्यात लहान जलचर, जलवनस्पती आणि ग्रामीण जैवविविधता दिसते.काही ठिकाणी नदीकाठावर लहान धरणे व

बंधारे बांधण्यात आलेले आहेत, जे पाणी साठवण आणि भूजल पुनर्भरणासाठी उपयुक्त ठरतात.पावसावर अवलंबून असल्याने उन्हाळ्यात उबरी नदी कोरडी पडते.स्थानिक पातळीवर मातीचा धूप, शेतीतील रासायनिक पदार्थांचा ओघ आणि अनियमित पर्जन्य यांमुळे तिचा प्रवाह कमी-जास्त होतो.

उमराळा Umrala River

(वाशिम, महाराष्ट्र) या गावाजवळची प्रमुख नदी ही अडाण नदी (Adan River) आहे. अडाण नदीचा उगम वाशिम जिल्ह्यात सोनोळा गावाजवळ (काही स्रोतानुसार पांडव उमरा) होतो. ही नदी वाशिम जिल्ह्यातून वाहते आणि पैनगंगा नदीची प्रमुख उपनदी आहे.वाशिम जिल्ह्यातील खेड्यांसाठी आणि शेतीसाठी ही नदी महत्त्वाची आहे.या नदीवर वाशिम जिल्ह्यातील कारंजा लाड जवळ अडाण धरण बांधण्यात आले आहे.ती पुढे अरुणावती नदीला मिळते, आणि अरुणावती नदी १३ किमी पुढे जाऊन पैनगंगा नदीला मिळते.वाशिम जिल्ह्यातून वाहणाऱ्या इतर महत्त्वाच्या नद्यांमध्ये पैनगंगा, अरुणावती आणि काटेपूर्णा यांचा समावेश होतो.अडाण धरण (Adan Dam): कारंजा लाड शहरापासून जवळच या नदीवर १९७७ मध्ये हे मातीचे धरण (Earthfill Dam) बांधण्यात आले आहे. याचा मुख्य उद्देश सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणे आहे.सोनोळा धरण (Sonala Dam): उगमाजवळ सोनोळा येथे देखील या नदीवर एक धरण बांधले गेले आहे. ही नदी वाशिम जिल्ह्यातील शेती आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी एक जीवनदायिनी म्हणून ओळखली जाते. ही नदी उन्हाळ्यात बऱ्याचदा कोरडी पडते, परंतु

पावसाळ्यात ती दुथडी भरून वाहते. धरणामुळे नदीच्या पर्यावरणावर आणि स्थानिक मासेमारीवर काही परिणाम झालेला आहे, ज्यामुळे गाळ साचणे आणि जलवनस्पतींची वाढ होणे अशा समस्या दिसून येतात.उमराळा तालुका हा गुजरातच्या भावनगर जिल्ह्यात येतो, आणि या तालुक्यातून वाहणाऱ्या प्रमुख नद्यांमध्ये खालील दोन नद्यांचा समावेश होतो:

उनंदा नदी (Unanda River)

ही महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी निफाड तालुक्यातील ओझरखेड धरणापासून सुरू होऊन कडवा नदीला मिळते. कडवा नदी हे पाळखेड धरणाच्या बॅकवॉटरचे एक भाग आहे.उगम: ओझरखेड धरण लांबी: सुमारे १०० किमी मुख्य उपनदी: कडवा नदधरणे: ओझरखेड धरण, पाळखेड धरण नदीच्या पाण्यावर स्थानिक शेती अवलंबून आहे.नदीच्या पाण्याचा उपयोग पिण्यासाठी आणि इतर आवश्यकतांसाठी केला जातो.नदीच्या काठावर विविध वनस्पती आणि प्राणी जीवन आहे, ज्यामुळे जैवविविधता वाढते कमी पाऊस आणि जलस्रोतांच्या कमीमुळे नदीच्या पाण्याची पातळी घटते, ज्यामुळे पाणीटंचाई निर्माण होते.नदीच्या पाण्यात सांडपाणी आणि औद्योगिक मलमूत्र मिसळल्यामुळे प्रदूषण वाढते.नदीच्या खोलीकरणाचे काम सुरू असून, त्यासाठी स्थानिक प्रशासन आणि जलसंपदा विभागाने उपाययोजना केल्या आहेत.नदीच्या काठावर असलेल्या परिसरात नैसर्गिक सौंदर्य आहे, ज्यामुळे पर्यटक आकर्षित होतात.नदीच्या पाण्यात विविध जलचर प्राणी आणि पक्षी आढळतात, ज्यामुळे जैवविविधता वाढते.

उत्तवली नदी (Uttavali River)

ही महाराष्ट्र राज्यातील एक प्रमुख नदी आहे. ती विशेषतः बुलढाणा जिल्हा आणि आसपासच्या भागात वाहते. ही नदी स्थानिक शेतीसाठी, सिंचनासाठी आणि पाणीपुरवठ्यासाठी महत्त्वाची आहे उगम: सह्याद्री पर्वतरांगांमधून (स्थानिक पातळीवरील उगम)नदीवर उत्तवली धरण बांधले आहे, जे सिंचनासाठी वापरले जाते लांबी: सुमारे 120–130 किमी (सुमारे अंदाजे)शेतकरी पाण्याचा वापर पिण्याचे पाणी पुरवठा स्थानिक जलसंपदा व्यवस्थापननदीच्या काठावर विविध वनस्पती आणि प्राणी जीवन आहे, त्यामुळे जैवविविधतेसाठी महत्त्वपूर्ण आहे पाऊस आणि सांडपाणी यावर अवलंबून नदीची पातळी बदलते

उतावळी नदी (Utavali River)

ही महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी मेहकर तालुक्यातील देऊलगाव साखरशा (Deulgaon Sakarsha) या गावाजवळ असलेल्या उतावळी धरण (Utavali Dam) वरून वाहते. उतावळी नदीचा उगम बुलढाणा जिल्ह्यातील मेहकर तालुक्यातील देऊलगाव साखरशा या गावाजवळ होतो. नदीची एकूण लांबी सुमारे १२५ किमी आहे.उतावळी धरण उतावळी नदीवर बांधलेले हे पृथ्वीबांध (earthfill) प्रकाराचे धरण आहे.

धरणाची उंची: धरणाची उंची २६.०५ मीटर आहे.धरणाची लांबी: धरणाची लांबी २, ११२ मीटर आहे.धरणाचे उद्दिष्ट: सिंचनासाठी पाणीपुरवठा

करणे.उतावळी नदीच्या पाण्यावर स्थानिक शेती अवलंबून आहे, ज्यामुळे पिकांना आवश्यक पाणीपुरवठा होतो.नदीच्या पाण्याच्या गुणवत्तेवर हवामानातील बदल, पाऊस आणि सांडपाणी यांचा परिणाम होऊ शकतो. नदीच्या काठावर असलेल्या गावांमध्ये लोकांचे जीवन नदीच्या पाण्यावर अवलंबून आहे कमी पाऊस आणि जलस्रोतांच्या कमीमुळे नदीच्या पाण्याची पातळी घटते, ज्यामुळे पाणीटंचाई निर्माण होते. नदीच्या पाण्यात सांडपाणी आणि औद्योगिक मलमूत्र मिसळल्यामुळे प्रदूषण वाढते. नदीच्या खोलीकरणाचे काम सुरू असून, त्यासाठी स्थानिक प्रशासन आणि जलसंपदा विभागाने उपाययोजना केल्या आहेत.धरणाच्या परिसरात नैसर्गिक सौंदर्य आहे, ज्यामुळे पर्यटक आकर्षित होतात.नदीच्या काठावर विविध वनस्पती आणि प्राण्यांचे वास्तव्य आहे, ज्यामुळे जैवविविधता वाढते.

उर्मी नदी Urmi River

उर्मी नदी ही भारताच्या मध्य भारतातील – गुजरात व महाराष्ट्र सीमेजवळील प्रदेशातील एक लहान परंतु महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी स्थानिक जलस्रोत, शेती, आणि पर्यावरणीय संतुलन यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. खाली तिची सविस्तर माहिती दिली आहे उर्मी नदीचा उगम सातपुडा पर्वतरांगेतील डोंगराळ भागात, विशेषतः नंदुरबार (महाराष्ट्र) आणि तापी जिल्हा (गुजरात) यांच्या सीमेवर होतो.उगमस्थानाच्या परिसरात पावसाचे प्रमाण जास्त असल्याने ही नदी पावसाळयात भरपूर प्रवाही असते.उर्मी नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्वेकडून पश्चिमेकडे होतो. तिचा प्रवाह डोंगराळ व

टेकड्यांच्या भागातून सुरू होऊन नंतर मैदानी भागात प्रवेश करतो. प्रवासादरम्यान ती अनेक लहान ओढे व नाले स्वीकारते.शेवटी उर्मी नदी नर्मदा नदीच्या उपनदीस किंवा थेट नर्मदा नदीला मिळते, त्यामुळे ती नर्मदा नदी प्रणाल्येचा भाग आहे.उर्मी नदी नर्मदा नदीला तिच्या खालच्या प्रवाहात, भरुच जिल्ह्याजवळ मिळते असे स्थानिक भूगोल नोंदी दर्शवतात. त्यामुळे ती नर्मदा जलप्रणालीतील एक उपनदी म्हणून ओळखली जाते.उर्मी नदीचा प्रमुख जलस्रोत म्हणजे पावसाचे पाणी (मौसमी प्रवाह).नदीवरील लहान बंधारे व जलसाठे स्थानिक सिंचनासाठी वापरले जातात.नदीचे पाणी खोल पाण्याच्या विहिरींसाठी व भूजल पुनर्भरणासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.काही ठिकाणी नदीकाठावर धान्य, ऊस, कापूस व भाजीपाला शेती केली जाते.नदीकाठचा परिसर वनस्पती व जैवविविधतेने समृद्ध आहे.नदीत मासे, उभयचर प्राणी, व जलवनस्पती आढळतात.स्थानिक लोक उर्मी नदीला पवित्र व जीवनदायी नदी मानतात. काही गावांत नदीपात्राजवळ पारंपरिक उत्सव साजरे होतात.उन्हाळ्यात नदीत पाणीप्रवाह अत्यल्प राहतो.काही भागात मातीची धूप, अतिक्रमण व पाणीप्रदूषण यामुळे नदीचे आरोग्य धोक्यात आहे.पावसातील अनियमितता ही तिच्या प्रवाहावर परिणाम करते.

उरमोडी नदी (Urmodi River)

ही महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातून वाहणारी कृष्णा नदीची एक लहान उपनदी आहे. ही नदी मुख्यतः सातारा तालुक्यातील डोंगराळ भागातून वाहते आणि शेतीसाठी तसेच स्थानिक पाणीपुरवठ्यासाठी महत्त्वाची आहे.उगम:

सातारा जिल्ह्यातील सह्याद्री पर्वतरांगांमधून लांबी: सुमारे 50–60 किमी (अंदाजे)स्थानिक शेतीसाठी सिंचन गावातील पाणीपुरवठाउरमोडी नदीवर उरमोडी धरण (Urmodi Dam) बांधले आहे, जे सातारा तालुक्यातील पिकांसाठी पाणी पुरवठा करते नदीच्या काठावरची वनस्पती आणि पशुपक्षी जैवविविधतेसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत पावसाळयात नदीचा प्रवाह वाढतो, ज्यामुळे पिकांना नैसर्गिक सिंचन होते

उझान नदी Uzhan River

उझान नदी ही भारताच्या उत्तरपूर्वेकडील प्रदेशात, विशेषतः आसाम राज्यात वाहणारी एक उपनदी आहे. ही नदी ब्रह्मपुत्रा नदीच्या जलप्रणालीतील एक महत्त्वाची उपनदी मानली जाते. नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने डोंगराळ व सपाट भागातून जातो, त्यामुळे तिचा स्वभाव पावसाळयात तीव्र आणि उन्हाळयात सौम्य असतो.उझान नदीचा उगम नागालँड राज्यातील पूर्वेकडील डोंगरांमध्ये (नागा हिल्स) होतो. या पर्वतरांगांतून वाहत येताना ती आसाम राज्याच्या सीमेत प्रवेश करते.ही नदी प्रामुख्याने उत्तर-पश्चिमेकडे वाहते आणि आसामच्या गोलाघाट जिल्ह्यातून प्रवास करत शेवटी ब्रह्मपुत्रा नदीला मिळते.उझान नदीचा संगम गोलाघाट जिल्ह्यातील ब्रह्मपुत्रा नदीच्या दक्षिण काठावर होतो. हे ठिकाण भौगोलिकदृष्ट्या ब्रह्मपुत्रेच्या विस्तृत द्रोणीत येते.उझान नदी तुलनेने लहान आहे — तिची लांबी सुमारे ७० ते ८० किलोमीटर असून ती मॉन्सून काळात प्रचंड पाणी वाहून नेते. या काळात तिच्या पात्रात पूरस्थिती उद्भवू शकते.उझान नदीला काही लहान हंगामी उपनद्या मिळतात, ज्या नागालँड आणि आसामच्या

सीमावर्ती टेकड्यांतून वाहतात. हीचा उपयोग:स्थानिक शेतीसाठी सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि जनावरांसाठी पाणीपुरवठा, नदीकाठच्या प्रदेशातील जलचरांसाठी अधिवास, काही ठिकाणी मातीची सुपीकता वाढविणे उझान नदी ज्या भागातून वाहते त्या परिसरात चहाचे मळे, तांदळाची शेती आणि वनप्रदेश आढळतात. आसामच्या पारंपरिक गावांमध्ये या नदीला जीवनरेखा मानले जाते.अत्यधिक पावसामुळे पूरस्थिती, गाळ साचणे, तसेच नदीकिनाऱ्याचे अपरदन हे प्रश्न उझान नदीच्या परिसरात वारंवार उद्भवतात. स्थानिक प्रशासन आणि ग्रामपातळीवरील संघटना नदी संवर्धनासाठी प्रयत्नशील आहेत.नदीचा प्रवाह नागालँड–आसाम सीमेवरील पूर्वेकडील डोंगरांपासून सुरू होऊन गोलाघाटजवळील ब्रह्मपुत्रा नदीत संपतो.

उजाड नदी (Ujad River)

उजाड नदी ही प्रामुख्याने काली सिंध नदीची (Kali Sindh River) एक उपनदी आहे.ही चंबळ नदीच्या (Chambal River) उपनदी प्रणालीचा भाग असून, चंबळ नदी गंगा (यमुना) नदी प्रणालीशी जोडलेली आहे.ही नदी मध्य प्रदेशातून उगम पावून राजस्थानमध्ये वाहते. विशेषतः राजस्थानमधील झालावाड जिल्ह्यात तिचा उल्लेख आढळतो.उजाड नदी राजस्थानमधील काली सिंध नदीला मिळते.परवन (Parwan), नेवज (Niwaj) आणि आहू (Ahu) या काली सिंधच्या तीन प्रमुख उपनद्या आहेत. उजाड नदीचा उल्लेख देखील काही ठिकाणी काली सिंध नदीची उपनदी म्हणून केला जातो. ही नदी तुलनेने लहान असून तिचा प्रवाह मुख्यतः सिंचनासाठी

ऊर नदी Ur River

ऊर नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान परंतु भौगोलिक दृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. तिचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये होतो आणि ती कोकण प्रदेशातील विविध गावांमधून वाहत समुद्राला मिळते. ही नदी स्थानिक शेती, पिण्याचे पाणी, तसेच मत्स्य व्यवसायासाठी उपयोगी आहे.ऊर नदीचा उगम पुणे जिल्ह्यातील मावळ तालुक्यातील पश्चिमेकडील डोंगररांगांत (सह्याद्री पर्वतरांगांच्या उपशाखांमध्ये) होतो.ही नदी प्रामुख्याने पश्चिमेकडे वाहते. प्रवास करताना ती रायगड जिल्ह्यात प्रवेश करते आणि शेवटी अरबी समुद्रात मिसळते.ऊर नदीला लहान उपनद्या मिळतात, ज्यांचा प्रवाह हंगामी स्वरूपाचा असतो. या उपनद्या प्रामुख्याने पावसाळ्यात सक्रिय असतात.ही नदी रायगड जिल्ह्यातील अलिबागजवळ अरबी समुद्रात विलीन होते. काही ठिकाणी ही नदी खाडीचे स्वरूप घेते, ज्यामुळे ती ज्वारी-ओहोटीच्या प्रभावाखाली येते.ऊर नदीची लांबी सुमारे २५–३० किलोमीटर आहे. तिचा प्रवाह मध्यम असून तो प्रामुख्याने पावसाळ्याच्या काळात तीव्र असतो. उन्हाळ्यात पाणीप्रवाह खूपच कमी होतो.नदीचा उपयोग शेतीसाठी सिंचन, स्थानिक पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत, मत्स्य व्यवसाय आणि जलचरांसाठी नैसर्गिक अधिवास, काही ठिकाणी धार्मिक व सांस्कृतिक महत्त्व ऊर नदीच्या परिसरात नारळ, सुपारी, भात शेती प्रचलित आहे. नदीकिनाऱ्यावरील गावे मावळ आणि रायगड जिल्ह्यांच्या सीमारेषेवर वसलेली आहेत.अलीकडच्या काळात या नदीच्या पात्रात गाळ साचणे, पाण्याची गुणवत्ता घटणे आणि अनियमित पावसामुळे पाणीटंचाई अशी

काही समस्या निर्माण झाल्या आहेत. स्थानिक पातळीवर नदी पुनरुज्जीवनाच्या उपक्रमांना सुरुवात झाली आहे.

उपरी गंगा / ऊपरी गंगा Upper Ganga / Upper Ganga

उपरी गंगा / ऊपरी गंगा ही गंगा नदीचा हिमालयातील वरचा प्रभाग आहे. तिचा उगम उत्तराखंडमधील गंगोत्री हिमनदीतून होतो आणि या प्रभागाला भागीरथी नदी म्हणूनही ओळखले जाते. गंगोत्रीहून वाहत आलेले पाणी अलखनंदा नदीशी देवप्रयाग येथे संगम करून गंगा नदीचे स्वरूप घेतात. उपरी गंगा पर्वतीय भागातून प्रवाहित होते, ज्यामध्ये ती तीव्र प्रवाहाने वाहते आणि तिच्या प्रवाहामुळे पर्वतीय भूभागात क्षरण व खडकांचे वाहून नेणे अधिक होते. या प्रभागात अनेक लहान उपनद्या जसे की मंदाकिनी, धौलीगंगा, पिंडर इत्यादी गंगा प्रणालीमध्ये सामील होतात आणि गंगोत्री, केदारनाथ, रुद्रप्रयाग परिसरातून वाहत जातात.

उपरी गंगेला धार्मिक महत्त्वही खूप आहे. गंगोत्री, देवप्रयाग, ऋषिकेश आणि हरिद्वार या स्थळांना हिंदू धर्मात पवित्र मानले जाते आणि प्रत्येक वर्षी हजारो तीर्थप्रवासी येथे स्नान करण्यासाठी येतात. हिमालयातील ग्लेशियर आणि पावसाचे मिश्रित जल या भागातील गंगा नदीला तीव्र, थंड आणि पवित्र प्रवाह प्रदान करते. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, हिमनदांच्या वितळण्यामुळे जलस्तर बदलतात आणि पर्वतीय भागातील विकासामुळे प्रदूषण व भूक्षरणाची समस्या निर्माण होते.

उपरी गंगा, हरिद्वारपर्यंत येऊन मैदानी भागात प्रवेश करते, तेव्हापासून नदीला मुख्य गंगा किंवा मध्य गंगा म्हणतात. यामुळे हिमालयातील पर्वतीय तरुण नदी आणि मैदानी गंगा या दोन भौगोलिक अवस्थांमध्ये स्पष्ट भिन्नता दिसते. उपरी गंगा नदीवर काही जलविद्युत प्रकल्पदेखील आहेत, ज्यामुळे ती सिंचन व ऊर्जा उत्पादनासाठी महत्त्वाची ठरते.

उमंगोट / उमनगोट नदी Umangot / Umangot River

उमंगोट / उमनगोट नदी ही भारताच्या मेघालय राज्यातील एक प्रसिद्ध नदी आहे, जिला स्थानिक पद्धतीने दावकी नदी असेही म्हणतात. ही नदी पूर्वोत्तर भारतातील सर्वात पारदर्शक पाण्याची नदी म्हणून ओळखली जाते आणि तिचा प्रवाह दावकी गावाजवळून पाकिस्तान-सीमेपर्यंत जातो. उमंगोट नदी मुख्यत्वे मायावी जंगल, पर्वतीय प्रदेश आणि लहान गावे यांच्यातून वाहते, ज्यामुळे तिचे पाणी नेहमी स्वच्छ आणि निळसर-हिरवट रंगाचे दिसते.

उमंगोट नदी स्थानीय लोकांसाठी जीवनरेखा आहे. या नदीवर सिंचनासाठी लहान तटबांध आणि पूल आहेत, तसेच पर्यटनासाठी देखील प्रसिद्ध आहे. प्रवाह स्थिर असून जलस्तर तुलनेने कमी असले तरी पाण्याची स्पष्टता आणि सौंदर्यामुळे ती पर्यटकांचे आकर्षण ठरते. येथे बोटिंग आणि निसर्ग निरीक्षण या उपक्रमांसाठी विशेषकरून पर्यटक येतात.

पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उमंगोट नदी अतिशय संवेदनशील आहे. या परिसरातील वनसंरक्षण आणि जलस्रोत व्यवस्थापनामुळे नदीचे पारदर्शक पाणी राखले जाते, जे पर्यावरणीय शुद्धतेचे उदाहरण मानले जाते.

उमसियांग नदी Umsiang River

उमसियांग नदी ही भारताच्या मेघालय राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे आणि ती ब्राह्मपुत्रा नदी प्रणालीची उपनदी आहे. ही नदी मेघालयाच्या पर्वतीय भागातून वाहते, जिथे ती अनेक लहान गावे आणि जंगलांमधून जात असते. उमसियांग नदीचे पाणी पर्वतीय पर्जन्य आणि हिमालयी झऱ्यांच्या संयोगामुळे स्थिर आणि शुद्ध राहते.या नदीचे क्षेत्र स्थानिक लोकांच्या जीवनाशी निगडीत आहे. ती सिंचनासाठी, स्थानिक शेतीसाठी आणि पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतासाठी महत्त्वाची आहे. पर्वतीय प्रवाह असल्यामुळे काही ठिकाणी नदीचा वेग अधिक असतो, आणि नदीच्या काठावरील भाग नैसर्गिक सुंदरतेसाठी प्रसिद्ध आहेत.उमसियांग नदी ब्राह्मपुत्रा प्रणालीत मिसळल्याने मोठ्या नदीमध्ये सामील होते आणि यामुळे पूर्वोत्तर भारतातील जलसंपत्तीला योगदान मिळते. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, ही नदी वनसंरक्षण आणि जलस्रोत व्यवस्थापन यांच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे, कारण तिच्या पाण्याची गुणवत्ता आणि प्रवाह निसर्गरुपाने राखणे आवश्यक आहे.

उमक्रोंग नदी Umkrong River

उमक्रोंग नदी ही भारताच्या मेघालय राज्यातील एक महत्त्वाची पर्वतीय नदी आहे आणि ती मुख्यत्वे आसन क्षेत्रातून वाहते. ही नदी ब्राह्मपुत्रा प्रणालीची उपनदी म्हणून ओळखली जाते, जिथे तिचा प्रवाह निसर्गरुपाने सौंदर्यपूर्ण आणि नैसर्गिक पर्यावरणाला समृद्ध करतो.उमक्रोंग नदीची सुरुवात पर्वतीय उगम स्थानांहून होते आणि ती अनेक लहान उपनद्या व झऱ्यांना सामावून पूर्वोत्तर

भारतातील जंगलांमधून वाहते. या नदीचे पाणी स्वच्छ आणि पारदर्शक असल्याने पर्यटकांसाठी आकर्षणाचे केंद्र आहे. स्थानिक लोकांसाठी उपयुक्तता ही नदी सिंचन, स्थानिक शेती, पिण्याचे पाणी आणि छोटी जलविद्युत प्रकल्पासाठी महत्त्वाची ठरते.पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उमक्रोंग नदी सुरक्षित आणि संरक्षित रहावी, हे महत्त्वाचे आहे कारण तिच्या आसपासची घनदाट जंगलं आणि जैवविविधता या भागाला नैसर्गिक संतुलन देतात. नदीचा प्रवाह पर्वतीय असल्यामुळे काही ठिकाणी ती वेगवान असते, तर काही ठिकाणी शांत वाहते, जे जलजीवन आणि स्थानिक पारिस्थितिकी तंत्रासाठी उपयुक्त आहे.

उमर नदी Umar River

उमर नदी ही महाराष्ट्राच्या बुलढाणा जिल्ह्यात वाहणारी एक लहान पर्वतीय/पठारी नदी आहे. ही नदी स्थानिक सिंचनासाठी आणि परिसरातील पिण्याच्या पाण्यासाठी महत्त्वाची आहे. उमर नदीची उगम बुलढाणा जिल्ह्याच्या पठाराच्या भागातून होते आणि ती परिसरातील शेतीसाठी आवश्यक पाणी पुरवते.उमर नदी मुख्यत्वे स्थानिक गावांमधून वाहते, जिथे ती छोटे तटबांध, पूल आणि पाणी साठवण प्रकल्पांसाठी वापरली जाते. नदीचे पाणी सामान्यतः स्वच्छ असते, परंतु पावसाच्या हंगामात ती पठारातील नद्या जसे की भूक्षरण आणि गाळवाहतुकीस प्रवण होते.पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उमर नदी परिसरातील वनसंरक्षण, जैवविविधता आणि जलस्रोत व्यवस्थापनासाठी महत्त्वाची आहे. ती नदी स्थानिक पारिस्थितिकी संतुलन राखण्यास मदत करते आणि जलचर जीवनासाठी पोषण पुरवते.

उमरगड नाला / उमरगाव Umargad Nala / Umargaon

उमरगड नाला / उमरगाव ही गुजरात राज्यातील एक लहान स्थानिक प्रवाह आहे. ही नदी मुख्यत्वे स्थानिक गावांमधून वाहते आणि परिसरातील छोटे शेतीच्या क्षेत्रासाठी पाण्याचा स्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. उमरगड नाला ही पर्वतीय वा पठारी भागातून फार मोठ्या प्रवाहाशिवाय वाहते, त्यामुळे तिचा वेग तुलनेने मंद असतो.स्थानिक लोकांसाठी ही नदी सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि पशुपालनासाठी उपयोगी आहे. पावसाळ्यात तिचा प्रवाह वाढतो, ज्यामुळे आसपासच्या भूभागात हलक्या पर्जन्याचा फायदा होतो, परंतु ती मोठी नदी नसल्यामुळे पूराचा धोका कमी असतो.पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उमरगड नाल्याचे पाणी स्वच्छ ठेवणे आणि आसपासच्या परिसरातील जंगल व वनसंरक्षण महत्वाचे आहे, कारण स्थानिक जैवविविधता आणि जलचर जीवन यावर त्याचा थेट परिणाम होतो. स्थानिक प्रशासनाने नाल्याचे संवर्धन करण्यासाठी लहान तटबांध, सिंचन प्रकल्प आणि जलस्रोत व्यवस्थापन केलेले आहे.

उमियाम नदी Umiam River

उमियाम नदी ही मेघालय राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे आणि ती ब्राह्मपुत्रा प्रणालीची उपनदी मानली जाते. ही नदी उमियाम सरोवर (बारापानी धरण) परिसरातून वाहते आणि त्याचा जलसाठा मुख्यत्वे सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि जलविद्युत निर्माणासाठी वापरला जातो.उमियाम नदीची सुरुवात पर्वतीय

भागातून होते आणि ती मेघालयाच्या घनदाट जंगलांमधून वाहते. नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता स्वच्छ असून, पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून ती संवेदनशील आहे. उमियाम सरोवर, धरणामुळे निर्मित जलाशय, नदीच्या प्रवाहाला नियंत्रित करतो आणि आसपासच्या गावांसाठी पाणी उपलब्ध करतो.उमियाम नदीचे क्षेत्र पर्यटकांसाठी आकर्षक आहे, कारण नदीच्या काठावरील परिसरातील निसर्ग सौंदर्य आणि जलजीवन पर्यावरणीय दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. पर्वतीय प्रवाहामुळे काही ठिकाणी नदी वेगवान असते, तर काही ठिकाणी शांत वाहते, ज्यामुळे जलचर आणि स्थानिक जैवविविधतेला पोषण मिळते.पर्यावरणीय संरक्षणासाठी नदीचे संवर्धन आवश्यक आहे, कारण धरण आणि आसपासच्या जलस्रोत व्यवस्थापनामुळे नदीच्या नैसर्गिक प्रवाहावर परिणाम होऊ शकतो.

उमती नदी Umti River

उमती नदी ही मेघालय राज्यातील एक लहान पर्वतीय नदी आहे, जी मुख्यत्वे स्थानीय जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. ही नदी घनदाट जंगलांमधून वाहते आणि स्थानिक गावांसाठी पिण्याचे पाणी, सिंचन आणि काही प्रमाणात स्थानिक जलविद्युत उत्पादनासाठी उपयुक्त आहे.उमती नदीचा प्रवाह पर्वतीय असल्यामुळे काही ठिकाणी ती वेगवान वाहते, तर काही ठिकाणी शांत आणि स्थिर राहते. या नदीच्या काठावरील परिसर जैवविविधतेने समृद्ध आहे, ज्यामध्ये जलचर प्राणी, पक्षी आणि स्थानिक वनस्पतींचे संवर्धन होते. नदीचे पाणी स्वच्छ आणि नैसर्गिक सौंदर्यपूर्ण असल्यामुळे पर्यटकांसाठी आकर्षक ठिकाण मानले जाते.पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उमती नदीचे संवर्धन आणि

आसपासच्या जंगलांचे संरक्षण आवश्यक आहे, कारण पर्वतीय भागातील विकास, जंगलतोड किंवा धरण प्रकल्प नदीच्या प्रवाहावर आणि जैवविविधतेवर थेट परिणाम करू शकतात.

उमरझरी नदी Umarzari River

उमरझरी नदी ही महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशातील एक स्थानिक लहान प्रवाह आहे. ही नदी मुख्यत्वे पठारी भागातून वाहते आणि स्थानिक गावांसाठी सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि पशुपालनासाठी महत्त्वाची आहे. उमरझरी नदीचा प्रवाह सामान्यतः पावसाळ्यात जास्त असतो, तर हंगामी काळात तिचा वेग तुलनेने कमी राहतो.परिसरातील शेतीसाठी ही नदी अत्यंत उपयुक्त असून, स्थानिक पाण्याच्या गरजा भागवण्यास मदत करते. नदीच्या काठावरील भाग नैसर्गिकरुपाने सौंदर्यपूर्ण असून जैवविविधता आणि जलचर जीवन यासाठी पोषण देणारा आहे.पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उमरझरी नदीचे संपूर्ण संवर्धन आणि आसपासच्या परिसरातील वनसंरक्षण आवश्यक आहे. स्थानिक प्रशासनाने लहान तटबांध आणि जलस्रोत व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून नदीचे पाणी राखण्याचे प्रयत्न केले आहेत, जेणेकरून पर्वतीय आणि पठारी भागातील जलसंपत्ती संतुलित राहील.

उपेंद्रागंगा Upendraganga

उपेंद्रागंगा नदी ही कर्नाटक राज्यातील कृष्णा नदी प्रणालीची एक लहान उपनदी आहे. ही नदी मुख्यत्वे कर्नाटकाच्या पर्वतीय आणि पठारी भागातून

वाहते आणि कृष्णा नदीत मिळून तिचा जलस्रोत वाढवते.उपेंद्रागंगा नदी स्थानिक शेतीसाठी, सिंचनासाठी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी महत्त्वाची आहे. तिचा प्रवाह लहान असला तरी पावसाळ्यात ती भरभराट होते आणि परिसरातील भूक्षरणाची प्रक्रिया कमी करण्यास मदत करते. नदीच्या काठावरील भाग नैसर्गिकरुपाने सुंदर असून स्थानिक जैवविविधतेला पोषण पुरवतो.पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उपेंद्रागंगा नदीचे संपूर्ण संवर्धन, जलस्रोत व्यवस्थापन आणि आसपासच्या जंगलांचे संरक्षण आवश्यक आहे. स्थानिक प्रशासन आणि ग्रामीण भागातील लोक नदीचे पाणी स्वच्छ ठेवण्यासाठी आणि परिसरातील पारिस्थिति संतुलन टिकवण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत.

उल नदी Ul River

उल नदी ही अंदमान आणि निकोबार द्वीपसमूहातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. ही नदी मुख्यत्वे द्वीपांच्या पर्वतीय भागातून वाहते आणि स्थानिक गावांसाठी पिण्याचे पाणी, सिंचन आणि लहान जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे.उल नदीचा प्रवाह तुलनेने स्थिर असून पावसाळ्यात भरभराट होते. तिच्या काठावरील परिसर जैवविविधतेने समृद्ध आहे, जिथे अनेक जलचर प्राणी, पक्षी आणि स्थानिक वनस्पती आढळतात. नदीचे पाणी स्वच्छ असून, द्वीपांवरील स्थानिक जीवन आणि शेतीसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उल नदीचे संवर्धन आणि आसपासच्या जंगलांचे संरक्षण आवश्यक आहे. द्वीपातील मानववंशीय आणि नैसर्गिक विकासामुळे पाण्याचे

शुद्धीकरण आणि प्रवाहाचे संरक्षण महत्वाचे आहे, जेणेकरून स्थानिक पारिस्थितिकी संतुलन टिकवता येईल.

उपश्रीगंगा Upashriganga

उपश्रीगंगा नदी ही उत्तराखंडमधील गंगानदी प्रणालीची एक लहान उपनदी आहे, जी स्थानिक पद्धतीने उपश्रीगंगा म्हणून ओळखली जाते. ही नदी हिमालयातील पर्वतीय भागातून वाहते आणि गंगानदीच्या काही उपप्रवाहांमध्ये मिसळून तिचा जलस्रोत वाढवते.

उपश्रीगंगा नदी स्थानिक गावांसाठी सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि लहान जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. पर्वतीय भागातून प्रवाहित असल्यामुळे नदीचा प्रवाह काही ठिकाणी वेगवान असतो, तर काही ठिकाणी शांत वाहतो, ज्यामुळे जलचर जीवन आणि आसपासच्या नैसर्गिक परिसंस्थेला पोषण मिळते.

पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उपश्रीगंगा नदीचे संवर्धन, परिसरातील जंगलांचे संरक्षण आणि प्रवाह स्वच्छ ठेवणे आवश्यक आहे. हिमालयीन भागातील जलस्रोत व्यवस्थापनामुळे नदीचा नैसर्गिक प्रवाह टिकवून राहतो आणि स्थानिक लोकांच्या जीवनासाठी पाणी उपलब्ध राहते.

उटर नदी Utter River

उटर नदी ही मध्यप्रदेशातील काली-सिंध प्रणालीची एक लहान उपनदी आहे आणि स्थानिक पातळीवर नाला किंवा प्रवाह म्हणून ओळखली जाते. ही नदी मुख्यत्वे पठारी आणि हलक्या पर्वतीय भागातून वाहते, जिथे तिचा प्रवाह

स्थानिक गावांसाठी सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि पशुपालन यासाठी महत्त्वाचा ठरतो.उटर नदीची लांबी मोठी नसली तरी, पावसाळ्यात तिचा प्रवाह भरभराट होतो आणि भूक्षरण कमी करण्यास मदत करते. नदीच्या काठावरील परिसर स्थानिक जैवविविधतेसाठी पोषण पुरवतो, ज्यामध्ये जलचर प्राणी, पक्षी आणि लहान वनस्पतींचा समावेश होतो.पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून, उटर नदीचे संवर्धन आणि आसपासच्या परिसरातील वनसंरक्षण महत्त्वाचे आहे, कारण ही नदी स्थानिक जलसंपत्ती टिकवण्यास मदत करते. स्थानिक प्रशासनाने नदीचे पाणी स्वच्छ ठेवण्यासाठी तटबांध आणि जलस्रोत व्यवस्थापनाच्या उपाययोजना केल्या आहेत.

उलुपी नदी (Ulupi River) ही महाराष्ट्रातील एक स्थानिक नदी आहे. ही नदी मुख्यतः गावकरी पिण्याच्या पाण्याचे, शेतीसाठी सिंचनाचे आणि स्थानिक जलसंपदा व्यवस्थापनाचे स्रोत आहे उगम: सह्याद्री पर्वतरांगांमधून किंवा स्थानिक डोंगराळ भागातून लांबी: अंदाजे 50–80 किमी (स्थानिक उपनदी असल्यामुळे)शेतीसाठी पाणीपुरवठा गावकरी पिण्याचे पाणी स्थानिक जलसंपदा व्यवस्थापन नदीच्या काठावर वनस्पती आणि प्राणी जीवन आहे, ज्यामुळे जैवविविधतेसाठी महत्त्वाची आहे पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वाढतो, नदी किनाऱ्याच्या शेतीसाठी पाणी उपलब्ध होते

उमंगोट Umngot River

Umngot River ही भारतात, Dawki (डॉकी) — Meghalaya या राज्यातील प्रमुख पर्यटन स्थळांपैकी एक नदी आहे.ही नदी तिच्या प्रायोगिक शुद्ध पाण्याबद्दल प्रसिद्ध आहे — पाणी इतके स्वच्छ असते की नदीखालील खडक, माती अगदी स्पष्ट दिसतात. त्यामुळे ती जगभरातील "स्वच्छ पाण्याच्या नद्या" पैकी एक मानली जाते.Umngot River हे नदीचं "प्रवाही पाणी + दृश्य सौंदर्य + पारदर्शक पाणी" यांच्या मिश्रणामुळे — साहसी प्रवास, टूरिझम, निवांत नौकायान (boat rides) यासाठी खूप लोकप्रिय आहे. भौगोलिक व पर्यटनदृष्टीने महत्त्व Dawki येथे Umngot River वर पारंपारिक लॉंगबोट (long-boat) किंवा नऊकायान करता येते — हे अनुभव खूपच लोकप्रिय आहे.नदीकाठचे परिसर — हिरवेगार टेकड्या, पारंपरिक गोंडवळ गावं, साहजिक निसर्ग — हे देखील आकर्षण आहेत.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वाढतो; त्यामुळे नदीचे रूप आणि पारदर्शकता बदलू शकते — हे लक्षात ठेवायला हवे.

उरमोडी नदी Urmodi

नाव: उरमोडी (Urmodi / उरमोडी नदी)राज्य: महाराष्ट्र Satara जिल्हा आसपास)प्रकार: स्थानिक/प्रदेशीय नदी — पश्चिम घाटाच्या टेकड्यांपासून उगम पावणारी, परंतु भागतः कायमस्वरूपी (perennial) प्रवाह. उगम: उरमोडी नदी पश्चिम घाटाच्या टेकडय़ा (Satara परिसरातील) येथून उगम पावते.प्रवाह व संगम: नदीचा प्रवास सुमारे स्थानिक पातळीवर ~30 किमी च्या आसपासचा

रोड (MPCB अहवालानुसार नदीचा मार्ग Dhangarwadi ते Nagthane पर्यंत दाखवलेला आहे) आणि शेवटी कृष्णा (Krishna) नदीला सामील होते. 3. धरण — उरमोडी प्रकल्प (Urmodi Dam / Urmodi Project)धरणाचे स्थान: Parali (Parali Khore / Punavadi) — Satara जिल्हा. हे प्रकल्प मुख्यतः परिसरातील पिण्याच्या पाण्याची आणि सिंचनाची गरज भागवण्यासाठी बांधले आहे. उद्देश्य: स्थानिक शेतीसाठी पाणी पुरवठा, Satara शहराला पिण्याचे पाणी (Kas Talav सारख्या जलस्रोतातून) तसेच स्थानिक इतर गरजा. प्रकल्पाचा इतिहास/तपशील: प्रकल्पाची बांधकामे आणि प्रचालनाबद्दल स्थानिक वृत्ते व प्रशासकीय नोंदी उपलब्ध आहेत; धरणावरील व्यवस्थापन आणि विसर्गाविषयी स्थानिक बातम्या वेळोवेळी प्रकाशित होतात. (उदा. पावसाळ्यात धरणातून पाण्याचा विसर्ग). लांबी, जलसाठा व बेसिन प्रवासी भागाची लांबी: MPCB अहवाल आणि स्थानिक दस्तऐवजानुसार उरमोडी नदीचा मुख्य नक्षेत्र ~३० किमी पर्यंत दर्शविला आहे (Dhangarwadi ते Nagthane पर्यंतचा stretch). जलवापर: हे प्रदेशीय जलप्रवाह प्रामुख्याने पिण्याशुद्धीकरण, स्थानिक सिंचन आणि काही प्रमाणात धरणात संचयनासाठी वापरले जाते. परिसंस्था (Ecosystem) आणि पर्यटनस्थळेवज्राई धबधबा (Vajrai Falls): उरमोडी नदीवरचं एक प्रसिद्ध पर्यटनस्थळ — *Bhambavli Vajrai Waterfall* — हे उरमोडी नदीच्या परिसरात आहे आणि ते पाहण्यासारखे आहे; या धबधब्याचा उरमोडी नदीशी संबंध नोंदीत दिसतो. स्थानिक परिसंस्था: टेकडीवाले जंगल, शेतकरी परिसर, आणि धरणाच्या आसपासला बॅकवॉटर—ह्या प्रदेशाला स्थानिक जैवविविधता आणि कृषी-अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्व आहे. पर्यावरणीय आणि व्यवस्थापकीय मुद्दे पाणी

गुणवत्ता व व्यवस्थापन: महाराष्ट्रातील औद्योगिक/नगरीय नियमन करणाऱ्या मंडळांनी (उदा. MPCB) उरमोडी नदीच्या विशिष्ट stretches संदर्भात पाणी-गुणवत्तेचे निरीक्षण आणि कार्ययोजना बनवल्या आहेत — कारण पिण्याचे व सिंचनाचे वापर लक्षात घेऊन नदीचे संरक्षण आवश्यक आहे. पावसाळ्यातील व्यवस्थापन: धरणे आणि बॅरेज व्यवस्थापनामुळे पावसाळ्यात पाण्याचे विसर्ग (release) आणि फ्लो-मॉनिटरिंग महत्वाचे ठरते; स्थानिक वृत्तांमध्ये अशा निर्णयांचा उल्लेख वेळोवेळी आढळतो. महत्वाचे स्थानिक संदर्भ (उपयुक्त तत्त्वे — लक्षात ठेवा)परिमाणे/आकडे: सार्वजनिक दस्तऐवजांमध्ये उरमोडी नदीचा stretch आणि धरणाबाबत तपशील उपलब्ध आहेत; परंतु राष्ट्रीय-स्तरावरील मोठ्या नदींप्रमाणे विस्तृत शास्त्रीय लांबी/बेसिन आकडे कमीतकमी प्रकाशनात दिसतात. MPCB अहवाल हे नदीच्या पाण्याच्या गुणवत्तेस आणि stretch वर्णनासाठी प्रमुख संदर्भ आहे. जिल्हा-इतिहासिक संदर्भ: Satara गझेटियर व स्थानिक प्रशासनाच्या नोंदींमध्ये उरमोडीचा उल्लेख कृष्णा नदीचा एक उपनदी म्हणून दिसतो.

ऊटी घाटप्रवाह (Ooty Hill Streams / Rivers)

ऊटी (Udhagamandalam) — नीलगिरीज, तामिळनाडू. पर्वतीय नद्या / टेकडीवर उगम पावणारे लहान प्रवाह (Hill Streams / Tributaries).भौगोलिक वैशिष्ट्य: पश्चिम घाटाच्या ऊटीसारख्या पर्वतीय भागातून नद्या उगम पावतात.उगम: पश्चिम घाटातील टेकडींच्या पावसाळी जंगलातून (Evergreen forests / Sholas).प्रवाह: लहान ओढे जमिनीतून

खाली उतरत नीलगिरी तलाव व धरणांमध्ये मिळतात.उदाहरणे:कन्नी नदी (Kanni / Coonoor River): ऊटीजवळून वाहणारा एक प्रमुख प्रवाह.कोणूर आणि कोडानाडी हिल-स्ट्रीम्स: पर्यावरणीयदृष्ट्या महत्त्वाचे, पिण्याच्या पाण्यासाठी उपयुक्त.ऊटी झरे (Ooty Streams / Waterfalls): पर्वतीय भागातील नैसर्गिक प्रवाह, जसे Avalanche Lake Streams, Pykara tributaries.धरणे आणि जलसाठा उदाहरणे:Ooty Lake: नैसर्गिक / मानवनिर्मित तलाव — टेकडीवरील प्रवाहातून भरतो.Pykara Dam / Reservoir: पर्वतीय प्रवाह एकत्र करून नदीत मिसळतो; ऊटी परिसरातील पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत.हंगामी प्रवाह: पावसाळ्यात प्रवाह प्रचंड वाढतो; कोरड्या हंगामात कमी.पर्यावरणीय महत्त्व:नीलगिरी शोलासच्या परिसंस्थेस पाणी पुरवतात.स्थानिक जलचर, पक्षी आणि वन्यजीवनासाठी आवश्यक जलस्रोत.मानवी उपयोग: पिण्याचे पाणी, सिंचन, पर्यटन (झरे / जलप्रपात / तलाव).पर्यावरणीय मुद्देजंगलतोड आणि हवामान बदलामुळे पर्वतीय प्रवाहांचा वेग आणि जलसाठा बदलतो.पर्यटन व जलवापरामुळे प्रवाहावर दबाव वाढतो.

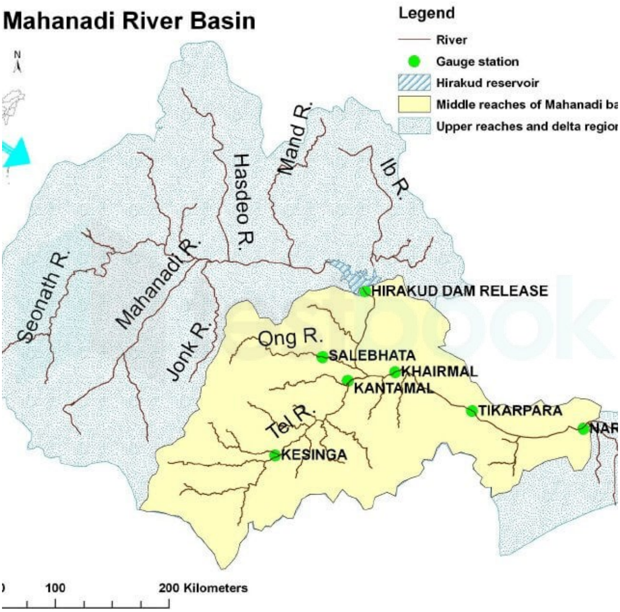
एरांदी नदी (Erandi River)

महाराष्ट्र प्रकार: स्थानिक / मध्यम प्रवाहाची नदी स्थानिक शेतीसाठी सिंचन, पिण्याचे पाणी, जलस्रोत पूरक करण्यासाठी उपयुक्त उगम: महाराष्ट्रातील पश्चिम घाट / टेकडी भागातून प्रवाह: लहान ओढ्यांशी आणि तलावांशी जोडलेले; काही प्रादेशिक नद्यांशी संगम होतो लांबी: अंदाजे स्थानिक स्तरावर 20–30 किमी (प्रामुख्याने जिल्ह्यातील शेती व

गावकऱ्यांसाठी उपयुक्त)महत्त्वस्थानिक शेतीस सिंचनाचे पाणी पुरवते तलाव, बळकट ओढे व बॅकवॉटर साठवण्यासाठी उपयोगी स्थानिक जैवविविधता आणि जलचर यासाठी महत्वाची हंगामी प्रवाह: पावसाळ्यात प्रचंड, कोरडय़ा हंगामात कमीस्थानिक ओढा / कालवा: शेतकरी व गावकरी पद्धतीने व्यवस्थापितपर्यावरणीय दृष्टीने: परिसरातील जंगल, झाडे व माती टिकवण्यासाठी आवश्यक

ओंग नदी (Ong River)

ओंग नदी ही महानदीची (Mahanadi River) एक महत्त्वाची उपनदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने ओडिशा आणि काही प्रमाणात छत्तीसगढ राज्याच्या भागातून वाहते. छत्तीसगढमधील महासमुंद जिल्हा (Mahasamund

District) किंवा ओडिशातील नुआपाडा उच्च भूभाग (Nuapada highland). याची उंची सुमारे ४५७ मीटर (1, 499 ft) आहे. ओडिशा आणि छत्तीसगढ. नुआपाडा, बरगढ, बलांगीर आणि सोनपूर (ओडिशा); महासमुंद

(छत्तीसगढ). प्रवाहाची लांबी सुमारे २०४ किलोमीटर (127 miles). पाणलोट क्षेत्र सुमारे ५, १२८ चौरस किलोमीटर (1, 980 sq mi). ओडिशामधील सोनपूर (Sonepur) शहराच्या २४० किमी (150 mi) वर महानदीला मिळते. (याच ठिकाणी तेल नदीचाही संगम होतो.)ओंग नदीच्या खोऱ्यात (Basin) पाषाणयुगाशी (Paleolithic) संबंधित १६ हून अधिक पुरातत्वीय स्थळे आढळली आहेत. याचा अर्थ असा होतो की, अति-पुराणकाळात (Late Pleistocene period) हे नदीचे खोरे दाट लोकवस्तीचे होते.ही नदी ओडिशातील बलांगीर (Balangir) आणि बरगढ (Bargarh) या जिल्ह्यांच्या सिंचन (Irrigation) आणि कृषी (Agriculture) गरजांसाठी एक महत्त्वाचा जलस्रोत आहे.ओंग नदी महानदी प्रणालीचा एक अविभाज्य भाग आहे. या प्रणालीतील 'ओंग' आणि 'तेल' या दोन प्रमुख उपनद्या आहेत.ओंग नदी ही पूर्व-मध्य भारतातील नैसर्गिक आणि ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण नदी आहे.

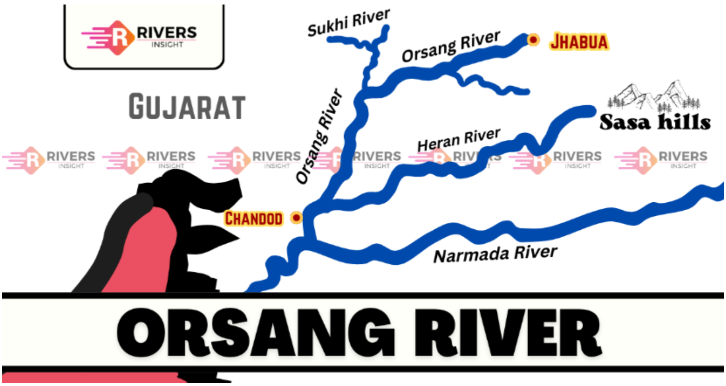
ओझत नदी (Ozat River) –

ओझत नदी गुजरातमधील सौराष्ट्र प्रदेशातून वाहणारी एक महत्त्वाची नदी आहे. ही मुख्यतः राजकोट, जूनागड, आणि कच्छ जिल्ह्यांच्या भागातून वाहते.ओझत नदीचे नेमके उद्गमस्थान सौराष्ट्रच्या पर्वतीय भागातल्या लहान पर्वतरांगेत मानले जाते. ही नदी अनेक छोटे धार आणि पर्जन्यनदींनी समृद्ध असते.ओझत नदी पश्चिमेकडे वाहते आणि अरब सागरात जाऊन मिळते. तिच्या मार्गावर अनेक लहान गावं आणि शहरं येतात, जिथे पिण्याचे पाणी, शेतीसाठी सिंचन आणि जलसंपदा यासाठी नदीचा उपयोग होतो.नदीच्या

काठावर काही ठिकाणी धरणं आणि जलसाठे तयार केले गेले आहेत.ओझत नदीस काही लहान उपनद्या आणि पावसाळी नाले जोडलेले आहेत, जे पावसाळ्यात जलसाठा वाढवतात सौराष्ट्र प्रदेशातील शेतीसाठी ही नदी महत्त्वाची आहे.नदीच्या पाण्याचा वापर स्थानिक गावांसाठी केला जातो.नदीच्या काठावर काही लहान धरणे बांधली आहेत, जी पावसाळी जलसाठा साठवतात.सौराष्ट्रमधील या नदीने नुसतीच नैसर्गिक जलसंपदा पुरवली नाही, तर स्थानीय पर्यावरण आणि शेतीसाठी जीवनदायी भूमिका बजावली आहे.

ओरसंग नदी (Orsang River)

हीचा उगम मध्य प्रदेशातील भावरा गावाजवळील जंगलांमध्ये हीचा प्रवाह मार्ग छोटा उदयपूर आणि वडोदरा जिल्हे, गुजरात चांदोद गावाजवळ नर्मदा नदीला मिळते पाणलोट क्षेत्र: सुमारे ५, ५०० चौ.किमी मुख्य उपनद्या ऐनी नदी, भरज नदी, हेरान नदी, मेरिया नदी ओरसंग नदी ही भारतातील नर्मदा नदीची एक महत्त्वाची उपनदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने मध्य प्रदेश आणि गुजरात या दोन राज्यांतून वाहते.ओरसंग नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील भाव्राच्या जंगलातून

होतो. उगमाच्या ठिकाणाहून ती वाहत पुढे छोटा उदयपूर शहराजवळ गुजरात राज्यामध्ये प्रवेश करते. गुजरातमध्ये ही नदी छोटा उदयपूर आणि वडोदरा या जिल्ह्यांतून वाहते.ओरसंग नदी गुजरातच्या वडोदरा जिल्ह्यातील चांदोद (Chandod) या प्रसिद्ध गावाजवळ नर्मदा नदीला मिळते. ओरसंग नदीला हिरण नदी, ऊच्छ नदी आणि अनी नदी यांसारख्या लहान उपनद्या येऊन मिळतात.ओरसंग नदीचे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे ती गुजरातमध्ये उच्च दर्जाच्या वाळूचा (Sand) मुख्य स्रोत आहे. त्यामुळे या नदीच्या किनारी, विशेषतः बोडेली आणि छोटा उदयपूर दरम्यान, मोठ्या प्रमाणावर वाळूचे उत्खनन चालते. या नदीमुळे या परिसरातील शेती आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेला पाणी मिळते.या नदीच्या काठावर साहसी पर्यटन (Adventure Tourism) आणि इको-टुरिझम (Eco-tourism) साठी प्रसिद्ध असलेले ओरसंग कॅम्प आहे, जिथे पर्यटक निसर्गाचा अनुभव घेण्यासाठी आणि विविध साहसी उपक्रमांसाठी येतात.

ओरी नदी / ओरी प्रवाह (Ori River)”

राज्य: ओडिशा, भारत प्रकार: मध्यम लांबीची नदी / उपनदीमहत्त्व: स्थानिक पिण्याचे पाणी, सिंचन, जलस्रोत पूरक करणे.उगम: पश्चिमी ओडिशा (पर्वतीय भाग / पहाड टेकडी)प्रवाह: पूर्वेकडे वाहतो, स्थानिक वकऱ्यांसाठी उपयुक्त.संगम: स्थानिक नदी किंवा उपनदीत मिसळतो (स्थानिक नकाशांनुसार, कदाचित महानदी प्रणालीशी)कृषी क्षेत्र: सिंचनासाठी उपयुक्तपर्यावरणीय: स्थानिक जलचर व पक्ष्यांसाठी आवश्यकस्थानिक वस्ती व उपयोग: पिण्याचे

पाणी, लहान जलऊर्जा प्रकल्प.हंगामी प्रवाह — पावसाळ्यात जास्त, कोरडय़ा हंगामात कमी.स्थानिक तलाव आणि बॅकवॉटर सोबत जोडलेले

ओझर नदी / ओझर प्रवाह (Ojhar River)”

राज्य: महाराष्ट्र, पुणे जिल्हा.प्रकार: उपनदी / स्थानिक नदी.महत्त्व: स्थानिक सिंचन, पिण्याचे पाणी, छोट्या जलसाठ्यांसाठी उपयुक्त.उगम: पश्चिम घाटातील पुणे जिल्ह्याच्या टेकड्यांतून.प्रवाह: लहान ओढ्यांमधून दक्षिणेकडे वाहतो; मुख्य नदी किंवा मोठ्या उपनदीत मिसळतो.संगम: कदाचित घटप्रभा / मुळा-मुठा नदी प्रणालीशी स्थानिक जोडणी (स्थानिक नकाशा प्रमाणे).कृषी क्षेत्रासाठी: सिंचनासाठी उपयुक्त.पर्यावरणीय: जंगल व निसर्गाचे संरक्षण, स्थानिक जलचर व पक्ष्यांसाठी आवश्यक.मानवी उपयोग: पिण्याचे पाणी, स्थानिक जलसाठा.हंगामी प्रवाह — पावसाळ्यात भरपूर, कोरडय़ा हंगामात कमी.स्थानिक तलाव / बॅकवॉटर सोबत जोडलेले

“ओरसु नदी / ओरसु प्रवाह (Orsu River)”

राज्य: कर्नाटक / तामिळनाडू (स्थानिक पातळीवर).प्रकार: लहान नदी / उपनदी / ओढा.महत्त्व: स्थानिक पिण्याचे पाणी, शेतीस सिंचन, तलाव / जलसाठा.उगम: पश्चिम घाटातील टेकडी / पर्वतीय भागातून.प्रवाह: स्थानिक गावांमधून वाहतो, सहसा मोठ्या नदीत मिसळतो.संगम: कदाचित स्थानिक प्रमुख नदीशी (उदा. कावेरी उपनदी).कृषी क्षेत्र: शेतकरी सिंचनासाठी उपयुक्त.पर्यावरणीय: स्थानिक जैवविविधता, जलचर व पक्ष्यांसाठी

आवश्यक.स्थानिक उपयोग: पिण्याचे पाणी, स्थानिक जलसाठा.हंगामी प्रवाह — पावसाळ्यात भरपूर, कोरडय़ा हंगामात कमी.स्थानिक ओढे / तलावांसह जोडलेले

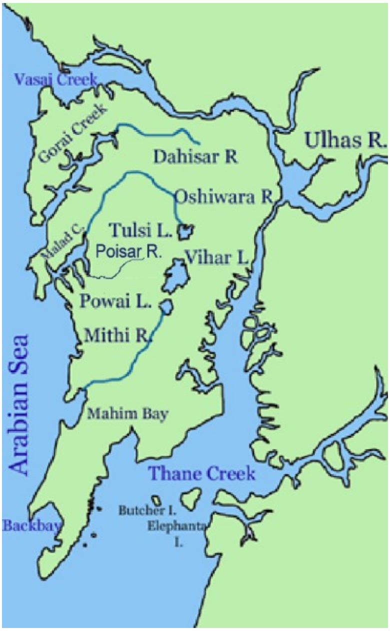
“ओसल नदी / ओसल प्रवाह (Osal River)”

राज्य: महाराष्ट्र / कर्नाटक (स्थानिक पातळीवर).प्रकार: लहान नदी / उपनदी / ओढा.महत्त्व: स्थानिक सिंचन, पिण्याचे पाणी, तलाव / जलसाठा.उगम: टेकडी / पर्वतीय भागातून.प्रवाह: स्थानिक गावांमधून वाहतो; सहसा मोठ्या नदीत मिसळतो.संगम: कदाचित स्थानिक प्रमुख नदीशी जुळतो.कृषी क्षेत्र: शेतकरी सिंचनासाठी उपयुक्त.पर्यावरणीय: स्थानिक जलचर व पक्ष्यांसाठी आवश्यक.मानवी उपयोग: पिण्याचे पाणी, जलसाठा.हंगामी प्रवाह — पावसाळ्यात जास्त, कोरडय़ा हंगामात कमी.स्थानिक ओढे / तलाव / बॅकवॉटरशी जोडलेले.

ओशिवरा नदी Oshiwara River

ओशिवरा नदी ही महाराष्ट्रातील मुंबई शहराच्या उपनगरांमधून वाहणारी एक नदी आहे.ही नदी साधारणपणे आरे मिल्क कॉलनी (Aarey Milk Colony) आणि संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानाच्या (Sanjay Gandhi National Park) जवळच्या डोंगराळ भागातून उगम पावते. (काही स्रोतांमध्ये बोरिवली आणि गोरेगाव टेकड्यांचाही उल्लेख आहे.)ही नदी गोरेगाव टेकड्यांमधून वाहत जाऊन आरे कॉलनी, अंधेरी (ओशिवरा औद्योगिक

वसाहत) अशा पश्चिम उपनगरांमधून पुढे जाते.ओशिवरा नदी वर्सोवाजवळील मालाड खाडीत (Malad Creek) आणि अखेरीस अरबी समुद्रात (Arabian Sea) मिळते.या नदीची लांबी सुमारे ७ किलोमीटर (km) आहे आणि तिचे पाणलोट क्षेत्र सुमारे 29.38चौरस किलोमीटर (km^2) आहे.इतर नावे: पूर्वी या नदीला वेलबर्ट नदी (Welbert River) असेही म्हटले जात होते.नदीच्या नावावरूनच जोगेश्वरीचा भाग असलेल्या एका उपनगराला ओशिवरा (Oshiwara) असे नाव पडले आहे. सुमारे ५० वर्षांपूर्वी नदीचा परिसर खूप सुंदर आणि स्वच्छ होता. कोळी बांधव मासेमारी करायचे, वन्य प्राणी पाणी

प्यायला येत असत, आणि हिंदी-मराठी चित्रपटांचे चित्रीकरणही या नदीकाठी झाले आहे. उदा. 'बैजू बावरा' (१९५२) या चित्रपटाचे चित्रीकरण झाले होते. नदीचे पाणी पिण्यासाठी व दैनंदिन वापरासाठी वापरले जात होते.१९८० च्या दशकानंतर वाढलेल्या औद्योगिकीकरण आणि नियोजनाशिवाय बांधकाम यामुळे नदीची स्थिती बिघडली आहे.सध्या ही नदी अतिशय प्रदूषित झाली आहे. कारखान्यांमधून सोडले जाणारे सांडपाणी (Industrial Effluents), कचरा, डेब्रिज, प्लास्टिक आणि मल-मूत्र विसर्जन यामुळे नदीची जैविक स्थिती मृतावस्थेत आहे.झोपडपट्ट्या आणि औद्योगिक वसाहतींमधून येणारे प्रदूषण हे प्रमुख कारण आहे. २००५ च्या मुंबईतील महापुरात (Floods) ओशिवरा

भागाला मोठा फटका बसला होता. त्यानंतर नदी रुंद करणे आणि स्वच्छ करण्याच्या प्रयत्नांना सुरुवात झाली आहे.रिव्हर मार्च (River March) सारख्या स्वयंसेवी संस्था ओशिवरा, दहिसर आणि पोईसर या मुंबईतील नद्यांच्या संवर्धनासाठी कार्यरत आहेत.नदीचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी महापालिकेद्वारे (MCGM) विविध प्रकल्प हाती घेतले गेले आहेत, ज्यात सांडपाणी शुद्धीकरण प्रकल्पांचा (STP) समावेश आहे.

काबिनी नदी (Kabini River)

काबिनी नदी ही दक्षिण भारतातील एक प्रमुख नदी आहे, जिला मुख्यतः कर्नाटक आणि केरळ राज्यांमध्ये ओळखले जाते. ही नदी कावेरी नदीची उपनदी आहे आणि तिचा प्रवाह जंगल, निसर्ग आणि शेतीसाठी महत्त्वपूर्ण

आहे.काबिनी नदीचा उगम कर्नाटकमधील वायनाडच्या भागातील नागरहोल जंगलाजवळ होतो.ही नदी पश्चिम घाटाच्या टेकड्यांमध्ये तयार होते.उगमस्थानी ती अनेक लहान नाले आणि पावसाच्या जलस्रोतांनी मिळून प्रवाहित होते.

काबिनी नदी कर्नाटकातील कोडगू आणि मांड्या जिल्ह्यातून वाहते.पुढे ती केरळ राज्यात प्रवेश करते आणि कावेरी नदीत संगम साधते.नदी मार्गात काही ठिकाणी ती काबिनी बंधारा (Kabini Dam) या सिंचन प्रकल्पासाठी थांबवली जाते.काबिनी नदी कावेरी नदीला कृष्णराजपुरम (Karnataka) जवळ मिळते.हा संगम शेतीसाठी आणि स्थानिक पाण्याच्या व्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.काबिनी नदीवर बांधलेल्या काबिनी बंधार्यामुळे कोडगू, मांड्या आणि आसपासच्या जिल्ह्यांतील शेतीस पाणी मिळते.नदीचा पाणी ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्यासाठी वापरले जाते. काबिनी नदी नागरहोल राष्ट्रीय उद्यान आणि वायनाडच्या जंगलांसाठी जीवनदायिनी आहे.काबिनी बंधारा आणि काबिनी नदी परिसर वन्यजीवनासाठी प्रसिद्ध आहेत, जसे हत्ती, बिबट्या आणि इतर प्राणी.काबिनी डॅम / काबिनी बंधारा: सिंचन आणि जलविद्युत प्रकल्पासाठी वापरला जातो.नदीच्या परिसरातील वन्यजीवन संवर्धन प्रकल्प चालू आहेत.काबिनी नदीचे पाणी प्रामुख्याने मोसमी पावसावर अवलंबून असते.पावसाळ्यात प्रवाह भरभराटीला येतो, तर हिवाळ्यात आणि उन्हाळ्यात पाण्याचा प्रवाह कमी होतो.हंगामी नदी (Seasonal / Monsoon-fed River) — पावसाळ्याचे पाणी तिचा प्रवाह वाढवते, परंतु काबिनी डॅममुळे प्रवाह नियंत्रित केला जातो.

काली (Kaali Nadi) (कर्नाटक)

कर्नाटक राज्यातील उत्तर कन्नड जिल्ह्यातील काली नदी (Kaali Nadi) ही एक महत्त्वपूर्ण जलस्रोत आहे. ही नदी पश्चिम घाटातील कुशावली

गावाजवळ उगम पावते आणि सुमारे १८४ किलोमीटर प्रवास करून अरब

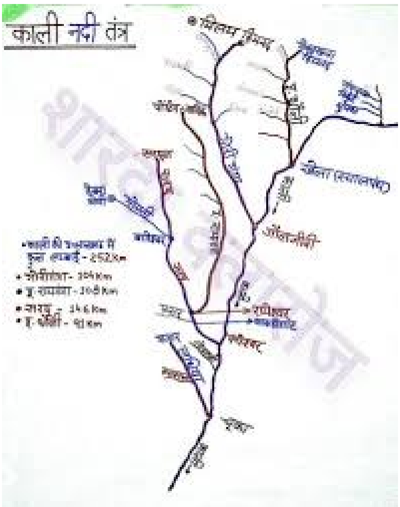

सागरात मिळते. काली नदी ही उत्तर कर्नाटकच्या लोकजीवनासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.हीचा उगम कुशावली गावाजवळ, जोइडा तालुका, उत्तर कन्नड जिल्हा.हीची लांबी सुमारे १८४ किलोमीटर आहे. मुख्य संगम अरब सागर, कारवार येथे मिळते महत्त्वाची धरणे सुपा धरण, बोम्मनाळी धरण, कद्र धरण, कद्र धरण, कॅड्रा धरण महत्त्वाच्या उपनदी: तत्तिहल्ला, वुकी हल्ला, धौली नदी, कान्हेरी नदी काली नदी ही कर्नाटकच्या काली व्याघ्र अभयारण्यातून (Kali Tiger Reserve) वाहते, ज्यात बंगाल वाघ, काळा पँथर, भारतीय हत्ती आणि विविध पक्ष्यांची व प्राण्यांची प्रजाती आढळतात. या अभयारण्यामुळे काली नदीचे पर्यावरणीय महत्त्व वाढले आहे.काली नदीच्या काठावर विविध साहसी क्रियाकलापांसाठी प्रसिद्ध स्थळे आहेत:काली साहसी कॅम्प (Kali Adventure Camp): डांदेली येथे स्थित असलेले हे कॅम्प जंगल सफारी, ट्रेकिंग, रिव्हर राफ्टिंग आणि इतर साहसी क्रियाकलापांसाठी प्रसिद्ध आहे.सदाशिवगड किल्ला (Sadashivgad Fort): काली नदीच्या मुखावर स्थित असलेला हा किल्ला ऐतिहासिक आणि धार्मिक

दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे.काली नदीला प्रदूषणाच्या समस्या आहेत, विशेषतः औद्योगिक अपशिष्ट आणि अंधाधुंध वाळू उत्खननामुळे. यामुळे नदीच्या पारिस्थितिकी तंत्रावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. सरकार आणि स्थानिक समुदायांनी नदीच्या संरक्षणासाठी विविध उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.काली नदी उत्तर कर्नाटकच्या लोकजीवनासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. तिच्या प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवून, तिच्या जैवविविधतेचे संरक्षण करून, आणि जलस्रोतांचा सुयोग्य वापर करून काली नदीचे भवितव्य उज्ज्वल बनवता येईल.

काली (उत्तराखंड) Kali (Uttarakhand)

उत्तराखंड राज्यातील काली नदी, ज्याला महाकाली नदी देखील म्हटले जाते, ही एक ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण नदी आहे. ही नदी उत्तराखंडच्या कुमाऊं विभागातील पिथौरागढ़ जिल्ह्यातील जौलजीबी येथे गोरी नदीशी मिळून शारदा नदीला (Mahakali River) जन्म देते. नन्दा देवी पर्वताच्या पूर्वोत्तर भागातील हिमनद (मिलाम हिमानी, पंचाचूली पर्वत) जौलजीबी येथे गोरी नदीसह शारदा नदीला मिळते पाणलोट क्षेत्र सुमारे ७, ५०० चौ.किमी (भारत आणि नेपाळ मिळून) मुख्य उपनद्या: कुंठी, धौली, गोरी, सरजू,

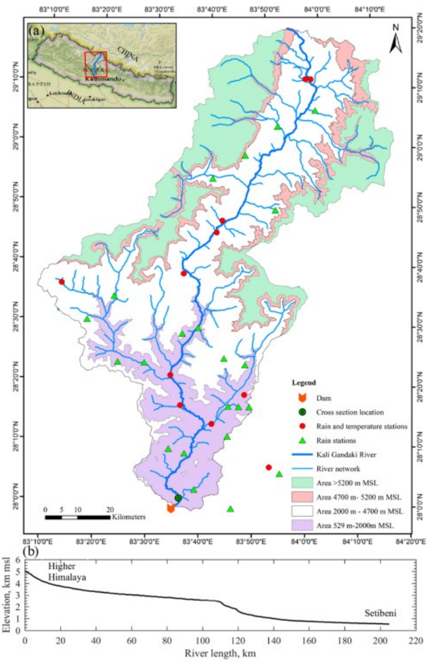

लधिया इत्यादी काली नदीला हिंदू धर्मात विशेष स्थान आहे. जौलजीबी येथे गोरी आणि काली नद्यांचा संगम होतो, ज्याला 'त्रिवेणी संगम' म्हणतात. या संगमामुळे ही जागा धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण बनली आहे. त्याचप्रमाणे, काली नदीच्या काठावर असलेल्या पवित्र स्थळांमुळे ती स्थानिक लोकांसाठी पूजनीय आहे.काली नदी स्थानिक पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत, शेतीसाठी सिंचन, आणि जलविद्युत उत्पादनासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. शारदा नदीवर टनकपूर जलविद्युत प्रकल्प (120 MW) कार्यरत आहे, ज्यामुळे या नदीच्या पाण्याचा उपयोग ऊर्जा निर्मितीसाठी केला जातो. याशिवाय, पंचेश्वर बहुउद्देशीय जलसंधारण प्रकल्पाच्या माध्यमातून सिंचन आणि जलविद्युत उत्पादनासाठी या नदीच्या पाण्याचा वापर प्रस्तावित आहे.काली नदीला प्रदूषणाच्या समस्या आहेत. औद्योगिक अपशिष्ट, सांडपाणी, आणि रासायनिक प्रदूषणामुळे नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता कमी झाली आहे. यामुळे स्थानिक जैवविविधतेवर आणि पर्यावरणावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.काली नदीच्या संरक्षणासाठी भारत आणि नेपाळ सरकारने संयुक्तपणे पंचेश्वर जलसंधारण प्रकल्पाची योजना आखली आहे. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून नदीच्या प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवणे, जलस्रोतांचा सुयोग्य वापर करणे, आणि पर्यावरणीय संतुलन राखणे हे उद्दिष्ट आहे. तसेच, स्थानिक समुदाय आणि पर्यावरणीय संस्थांच्या सहकार्याने नदीच्या पुनरुज्जीवनासाठी विविध उपाययोजना सुरू आहेत.काली नदी उत्तराखंड आणि नेपाळच्या सीमेला जोडणारी एक महत्त्वपूर्ण जलस्रोत आहे. तिच्या संरक्षणासाठी प्रशासन, स्थानिक समुदाय, आणि पर्यावरणीय संस्थांनी एकत्र येऊन प्रयत्न केले पाहिजेत. नदीच्या प्रदूषणावर

नियंत्रण ठेवून, तिच्या जैवविविधतेचे संरक्षण करून, आणि जलस्रोतांचा सुयोग्य वापर करून काली नदीचे भवितव्य उज्ज्वल बनवता येईल.

काली गंडकी नदी (Kali Gandaki River)

ही दक्षिण आशियातील हिमालयीन पर्वतरांगांमधील एक अत्यंत महत्त्वाची नदी असून तिचा प्रवाह नेपाळ आणि भारत या दोन्ही देशांतून जातो. ती गंगा नदी प्रणालीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. काली गंडकी नदीचा उगम नेपाळमधील मूकतीनाथ (Mustang जिल्हा) परिसरातील काली गंडकी हिमनदी किंवा निलो गंडकी हिमनदी पासून होतो.उगमस्थान समुद्रसपाटीपासून सुमारे ३, ९०० मीटर उंचीवर आहे.प्रारंभी या नदीला गंडकी किंवा शालिग्रामिनी नदी असेही म्हटले

जाते. नदी मुक्तिनाथ खोऱ्यातून दक्षिणेकडे वाहते.ती पुढे ततोपानी, बागलुंग, कालीकोट, पार्वत, स्यान्जा, तानाहुन या नेपाळातील जिल्ह्यांतून प्रवास करते.पुढे ती चितवन जिल्ह्यातून वाहत जाऊन त्रिशूली नदी आणि सेती नदीशी मिळते.यानंतर मिळून बनणारा प्रवाह गंडक नदी (Narayani / Gandak River) म्हणून भारतात प्रवेश करतो.भारतात प्रवेश केल्यानंतर ती बिहार

राज्यात गंगा नदीला छपरा जवळ मिळते.एकूण लांबी : अंदाजे ५५८ किमी त्यापैकी सुमारे ५०० किमी भाग नेपाळात, आणि उर्वरित भाग भारतात आहे.गंडकी खोरे हे नेपाळातील प्रमुख नदीखोऱ्यांपैकी एक असून, त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ४६, ३०० चौ.किमी आहे.

काली गंडकी नदीवर कालीगंडकी 'A' जलविद्युत प्रकल्प बांधलेला आहे.हा नेपाळातील सर्वात मोठा जलविद्युत प्रकल्प असून त्याची क्षमता १४४ मेगावॅट आहे.नदीचे पाणी सिंचन, पिण्याच्या पाण्याकरिता आणि ऊर्जा उत्पादनासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

काली गंडकी नदी हिंदू आणि बौद्ध धर्मीयांसाठी पवित्र मानली जाते.या नदीच्या पात्रात मिळणाऱ्या शालिग्राम (Shaligram Shila) नावाच्या कृष्णवर्णी खडकांना भगवान विष्णूचे प्रतीक मानले जाते.त्यामुळे नदीला "शालिग्रामिनी गंगा" असेही म्हटले जाते.मुक्तिनाथ हे तीर्थक्षेत्र या नदीच्या उगमाजवळ आहे.काली गंडकी नदीने जगातील सर्वात खोल दरी (Kali Gandaki Gorge) तयार केली आहे.या दरीची खोली ५, ५०० मीटर (सुमारे १८, ००० फूट) इतकी आहे!नदीचा प्रवाह अत्यंत वेगवान असून अनेक भागांत ती राफ्टिंगसाठी प्रसिद्ध आहे.

काली सिंध Kali Sindh

काली सिंध नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील देवास जिल्ह्यांतर्गत येणाऱ्या बागली गावाजवळील विंध्याचल पर्वतरांगेतील टेकड्यांमध्ये होतो.ही नदी मध्य प्रदेशातून (देवास, शाजापूर, राजगड जिल्ह्यांतून) वाहत राजस्थानमध्ये प्रवेश

करते.राजस्थानमध्ये ही झालावाड, बारां आणि कोटा जिल्ह्यांतून वाहते.राजस्थानमधील कोटा जिल्ह्यामध्ये नौनेरा (नोनेरा) गावाजवळ (काही ठिकाणी बारां जिल्ह्याजवळ) ती चंबळ नदीला मिळते.या नदीची एकूण लांबी सुमारे ३५१ किमी (काही स्रोतांनुसार २७८ किमी) आहे.काली सिंध नदीच्या काही प्रमुख सहायक नद्या पुढिलप्रमाणे आहेत:परवन (Parwan), निवाज (Niwas/Niwaj), आहू (Ahu)आणि उजाड (Ujad)काली सिंध ही चंबळ नदीला उजव्या बाजूने (Right Bank) मिळणाऱ्या प्रमुख उपनद्यांपैकी एक आहे. ही नदी मध्य प्रदेशातील माळवा (Malwa) प्रदेशातील एका मोठ्या भागातून वाहते आणि या प्रदेशासाठी ती एक महत्त्वाची जलस्रोत आहे.बागली, देवास, शाजापूर, राजगड यांसारखी शहरे तिच्या प्रवाहाच्या आसपास आहेत.राजस्थानमध्ये या नदीच्या काठी शेरगढ (कोषवर्द्धन) किल्ला आणि शेरगढ अभयारण्य (बारां जिल्ह्यात) वसलेले आहे.पार्वती-कालीसिंध-चंबळ (PKC) नदी जोड प्रकल्प या नदीच्या अतिरिक्त पाण्याचा वापर करून राजस्थान आणि मध्य प्रदेशातील दुष्काळग्रस्त भागाला पाणी पुरवण्यासाठी प्रस्तावित/सुरु झालेला आहे.ही नदी मध्य प्रदेश आणि राजस्थान या दोन्ही राज्यांच्या जलव्यवस्थापनात आणि कृषी सिंचनामध्ये महत्त्वाचा वाटा उचलते.

कालियासोत नदी (Kaliyasot)

कालियासोत नदी ही मध्य प्रदेशातील भोपाल शहरातून वाहणारी एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी मुख्यतः कालियासोत वनक्षेत्र येथून उगम पावते आणि भोपालच्या दक्षिण भागातून वाहून जाते. कालियासोत नदीचा उगम कालियासोत वनक्षेत्र येथून होतो. नदी भोपालच्या दक्षिण भागातून वाहून जाते आणि बेतवा नदीला मिळते.कालियासोत नदीवरील कालियासोत डेम (Kaliyasot Dam) हे महत्त्वपूर्ण जलस्रोत आहे.या डेमचा उपयोग मुख्यतः सिंचनासाठी केला जातो, ज्यामुळे भोपाल आणि रायसेन जिल्ह्यांतील शेतीला पाणीपुरवठा होतो.कालियासोत नदीभोवती वनक्षेत्र असल्यामुळे जैवविविधतेचे संरक्षण होते.नदीच्या आसपासच्या परिसरात पक्षी आणि वन्यजीवांचे वास्तव्य आहे, ज्यामुळे पर्यावरणीय महत्त्व वाढते.कालियासोत नदीच्या सौंदर्यीकरण आणि संवर्धनासाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.नदीच्या किनाऱ्यावर पार्क, पाथवे, फूड कोर्ट यांसारख्या सुविधांचा समावेश असलेल्या रिव्हर फ्रंट विकसित करण्याची योजना आहे. नदीच्या अतिक्रमण रोखण्यासाठी 100 फूट नो कन्स्ट्रक्शन जोन लागू करण्यात आले आहेत. नदीच्या प्रवाहात पाणीटंचाई आणि अतिक्रमण यांसारख्या समस्या निर्माण होत आहेत. बेकायदेशीर बांधकामे आणि कचऱ्याचे प्रदूषण यामुळे नदीचे नैसर्गिक सौंदर्य आणि पर्यावरणीय संतुलन धोक्यात आले आहे.कालियासोत नदी भोपाल शहरासाठी जीवनरेखा मानली जाते. तिच्या संरक्षणासाठी स्थानिक प्रशासन, नागरिक आणि पर्यावरणप्रेमींनी एकत्र येऊन कार्य केले पाहिजे.

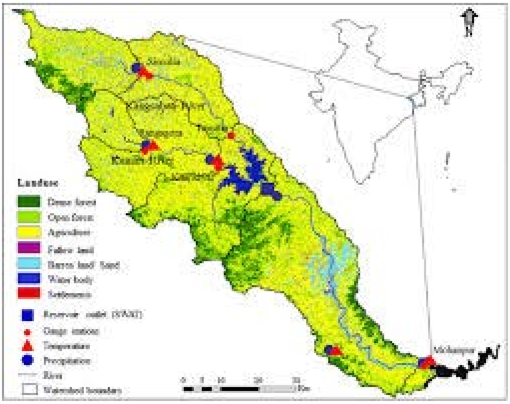
कालपोंग नदी (Kalpong River)

कालपोंग नदी ही अंदमान बेटांवरील एक महत्त्वाची नदी आहे.ही नदी उत्तर आणि मध्य अंदमान बेटांवर वाहते.कालपोंग नदीचे पाणी समुद्रात जाऊन अरबी समुद्रात किंवा बंगालच्या उपसागरात मिळते.नदीच्या प्रवाहात अनेक लहान झऱ्यांचा समावेश आहे.कालपोंग नदीचा उद्गमस्थान अंदमान बेटांवरील उंच टेकड्या आणि जंगलातून होतो.पावसाळ्यात प्रवाह वाढतो आणि उन्हाळ्यात तुलनेने कमी होतो. स्थानिक गावांसाठी पिण्याचे पाणी, शेती आणि सिंचन. कालपोंग नदीवर Kalpong Dam बांधले गेले असून, ते बेटावर जलविद्युत उत्पादनासाठी महत्त्वाचे आहे.नदी परिसरातील जंगल आणि वन्यजीवासाठी जीवनस्रोत.कालपोंग नदी अंदमान बेटांवरील जैवविविधतेसाठी महत्त्वाची आहे.नदीच्या काठावर वनस्पती, पक्षी, मासे आणि इतर जीवसृष्टी आढळते.धरणामुळे पाणी साठवले जाते आणि बेटावर ऊर्जा व जलसंपदा व्यवस्थापन होते.Kalpong Hydroelectric Project या धरणामुळे कालपोंग नदीचा वापर जलविद्युत उत्पादनासाठी केला जातो.हे अंदमान बेटावर पहिले जलविद्युत प्रकल्पांपैकी एक आहे.

कांग्सबती नदीची (Kangsabati River):

कांग्सबती नदी, ज्याला कांसाई (Kasai) किंवा कोसये (Cossye) या

नावांनीही ओळखले जाते, ही पश्चिम बंगालमधील एक प्रमुख नदी आहे. ही नदी छोटा नागपूर पठाराच्या पूर्वेकडील भागात, पश्चिम बंगालच्या पुरुलिया जिल्ह्यातील झालदा (Jhalda) शहरापासून जवळ असलेल्या जाबोर पहाड (Jabar Pahar) किंवा मुरगुमा (Murguma) येथे उगम पावते.या नदीची एकूण लांबी सुमारे ४६५.२३ कि.मी. आहे.ही नदी पुरुलिया, बांकुरा, झाडग्राम आणि पश्चिम मेदिनीपूर जिल्ह्यांतून वाहत जाते.मेदिनीपूर शहरातून पुढे वाहत गेल्यानंतर, ही नदी दोन शाखांमध्ये विभागली जाते:पहिली शाखा (उत्तर): ही शाखा पलाशपाई खाल (Palashpai Khal) म्हणून दस्तपूर (Daspur) प्रदेशातून वाहते आणि शेवटी रूपनारायण नदीला (Rupnarayan River) मिळते.दुसरी शाखा (दक्षिण-पूर्व): ही शाखा पुढे जाऊन केलेघाई नदीला (Keleghai River) मिळते आणि त्यांच्या एकत्रित प्रवाहाला हल्दी नदी (Haldi River) म्हणतात. ही हल्दी नदी शेवटी हुगळी नदीला (Hooghly River) मिळते आणि बंगालच्या उपसागरात (Bay of Bengal) विलीन होते.

उपनद्या: सहाझोंरा (Saharjhora), बंधू (Bandu), कुमारी नदी (Kumari River) आणि भैरबबांकी (Bhairabbanki).

पुरुलिया, बांकुरा, मिदनापूर आणि खरगपूर ही या नदीच्या जवळपास असलेली प्रमुख शहरे आहेत.

कांग्सबती जलाशय प्रकल्प (Kangsabati Reservoir Project) मुकुटमणीपूर धरण (Mukutmanipur Dam): ही या नदीची सर्वात महत्त्वाची ओळख आहे. बांकुरा जिल्ह्यातील मुकुटमणीपूर येथे १९५६ मध्ये हा प्रकल्प सुरू करण्यात आला.हे धरण कांग्सबती आणि कुमारी नदी यांच्या संगमाजवळ बांधले गेले आहे.हा प्रकल्प पश्चिम मेदिनीपूर, पूर्व मेदिनीपूर, बांकुरा आणि हुगळी जिल्ह्यांमध्ये शेतीसाठी सिंचनाची सोय उपलब्ध करून देतो.मुकुटमणीपूर हे आता एक प्रसिद्ध पर्यटन स्थळ बनले आहे.काही प्राचीन संस्कृत साहित्यांमध्ये या नदीचा उल्लेख 'कपीशा' असा आढळतो.अनेक ठिकाणी बंधारे आणि धरणांमुळे नदीचा नैसर्गिक प्रवाह कमी झाला आहे.शहरांमधून येणाऱ्या सांडपाण्यामुळे आणि इतर घटकांमुळे नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता (Pollution) काही ठिकाणी खालावली आहे.कांग्सबती नदी पश्चिम बंगालच्या या भागासाठी केवळ एक जलस्रोत नसून, ती या प्रदेशाची जीवनरेखा आणि समृद्ध जैविक विविधता जपणारी एक महत्त्वाची नैसर्गिक देणगी आहे.

काजळी नदी (Kajali River)

काजळी नदी ही महाराष्ट्रातील कोकण किनारपट्टीवरील महत्त्वाची नदी आहे.ही नदी मुख्यतः रत्नागिरी जिल्ह्यातून वाहते.काजळी नदीचा प्रवाह

रत्नागिरी शहराजवळून होतो आणि ती पुढे जाऊन अरब सागरात मिळते.ही नदी कोकणातील लहान पण जीवनदायी नद्यांपैकी एक आहे.काजळी नदीचा उद्गम

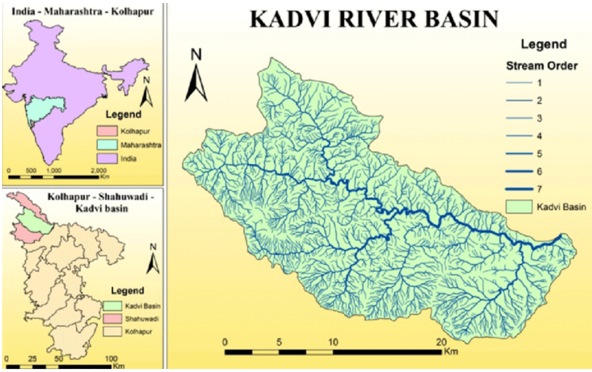
सह्याद्री पर्वतरांगेतील उंच टेकड्यांतून, विशेषतः रत्नागिरी जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील भागातून होतो.पावसाळ्यात या नदीचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणात वाढतो. नदीच्या काठावर शेतीसाठी (विशेषतः भातशेती, फळबागा आणि नारळ) पाणी पुरवले जाते. रत्नागिरी शहर आणि परिसरासाठी ही नदी जलस्रोत म्हणून वापरली जाते. नदीच्या मुखाजवळ मच्छीमारी मोठ्या प्रमाणात केली जाते. काजळी नदीचा परिसर रत्नागिरीतील पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे — नदीचे खाडी रूप, हिरवाई आणि शांत किनारे पर्यटकांना आकर्षित करतात. काजळी नदीच्या खाडी भागात मॅंग्रोव्ह (कांदळ) वनस्पती मोठ्या प्रमाणात आढळतात, जे सागरी जैवविविधतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.नदीचा प्रवाह परिसरातील भूजलस्तर राखण्यात मदत करतो.नदी अरुंद दरीतून वाहत येते आणि पुढे खाडीत विस्तारते.नदीचा परिसर पर्जन्यप्रधान, समृद्ध आणि हिरवागार आहे.काजळी नदीचा शेवटचा प्रवाह रत्नागिरी जवळ अरब सागरात मिळतो.ही नदी कोकणातील इतर नद्यांप्रमाणेच सह्याद्रीपासून समुद्रापर्यंतचा लहान पण महत्त्वाचा जलप्रवाह आहे.

काटेपूर्णा नदी (Katepurna River)

काटेपूर्णा नदी ही महाराष्ट्रातील पूर्णा नदीची उपनदी आहे. पूर्णा नदी स्वतः गोदावरी नदीच्या जलप्रणालीचा एक भाग आहे, त्यामुळे काटेपूर्णा नदी गोदावरीच्या विस्तृत नदी प्रणालीत समाविष्ट होते.काटेपूर्णा नदी अकोला जिल्ह्यातून वाहते.तिचा प्रवाह मुख्यतः उत्तर ते दक्षिण दिशेने आहे.नदी शेवटी पूर्णा नदीत जाऊन मिळते, जी पुढे गोदावरी नदीत मिसळते.काटेपूर्णा नदीचा उद्गम अकोला जिल्ह्याच्या उत्तर भागातील टेकड्यांतून होतो.ही नदी पावसाळ्यावर अवलंबून असून, वर्षभराचा प्रवाह तुलनेने मध्यम आहे.काटेपूर्णा धरण (Katepurna Dam):या नदीवर काटेपूर्णा धरण बांधलेले आहे, जे अकोला शहराच्या पाणीपुरवठ्यासाठी आणि सिंचनासाठी वापरले जाते.धरणामुळे नदी परिसरात जलसंचय आणि शेतीसाठी आवश्यक पाणी उपलब्ध राहते. नदीचे पाणी अकोला आणि परिसरातील शेतांमध्ये सिंचनासाठी वापरले जाते.अकोला शहराचा मुख्य जलस्रोत काटेपूर्णा नदी आहे.नदीच्या जलाशयामुळे परिसरातील भूजलस्तर स्थिर राहतो.नदीच्या काठावर शेती, वनस्पती आणि स्थानिक वन्यजीवांची समृद्ध परिसंस्था टिकून आहे.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वाढतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो.काटेपूर्णा धरण (Katepurna Dam) — अकोला शहराजवळ.नदीचा संगम पूर्णा नदीत, जी पुढे गोदावरी नदीला मिळते.काटेपूर्णा नदी ही विदर्भातील जलसंपदेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.ती अकोला जिल्ह्याच्या आर्थिक, कृषी आणि पाणीपुरवठा व्यवस्थेत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

कादवा नदी (Kadva River)

कादवा नदी गोदावरी नदीच्या उत्तरेकडील उपनद्यांपैकी एक आहे.ही नदी

सह्याद्री पर्वताच्या सातमाळा डोंगररांगेच्या वायव्य (उत्तर-पश्चिम) कोपऱ्यातून, नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी तालुक्यात उगम पावते.ती दिंडोरी तालुक्यातून वायव्येकडून आग्नेयेकडे (दक्षिण-पूर्व) वाहत जाते.तिचे पात्र रुंद असून तिचा तळ आणि किनारा खडकाळ आहे.ती नाशिक जिल्ह्यातून पुढे निफाड तालुक्याकडे वाहत जाते.उगमापासून नांदूर मध्यमेश्वर धरणापर्यंत तिची लांबी सुमारे ७४ किलोमीटर आहे.तिचे एकूण पात्रविस्तार क्षेत्र (Basin Area) सुमारे १, ६६४ चौरस किलोमीटर आहे.कादवा नदी नाशिक जिल्ह्यातील निफाड तालुक्यात, नांदूर मध्यमेश्वर येथे गोदावरी नदीला मिळते.

नांदूर मध्यमेश्वर जलाशय: कादवा नदी जिथे गोदावरीला मिळते, तिथे पाणी अडवून नांदूर मध्यमेश्वर जलाशय तयार करण्यात आला आहे.

नांदूर मध्यमेश्वर पक्षी अभयारण्य: या जलाशयाच्या पाण्यामुळे येथे मोठ्या प्रमाणावर वनस्पती आणि झाडे उगवतात, ज्यामुळे स्थलांतरित पक्षांसाठी एक उत्कृष्ट अधिवास तयार झाला आहे. यामुळे या ठिकाणी नांदूर मध्यमेश्वर पक्षी अभयारण्य (Nandur Madhameshwar Bird Sanctuary) स्थापित करण्यात आले आहे.

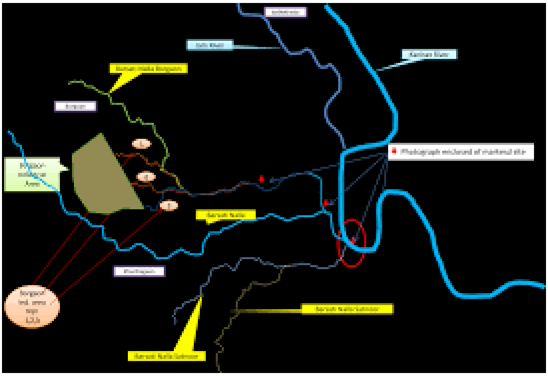
कानंदी नदी (Kanandi River)

ही नदी महाराष्ट्रातील वेल्हे तालुका (Velhe Taluka), पुणे जिल्हा जवळ आहे.तिला विविध स्थानिक नकाशांमध्ये “कानंदी” किंवा “कानंदी नदी” असा उल्लेख आहे. उदाहरणार्थ, वृत्तांमध्ये नमूद आहे की वेल्हे तालुक्यातील “घिसर गाव” येथे या नदीवर जुना लाकडी पूल असताना, पावसाळयात प्रवाह वाढतो.या नदीवरील पूल आणि पुलांना संदर्भात स्थानिक लोकांच्या समस्या दिसतात — पावसाळ्या काळात पूल कमजोर होतो, प्रवाह वाढतो आणि गावकऱ्यांना धोका निर्माण होतो.नदीचा उपयोग स्थानिक दर्जाच्या पाण्याच्या प्रवाहासाठी, भवितव्याच्या बांधकामासाठी आणि ग्रामीण जीवनावर अवलंबून आहे.या नदीबद्दल तपशीलवार माहिती (उद्गम, प्रवाहमार्ग, उपनद्या, जलसंधारण) सार्वजनिक स्रोतांमध्ये कमी दिसते.नावात थोडा बदल (उदा. “कानंदी” vs “कानंदी नदी”) असल्याने शोधताना गोंधळ होऊ शकतो.नदीवरील पूल व संरचना दुर्लक्षित असल्याची घटना नोंदवली गेली आहे, त्यामुळे स्थानिक पायाभूत सुविधा अभावी दिसतात.

कन्हान नदीची (Kanhan River)

कन्हान नदी ही वैनगंगा नदीची (Wainganga River) एक महत्त्वाची उपनदी असून ती मध्य भारत आणि विदर्भ प्रदेशासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण

आहे.कन्हान नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील छिंदवाडा जिल्ह्यातील सातपुडा पर्वतरांगेच्या दक्षिणेकडील डोंगरउतारांवर होतो. जुन्नारदेव आणि दमुआ या

शहरांच्या पश्चिमेला हे उगमस्थान आहे.या नदीची एकूण लांबी अंदाजे २७५ किलोमीटर (171 मैल) आहे. ही नदी मध्य प्रदेश (छिंदवाडा जिल्हा) आणि महाराष्ट्र (नागपूर आणि भंडारा जिल्हा) या दोन राज्यांतून वाहते.महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्ह्यातील आंभोरा (Ambora) या ठिकाणी ही नदी वैनगंगा नदीला मिळते.

कन्हान नदीला अनेक लहान-मोठ्या नद्या येऊन मिळतात, त्यापैकी प्रमुख उपनद्या खालीलप्रमाणे आहेत:

काली (Kaali Nadi) (कर्नाटक)

कर्नाटक राज्यातील उत्तर कन्नड जिल्ह्यातील काली नदी (Kaali Nadi) ही एक महत्त्वपूर्ण जलस्रोत आहे. ही नदी पश्चिम घाटातील कुशावली गावाजवळ उगम पावते आणि सुमारे १८४ किलोमीटर प्रवास करून अरब सागरात मिळते. काली नदी ही उत्तर कर्नाटकच्या लोकजीवनासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.हीचा उगम कुशावली गावाजवळ, जोइडा तालुका, उत्तर कन्नड जिल्हा.हीची लांबी सुमारे १८४ किलोमीटर आहे. मुख्य संगम अरब सागर, कारवार येथे मिळते महत्त्वाची धरणे सुपा धरण, बोम्मनाळी धरण, कद्र धरण,

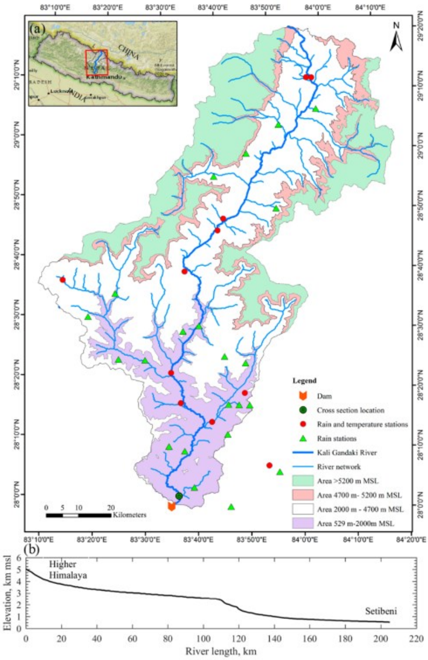
कद्र धरण, कॅड्रा धरण महत्त्वाच्या उपनदी: तत्तिहल्ला, वुकी हल्ला, धौली नदी,

कान्हेरी नदी काली नदी ही कर्नाटकच्या काली व्याघ्र अभयारण्यातून (Kali Tiger Reserve) वाहते, ज्यात बंगाल वाघ, काळा पँथर, भारतीय हत्ती आणि विविध पक्ष्यांची व प्राण्यांची प्रजाती आढळतात. या अभयारण्यामुळे काली नदीचे पर्यावरणीय महत्त्व वाढले आहे.काली नदीच्या काठावर विविध साहसी क्रियाकलापांसाठी प्रसिद्ध स्थळे आहेत:काली साहसी कॅम्प (Kali Adventure Camp): डांदेली येथे स्थित असलेले हे कॅम्प जंगल सफारी, ट्रेकिंग, रिव्हर राफ्टिंग आणि इतर साहसी क्रियाकलापांसाठी प्रसिद्ध आहे.सदाशिवगड किल्ला (Sadashivgad Fort): काली नदीच्या मुखावर स्थित असलेला हा किल्ला ऐतिहासिक आणि धार्मिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे.काली नदीला प्रदूषणाच्या समस्या आहेत, विशेषतः औद्योगिक अपशिष्ट आणि अंधाधुंध वाळू उत्खननामुळे. यामुळे नदीच्या पारिस्थितिकी तंत्रावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे. सरकार आणि स्थानिक समुदायांनी नदीच्या संरक्षणासाठी विविध उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.काली नदी उत्तर कर्नाटकच्या लोकजीवनासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. तिच्या प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवून, तिच्या जैवविविधतेचे संरक्षण करून, आणि जलस्रोतांचा सुयोग्य वापर करून काली नदीचे भवितव्य उज्ज्वल बनवता येईल.

काली गंडकी नदी (Kali Gandaki River)

ही दक्षिण आशियातील हिमालयीन पर्वतरांगांमधील एक अत्यंत महत्त्वाची नदी असून तिचा प्रवाह नेपाळ आणि भारत या दोन्ही देशांतून जातो. ती गंगा नदी प्रणालीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. काली गंडकी नदीचा उगम नेपाळमधील मूकतीनाथ (Mustang जिल्हा) परिसरातील काली गंडकी हिमनदी किंवा निलो गंडकी हिमनदी पासून होतो.उगमस्थान समुद्रसपाटीपासून सुमारे ३, ९०० मीटर उंचीवर आहे.प्रारंभी या नदीला गंडकी किंवा शालिग्रामिनी नदी असेही म्हटले

जाते. नदी मुक्तिनाथ खोऱ्यातून दक्षिणेकडे वाहते.ती पुढे ततोपानी, बागलुंग, कालीकोट, पार्वत, स्यान्जा, तानाहुन या नेपाळातील जिल्ह्यांतून प्रवास करते.पुढे ती चितवन जिल्ह्यातून वाहत जाऊन त्रिशूली नदी आणि सेती नदीशी मिळते.यानंतर मिळून बनणारा प्रवाह गंडक नदी (Narayani / Gandak River) म्हणून भारतात प्रवेश करतो.भारतात प्रवेश केल्यानंतर ती बिहार राज्यात गंगा नदीला छपरा जवळ मिळते.एकूण लांबी : अंदाजे ५५८ किमी त्यापैकी सुमारे ५०० किमी भाग नेपाळात, आणि उर्वरित भाग भारतात

आहे.गंडकी खोरे हे नेपाळातील प्रमुख नदीखोऱ्यांपैकी एक असून, त्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ४६, ३०० चौ.किमी आहे.

काली गंडकी नदीवर कालीगंडकी 'A' जलविद्युत प्रकल्प बांधलेला आहे.हा नेपाळातील सर्वात मोठा जलविद्युत प्रकल्प असून त्याची क्षमता १४४ मेगावॅट आहे.नदीचे पाणी सिंचन, पिण्याच्या पाण्याकरिता आणि ऊर्जा उत्पादनासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

काली गंडकी नदी हिंदू आणि बौद्ध धर्मीयांसाठी पवित्र मानली जाते.या नदीच्या पात्रात मिळणाऱ्या शालिग्राम (Shaligram Shila) नावाच्या कृष्णवर्णी खडकांना भगवान विष्णूचे प्रतीक मानले जाते.त्यामुळे नदीला "शालिग्रामिनी गंगा" असेही म्हटले जाते.मुक्तिनाथ हे तीर्थक्षेत्र या नदीच्या उगमाजवळ आहे.काली गंडकी नदीने जगातील सर्वात खोल दरी (Kali Gandaki Gorge) तयार केली आहे.या दरीची खोली ५, ५०० मीटर (सुमारे १८, ००० फूट) इतकी आहे!नदीचा प्रवाह अत्यंत वेगवान असून अनेक भागांत ती राफ्टिंगसाठी प्रसिद्ध आहे.

काजळी नदी (Kajali River)

काजळी नदी ही महाराष्ट्रातील कोकण किनारपट्टीवरील महत्त्वाची नदी आहे.ही नदी मुख्यतः रत्नागिरी जिल्ह्यातून वाहते.काजळी नदीचा प्रवाह रत्नागिरी शहराजवळून होतो आणि ती पुढे जाऊन अरब सागरात मिळते.ही नदी कोकणातील लहान पण जीवनदायी नद्यांपैकी एक आहे.काजळी नदीचा उद्गम सह्याद्री पर्वतरांगेतील उंच टेकड्यांतून, विशेषतः रत्नागिरी जिल्ह्याच्या

पूर्वेकडील भागातून होतो.पावसाळ्यात या नदीचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणात वाढतो. नदीच्या काठावर शेतीसाठी (विशेषतः भातशेती, फळबागा आणि नारळ) पाणी पुरवले जाते. रत्नागिरी शहर आणि परिसरासाठी ही नदी जलस्रोत म्हणून वापरली जाते. नदीच्या मुखाजवळ मच्छीमारी मोठ्या प्रमाणात केली

जाते. काजळी नदीचा परिसर रत्नागिरीतील पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे — नदीचे खाडी रूप, हिरवाई आणि शांत किनारे पर्यटकांना आकर्षित करतात. काजळी नदीच्या खाडी भागात मॅंग्रोव्ह (कांदळ) वनस्पती मोठ्या प्रमाणात आढळतात, जे सागरी जैवविविधतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.नदीचा प्रवाह परिसरातील भूजलस्तर राखण्यात मदत करतो.नदी अरुंद दरीतून वाहत येते आणि पुढे खाडीत विस्तारते.नदीचा परिसर पर्जन्यप्रधान, समृद्ध आणि हिरवागार आहे.काजळी नदीचा शेवटचा प्रवाह रत्नागिरी जवळ अरब सागरात मिळतो.ही नदी कोकणातील इतर नद्यांप्रमाणेच सह्याद्रीपासून समुद्रापर्यंतचा लहान पण महत्त्वाचा जलप्रवाह आहे.

काटेपूर्णा नदी (Katepurna River)

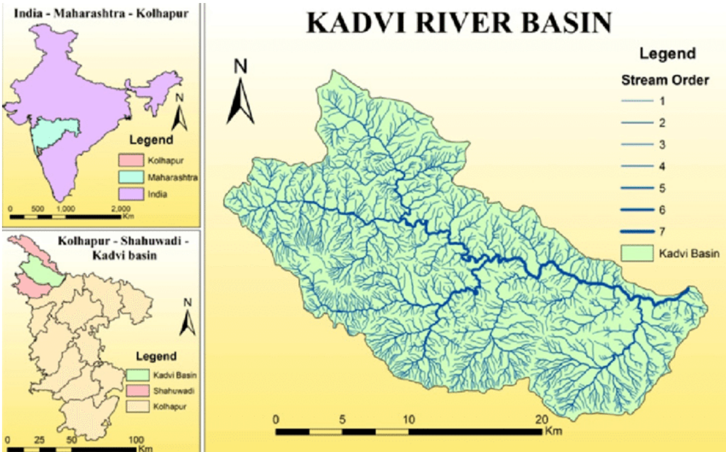
काटेपूर्णा नदी ही महाराष्ट्रातील पूर्णा नदीची उपनदी आहे. पूर्णा नदी स्वतः गोदावरी नदीच्या जलप्रणालीचा एक भाग आहे, त्यामुळे काटेपूर्णा नदी

गोदावरीच्या विस्तृत नदी प्रणालीत समाविष्ट होते.काटेपूर्णा नदी अकोला जिल्ह्यातून वाहते.तिचा प्रवाह मुख्यतः उत्तर ते दक्षिण दिशेने आहे.नदी शेवटी पूर्णा नदीत जाऊन मिळते, जी पुढे गोदावरी नदीत मिसळते.काटेपूर्णा नदीचा उद्गम अकोला जिल्ह्याच्या उत्तर भागातील टेकड्यांतून होतो.ही नदी पावसाळ्यावर अवलंबून असून, वर्षभराचा प्रवाह तुलनेने मध्यम आहे.काटेपूर्णा धरण (Katepurna Dam):या नदीवर काटेपूर्णा धरण बांधलेले आहे, जे अकोला शहराच्या पाणीपुरवठ्यासाठी आणि सिंचनासाठी वापरले जाते.धरणामुळे नदी परिसरात जलसंचय आणि शेतीसाठी आवश्यक पाणी उपलब्ध राहते. नदीचे पाणी अकोला आणि परिसरातील शेतांमध्ये सिंचनासाठी वापरले जाते.अकोला शहराचा मुख्य जलस्रोत काटेपूर्णा नदी आहे.नदीच्या जलाशयामुळे परिसरातील भूजलस्तर स्थिर राहतो.नदीच्या काठावर शेती, वनस्पती आणि स्थानिक वन्यजीवांची समृद्ध परिसंस्था टिकून आहे.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वाढतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो.काटेपूर्णा धरण (Katepurna Dam) — अकोला शहराजवळ.नदीचा संगम पूर्णा नदीत, जी पुढे गोदावरी नदीला मिळते.काटेपूर्णा नदी ही विदर्भातील जलसंपदेचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.ती अकोला जिल्ह्याच्या आर्थिक, कृषी आणि पाणीपुरवठा व्यवस्थेत अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

कादवा नदी (Kadva River) कादवा नदी गोदावरी नदीच्या उत्तरेकडील उपनद्यांपैकी एक आहे. ही नदी सह्याद्री पर्वताच्या सातमाळा डोंगररांगेच्या वायव्य (उत्तर-पश्चिम) कोपऱ्यातून, नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी तालुक्यात उगम पावते

ती दिंडोरी तालुक्यातून वायव्येकडून आग्नेयेकडे (दक्षिण-पूर्व) वाहत जाते.तिचे पात्र रुंद असून तिचा तळ आणि किनारा खडकाळ आहे.ती नाशिक जिल्ह्यातून पुढे निफाड तालुक्याकडे वाहत जाते.उगमापासून नांदूर मध्यमेश्वर धरणापर्यंत तिची लांबी सुमारे ७४ किलोमीटर आहे.तिचे एकूण पात्रविस्तार क्षेत्र (Basin Area) सुमारे १, ६६४ चौरस किलोमीटर आहे.कादवा नदी नाशिक जिल्ह्यातील निफाड तालुक्यात, नांदूर मध्यमेश्वर येथे गोदावरी नदीला मिळते.

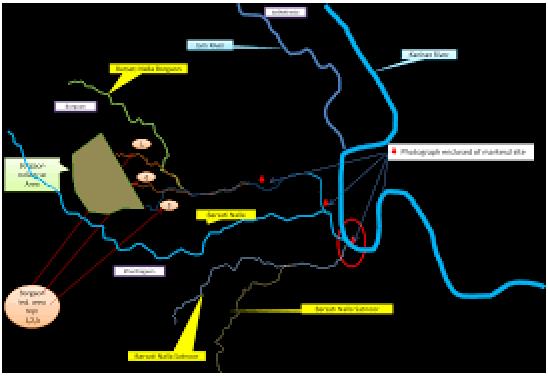
नांदूर मध्यमेश्वर जलाशय: कादवा नदी जिथे गोदावरीला मिळते, तिथे पाणी अडवून नांदूर मध्यमेश्वर जलाशय तयार करण्यात आला आहे.

नांदूर मध्यमेश्वर पक्षी अभयारण्य: या जलाशयाच्या पाण्यामुळे येथे मोठ्या प्रमाणावर वनस्पती आणि झाडे उगवतात, ज्यामुळे स्थलांतरित पक्षांसाठी एक उत्कृष्ट अधिवास तयार झाला आहे. यामुळे या ठिकाणी नांदूर मध्यमेश्वर पक्षी अभयारण्य (Nandur Madhameshwar Bird Sanctuary) स्थापित करण्यात आले आहे.

कानंदी नदी (Kanandi River)

ही नदी महाराष्ट्रातील वेल्हे तालुका (Velhe Taluka), पुणे जिल्हा जवळ आहे.तिला विविध स्थानिक नकाशांमध्ये “कानंदी” किंवा “कानंदी नदी” असा उल्लेख आहे. उदाहरणार्थ, वृत्तांमध्ये नमूद आहे की वेल्हे तालुक्यातील “घिसर गाव” येथे या नदीवर जुना लाकडी पूल असताना, पावसाळ्यात प्रवाह वाढतो.या नदीवरील पूल आणि पुलांना संदर्भात स्थानिक लोकांच्या समस्या दिसतात — पावसाळ्या काळात पूल कमजोर होतो, प्रवाह वाढतो आणि गावकऱ्यांना धोका निर्माण होतो.नदीचा उपयोग स्थानिक दर्जाच्या पाण्याच्या प्रवाहासाठी, भवितव्याच्या बांधकामासाठी आणि ग्रामीण जीवनावर अवलंबून आहे.या नदीबद्दल तपशीलवार माहिती (उद्गम, प्रवाहमार्ग, उपनद्या, जलसंधारण) सार्वजनिक स्रोतांमध्ये कमी दिसते.नावात थोडा बदल (उदा. “कानंदी” vs “कानंदी नदी”) असल्याने शोधताना गोंधळ होऊ शकतो.नदीवरील पूल व संरचना दुर्लक्षित असल्याची घटना नोंदवली गेली आहे, त्यामुळे स्थानिक पायाभूत सुविधा अभावी दिसतात.

कन्हान नदीची

(Kanhan River)

कन्हान नदी ही वैनगंगा नदीची (Wainganga River) एक महत्त्वाची उपनदी असून ती मध्य भारत आणि विदर्भ

प्रदेशासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.कन्हान नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील छिंदवाडा जिल्ह्यातील सातपुडा पर्वतरांगेच्या दक्षिणेकडील डोंगरउतारांवर होतो. जुन्नारदेव आणि दमुआ या शहरांच्या पश्चिमेला हे उगमस्थान आहे.या नदीची एकूण लांबी अंदाजे २७५ किलोमीटर (171 मैल) आहे. ही नदी मध्य प्रदेश (छिंदवाडा जिल्हा) आणि महाराष्ट्र (नागपूर आणि भंडारा जिल्हा) या दोन राज्यांतून वाहते.महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्ह्यातील आंभोरा (Ambora) या ठिकाणी ही नदी वैनगंगा नदीला मिळते.

कन्हान नदीला अनेक लहान-मोठ्या नद्या येऊन मिळतात, त्यापैकी प्रमुख उपनद्या खालीलप्रमाणे आहेत:

पेच नदी (Pench River) ही कन्हानची सर्वात मोठी उपनदी आहे. पेच नदी कामठीजवळ कन्हानला मिळते.

नाग नदी (Nag River): ही नागपूर शहरातून वाहणारी नदी आहे. नागपूर शहराचे सांडपाणी घेऊन नाग नदी कन्हान नदीला मिळते.

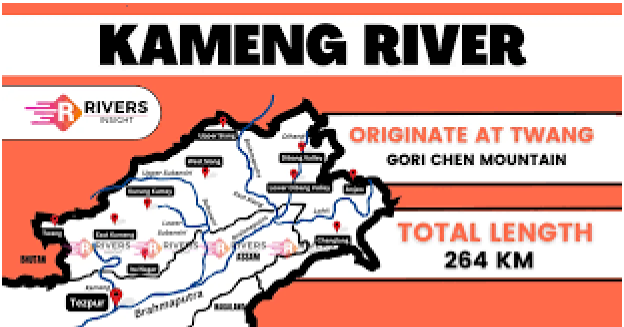
बेल नदी, जाम नदी, कोलार नदी आणि सँड नदी यांसारख्या नद्याही कन्हान नदीला मिळतात.

कन्हान नदी नागपूर शहरासाठी जीवनवाहिनी म्हणून ओळखली जाते. नागपूर शहराच्या काही भागाला पेच नदीच्या पाण्यासह कन्हान नदीमार्फत पाणीपुरवठा केला जातो.या नदीच्या किनाऱ्यावर खापरखेडा आणि मौदा येथील औष्णिक वीज निर्मिती केंद्र (Thermal Power Plants) आहेत, जे पाण्यासाठी या नदीवर अवलंबून आहेत.नाग नदीचे दूषित पाणी आणि शहराचे सांडपाणी कन्हानमध्ये मिळत असल्यामुळे कन्हान नदीचे प्रदूषण ही एक मोठी

समस्या बनली आहे. त्यामुळे नदीतील जैवविविधता (Biodiversity) धोक्यात आली आहे.एकेकाळी बारमाही (Perennial) वाहणारी ही नदी आता अनेक ठिकाणी फेब्रुवारी महिन्यापर्यंत कोरडी पडते. नदीपात्रात मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या वाळू उत्खननामुळे (Sand Mining) नदीचे नैसर्गिक स्वरूप आणि जलपातळी धोक्यात आली आहे.नदीवर मोठे धरण बांधले गेले नसले तरी, कोच्छी बंधारा (Kochi Barrage) सारख्या प्रकल्पांमुळे पाण्याचे व्यवस्थापन आणि वितरण प्रभावित होते.

कामेंग नदी (Kameng River)

कामेंग नदी ही ब्रह्मपुत्रा नदीची उपनदी आहे आणि ती उत्तरपूर्व भारतातील महत्त्वाची नदी आहे.कामेंग नदी अरुणाचल प्रदेशमधून उद्गम होते आणि नंतर आसाम राज्यात प्रवेश करते.ही नदी पश्चिम कामेंग जिल्हातून वाहते आणि ब्रह्मपुत्रा नदीत मिळते.कामेंग नदीचे उद्गमस्थान अरुणाचल प्रदेशातील पर्वतीय भागांतील हिमनदनदी आणि झऱ्यांमधून मानले जाते.तिच्या प्रवाहात अनेक लहान उपनद्या आणि पावसाळी धारांचा समावेश आहे.कामेंग नदीस काही लहान उपनद्या आहेत, ज्या मुख्य प्रवाहाला पोषण करतात.अरुणाचल प्रदेश आणि आसामच्या पर्वतीय भागात नदीवर काही छोटे जलाशय बांधलेले आहेत. नदीवरून आसाममधील

शेतीसाठी पाणी पुरवले जाते. काही ठिकाणी नदीवर लहान जलविद्युत प्रकल्प आहेत. स्थानिक गावकऱ्यांसाठी नदी महत्त्वाची आहे.कामेंग नदीची काठवर्ती भाग जंगलांनी झाकलेले आहेत आणि जैवविविधतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.नदी प्रवाहामुळे जमिनीत पोषण होते, जलस्रोत टिकतो, आणि परिसरातील पर्यावरण संतुलित राहते.कामेंग नदी ही ब्रह्मपुत्रा नदी प्रणालीतील एक महत्त्वाची उपनदी असून ती अरुणाचल प्रदेश आणि आसाममधील जलसंपदा, शेती आणि पर्यावरणीय संतुलन यासाठी जीवनदायी आहे.

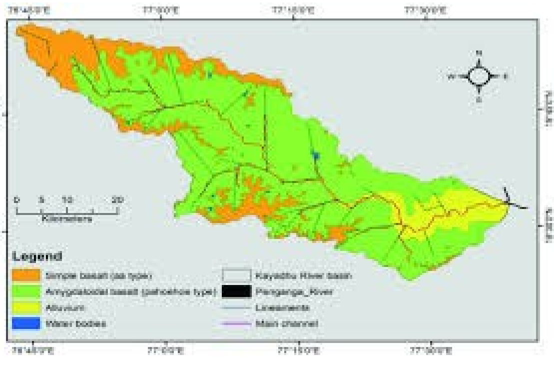
कामवारी नदी (Kamwari River)

कामवारी नदी महाराष्ट्र राज्यातील भिवंडी (ठाणे जिल्हा) भागातून वाहते.ही नदी पूर्वी उल्हस नदी (Ulhas River) ची उपनदी होती आणि पुढे ठाणे Creek पर्यंत जायची असावी.त्याच्या उद्गमस्थानाबद्दल स्रोतांनुसार, ती तुंगरेश्वर संरक्षित वनक्षेत्र (Tungareshwar Wildlife Sanctuary) जवळील टेकड्यांमधून सुरू होते. पूर्वी हे नदीप्रवाहीत पाणी वाहन, मालवाहतूक किंवा स्थानिक जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची ठरलेली होती.आजकाल, नदीचा प्रवाह मोठ्याप्रमाणावर कमी झाला

आहे आणि पावसाळ्यात प्रवाह वाढतो, त्याव्यतिरिक्त दुसऱ्या काळात नदीमध्ये पाणी कमी पडते.कामवारी नदी आज प्रदूषित अवस्थेत आहे: उद्योग, रंगकाम (dyeing) व रसायन उद्योगांनी नदीमध्ये थेट रसायनयुक्त द्रव सोडल्याचे वृत्त आहे. नदीच्या पात्रात प्लास्टिक कचरा, गाळ, जीवाणू वाढीचे संकेत दिसून येतात.पावसाळी काळात नदीची ओलावा वाढतो व बंगल्यांमध्ये पाणी शिरल्याची समस्या दिसली आहे. स्थानिक महाविद्यालयांनी व नागरी संघटनांनी नदीचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी मोहिमा सुरू केल्या आहेत. काही सूत्रांनी म्हणतात की, या नदीसाठी एक स्वतंत्र प्राधिकरण बनावे असा प्रस्ताव सुचवला आहे. कामवारी नदी स्थानिक जलसंपदा, भूजलपातळी, पर्यावरणीय जैवविविधता आणि नागरी सुविधा (उदा. गाव-शहरातील पाणी पुरवठा) यासाठी महत्त्वाची आहे.तिला योग्यरित्या व्यवस्थित केल्यास या भागातील पाणीपुरवठा, जलसिंचन, आणि पर्यावरणीय संतुलन सुधारू शकते.

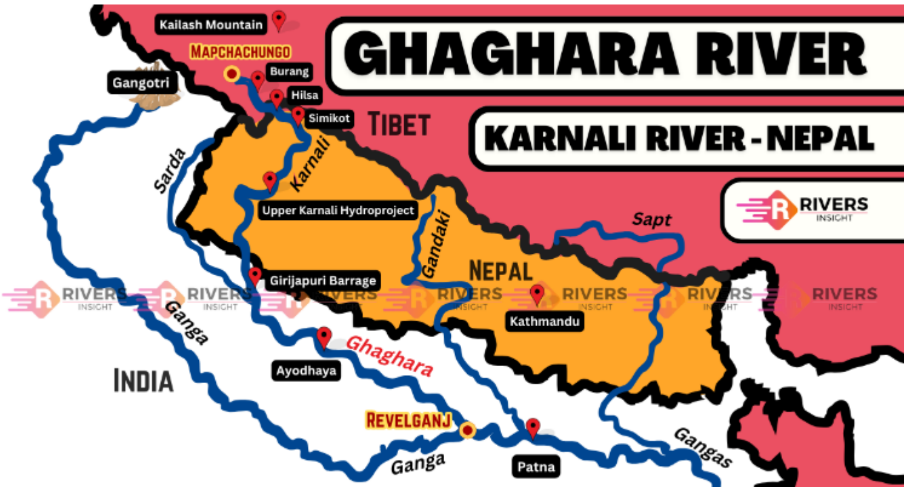
कयाधू नदी (Kayadhu River)

कयाधू नदी ही पूर्णा (Purna) नदीची उपनदी आहे, जी गोदावरी नदीच्या उपनद्या प्रणालीचा भाग आहे.ही नदी महाराष्ट्र राज्यात वाहते.कयाधू नदी मुख्यतः अमरावती, वाशीम किंवा यवतमाळ जिल्ह्यांच्या भागातून वाहते आणि पूर्णा नदीमध्ये मिळते.नदी पूर्वेकडे वाहते आणि शेवटी गोदावरी प्रणालीत

सामील होते.कयाधू नदीचे उद्गमस्थान महाराष्ट्रातील उंच टेकडींमधून मानले जाते.नदीवर अनेक लहान नाले आणि पावसाळी धारे जोडलेल्या आहेत, जे नदीच्या जलसाठा आणि प्रवाहाला मदत करतात.कयाधू नदीचे काही लहान उपनद्या आहेत, ज्यांचा प्रवाह मुख्य नदीला पोषण करतो.नदीवर स्थानिक जलसाठा आणि छोटे धरणे बांधलेले आहेत. स्थानिक शेतीसाठी कयाधू नदी महत्त्वाची आहे. नदीच्या पाण्याचा वापर गावकऱ्यांसाठी केला जातो. नदीवर बांधलेल्या धरणांचा उपयोग पावसाळी पाण्याचा संचय करण्यासाठी होतो.कयाधू नदी पूर्णा नदीच्या जलसंपदा व्यवस्थापनात महत्त्वाची भूमिका बजावते.नदीच्या काठावर पिकांची लागवड, स्थानिक मच्छीमार आणि जलस्रोत व्यवस्थापन चालते.

करनाली नदी(Karnali River)

करनाली नदी (Karnali River) ही हिमालयातील प्रमुख नद्यांपैकी एक असून दक्षिण आशियातील जलव्यवस्थेत तिचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. ही नदी तिबेट, नेपाळ आणि भारत या तीन देशांमधून वाहते आणि शेवटी गंगा नदी प्रणालीचा एक भाग बनते. भारतात हिला घाघरा (Ghaghara River) या नावाने ओळखले जाते.करनाली नदीचा उगम तिबेटमधील मानसरोवर सरोवराजवळील हिमालय पर्वतरांगेत (माऊंट कैलास परिसरात) होतो.

ही नदी अत्यंत उंच भागातून उगम पावते आणि हिमनद्या वितळल्यामुळे तिचा प्रवाह निर्माण होतो.तिबेटमधून वाहताना तिला मापचू नदी असेही म्हणतात.ती पुढे नेपाळच्या पश्चिम भागातून (हुम्ला, जुम्ला, दैलेख, सुर्खेत जिल्हे) वाहते.नेपाळमध्ये काही ठिकाणी ही नदी गोरु नदी आणि बheri नदीला मिळते.नेपाळ-भारत सीमेवर ती भारतात प्रवेश करते आणि भारतात हिला घाघरा नदी असे नाव मिळते.पुढे ही नदी उत्तर प्रदेश आणि बिहारमधून वाहत गंगा नदीत मिळते.करनाली (घाघरा) नदी शेवटी छपरा (बिहार)जवळ गंगा नदीला मिळते.सुमारे 1, 080 किलोमीटर, त्यापैकी अंदाजे 500 किमी प्रवाह नेपाळमधून आणि उर्वरित भारतात आहे.

करनाली नदीला अनेक उपनद्या मिळतात, त्यांपैकी मुख्य म्हणजे — बheri नदी, सेती नदी, हुम्ला कर्णाली, माहा कर्णाली

घाघरा नदीचा भाग (भारतातील प्रवाह)

नेपाळ आणि भारतातील सिंचनासाठी, जलविद्युत निर्मितीसाठी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी या नदीचा वापर होतो.जलविद्युत प्रकल्प Upper

Karnali Hydropower Project हा नेपाळमधील एक मोठा जलविद्युत प्रकल्प आहे. नदीच्या खोऱ्यात जैवविविधतेने समृद्ध अरण्य प्रदेश आहे भारतातील तराई पट्टा व उत्तर प्रदेशातील शेतीसाठी पाण्याचा मोठा स्रोत.करनाली नदीचा प्रवाह हिमनदी वितळणे व मोसमी पावसावर अवलंबून असतो.पावसाळ्यात नदीला पूर येतो, तर हिवाळ्यात प्रवाह मध्यम असतो.

नदीवरील प्रमुख प्रकल्प :Upper Karnali Hydropower Project (नेपाळ)Girijapur Barrage (भारत) — सिंचन आणि पूर नियंत्रणासाठी बांधलेला मोठा बंधारा. हिमनद्या आणि वर्षावामुळे वर्षभर प्रवाह असतो.नदीखोऱ्याचा मोठा भाग करनाली बेसिन (Karnali Basin) म्हणून ओळखला जातो.या खोऱ्यात उंचसखल भूभाग, दऱ्या, आणि सुपीक मैदानांचा समावेश आहे.

कर्ली नदी (Karli River)

कर्ली नदी ही महाराष्ट्रातील कोकण किनारपट्टीवरील एक महत्त्वाची नदी आहे.कर्ली नदी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी तालुक्यातून वाहते.ही नदी पश्चिमेकडे वाहत जाऊन अरब सागरात मिळते.तिच्या प्रवाहात मुख्यतः आंबोली घाट, कर्ली गाव, मालवण आणि परिसरातील किनारी भाग येतात.कर्ली नदीचा उद्गम सह्याद्री पर्वतरांगेतल्या आंबोली घाट परिसरातून होतो.या भागात मुसळधार पावसामुळे नदीचा प्रवाह वर्षभर चांगला राहतो. नदीच्या काठावर कोकणातील तांदूळ, फळबागा आणि नारळाच्या लागवडीसाठी पाण्याचा उपयोग होतो कर्ली नदीचा संगमस्थळ आणि

परिसरातील देवबाग-सिंधुदुर्ग भाग पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे.मत्स्य व्यवसाय: नदीच्या खाडीत आणि मुखावर मोठ्या प्रमाणात मच्छीमारी केली जाते.कर्ली नदी कोकण किनारपट्टीच्या परिसंस्थेचा अविभाज्य भाग आहे.तिच्या खाडीत मॅंग्रोव्ह वनस्पती आढळतात, ज्या सागरी जैवविविधतेसाठी महत्त्वाच्या आहेत.नदीचा परिसर हिरवागार, पर्जन्यप्रधान आणि सौंदर्यपूर्ण आहे.कर्ली नदीला काही ठिकाणी देवबाग खाडी असेही संबोधले जाते, कारण ती समुद्रात मिळण्यापूर्वी खाडीच्या स्वरूपात विस्तारित होते.

काश्यपी (कास) नदी (Kashyapi/Kas River)

काश्यपी नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान किंवा मध्यम प्रवाही नदी आहे. काही संदर्भांमध्ये तिला "कास नदी" असेही म्हणतात.ही नदी महाराष्ट्रातील सतारा किंवा कोकण जिल्ह्यातून वाहते, परंतु तिचा प्रवाह तुलनेने लहान आहे.नदी मुख्यतः पावसाळ्यावर अवलंबून आहे आणि अरुंद खोऱ्यातून समुद्राकडे किंवा मोठ्या नदीमध्ये मिळते.काश्यपी नदीचा उद्गम सह्याद्रीच्या टेकड्यांमधून होतो.नदीवर अनेक लहान झरे आणि पावसाळी नाले जोडलेले आहेत, जे प्रवाहाला पोषण करतात.सिंचन: स्थानिक शेतीसाठी पाणी पुरवते.पिण्याचे पाणी: काही गावकऱ्यांसाठी जलस्रोत आहे.जलसंपदा व्यवस्थापन: काही ठिकाणी धरणे किंवा जलाशय बांधलेले आहेत, जे पाणी संचय आणि सिंचनासाठी उपयुक्त आहेत.नदीच्या काठावरील वनस्पती, स्थानिक जीवसृष्टी आणि भूजल स्तरासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.सह्याद्रीच्या पर्जन्यप्रधान परिसरात नदीच्या प्रवाहामुळे जमिनीत पोषण होते.काश्यपी (कास)

नदी ही स्थानिक जलसंपदा आणि शेतीसाठी अत्यंत महत्त्वाची लहान नदी आहे.तिचा प्रवाह कमी असला तरी स्थानिक पर्यावरण आणि जीवनसृष्टीसाठी ही नदी अत्यंत उपयुक्त आहे

कास नदी (Kas River)

कास नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान किंवा मध्यम प्रवाही नदी आहे. काही संदर्भांमध्ये तिला काश्यपी नदी असेही म्हणतात.कास नदी महाराष्ट्रातील सातारा किंवा कोकण भागात वाहते.तिचा प्रवाह तुलनेने लहान असून, पावसाळ्यात ती प्रचंड भरते.नदी काही भागांत अरुंद खोऱ्यातून वाहून, शेवटी मोठ्या नदीत किंवा समुद्रात मिळते.कास नदीचा उद्गम सह्याद्रीच्या टेकड्यांतून होतो.पावसाळी झरे आणि लहान नाले तिच्या प्रवाहाला पोषण करतात. स्थानिक शेतीसाठी पाणी पुरवते.पिण्याचे पाणी: काही गावकऱ्यांसाठी उपयुक्त. नदीवर लहान जलाशय किंवा धरणे बांधलेले असू शकतात.नदीच्या काठावरील वनस्पती, पक्षी आणि मासेमारीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.सह्याद्रीच्या पर्जन्यप्रधान भागात नदी भूजलस्तर राखण्यास मदत करते.कास नदी ही स्थानिक जलसंपदा आणि पर्यावरणासाठी महत्त्वाची लहान नदी आहे.तिचा प्रवाह कमी असला तरी स्थानिक शेती, जलसंपदा आणि जैवविविधतेसाठी उपयुक्त आहे.

कासारी नदी (Kasari River)

कासारी नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान किंवा मध्यम प्रवाही नदी आहे ही नदी मुख्यतः सातारा आणि कोकण भागातून वाहते.कासारी नदीच्या प्रवाहात अनेक पावसाळी नाले आणि झरे जोडलेले आहेत.शेवटी नदी समुद्रात किंवा मोठ्या नदीत मिळते, हा प्रवाह स्थानिक भूगोलानुसार बदलतो.कासारी नदीचा उद्गम सह्याद्री पर्वतरांगेतील टेकड्यांतून होतो. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह प्रचंड वाढतो, तर उन्हाळ्यात तुलनेने कमी राहतो.सिंचन: स्थानिक शेतीसाठी पाणी उपलब्ध करून देते.पिण्याचे पाणी: काही गावकऱ्यांसाठी उपयुक्त आहे. नदीवर काही ठिकाणी लहान धरणे किंवा जलाशय बांधलेले आहेत.नदीच्या काठावरील वनस्पती आणि स्थानिक जीवसृष्टीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.सह्याद्री भागातील पर्जन्यप्रधान परिस्थितीत नदी भूजलस्तर राखण्यास मदत करते.कासारी नदी ही स्थानिक जलसंपदा, शेती आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी उपयुक्त लहान नदी आहे.

कपिली नदी (Kopili River)

ही भारताच्या आसाम आणि मेघालय राज्यांमधून वाहणारी एक महत्त्वाची आंतरराज्यीय नदी आहे. ही नदी ब्रह्मपुत्र नदीच्या दक्षिण काठावरील सर्वात

मोठी उपनदी मानली जाते. कपिली नदी मेघालय राज्यातील सैपॉंग रिझर्व्ह फॉरेस्ट, उत्तर काछार हिल्स जिल्ह्यातील बोराईल रेंजमधून उगम पावते. नदीची

एकूण लांबी २९० किमी आहे. यापैकी ७८ किमी मेघालय आणि आसामच्या सीमेवर वाहते, तर उर्वरित २१२ किमी आसाम राज्यात वाहते. नदी उत्तर काछार हिल्स, करबी आंगलोंग, डिमा हसाओ, नगाोन आणि मोरीगाव या जिल्ह्यांमधून वाहते. नदी ब्रह्मपुत्र नदीला 'कोपिलीमुख' येथे मिळते. कपिली नदीत ५४ हून अधिक मासे सापडतात, ज्यात काही दुर्मिळ प्रजातींचा समावेश आहे. नदीच्या पात्रात 'Carissa kopilii' या दुर्मिळ वनस्पतीचे अस्तित्व आहे, जी जलविद्युत प्रकल्प आणि अपारंपरिक कोळसा खाणकामामुळे धोक्यात आहे. डिमा हसाओ जिल्ह्यातील उमरंगसो आणि जैंतिया हिल्स, मेघालय येथील खांदोंग आणि उमरंगसो धरणे आणि तीन पाणीगृहांचा समावेश असलेला हा प्रकल्प २७५ मेगावॉट क्षमतेचा आहे. मेघालयातील अनियंत्रित कोळसा खाणकामामुळे नदीचे पाणी आम्लीय झाले आहे, ज्यामुळे जलविद्युत प्रकल्पांच्या यंत्रणांवर परिणाम झाला आहे. २०१९ मध्ये, उमरंगसो धरणाच्या पाईपलाइनचा फुटल्यामुळे प्रकल्पात मोठा अपघात झाला होता कपिली नदीवर राष्ट्रीय जलमार्ग-५७ सुरू करण्यात आला आहे, ज्यामुळे आसाममधील अंतर्गत जलवाहतुकीला चालना मिळाली आहे. २०२५ मध्ये, चंद्रपूर ते साउथ सालमारा दरम्यान ३०० मेट्रिक टन सिमेंट वाहून नेणारा पहिला मालवाहू जहाज प्रवास यशस्वी झाला. मेघालयातील अनियंत्रित

कोळसा खाणकामामुळे नदीचे पाणी आम्लीय झाले आहे, ज्यामुळे जलविद्युत प्रकल्पांच्या यंत्रणांवर परिणाम झाला आहे. २०१९ मध्ये, उमरंगसो धरणाच्या पाईपलाइनचा फुटल्यामुळे प्रकल्पात मोठा अपघात झाला होता. जानेवारी २०२५ मध्ये, डिमा हसाओ जिल्ह्यातील उमरंगसो येथे एक अवैध कोळसा खाण पुराच्या पाण्यात बुडाली, ज्यात ९ खाण मजुरांचा मृत्यू झाला.कपिली नदी ही आसाम आणि मेघालयच्या जीवनरेषेप्रमाणे आहे, जी जलविद्युत, कृषी, वाहतूक आणि जैवविविधता यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. तथापि, पर्यावरणीय आव्हानांमुळे तिच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे, ज्यामुळे तिच्या शाश्वत व्यवस्थापनाची आवश्यकता आहे.

कावेरी Kaveri

कावेरी नदी दक्षिण भारतातील एक महत्त्वपूर्ण आणि पवित्र नदी आहे, जी कर्नाटका आणि तमिळनाडू राज्यांमधून वाहते. ही नदी भारतीय उपखंडातील एक महत्त्वपूर्ण जलस्रोत मानली जाते.कावेरी नदी कर्नाटका राज्यातील पश्चिम घाटातील ब्रह्मगिरी डोंगर रांगेतील तलकेव्हरी येथून उगम पावते. येथे नदीचा स्रोत समुद्रसपाटीपासून १, ३४१ मीटर उंचीवर आहे. नदीची एकूण लांबी सुमारे ८०२ किमी आहे.नदी कर्नाटका राज्यातून सुरू होऊन तमिळनाडू राज्यात प्रवेश करते आणि बंगालच्या उपसागरात पूंपुहार जवळ मिळते.

कावेरी नदीला खालील प्रमुख उपनद्या मिळतात:

कर्नाटका राज्यातील उपनद्या:

हेमावती, कबिनी, लक्ष्मणतीर्थ, शिम्शा, अर्कावती, सुवर्णवती

तमिळनाडू राज्यातील उपनद्या: भवानी, नॉययल, अमरावती, थिरुमणिमुथारू

या उपनद्यांमुळे कावेरी नदीला पुरेसा जलप्रवाह मिळतो, ज्यामुळे शेती आणि जलविद्युत प्रकल्पांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे. कावेरी नदीच्या खोऱ्यातील माती अत्यंत सुपीक आहे, ज्यामुळे या प्रदेशात तांदूळ, ऊस, भाजीपाला आणि इतर पिकांची लागवड केली जाते.नदीवर अनेक जलविद्युत प्रकल्प उभारले गेले आहेत, ज्यात शिवानासमुद्र, मेकेदातू, मेट्टूर आणि होगेनक्कल धरणांचा समावेश आहे. कावेरी नदीच्या पाण्याच्या वाटपावर कर्नाटका आणि तमिळनाडू राज्यांमध्ये दीर्घकाळापासून वाद सुरू आहे. १९२४ च्या करारानुसार, तमिळनाडूला कर्नाटका राज्यातून पाणी मिळण्याची तरतूद करण्यात आली होती. पण कर्नाटका या कराराला विरोध करत आहे, कारण तो ऐतिहासिक

असून त्यात काही भागांचा समावेश नाही.२०१८ मध्ये, कावेरी जल व्यवस्थापन प्राधिकरण (CWMA) स्थापन करण्यात आला, ज्यामुळे पाण्याच्या वाटपावर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. २०१८ मध्ये, सुप्रीम कोर्टाने कर्नाटका राज्याला तमिळनाडूला ५, ००० क्युसेक्स पाणी दररोज १५ दिवसांसाठी सोडण्याचे आदेश दिले होते. कावेरी नदीला "दक्षिणेची गंगा" असे संबोधले जाते. हिंदू धर्मात या नदीला अत्यंत पवित्र मानले जाते आणि तिच्या काठावर अनेक मंदिरे आणि तीर्थक्षेत्रे आहेत. तलकेव्हरी, शिवानासमुद्र, श्रीरंगपट्टण, होगेनक्कल आणि पूंपुहार हे कावेरी नदीच्या काठावरचे महत्त्वाचे तीर्थक्षेत्रे आहेत.

महत्त्वाचे स्थळे तलकेव्हरी: नदीचा उगमस्थान आणि धार्मिक महत्त्वाचे स्थान.शिवानासमुद्र: शिवानासमुद्र धरण आणि धबधबे.श्रीरंगपट्टण: इतिहासिक शहर आणि श्रीरंगनाथस्वामी मंदिर.होगेनक्कल: धबधबे आणि जलप्रवासासाठी प्रसिद्ध.पूंपुहार: नदीचा मुख आणि बंगालच्या उपसागरात मिळण्याचे स्थान.

कावेरी नदी ही केवळ एक जलस्रोत नसून, ती दक्षिण भारताच्या सांस्कृतिक, धार्मिक आणि ऐतिहासिक वारशाचे प्रतीक आहे. तिच्या पाण्याच्या वाटपावर असलेला वाद आणि तिच्या संरक्षणाची आवश्यकता या दोन्ही गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत.

काठाणी नदी Kathani River

ही महाराष्ट्र राज्य, विशेषतः गडचिरोली जिल्हा आणि आजूबाजूच्या परिसरातून वाहणारी एक नदी आहे. ही नदी वैंगंगा नदी (Wainganga River)

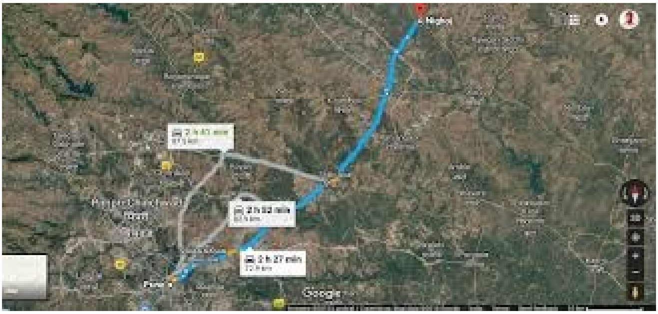

ची उपनदी आहे. नदीचा उद्गमस्थान "धानोरा पेंड्ह्री टेकडी" (Dhanora Pendhri Hills) म्हणुनं नमूद आहे, उंची अंदाजे 427 मी. प्रवाह साधारण 70 किलोमीटर चे आहे आणि नदी गडचिरोली जिल्ह्यातून पश्चिमेकडे वाहून गेली आहे.शेवटी या नदीचा संगम वैंगंगाशी "बोरमाला गाव" (Bormala village) जवळ होतो.काठाणी नदी प्रवाहात अनेक ग्रामीण भाग येतात, जिथे हे पाणी शेती, स्थानिक उपयोगासाठी आणि भूजलपातळीसाठी महत्त्वाचे आहे. नदी एक माध्यम प्रवाहाच्या पर्वतीय **नदी** आहे — पावसाळ्यात ती पुरळी वाहते, उन्हाळ्यात काही ठिकाणी खोल पोखरे राहतात. नदीवर मोठे धरण किंवा बांधकाम कमी आहे — म्हणजेच ती तुलनेने निसर्गरूपी अवस्थेत आहे अभ्यासानुसार, नदीच्या काठावरील मच्छीमारी, नदीतील अवैध वाळू उत्खनन, जलवाहिन्यांच्या बदलांमुळे जैवविविधतेवर दबाव आहे. त्याचबरोबर, पाणीपुरवठा किंवा सिंचनासाठी वाढत्या गरजा आणि मानवी हस्तक्षेपामुळे नदीची परिस्थिती बदलण्याची शक्यता आहे.काठाणी नदी — जरी मोठी नदी

नसली तरी — स्थानिक विविधतेसाठी, ग्रामीण भागातील जलसप्लायसाठी आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी महत्त्वाची आहे.

कुकडी नदी (Kukadi River)

ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची नदी असून ती भीमा नदीची प्रमुख उपनदी आहे. कुकडी नदी पुणे जिल्ह्यातील पश्चिम घाटातील डोंगराळ प्रदेशातून उगम

पावते आणि दुष्काळी भागातही सिंचनासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते. उगमस्थान: सह्याद्री पर्वतरांगेतील राजूर (जुन्नर तालुका, पुणे जिल्हा) परिसरमुख्य संगम: भीमा नदी लांबी: सुमारे 120 किलोमीटर मुख्य उपनद्या: मंढवी, पुश्पावती, कुड, मीना आणि माणगंगा नदीचा उगम लेण्याद्री (जुन्नर) परिसरातील सह्याद्रीच्या डोंगरातून होतो. जुन्नर, पारनेर, आणि श्रीगोंदा तालुक्यांतून प्रवास करते.शेवटी अहमदनगर जिल्ह्यात पडाळसने जवळ भीमा नदीला मिळते.

कुकडी प्रकल्प (Kukadi Project)

कुकडी नदीवर महाराष्ट्र शासनाने कुकडी सिंचन प्रकल्प (Kukadi Irrigation Project) राबवला आहे.या प्रकल्पात खालील पाच धरणांचा समावेश आहे:येदगाव धरण – कुकडी नदीवरमनिकदोह धरण – कुकडीवरच धोम धरण – पुश्पावती नदीवर पिंपळगाव-झोळा धरण – मीना नदीवर वडज

धरण – कुड नदीवर या पाच धरणांद्वारे पुणे आणि अहमदनगर जिल्ह्यातील सिंचन व्यवस्था सुधारली गेली असून, दुष्काळग्रस्त भागात शेती शक्य झाली आहे.कुकडी नदीचे पाणी प्रामुख्याने ऊस, ज्वारी, आणि भाजीपाला शेतीसाठी वापरले जाते.नदी व तिच्या उपनद्यांवर उभारलेल्या धरणांमुळे मोठ्या प्रमाणावर सिंचन, पिण्याचे पाणी व औद्योगिक वापरासाठी पाणीपुरवठा होतो.नदीमुळे जुन्नर आणि पारनेर भागातील आर्थिक प्रगती साधली गेली आहे.नदीचा उगम लेण्याद्री या प्रसिद्ध गणपती स्थळाजवळ असल्याने ती धार्मिकदृष्ट्याही महत्त्वाची मानली जाते.परिसरात सह्याद्रीचे जंगल, दगडी कडे आणि लेण्या यांमुळे नदीचा परिसर पर्यटनदृष्ट्याही आकर्षक आहे.नदी कीनारीची मुख्य ठिकाणे लेण्याद्री (जुन्नर तालुका); नारायणगाव , पारनेर, श्रीगोंदा, पडाळसने (संगमस्थळ)कुकडी नदी ही भीमा नदीची उपनदी असून तिचा उगम सह्याद्री पर्वतात जुन्नर जवळ होतो. तिच्यावर कुकडी प्रकल्पांतर्गत अनेक धरणे बांधली गेली असून या प्रदेशाच्या सिंचन, पिण्याचे पाणीपुरवठा आणि कृषी विकासात या नदीचे मोलाचे योगदान आहे.

कुंभी नदी (Kumbhi River)

ही नदी महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्त्वाची लहान परंतु कृषी आणि स्थानिक जीवनासाठी उपयोगी अशी नदी आहे. खाली तिची सविस्तर माहिती दिली आहे उगमस्थान: सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये, विशेषतः गगनबावडा परिसरातील डोंगराळ भागात. ही नदी पंचगंगा नदीची उपनदी आहे.कुंभी नदीचा उगम पश्चिम घाटातील दाट अरण्यात, गगनबावडा व भुदरगड तालुक्यांच्या

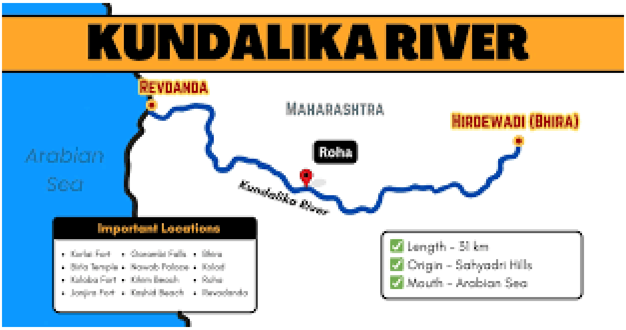
सीमाभागात होतो. नदीचा प्रवाह सुरुवातीला डोंगराळ, नंतर सपाट प्रदेशातून पूर्वेकडे होतो.ती कोल्हापूर शहराच्या पश्चिमेकडून पंचगंगा नदीत मिळते.प्रवाहाच्या मार्गात नदी अनेक लहान नाल्यांचा व ओढ्यांचा संगम

घेते.कुंभी नदीच्या पाण्यावर कोल्हापूर जिल्ह्यातील अनेक गावांचा कृषी सिंचनासाठी अवलंब आहे.या नदीवर कुंभी धरण (Kumbhi Dam) बांधण्यात आले आहे, जे स्थानिक पाणीपुरवठा व शेतीसाठी महत्त्वाचे आहे.धरणामुळे परिसरात तांदूळ, ऊस, आणि भाजीपाला यासारख्या पिकांची मुबलक शेती केली जाते.नदीचा परिसर जैवविविधतेने समृद्ध आहे; सह्याद्रीतील अनेक पक्षी, जलचर आणि झाडे या नदीच्या किनाऱ्यांवर आढळतात.पावसाळयात नदीचा प्रवाह अत्यंत जोमदार असतो, तर उन्हाळ्यात पाणीप्रवाह कमी होतो.कुंभी नदी परिसरातील गावांमध्ये अनेक स्थानिक जत्रा आणि देवस्थानं नदीकिनारी आहेत.पंचगंगा नदीला मिळाल्यामुळे, कुंभी नदीला धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्याही महत्त्व आहे.नदी कीनारी असलेली मुख्य ठिकाणे गगनबावडा, भुदरगड, कोल्हापूर परिसर, कुंभी धरण कुंभी नदी ही कोल्हापूर जिल्ह्यातील पंचगंगा नदीची उपनदी असून, तिचा उगम सह्याद्री पर्वतात होतो. कुंभी धरणामुळे ती कृषी आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वाची ठरली आहे. नदीचा प्रवाह नैसर्गिक सौंदर्य आणि जैवविविधतेने समृद्ध आहे.

कुंडलिका नदी(Kundalika River)

कुंडलिका नदी ही महाराष्ट्रातील कोकण विभागातील एक महत्त्वाची पश्चिमवाहिनी नदी आहे. ही नदी रायगड जिल्ह्यातील खोपोली–लोणावळा परिसरातील सह्याद्री पर्वतरांगांतून उगम पावते आणि अरबी समुद्रात विलीन होते.कुंडलिका नदी आपल्या कोलाड जलप्रवाह आणि राफ्टिंगसाठी (Kolad River Rafting) विशेष प्रसिद्ध आहे.कुंडलिका नदीचा उगम लोणावळ्याजवळील सह्याद्री पर्वतरांगांतील भोर घाटाच्या (भोरघाट) उंच टेकड्यांतून होतो.उगमस्थान रायगड जिल्ह्यातील ताम्हिणी घाट परिसरात मानले जाते.उगम उंची : सुमारे ६००–७०० मीटर समुद्रसपाटीपासून.नदीचा प्रवाह सुरुवातीला पश्चिमेकडे असून तो खोपोली, कोलाड, आणि रोहा या भागांतून वाहतो.शेवटी ती रोहा जवळील सपाट प्रदेशातून जात अरबी समुद्रात (धामणकडे जवळ) विलीन होते.कुंडलिका नदीची एकूण लांबी सुमारे ४५ किलोमीटर आहे.तिचे जलवाहिनी क्षेत्र (catchment area) सुमारे ५५८ चौ.कि.मी. आहे.

कुंडलिका नदीच्या प्रमुख उपनद्या लहान आहेत- गार्सुंडी नाला, भोरघाटातील लहान प्रवाह, ताम्हिणी घाटातून येणारे झरे व प्रवाह

भिरा धरण (Bhira Dam):कुंडलिका नदीवरील मुख्य धरण म्हणजे भिरा धरण, जे १९२७ साली टाटा इलेक्ट्रिक कंपनीने उभारले.याचा मुख्य उद्देश जलविद्युत उत्पादन आहे.भिरा धरणामुळे खालील भागात नदीतील प्रवाह नियंत्रितपणे सोडला जातो, ज्यामुळे कोलाड परिसरात व्हाइट वॉटर राफ्टिंग शक्य होते.धरणामुळे निर्माण झालेला जलाशय स्थानिक सिंचनासाठी आणि जलपुरवठ्यासाठीही उपयोगी आहे.कुंडलिका नदी कोलाड राफ्टिंगसाठी संपूर्ण भारतात प्रसिद्ध आहे.भिरा धरणातून पाणी सोडले जाते, त्यामुळे संपूर्ण वर्षभर राफ्टिंग चालते – हे महाराष्ट्रातील एकमेव ठिकाण आहे जिथे नियंत्रित प्रवाहामुळे राफ्टिंग शक्य आहे.नदीचा प्रवाह परिसरातील कृषी व वीज निर्मितीसाठी उपयुक्त आहे.नदीकाठचा प्रदेश घनदाट जंगलांनी, धबधब्यांनी आणि सह्याद्री पर्वतरांगा यांनी समृद्ध आहे.कुंडलिका नदीचा शेवट रोहा तालुक्यातील धामणकडे गावाजवळ होतो, जिथे ती अरबी समुद्रात मिळते.कुंडलिका नदी संपूर्णपणे महाराष्ट्र राज्यातील नदी आहे.भिरा धरण (टाटा पॉवर) हे महाराष्ट्रातील सर्वात जुन्या जलविद्युत प्रकल्पांपैकी एक आहे.कोलाड राफ्टिंग ही भारतातील एक लोकप्रिय जलक्रीडा म्हणून विकसित झाली आहे.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह अतिशय वेगवान व निसर्गरम्य असतो.कुंडलिका नदी ही आकाराने लहान असली तरी तिचे ऊर्जा, पर्यटन, आणि जलसंपत्ती क्षेत्रातील योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.ती महाराष्ट्राच्या कोकण प्रदेशातील एक पर्यटन व आर्थिक जीवनरेषा आहे.

कुंडली नदी (Kundali River)

कुंडली नदी ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची नदी आहे, जी पश्चिम घाटातील कुंडली टेकड्यांपासून उगम पावते आणि वरच्या भीमा नदीच्या खोऱ्यात समाहित होते. ही नदी कृष्णा नदीची उपनदी मानली जाते.कुंडली नदीचा उगम पश्चिम घाटातील कुंडली टेकड्यांपासून होतो.नदी वरच्या भीमा नदीच्या खोऱ्यात समाहित होते. शिरवती धरणापर्यंत नदीचे पाणी A-1 दर्जाचे असून, वडिवळे धरणापर्यंत A-B दर्जाचे मानले जाते. वडिवळे धरण: मावल तालुक्यातील वडिवळे धरण हे कुंडली नदीवर बांधलेले एक महत्त्वाचे धरण आहे. हे सिंचनासाठी वापरले जाते. कुंडली पंप स्टोरेज प्रकल्प: टाटा पॉवरने प्रस्तावित केलेला हा प्रकल्प पावसाळयात शिरवती धरणात साठवलेले पाणी लोणावळयाच्या वळवाहन धरणात नेऊन साठवण्याचा उद्देश ठेवतो. रिव्हर राफ्टिंग: कोलाड येथील कुंडली नदीवर रिव्हर राफ्टिंगचे आयोजन केले जाते. पावसाळयात धरणातून सोडलेल्या पाण्यामुळे नदीत वेगवान प्रवाह निर्माण होतो, ज्यामुळे राफ्टिंगसाठी उत्तम परिस्थिती निर्माण होते. देवकुंड धबधबा: भिरा गावाजवळ असलेला देवकुंड धबधबा हा कुंडली नदीवरील एक आकर्षक पर्यटनस्थळ आहे. येथे ट्रेकिंग आणि निसर्गसौंदर्याचा आनंद घेता येतो. कुंडली नदीच्या काठावर सर्गड, अवचितगड, बिरवाडी किल्ला, कोर्लाई किल्ला आणि रेवदंडा किल्ला यांसारखे ऐतिहासिक किल्ले स्थित आहेत. हे किल्ले इतिहासप्रेमींना आकर्षित करतात. कुंडली नदीच्या पाण्याचा सुमारे 90% वापर औद्योगिक क्षेत्रात होतो, ज्यामुळे नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता आणि प्रवाहावर परिणाम होतो. रोहा येथील रासायनिक उद्योगांमुळे नदीत रासायनिक प्रदूषण

वाढले आहे. "सेव्ह कुंडलीका प्रोजेक्ट" अंतर्गत या समस्येवर उपाय शोधण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत

कुंडेरी नदी Kunderi River

कुंडेरी नदी ही दक्षिण भारतातील तामिळनाडू राज्यातील महत्त्वाची नदी असून ती प्रामुख्याने सेलम आणि नागरकोईल परिसरातून वाहते. ही नदी कावेरी नदीची एक उपनदी आहे. तिचा प्रवाह प्रदेशातील शेती आणि पाण्याच्या वापरासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.कुंडेरी नदीचा उगम सेलम जिल्ह्यातील शेवारॉय (Shevaroy) टेकड्यांमध्ये होतो. या परिसरात पावसाचे पाणी साचून वाहते आणि नदीचा उगम निर्माण होतो.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने दक्षिण-पश्चिमेकडून ईशान्येकडे होतो.ती सेलम, नामक्कल आणि पेरंबळूर या जिल्ह्यांमधून वाहते.नदी अनेक लहान उपनद्यांना मिळवून पुढे कावेरी नदीत मिसळते.कुंडेरी नदी कावेरी नदीला थिरुचिरापल्ली जिल्ह्याजवळ मिळते. हा संगम प्रदेश शेतीसाठी सुपीक आणि पाण्याने समृद्ध आहे.नदीच्या पाण्याने परिसरातील भात आणि ऊस शेतीला सिंचन मिळते.नदीमार्गातील तळी आणि विहिरी यांना पाणीपुरवठा मिळतो.नदीवर काही लहान बंधारे आणि कालवे तयार करून पाण्याचे नियोजन केले गेले आहे.कुंडेरी नदी प्रामुख्याने दक्षिण-पश्चिम व ईशान्य मोसमी पावसावर अवलंबून असते. पावसाळ्यात तिचा प्रवाह वेगवान असतो, तर उन्हाळ्यात पाणीप्रवाह खूप कमी होतो.या नदीवर काही लघु सिंचन प्रकल्प आणि तळी बांधकाम योजना राबवल्या गेल्या आहेत,

ज्यामुळे स्थानिक शेती आणि पाणीपुरवठा सुधारला आहे.ही नदी हंगामी नदी (Seasonal River) असून— पावसावर अवलंबून प्रवाह असतो.

कुवारी नदी (Kuvari River / Kuwari River)

कुवारी नदी (Kuvari River / Kuwari River) ही उत्तर भारतातील मध्य प्रदेश आणि उत्तर प्रदेश या राज्यांमधून वाहणारी एक महत्त्वाची उपनदी आहे. ही नदी यमुना नदीची उपनदी असून तिचा प्रवाह प्रदेशातील सिंचन,

पाणीपुरवठा आणि स्थानिक शेतीसाठी अत्यंत उपयोगी आहे.कुवारी नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील ग्वाल्हेर जिल्ह्याजवळील शिवपुरीच्या पठारी प्रदेशात होतो. या भागातील टेकड्या आणि पावसाच्या पाण्याच्या प्रवाहातूनच या नदीची निर्मिती होते.कुवारी नदीचा प्रवाह मुख्यतः दक्षिण-पश्चिमेकडून ईशान्येकडे होतो.ती शिवपुरी, ग्वाल्हेर आणि भिंड जिल्ह्यांतून वाहते.नदी पुढे उत्तर प्रदेशातील इटावा जिल्ह्याजवळ यमुना नदीत मिळते.कुवारी नदी इटावा जिल्ह्यातील चंबळ-यमुना संगमाच्या आसपासच्या प्रदेशात यमुना नदीला मिळते. हा प्रदेश सुपीक असून सिंचनासाठी नदीचे पाणी मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते.कुवारी नदीला काही लहान स्थानिक प्रवाह आणि नाले मिळतात, ज्यामुळे तिचा पाण्याचा पुरवठा वाढतो. ग्वाल्हेर आणि भिंड जिल्ह्यांतील मोठ्या प्रमाणावर शेती कुवारी नदीच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. ग्रामीण भागातील

लोक या नदीच्या पाण्याचा वापर करतात.नदीच्या पाण्यामुळे परिसरातील भूजल पातळी स्थिर राहते.ही नदी मोसमी स्वरूपाची (Seasonal River) आहे. पावसाळ्यात प्रवाह भरभराटीला येतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो.कुवारी नदीवर काही लघु बंधारे (check dams) आणि सिंचन योजना उभारल्या गेल्या आहेत, ज्यामुळे शेतीतील जलव्यवस्थापन सुधारले आहे.हीची लांबी : सुमारे 150–170 कि.मी. (अंदाजे)हंगामी नदी (Seasonal River) — पावसावर आधारित प्रवाह.

केरा नदी Kera River

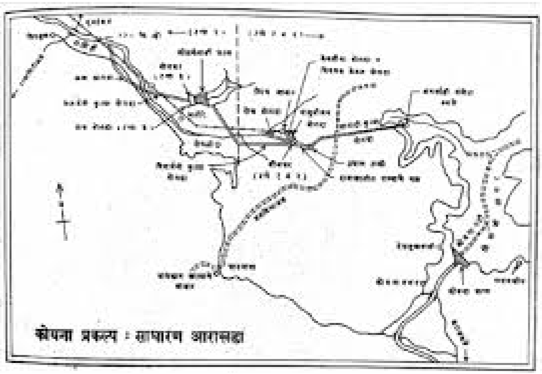
केरा नदी ही कोयना नदीची आणखी एक महत्त्वाची उपनदी आहे.

तिच्याबद्दलची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.केरा नदी ही कोयना नदीची उपनदी आहे.ही नदी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यात निव्हाकणे गावाजवळ उगम पावते.केरा नदीचे पाणलोट क्षेत्र सुमारे १०३.०७ चौ. किमी आहे आणि ती प्रामुख्याने पाटण तालुक्यातून वाहते.केरा नदी सातारा जिल्ह्यातील पाटण शहराच्या जवळ कोयना नदीला मिळते.मराठी विश्वकोशातील माहितीनुसार, कोयना नदी हेळवाक येथून पूर्वेकडे वळल्यानंतर, पाटणजवळ तिला डावीकडून केरा नदी येऊन मिळते.ही नदी ज्या ठिकाणी

कोयनेला मिळते, ते ठिकाण पाटण शहराच्या जवळ असल्याने स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाचे आहे.केरा नदीवर पाटण तालुक्यातील मांडुरे येथे एक वळण बंधारा (Kera Diversion Dam) किंवा छोटा प्रकल्प आहे.ही नदी पाटण, सुरुळ, तामकाणे, काटावडी, मेंढोशी, खिवशी, साखरी, निव्हाकणे यांसारख्या गावांच्या भागातून वाहते आणि कोयना नदीच्या जलसाठ्यात (शिवसागर) महत्त्वपूर्ण योगदान देते.

कोयना नदी : (Koyna **River)**

कोयना नदी ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची आणि प्रसिद्ध नदी आहे. ही कृष्णा नदीची एक प्रमुख उपनदी असून तिच्या जलविद्युत प्रकल्पामुळे ती विशेष प्रसिद्ध आहे. कोयना नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगांमधील महाबळेश्वरजवळील “महाबळेश्वर पठार” या प्रदेशात होतो.कोयना नदीचा उगम महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील महाबळेश्वर परिसरातील सह्याद्री पर्वतरांगांत “महाबळेश्वर” येथे सुमारे १३०० मीटर उंचीवरून होतो.नदीचा प्रवाह सुरुवातीला उत्तर-दक्षिण दिशेने असून नंतर पूर्वेकडे वळतो.ती सातारा जिल्ह्यातून वाहत कोयनानगर, चिपळूण, आणि कराड या भागांतून प्रवास करते.अखेरीस ती कराडजवळील प्रयाग संगमावर कृष्णा नदीमध्ये विलीन

होते.कोयना नदीची लांबी सुमारे १०० किलोमीटर आहे.तिचे जलवाहिनी क्षेत्र (catchment area) अंदाजे ८९२ चौ.कि.मी. इतके आहे.

कोयना नदीच्या प्रमुख उपनद्या –, कोंडी नदी, शिवसागर धरणातील अनेक लहान प्रवाह, वसंतराव सागरातील उपप्रवाह

कोयना धरण (Koyna Dam) हे महाराष्ट्रातील सर्वात मोठे धरण आहे.हे धरण कोयनानगर (जि. सातारा) येथे बांधलेले असून, १९६४ साली पूर्ण झाले.या धरणामुळे निर्माण झालेले शिवसागर जलाशय (Shivsagar Lake) सुमारे ८० किमी लांब आहे.या प्रकल्पामध्ये कोयना जलविद्युत प्रकल्प (Koyna Hydro Electric Project) आहे, जो भारताचा एक प्रमुख जलविद्युत प्रकल्प आहे.या प्रकल्पाची एकूण विजउत्पादन क्षमता सुमारे १९६० मेगावॅट आहे.

कोयना नदी महाराष्ट्राच्या जलसंपत्तीचा आधारस्तंभ आहे.कोयना जलविद्युत प्रकल्पामुळे महाराष्ट्रातील वीजपुरवठ्याचा मोठा भाग पूर्ण होतो.शिवसागर जलाशयामुळे आसपासचा परिसर पर्यटनस्थळ म्हणूनही प्रसिद्ध आहे.नदीच्या आसपासचा प्रदेश घनदाट जंगलांनी व्यापलेला असून येथे कोयना अभयारण्य (Koyna Wildlife Sanctuary) आहे, जे सह्याद्री टायगर रिझर्व्ह चा भाग आहे.कोयना नदी कराडजवळ कृष्णा नदीला मिळते. या संगमाला प्रयाग संगम असे म्हणतात.कोयना नदी ही संपूर्णपणे महाराष्ट्र राज्यातील नदी आहे (Interstate नाही).भारतातील सर्वात मोठा जलविद्युत प्रकल्प हिच्यावर आहे.कोयना धरणामुळे कोयना परिसराला भूकंपीय क्रिया (earthquakes) अधूनमधून जाणवतात, कारण धरणाखालील भूभाग

जलदाबामुळे संवेदनशील झाला आहे.कोयना नदी ही केवळ महाराष्ट्रासाठीच नव्हे, तर संपूर्ण भारतासाठी ऊर्जेचा, जलसंपत्तीचा आणि पर्यावरणीय संतुलनाचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे. तिच्या जलाशयाने आणि प्रकल्पांनी महाराष्ट्राच्या औद्योगिक आणि कृषी विकासात मोलाचे योगदान दिले आहे.

कोएल नदी (उत्तर व दक्षिण) Koel River (North and South)

भारताच्या झारखंड राज्यात दोन महत्त्वाच्या नद्या आहेत – उत्तर कोएल (North Koel) व दक्षिण कोएल (South Koel). या दोन्ही नद्या शेवटी सोन नदी आणि ब्रह्मणी नदी प्रणालींमध्ये मिसळतात. त्यांच्या प्रवाहक्षेत्रामुळे या नद्या छोटानागपूर पठाराच्या भौगोलिक रचनेचा महत्त्वाचा भाग आहेत. खाली दोन्ही नद्यांची स्वतंत्र सविस्तर माहिती दिली आहे.

उत्तर कोएल नदी (North Koel River)

उत्तर कोएल नदीचा उगम पलामू जिल्ह्यातील छोटानागपूर पठारावरील रांची पठाराजवळील नेतरहाट टेकड्यांतून होतो.नदीचा प्रवाह दक्षिण-पश्चिम ते उत्तर-पश्चिम दिशेने आहे.ती गुमला, लातेहार, आणि पलामू जिल्ह्यांमधून वाहते.पुढे ती बिहार राज्यात प्रवेश करून औरंगाबाद जिल्ह्यातील हैथीगावाजवळ सोन नदीला मिळते.उत्तर कोएल नदीची लांबी सुमारे २६०

किलोमीटर आहे.
उत्तर कोएल नदीच्या प्रमुख उपनद्या –औरंगा नदी, अमर नदी, बुरहा नदी, औसान नदी

उत्तर कोएल प्रकल्प (North Koel Project) या प्रकल्पाअंतर्गत मांदळ धरण (Mandal Dam) लातेहार जिल्ह्यात बांधले जात आहे.उद्देश – सिंचन आणि जलविद्युत उत्पादन.प्रकल्पाचा काही भाग पर्यावरणीय कारणांमुळे विलंबित आहे.

नदीचा प्रवाह घनदाट अरण्य प्रदेशातून होतो.पलामू टायगर रिझर्व्ह या नदीच्या किनारी वसलेले आहे.उत्तर कोएल ही सोन नदीची उपनदी आहे व अखेरीस ती गंगा नदी प्रणालीचा भाग बनते.

दक्षिण कोएल नदी (South Koel River)

दक्षिण कोएल नदीचा उगम रांची जिल्ह्यातील सारांदा पर्वतरांगांतून (छोटानागपूर पठार) होतो.

नदीचा प्रवाह उत्तर ते दक्षिण-पश्चिम, नंतर पूर्वेकडे वळतो.ती रांची, सिंहभूम (पश्चिम व पूर्व) या जिल्ह्यांतून वाहते.अखेरीस ती ओडिशा राज्यात प्रवेश करते आणि

रौरकेला जवळ ब्रह्मणी नदीला मिळते.दक्षिण कोएल नदीची लांबी अंदाजे २८५ किलोमीटर आहे.

दक्षिण कोएल नदीच्या प्रमुख उपनद्या –कांकडे नदी, संक नदी, खारासुआ नदी, करेई नदी

नदीवर काही लघु सिंचन प्रकल्प राबवले गेले आहेत.रौरकेला परिसरात या नदीचे पाणी स्टील उद्योगांसाठी आणि सिंचनासाठी वापरले जाते.दक्षिण कोएल नदीचा प्रदेश घनदाट जंगलांनी, धबधब्यांनी आणि खनिज संपत्तीने समृद्ध आहे.नदीचा प्रवाह खोल दऱ्या आणि खडकाळ प्रदेशातून होतो.

कोलाब नदी (Kolab River)

कोलाब नदी (Kolab River) ही पूर्व भारतातील ओडिशा राज्यातील महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी गोडावरी नदीच्या प्रणालीचा भाग नसून, गोदावरीच्या उत्तरेकडील स्वतंत्र जलप्रणाली म्हणजे साबरी नदीची उपनदी आहे. तिच्यावर उभारलेला कोलाब जलविद्युत प्रकल्प (Kolab Hydro Electric Project) हा ओडिशातील एक प्रमुख जलसंपदा प्रकल्प आहे.कोलाब नदीचा उगम ओडिशा राज्यातील कोरापुट जिल्ह्यातील सिंहगढा टेकड्यांमध्ये (Eastern Ghats पर्वतरांगांमध्ये) होतो.उगमाचे ठिकाण समुद्रसपाटीपासून सुमारे ९०० मीटर उंचीवर आहे.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने दक्षिण आणि दक्षिण-पश्चिम दिशेकडे आहे.ती कोरापुट, जयपोर, आणि कोलाब धरण परिसरातून वाहते.पुढे ती छत्तीसगड राज्यात प्रवेश करून, साबरी नदीला मिळते, जी पुढे गोडावरी नदीची उपनदी आहे.कोलाब नदीची लांबी अंदाजे

२५० किलोमीटर आहे.तिचे जलवाहिनी क्षेत्र सुमारे २०, ००० चौ.कि.मी. इतके आहे.

कोलाब नदीच्या प्रमुख उपनद्या –माकडा नदी, कंपटी नदी, कोटपा नदी, साबरी नदी (मुख्य संगम)

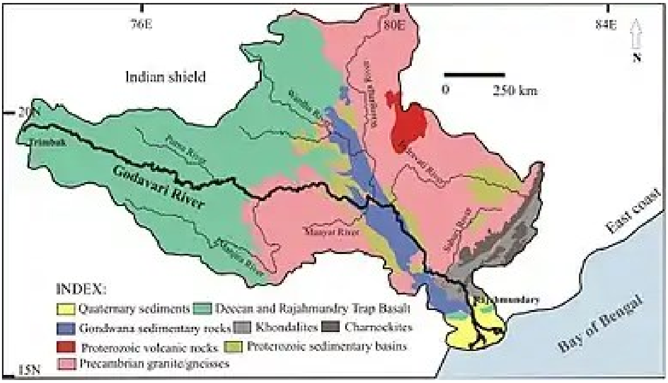
कोलाब जलविद्युत प्रकल्प : कोरापुट जिल्ह्यातील जयपोर जवळील कोलाब धरणावर हा प्रकल्प उभारण्यात आला आहे.स्थापना वर्ष : १९९३ मुख्य उद्दिष्टे : जलविद्युत उत्पादन, सिंचन आणि जलपुरवठा सुमारे ३२० मेगावॅट (४ युनिट्स प्रत्येकी ८० मेगावॅट) अपर कोलाब जलाशय (Upper Kolab Reservoir)या जलाशयामुळे आसपासचा प्रदेश पर्यटनस्थळ म्हणूनही प्रसिद्ध

आहे.कोलाब नदी ओडिशातील कोरापुट व मलकानगिरी जिल्ह्यांसाठी जलसिंचनाचे मुख्य साधन आहे.कोलाब जलविद्युत प्रकल्पामुळे ओडिशाला वीजपुरवठा आणि सिंचनासाठी मोठी मदत मिळते.नदीच्या परिसरात घनदाट अरण्ये, पर्वतरांगा आणि आदिवासी वसाहती आहेत.या नदीखोऱ्यातील भूभाग खनिजसंपत्तीने समृद्ध आहे (बॉक्साईट, मँगनीज

इत्यादी).कोलाब नदी शेवटी छत्तीसगड राज्यातील सुकमा जिल्ह्यात जाऊन साबरी नदीला मिळते.साबरी नदी पुढे गोडावरी नदीला मिळते, त्यामुळे कोलाब नदी अप्रत्यक्षपणे गोडावरी नदी प्रणालीचा भाग आहे.कोलाब नदी पूर्णपणे पूर्व घाट पर्वतरांगांतील नदी आहे.तिच्यावरचा अपर कोलाब जलाशय हा ओडिशातील एक सुंदर पिकनिक आणि पर्यटन केंद्र आहे.या नदीकाठचा परिसर आदिवासी संस्कृती व नैसर्गिक सौंदर्याने भरलेला आहे.कोलाब नदी ही ओडिशा राज्याच्या ऊर्जा, सिंचन आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी अत्यंत महत्त्वाची नदी आहे. तिच्या जलविद्युत प्रकल्पामुळे राज्याच्या औद्योगिक आणि कृषी क्षेत्राच्या विकासात मोठे योगदान मिळाले आहे.

कोलार नदी (Kolar River)

कन्हान नदीची उपनदी. नागपूर जिल्ह्यातील सावनेर (Savner) तालुक्याजवळील डोंगराळ भागातून कोलार नदीचा उगम होतो. नदी सावनेर, पारशिवनी आणि रामटेक या तालुक्यांतून वाहते.कोलार नदी कन्हान नदीला मिळते, जी पुढे वैंगंगा व अखेरीस गोदावरी नदीत विलीन होते.हीची लांबी सुमारे ५०–६० कि.मी. (स्थानिक स्रोतांनुसार).साधारणतः पश्चिमेकडून पूर्वेकडे. कोलार नदीवर कोलार

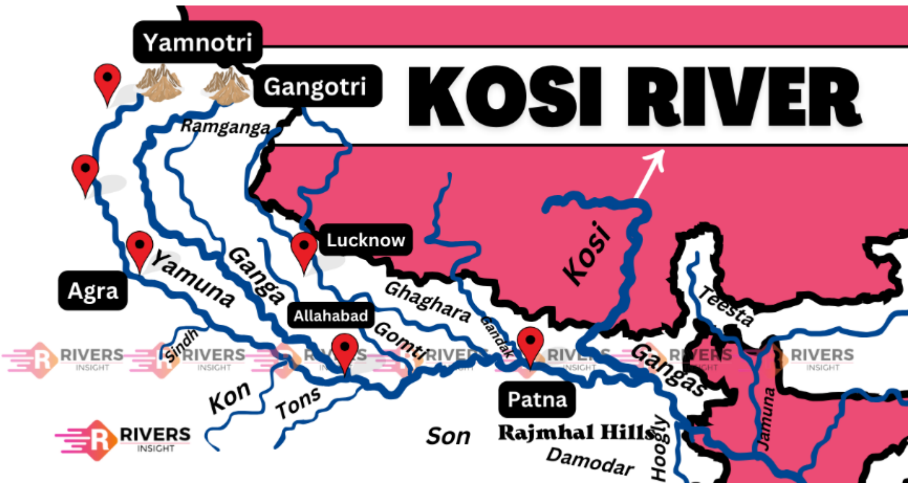
धरण (Kolar Dam) बांधले गेले आहे, जे नागपूर जिल्ह्याच्या पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि सिंचनासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.हा धरण प्रकल्प “कोलार प्रकल्प” म्हणून ओळखला जातो आणि नागपूर महानगरासाठी पाणीपुरवठ्याचा मोठा स्रोत आहे.नदीचे पाणी स्थानिक शेतीसाठी उपयुक्त असून परिसरातील जलसंपदा वाढवते.लहान प्रवाह व ओढे तिच्यात मिळतात, परंतु मोठ्या उपनद्यांचा उल्लेख आढळत नाही.नदीकाठावर साग, बाभळी, ताम्हण व बांबूच्या झाडांचा आढळ दिसतो.परिसरातील जैवविविधता, विशेषतः जलपक्ष्यांसाठी नदी महत्त्वाची अधिवासक्षेत्र ठरते.उगम — सावनेर → पारशिवनी → रामटेक → संगम — कन्हान नदी → वैंगंगा → गोदावरी.

कोलधारा नदी Koldhara River

कोलधारा नदी ही भारतातील मध्य प्रदेश राज्यातील एक लहान परंतु स्थानिक दृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी मुख्यतः छिंदवाडा जिल्हा व त्याच्या आसपासच्या प्रदेशातून वाहते. तिचा उगम, प्रवाह, व संगम भाग स्थानिक भूप्रदेशाशी जोडलेला असून ती कृषी व पाणलोट क्षेत्रासाठी उपयुक्त ठरते.कोलधारा नदीचा उगम सातपुडा पर्वतरांगांतील डोंगराळ भागात, छिंदवाडा जिल्ह्यातील पर्जन्यसमृद्ध प्रदेशात होतो. येथे मिळणाऱ्या पावसामुळे नदी वर्षाकाळात चांगल्या प्रमाणात वाहते.नदीचा प्रवाह साधारणपणे दक्षिण–पूर्व दिशेने असून ती अनेक लहान उपनद्यांशी मिळून पुढे प्रवास करते. नदीचा प्रवाह स्थानिक दऱ्या–खोऱ्यांतून जात असल्याने पावसाळयात ती मोठ्या

वेगाने वाहते, परंतु उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह खूपच कमी होतो.कोलधारा नदी अखेरीस पेन्च नदीत (किंवा स्थानिक उपनदीत) मिळते. काही भौगोलिक अहवालांनुसार ती कान्हान नदीच्या उपनद्यांपैकी एक असू शकते, जी शेवटी गोदावरी नदी प्रणालीत सामील होते. त्यामुळे कोलधारा नदी ही गोदावरी खोऱ्याचा भाग मानली जाते. नदीच्या काठावरची जमीन सुपीक असून येथे धान, कडधान्ये, व कापूस पिके घेतली जातात. स्थानिक गावांसाठी पिण्याच्या पाण्याचा व सिंचनाचा स्रोत आहे.नदीकाठचा प्रदेश नैसर्गिक दृष्ट्या सुंदर असून काही भागात लहान धरणे व बंधारे बांधण्यात आले आहेत.नदी परिसरात सातपुडा जैवविविधता क्षेत्रातील झाडझुडपे व वन्यजीव आढळतात.पावसाळ्यात नदीच्या पुरामुळे काही वेळा आसपासच्या शेतीवर परिणाम होतो, परंतु एकूणात ती स्थानिक परिसंस्थेचा जीवनदायी घटक आहे.

कोसी नदी (Kosi River)

कोसी नदी, जी सप्तकोसी (Sapta Koshi) या नावानेही ओळखली जाते, ही गंगा नदीची एक प्रमुख उपनदी असून तिच्या विनाशकारी पुरांमुळे तिला 'बिहारचे दुःख' (Sorrow of Bihar) म्हणून ओळखले जाते.

कोसी नदी पूर्व नेपाळच्या हिमालयीन प्रदेशात उगम पावते.तिचा एक शीर्षप्रवाह (Headstream) तिबेटमधून येतो.ती सात प्रमुख प्रवाहांनी (नद्यांनी) बनलेली असल्यामुळे तिला सप्तकोसी असे म्हणतात. हा उगमप्रदेश माऊंट एव्हरेस्ट आणि कांचनजंघा या उंच पर्वतरांगांमध्ये आहे.कोसी

कृष्णा नदी Krishna River

कृष्णा नदीचा उगम महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील महाबळेश्वरजवळील 'जोर' नामक कुंडामधून (पश्चिम घाट) होतो. महाबळेश्वर येथे कृष्णामाईचे प्राचीन मंदिर आहे.कृष्णा नदीची एकूण लांबी सुमारे १, ४०० किलोमीटर (८७० मैल) आहे.ही नदी महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश या चार राज्यांतून वाहते.

महाराष्ट्रामध्ये सुमारे ३०५ किमी वाहते.ही नदी पूर्वेकडे वाहत जाऊन आंध्र प्रदेशातील राजमहेंद्रीजवळ बंगालच्या उपसागराला मिळते. मुखाजवळ तिचा मोठा त्रिभुज प्रदेश (डेल्टा) तयार होतो.कृष्णा नदीचे खोरे द्वीपकल्पीय

भारतातील दुसरे सर्वात मोठे नदीखोरे आहे (पहिले गोदावरी नदीचे). या खोऱ्याचे एकूण क्षेत्रफळ सुमारे २, ५८, ९४८ चौरस किलोमीटर आहे. नदीचे खोरे, विशेषतः महाराष्ट्रातील सातारा आणि सांगली जिल्ह्यांमधील व आंध्र प्रदेशातील भाग अत्यंत सुपीक काळ्या मातीचा आहे. येथे ऊस, ज्वारी, बाजरी, भुईमूग, कडधान्ये, तांदूळ, तंबाखू, फळे व भाज्या यांसारखी पिके घेतली जातात.या नदीच्या किनाऱ्यावर वाई, कराड, सांगली, विजापूर, रायचूर आणि विजयवाडा यांसारखी महत्त्वाची शहरे वसलेली आहेत.

कोयना धरण: (कोयना नदीवर) महाराष्ट्रात, वीज निर्मितीसाठी प्रसिद्ध.धोम धरण: (कृष्णा नदीवर) वाईजवळ, महाराष्ट्र.अलमट्टी धरण: कर्नाटक.नारायणपूर धरण: कर्नाटक.श्रीसैलम धरण: आंध्र प्रदेश/तेलंगणा (याला सागर धरण असेही म्हणतात).नागार्जुनसागर धरण: आंध्र प्रदेश/तेलंगणा (कृष्णा नदीवरील सर्वात मोठ्या धरणांपैकी एक).

कृष्णा नदीला हिंदू धर्मात अत्यंत पवित्र मानले जाते. कोल्हापूरजवळ कुरुंदवाड येथे पंचगंगा नदी कृष्णा नदीला मिळते, तेथे श्री क्षेत्र नृसिंहवाडी हे दत्ताचे जागृत देवस्थान आहे.कृष्ण पुष्करलु दर १२ वर्षांनी आयोजित केला जाणारा हा उत्सव कृष्णा नदीच्या काठावर मोठ्या श्रद्धेने साजरा केला जातो, ज्यात भाविक पवित्र स्नान करतात.महाबळेश्वर येथील उगमाचे ठिकाण धार्मिक आणि पर्यटन दृष्ट्या महत्त्वाचे आहे.

शहरे आणि औद्योगिक वसाहतींमधील सांडपाणी तसेच साखर कारखान्यांमधून सोडले जाणारे प्रदूषित पाणी यामुळे कृष्णा नदीचे प्रदूषण ही

एक गंभीर समस्या बनली आहे.या नदीमुळे अनेक ठिकाणी मातीची धूप (Soil Erosion) देखील होते.कृष्णा नदी दक्षिण भारताची एक महत्त्वपूर्ण जीवनवाहिनी आहे, जी शेती, वीज निर्मिती आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी लाखो लोकांसाठी आधार आहे.

किशनगंगा नदी (Kishanganga River)

ही भारताच्या उत्तर भागातील एक महत्त्वाची हिमालयीन नदी आहे, जी विशेषतः जम्मू आणि काश्मीर केंद्रशासित प्रदेशाशी संबंधित आहे. किशनगंगा

नदीचा उगम गिलगिट-बाल्टिस्तानमधील हिमालय पर्वतरांगांतील कृष्णगंगा हिमनदीतून (Kishanganga Glacier) होतो. ही नदी सुमारे ३, ७०० मीटर उंचीवरून प्रवाहित होण्यास सुरुवात करते.उगम झाल्यानंतर नदी उत्तर काश्मीरमधील गुरेझ खोऱ्यातून (Gurez Valley) वाहते.त्यानंतर ती बांदीपोरा जिल्ह्यातील केरन आणि कुपवारा भागातून पुढे वाहते.पुढे ती नियंत्रण रेषा (Line of Control – LoC) ओलांडून पाकिस्तानच्या कब्जातील काश्मीरमध्ये (PoK) प्रवेश करते.पाकिस्तानमध्ये प्रवेश केल्यानंतर हिला नीलम नदी (Neelum River) म्हणून ओळखले जाते.शेवटी ती झेलम नदीला पाकिस्तानातील मुजफ्फराबादजवळ

मिळते.नदीची एकूण लांबी अंदाजे २४५ किमी आहे.ही नदी झेलम नदीची उपनदी आहे, आणि झेलम नदी स्वतः सिंधू नदी प्रणालीचा भाग आहे.त्यामुळे किशनगंगा नदी सिंधू नदी खोऱ्याच्या जलप्रणालीत येते.

किशनगंगा जलविद्युत प्रकल्प

भारताने बांदीपोरा जिल्ह्यात किशनगंगा जलविद्युत प्रकल्प (Kishanganga Hydroelectric Project) उभारला आहे.हा प्रकल्प ३३० मेगावॅट क्षमतेचा आहे.या प्रकल्पामुळे नदीच्या काही पाण्याचे वळवलेले प्रवाह बोनीयार (Boniyar) परिसरात झेलम नदीकडे नेले जातात.या प्रकल्पावर पाकिस्तानने आंतरराष्ट्रीय वाद उपस्थित केला होता, परंतु आंतरराष्ट्रीय पंचायतीने भारताच्या बाजूने निर्णय दिला.नदीचा परिसर घनदाट वनस्पती, हिमनदी क्षेत्रे आणि सुंदर दऱ्यांसाठी प्रसिद्ध आहे.गुरेझ खोरे आणि केरन दरी या पर्यटनासाठी लोकप्रिय ठिकाणे आहेत.नदीचे पाणी स्वच्छ आणि हिमनदीजन्य असल्यामुळे थंड व शुद्ध जलप्रवाह असतो.काही पुराणकथांनुसार या नदीचा उल्लेख “कृष्णगंगा” या नावाने आहे, ज्याचा अर्थ “भगवान कृष्णाची गंगा” असा घेतला जातो.स्थानिक काश्मिरी लोक या नदीला आशीर्वादस्वरूप नदी मानतात.

काबुली नदी / काबुल नदी (Kabul River)

काबुली नदी, ज्याला सामान्यतः काबुल नदी म्हणून ओळखले जाते, ही एक प्रमुख नदी आहे जी मुख्यत्वे अफगाणिस्तान आणि पाकिस्तान प्रदेशातून वाहते आणि शेवटी सिन्धू नदीशी मिळते. हिचा उगम अफगाणिस्तानमधील अंधार कोहिस्तान (Hindu Kush पर्वत) परिसरात होतो. नदी पूर्वेकडे वाहत

काबुल शहरच्या परिसरातून जात आहे, ज्यामुळे या नदीला या शहराचे नाव मिळाले आहे.अफगाणिस्तानच्या नंतर ही नदी पाकिस्तानच्या खैबर-पख्तूनख्वा प्रांतात प्रवेश करते आणि पेशावर शहराच्या जवळून वाहते. पुढे, ही

नदी सिन्धू नदीच्या प्रवाहात मिळते, त्यामुळे ती सिन्धूची एक महत्वाची उपनदी ठरते.काबुली नदीचे महत्व फक्त भौगोलिक नाही, तर सिंचन, जलविद्युत आणि स्थानिक आर्थिक जीवनासाठीही महत्त्वाचे आहे. नदीच्या काठावर पिकांची सिंचन व्यवस्था चालते, आणि काही भागात ही नदी वारंवार पूर आणते, त्यामुळे परिसरात जलव्यवस्थापनाचे आव्हान निर्माण होते.भारताशी भू-भागीय संदर्भ:भारताच्या दृष्टिकोनातून, काबुली नदी थेट भारताच्या प्रदेशातून जात नाही, परंतु जम्मू-कश्मीर आणि लडाख भागाच्या जवळपासची भौगोलिक समज मिळविण्यासाठी ही माहिती महत्त्वाची आहे. सिंधू प्रणालीच्या अंतर्गत, काबुली नदी ही एक प्रमुख उपनदी असल्यामुळे भारतातील सिंधू आणि अन्य उत्तरी नद्यांच्या अभ्यासात तिचा विचार केला जातो.

काशीपुर नदी (Kashipur River)

काशीपुर नदी ही स्थानिक नदी असून मुख्यत्वे उत्तराखंडच्या काही भागातून वाहते. ही नदी उगम स्थानिक पर्वतीय भागातून घेते आणि मुख्यतः

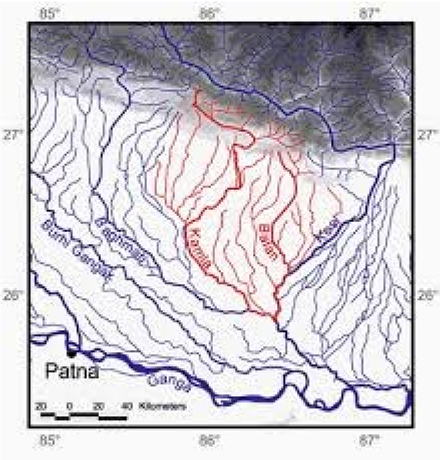
आसपासच्या गावकऱ्यांसाठी सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. काशीपुर नदी मोठ्या जलप्रणालीत थेट सामील नसली तरी, ती स्थानिक पातळीवर जलसंपदा, कृषी आणि पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी महत्वाची ठरते.या नदीचे प्रवाह स्थानीक नाले, छोटी उपनदी आणि पाण्याचे जलसंचयन यंत्रणांसह जोडलेले आहे. त्यामुळे ही नदी स्थानिक जीवनशैलीसाठी जीवनरेखा म्हणावीशी आहे. या भागातील भौगोलिक संदर्भात, काशीपुर नदी नद्या व उपनद्या यांच्या अभ्यासात स्थानिक स्तरावर महत्त्वाची उपनदी ठरते.

कटखई नदी Katkhai River (झारखंड)

कटखई नदी ही झारखंड राज्यातील एक स्थानिक व मध्यम प्रवाहाची नदी आहे. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्व झारखंडातील कोल्हन क्षेत्र (पश्चिम सिंहभूम जिल्हा व आसपास) यामध्ये आढळतो. ही नदी छोटानागपूर पठाराच्या पूर्व-दक्षिण उतारांवरून जन्म घेते आणि परिसरातील जंगलाळ व आदिवासी भागातून वाहत जाते. स्थानिक पातळीवर जलस्रोत, मासेमारी आणि कृषी सिंचनासाठी कटखई नदी अत्यंत महत्त्वाची समजली जाते.तिच्या प्रवाहाच्या मार्गात अनेक लहान नाले आणि मौसमी उपप्रवाह सामील होतात. नदीचा जलप्रवाह मॉन्सूनमध्ये वाढतो तर उन्हाळ्यात काही भागात कमी होतो. या प्रदेशातील खनिज भूभागामुळे नदीकाठ रंजक लोह-अयस्कयुक्त लाल माती व दगडी रचना आढळतात.कटखई नदी पुढे जाऊन स्थानिक दामोदर/शंख-कोईल या जलप्रणालीतील सूक्ष्म उपप्रवाहांशी संबंध दर्शवते (स्थानिक भूगोलानुसार

नावांमध्ये किंचित फरक दिसतो). त्यामुळे ही नदी झारखंडच्या अंतर्गत जलसंपदेमधील एक महत्त्वाचा भाग आहे.

कमला नदी (Kamala River)

ही नेपाळ आणि भारतातील बिहार राज्याच्या मिथिलांचल प्रदेशातून वाहणारी एक महत्त्वाची आंतरराष्ट्रीय नदी आहे.ही नदी बिहार आणि नेपाळच्या सीमेवरील जलवाहतुकीच्या आणि शेतीच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वपूर्ण आहे, परंतु दरवर्षी पावसाळ्यात या नदीला येणाऱ्या पुरामुळे मोठा धोका निर्माण होतो.

उगम (Source):कमला नदीचा उगम नेपाळमधील सिंधुली जिल्ह्यातील महाभारत पर्वतरांगेतील (Churia Range) सिंधुली गढीजवळ अंदाजे १, २०० मीटर (३, ९३७ फूट) उंचीवर होतो.प्रवाह मार्ग:नेपाळमध्ये, ही नदी धनुषा (Dhanusa) आणि सिराहा (Siraha) जिल्ह्यांची सीमा बनवते.ती जयगनर (Jainagar) जवळ बिहारच्या मधुबनी जिल्ह्यात सुमारे ३.५ किलोमीटर वरून भारतीय हद्दीत प्रवेश करते.बिहारमध्ये ही नदी दरभंगा विभागातून वाहते आणि पुढे जाऊन कोसी नदीला मिळते (काही जुन्या प्रवाहांदरम्यान ती बागमती नदीला (करेह नदी) देखील मिळत होती).या नदीची खालील बाजू बालन

नदीच्या (Balan River) मार्गाचे अनुसरण करते, म्हणूनच तिला अनेकदा कमला-बालन म्हणूनही ओळखले जाते.लांबी (Total Length):एकूण लांबी सुमारे ३२८ किलोमीटर (२०४ मैल) आहे.नेपाळमध्ये: २०८ कि.मी. (१२९ मैल)भारतात (बिहार): १२० कि.मी. (७५ मैल)धार्मिक महत्त्व: मिथिलांचल प्रदेशात या नदीला पुण्यदायिनी आणि पवित्र मानले जाते. या भागात तिला 'कमला माई' असेही म्हटले जाते. शेती/जलसिंचन: या नदीचे पाणी शेतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जयनगरजवळ बिहार सरकारने कमला बॅरेज नावाचा बंधारा (barrage) बांधला आहे.प्रमुख उपनद्या (Tributaries): नेपाळ आणि बिहारमध्ये तिच्या प्रमुख उपनद्यांमध्ये सोनी (Soni), ढोरी (Dhauri), ताओ (Tao), बैजनाथ खोला (Baijnath Khola) आणि बालन (Balan) यांचा समावेश आहे.बाढ/पूर (Floods):पावसाळ्यामध्ये नेपाळच्या पाणलोट क्षेत्रात जास्त पाऊस झाल्यास नदीची पातळी वाढते, ज्यामुळे बिहारच्या मधुबनी आणि दरभंगा जिल्ह्यांमध्ये दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात पूर येतो. पुरामुळे शेतीत व घरांचे मोठे नुकसान होते आणि भारत-नेपाळ सीमेवरील काही ठिकाणी वाहतूकही ठप्प होते.बिहार-नेपाळ सीमेवर या नदीवर बनवलेल्या धरणाचे आणि त्याच्या आजूबाजूच्या परिस्थितीचे या व्हिडिओमध्ये चित्रण केले आहे.

कनिका नदी Kanika River (ओडिशा – ब्राह्मणी नदीची उपप्रवाह)

कनिका नदी ही पूर्व भारतातील ओडिशा राज्यात वाहणारी एक स्थानिक व महत्त्वाची उपनदी आहे. ही नदी मुख्यतः ଜଜପୁର (Jajpur) व କେନ୍ଦୁଝର (Keonjhar) जिल्ह्यांतील प्रदेशामधून वाहते. कनिका नदीचा उगम

ओडिशाच्या उत्तरी पठारी भागात होतो, जेथे खनिजांनी समृद्ध पर्वतीय व जंगलाळ परिसर आहे. या भागात पडणारा पर्जन्यजल आणि छोट्या झऱ्यांच्या साहाय्याने नदीचा प्राथमिक प्रवाह विकसित होतो.कनिका नदी परिसरातील भातशेती, भाज्यांचे पीक व लहान सिंचन योजनांना आवश्यक असे गोडे पाणी पुरवते. काही गावांमध्ये या नदीच्या काठावर लहान जलसाठे आणि पाटबंधारे प्रकल्प उभारलेले आहेत. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह तिव्र वाढतो, तर उन्हाळ्यात पाणीप्रवाह काही भागात लक्षणीय कमी होतो.

ही नदी पुढे दक्षिण–पूर्व दिशेने प्रवास करत ब्राह्मणी नदीच्या पाणलोटात सामील होते, त्यामुळे ती ब्राह्मणी–बैतरणी डेल्टा प्रदेशाच्या जलसंवर्धनात आपले योगदान देते. नदीकाठावर लोह-अयस्कयुक्त लाल माती, खडकाळ कडे, तसेच गोंड–हो आदिवासी बहुल वस्ती आढळते. स्थानिक जैवविविधतेसाठीही कनिका नदी महत्त्वाची असून काठांवर सागवान-वृक्ष, बांबू व ओलसर प्रदेशातील वनस्पती प्रामुख्याने दिसतात.थोडक्यात, कनिका नदी ही ओडिशाच्या आंतरिक जलप्रणालीचा एक महत्त्वाचा दुवा असून, स्थानिक जलस्रोत, कृषी व नैसर्गिक पर्यावरणासाठी आधारस्तंभ आहे.

कार्तियांग नदी (मेघालय – स्थानिक प्रवाह)

कार्तियांग नदी ही मेघालय राज्यातील जयंतिया टेकड्यांच्या (Jaintia Hills) परिसरात वाहणारा एक स्थानिक पर्वतीय प्रवाह आहे. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने खासी-जयंतिया पठारातील उंचसखल भूपृष्ठावरून होत असल्याने नदीला वेगवान प्रवाह, खोल द-या व छोट्या धबधब्यांचे स्वरूप दिसते. या

नदीचा मुख्य वापर स्थानिक जलपुरवठा, लहान-मध्यम प्रमाणातील कृषि-सिंचन व मत्स्यव्यवसायासाठी होतो. पावसाळ्यात या नदीचे पाणी मोठ्या प्रमाणात वाढते, तर हिवाळ्यात प्रवाह कमी होतो — म्हणजेच तिचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणात ऋतु-आधारित आहे.जयंतिया टेकड्यांतील चुनखडी व खनिजयुक्त भूगर्भामुळे काही ठिकाणी नदीच्या पाण्यात खनिजांचे प्रमाण अधिक आढळते. नदीकाठच्या गावांचे दैनंदिन जीवन या प्रवाहाशी निगडित असून स्थानिक पर्यटनातही तिचे योगदान अधोरेखित होते. पर्जन्यप्रधान मेघालयातील या लहान नदीचे पर्यावरणीय महत्त्व स्थानिक वन्यजीव व जैवविविधतेच्या संरक्षणातही आढळते.

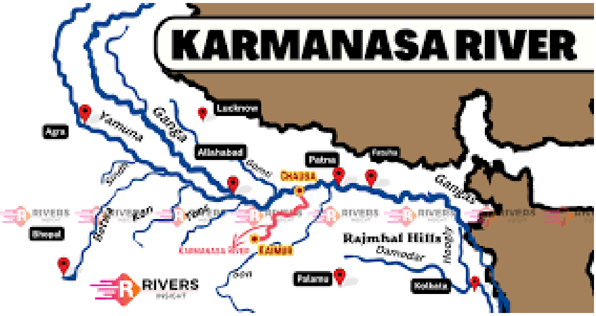
कालिंदी नदी Kalindi River (पश्चिम बंगाल)

कालिंदी नदी ही पश्चिम बंगाल राज्यातील सुंदरवन (Sundarbans) डेल्टा प्रदेशातील एक महत्त्वाची खारीजल/ज्वारीय नदी-खाडी (Tidal Creek) आहे. गंगा–ब्रह्मपुत्रा डेल्टा प्रणालीतील अनेक वितरिकांमध्ये कालिंदी ही एक प्रमुख शाखा मानली जाते. तिचा प्रवाह भारताच्या दक्षिण–पूर्व किनारपट्टीवरील उत्तर २४ परगणा (North 24 Parganas) जिल्ह्यातून जातो आणि नंतर बांगलादेशातील सतीखिरा परिसराशी जोडतो. त्यामुळे ती भारत–बांगलादेश सीमारेशेवरची एक नदी म्हणूनही ओळखली जाते.मुख्य वैशिष्ट्ये प्रवाह प्रदेश: सुंदरवनातील मॅन्ग्रोव्ह जंगले व दलदलीचा सखल प्रदेश.नदीचा प्रकार: ज्वारीय नदी; समुद्राच्या भरती–ओहोटीवर पाण्याचे प्रमाण बदलते.उपयोग:स्थानिक वाहतूक व बोट सेवा.मत्स्यव्यवसाय व खेकडा–कोळंबी संवर्धन.सुंदरवनांच्या

पर्यावरणीय संतुलनासाठी महत्त्वपूर्ण.जलप्रणाली: गंगा–ब्रह्मपुत्रा डेल्टा / हुगळी प्रणालीशी संबंध.पर्यावरणीय महत्त्व कालिंदी नदी सुंदरवनातील रॉयल बंगाल वाघ, मगरी, विविध जलचर आणि जैवविविधतेच्या संरक्षणात सहाय्यक आहे. किनारी खाडी प्रदेशात खारफुटी वनस्पतींना पाणी पुरवठा करून ती किनार संरक्षण व क्षरणरोधात मोठी भूमिका बजावते.

कर्मनाशा नदी Karmanasha River (पूर्वांचल – गंगा प्रणाली)

कर्मनाशा नदी ही उत्तर भारतातील पूर्वांचल प्रदेशात वाहणारी एक महत्त्वाची गंगा नदीची उपनदी आहे. छोटानागपूर पठाराच्या काठावरील भागात या नदीचा उगम होतो असे मानले जाते. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने उत्तर प्रदेशातील चंदौली व आसपासचा प्रदेश तसेच बिहारच्या बक्सर परिसरातून आढळतो.

इतिहासात कर्मनाशा नदीला सामाजिक–पौराणिक महत्त्व लाभलेले आहे. “कर्मांचा नाश करणारी नदी” असा अर्थ तिच्या नावाला दिला जातो आणि त्यामुळे या नदीबद्दल काही श्रद्धा–समज प्रचलित आहेत.उगम : विंध्य प्रदेश/छोटानागपूर पठाराजवळ (प्रदेशीय भूधारणा).प्रवाह क्षेत्र : उत्तर प्रदेश (पूर्वांचल) – बिहार सीमेवरून.मुखप्रवाह : बिहारमधील बक्सर जवळ गंगा नदीत मिळते.प्रणाली : गंगा नदी प्रणाली.नदीचे स्वरूप : मध्यम प्रवाह, कृषी व स्थानिक सिंचनासाठी उपयोग.भू–आर्थिक महत्त्व नदीकाठील भाग सुपीक,

धान–गहू–ऊस लागवड प्रमुख. काही भागात पूरस्थिती निर्माण होण्याची शक्यता.स्थानिक पाण्याचा स्त्रोत व कृषी अर्थकारणाचा आधार.पौराणिक–सांस्कृतिक संदर्भ परंपरेनुसार तिच्याबद्दल नकारात्मक श्रद्धा सांगितल्या जातात.काही पूजा–संस्कारांमध्ये नदीत स्नान टाळण्याची प्रथा.

काकरा नदी Kakra River (छत्तीसगड – मौसमी प्रवाह)

काकरा नदी ही छत्तीसगड राज्यातील एक स्थानिक व मौसमी स्वरूपाची नदी आहे. मुख्यत्वे या नदीचा प्रवाह उत्तर बस्तर–कांकेर जिल्हा व आसपासच्या वनक्षेत्रात आढळतो. पावसाळ्यातच याठिकाणी पर्जन्यावर अवलंबून प्रवाह निर्माण होतो आणि उन्हाळ्यात नदीचे पाणी प्रामुख्याने लहान तळ्यांत व ओढ्यांत अलगद स्वरूपात आढळते.या नदीचा परिसर दंडकारण्याच्या नैसर्गिक उंचसखल भूप्रदेशाशी संबंधित असून, स्थानिक शेती, जनावरांच्या पाण्याची गरज व भूजल पुनर्भरणासाठी या मौसमी प्रवाहाचे महत्त्व आहे. नदीचा प्रवाह छोट्या मोठ्या नाल्यांमध्ये विभागला जाऊन पुढे स्थानिक जलप्रवाहांमध्ये मिसळतो.संपूर्णतः, काकरा नदी ही छत्तीसगडमधील लहान पण पर्यावरणीय दृष्ट्या महत्त्वाची मौसमी नदी आहे.

कुंवारी नदी Virgin River (मध्यप्रदेश) कुंवारी नदी ही मध्यप्रदेश राज्यातील एक महत्त्वाची चंबळ नदीची उपनदी आहे.

या नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने ग्वाल्हेर–मुरैना विभागात आढळतो. कुंवारी नदीचा उगम मध्यप्रदेशातील स्थानिक विंध्यन पर्वतरांगेत झालेला मानला जातो.नदीचा प्रवाह साधारणपणे ईशान्य दिशेने होत राजस्थान सीमेच्या परिसरातून पुढे जातो आणि पुढे चंबळ नदीत मिळतो. कुंवारी नदीचा प्रवाह क्षेत्र मुख्यतः काळया कापसाच्या व चुनखडीप्रधान पठारी व उप-पठारी प्रदेशात असल्याने पर्जन्यावर नदीचा प्रवाह अवलंबून असतो.या नदीच्या जलसमृद्धीवर स्थानिक कृषी, सिंचन, पिण्याचे पाणी व भूजल पातळी यांसाठी महत्त्वपूर्ण अवलंबित्व आहे. काही भागात नदी खोऱ्यात लहान बंधारे व सिंचन योजना पाहायला मिळतात.एकूणच, कुंवारी नदी ही मध्यप्रदेशातील चंबळ नदी प्रणालीनुसार महत्त्वाची उपनदी असून तिच्या जलसंपत्तीचा उपयोग स्थानिक शेती व ग्रामीण जीवनाला आधार देण्यासाठी होतो.

कुट्रा नदी Kutra River (ओडिशा)

कुट्रा नदी ही ओडिशा राज्यातील संबलपूर जिल्हा व आसपासच्या भागात प्रवाहित होणारी एक स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने मौसमी (Seasonal Stream) स्वरूपाची मानली जाते.कुट्रा नदीचा प्रवाह दंडकारण्याच्या पूर्वेकडील भागाशी संबंधित छोट्या टेकड्यांच्या उतारांवरून सुरू होतो आणि स्थानिक भूभागातून वाहत पुढे महानदी नदी प्रणालीशी संलग्न लहान उपप्रवाहांपैकी एक म्हणून ओळखली जाते.या नदीच्या जलसंपत्तीचा उपयोग मुख्यतः स्थानिक सिंचन, ग्रामीण पिण्याचे पाणी व तलाव–बंधारे भरावासाठी

केला जातो. पावसाळ्यात नदीच्या प्रवाहात वेगाने वाढ होते, तर उन्हाळ्यात अनेक ठिकाणी नदी कोरडी पडते.कुट्रा नदीचा प्रवाह क्षेत्र जंगलप्रधान व ग्रामीण असल्याने नदी परिसरात माती अपरदन, पाणथळ क्षेत्रे व मच्छीमारी ही वैशिष्ट्ये पाहायला मिळतात.

कृष्णवती / कांकरे नदी Krishnavati / Kankare River (राजस्थानातील लहान मौसमी प्रवाह)

कृष्णवती किंवा कांकरे नदी ही राजस्थान राज्यातील एक स्थानिक मौसमी लहान प्रवाह आहे. मुख्यत्वेकरून ही नदी अरावली पर्वतश्रेणीच्या आसपासच्या प्रदेशात पावसाळ्यात वाहते व उर्वरित काळात बहुतेक भागात कोरडी राहते.स्थान : राजस्थानातील शेखावाटी प्रदेश..प्रवाह स्वरूप : मौसमी, लहान नदी.उगम : अरावली पर्वत परिसरातील उंचसखल भूभाग.वाहतूक क्षेत्र : झुंझुनू, सीकर आदी जिल्ह्यांतील भागांतून स्थानिक प्रवाह.जल उपयोग : पावसाळ्यातील सिंचन, रेनवॉटर हार्वेस्टिंग, तलाव/जोहरी भरण्यास मदत.गाळ वाहून नेणे : पावसाळ्यातील अचानक वाढणाऱ्या प्रवाहामुळे गाळ साचण्याची प्रक्रिया वेगाने होते.

ही नदी प्रादेशिक स्तरावरच महत्त्वाची असली तरी, शेखावाटी प्रदेशातील पावसाळी जलसाठा निर्माण करण्यास व स्थानिक कृषी क्षेत्राला सहाय्य करण्यास उपयुक्त ठरते.

कुमारधार नदी (कर्नाटक, पश्चिम घाट)

कुमारधार नदी ही कर्नाटक राज्यातील एक पर्वतीय, स्वच्छ व जलसंपन्न नदी आहे. तिचा उगम पश्चिम घाटातील पुष्करिणी गिरिभाग / कुन्निक्काल गुंडी (कादूर – चिकमगळूर जिल्हा परिसर) येथे मानला जातो. ही नदी दाट जंगल, उंचसखल भूभाग आणि मुसळधार पावसाच्या क्षेत्रातून वाहत प्रवाह वाढवत हेमावती नदीत सामील होते. हेमावती ही पुढे कृष्णा नदी प्रणालीची एक महत्त्वाची उपनदी आहे.कुमारधार नदीच्या प्रवाहातील मुख्य वैशिष्ट्ये :राज्य : कर्नाटक.उगम : पश्चिम घाट, चिकमगळूर जिल्हा परिसर.प्रवाह दिशा : प्रामुख्याने दक्षिण–पूर्वेकडे.संगम : हेमावती नदी.प्रवाह भाग : जंगल, पठारी उतार व शेती क्षेत्रांना पाणीपुरवठा.उपयोग : पेयजल/सिंचन, स्थानिक मासेमारी, जैवविविधता संरक्षण

Map of Goa

ही नदी पश्चिम घाटाच्या परिसंस्थेला पोषक पाण्याचा महत्त्वाचा स्त्रोत असून आसपासच्या ग्रामीण भागाच्या जीवनमानात मोठे योगदान देते.

कुंभियारी नदी Kumbhiari River (ओडिशा)

कुंभियारी नदी ही ओडिशा राज्यातील एक स्थानिक व मध्यम प्रवाहाची नदी आहे. तिचा उगम ओडिशाच्या पश्चिम किंवा मध्य भागातील छोटानागपूर

पठाराच्या पूर्व उतारांवर आढळतो. नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने संबलपूर आणि झारसुगुडा परिसराशी संबंधित मानला जातो.ही नदी हिराकुड धरण प्रकल्प क्षेत्रातील महत्त्वाची उपनदी म्हणून ओळखली जाते. पुढे जाऊन ती महानदीच्या जलप्रणालीत सामील होते. नदीच्या किनाऱ्यांवर स्थानिक कृषी अर्थव्यवस्था आणि जलसंपदा व्यवस्थापन यासाठी तिच्या प्रवाहाचे मोठे योगदान आहे.

कुंभियारी नदी क्षेत्रात साधारणपणे खरीप हंगामातील पावसाळ्यात प्रवाह तीव्र असतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह लहान किंवा स्थानिक नाल्यासारखा होत जातो. नदीच्या खोऱ्यात स्थानिक सिंचन प्रकल्प, मत्स्य व्यवसाय आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी जलसाठे तयार करण्यात आलेले आहेत.

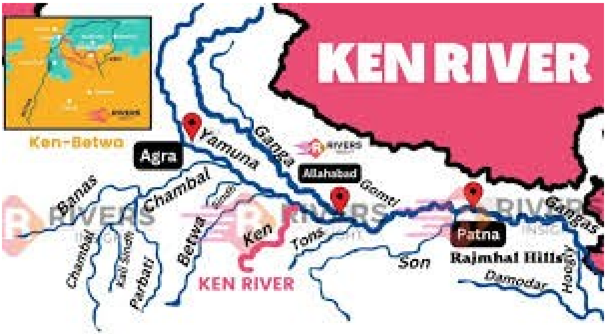
केलू नदी Kelu River (छत्तीसगड)

केलू नदी ही छत्तीसगड राज्यातील एक स्थानिक व महत्त्वाची उपनदी आहे. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने राज्याच्या दक्षिण–पूर्व भागात आढळतो. ही नदी बस्तर विभागातील पर्वतीय व वनाच्छादित प्रदेशातून वाहते. छोटानागपूर पठाराच्या दक्षिण उतारांमधून निर्माण झालेल्या अनेक छोट्या प्रवाहांच्या मिळण्यानंतर केलू नदीचा मुख्य प्रवाह तयार होतो.नदीचा मार्ग मुख्यतः कोंडागाव, नारायणपूर आणि काही अंशात बस्तर जिल्ह्यांमधून जातो. नदीकाठचा प्रदेश आदिवासी वस्ती प्रधान असून शेती, पिण्याचे पाणी व लघु सिंचन आवश्यकतांसाठी केलू नदीवर लोकांचा मोठा अवलंब असतो.या नदीचा काही भाग पावसाळ्यात मोठ्या पुरप्रवाहासह असतो, तर उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह लक्षणीयरीत्या कमी होतो — म्हणजेच ही नदी अंशतः मौसमी

स्वरूपाची आहे.केलू नदी पुढे जाऊन शिवनाथ किंवा इंद्रावती नदी प्रणालीशी स्थानिक उपप्रवाहांद्वारे संबंध प्रस्थापित करते, असे भौगोलिक अभ्यासांतून दिसून येते. तिच्या खोऱ्यात माती सुपीक असून धान शेती

केन नदी Ken River (बुंदेलखंड – यमुनेची उपनदी)

केन नदी ही यमुना नदीची एक महत्त्वाची उपनदी असून ती बुंदेलखंड

प्रदेशातून वाहते. या नदीला 'बुंदेलखंडची जीवनदायिनी' असेही म्हटले जाते.उगम (Source): केन नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील कटनी जिल्ह्यामध्ये विंध्याचल पर्वतरांगेतील कैमूर टेकड्यांमध्ये होतो.प्रवाह क्षेत्र (Drainage Area): ही नदी प्रामुख्याने मध्य प्रदेश आणि उत्तर प्रदेश या दोन राज्यांमधून वाहते.मध्य प्रदेशात ती दमोह, पन्ना, छतरपूर या जिल्ह्यांतून जाते.उत्तर प्रदेशातील बांदा जिल्ह्यात ती यमुना नदीला मिळते.संगम (Confluence): उत्तर प्रदेशातील बांदा जिल्ह्यातील चिल्ला (Chilla) नावाच्या ठिकाणी ती यमुना नदीला मिळते.लांबी (Length): या नदीची एकूण लांबी सुमारे 427 किलोमीटर आहे.विशेषता (Special Feature):केन नदी तिच्या पात्रात आढळणाऱ्या 'शजर' नावाच्या रंगीत दगडांसाठी प्रसिद्ध आहे. या दगडांवर झाडी, प्राणी, पक्षी आणि जलधारा यांसारखे नैसर्गिक रंगीत 'चित्र'

दिसतात. ही नदी अतिशय स्वच्छ नद्यांपैकी एक मानली जाते.केन नदीवर पांडवा (Pandava) आणि कोराई (Korai) नावाचे दोन जलप्रताप (धबधबे) आहेत.

खंडू नदी (Khandu River)

स्थानिक नदी खंडू नदीचा उगम महाराष्ट्रातील डोंगराळ भागात — सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील पायथ्याजवळ, स्थानिक टेकड्यांमधून होतो. तिचा उगम पर्जन्याधारित असून वर्षाव ऋतूत प्रवाह तीव्र होतो.खंडू नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्वेकडे किंवा आग्नेय दिशेकडे जातो. ती गिरणा किंवा गोदावरी नदी प्रणालीशी मिळते.हा प्रवाह स्थानिक भूआकृतीनुसार बदलतो; त्यामुळे ती कोरड्या हंगामात बहुधा नाल्याच्या स्वरूपात राहते, परंतु पावसाळ्यात प्रवाह वाढतो.या नदीच्या छोट्या उपनद्या स्थानिक ओढे आणि नाले आहेत. प्रमुख उपनद्यांची नावे प्रादेशिक पातळीवर बदलतात (ग्रामस्तरावर लहान प्रवाह जोडलेले असतात).खंडू नदीचा प्रवाह जळगाव, औरंगाबाद किंवा नाशिक जिल्ह्याच्या सीमेवरील भागातून जातो, जेथे ती गिरणा नदीच्या उपनदींच्या जाळ्यात मिसळते.स्थानिक पातळीवर सिंचनासाठी वापर.पिण्याच्या पाण्यासाठी काही गावे नदीच्या प्रवाहावर अवलंबून आहेत.पावसाळ्यातील पाणी साठवून लघु सिंचन प्रकल्प तयार करण्यात आले आहेत.खंडू नदीचा परिसर अंशतः कोरडा ते उपआर्द्र प्रकारात मोडतो. नदीकाठावर काळी व लाल दोन्ही प्रकारची माती आढळते. नदीकाठची शेती कापूस, ज्वारी आणि डाळी यांसाठी ओळखली जाते.स्थानिक लहान नदी, पण गिरणा नदी प्रणालीतील महत्त्वाचा

घटक.पावसाळ्यातील प्रवाहामुळे स्थानिक भूजल पुनर्भरणास मदत.भूजलस्तर वाढविण्यासाठी नदीकाठावर लघु बांधकामे (चेक डॅम) करण्यात आलेली आहेत.खंडू नदी अखेरीस गिरणा नदीत, आणि गिरणा नदी पुढे गोदावरी नदीत मिळते.त्यामुळे ती अप्रत्यक्षरीत्या गोदावरी नदी प्रणालीचा भाग आहे.

खांडवी नदी (Khandvi River)

स्थानिक लहान नदी खांडवी नदीचा उगम महाराष्ट्रातील डोंगराळ भागात, सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील उतारांवर होतो. ही पर्जन्याधारित (rainfed) नदी आहे. पावसाळ्यात तिचा प्रवाह वाढतो आणि हिवाळा–उन्हाळयात प्रवाह लहान किंवा आटतो.खांडवी नदीचा प्रवाह सामान्यतः पूर्वेकडे किंवा ईशान्य दिशेकडे झुकतो. ती मराठवाड्याच्या पश्चिम भागातून वाहत जाऊन गोदावरी नदीच्या उपनदीला मिळते.या नदीचा प्रवाह ३०–५० किलोमीटरच्या आसपास आहे आणि तो प्रामुख्याने स्थानिक शेती क्षेत्रांना पाणीपुरवठा करतो.खांडवी नदीच्या काही लहान उपनद्या आणि ओढे पावसाळ्यात सक्रिय होतात. त्यांना स्थानिक गावांच्या नावांनी ओळखले जाते, उदा. "खांडवी ओढा", "दुधाळा नाला" इत्यादी.ही नदी औरंगाबाद, जळगाव किंवा नाशिक जिल्ह्यांच्या काही भागांमधून वाहते.स्थानिक पातळीवर ती मराठवाड्यातील गोदावरी खोऱ्याची उपनदी मानली जाते. शेती क्षेत्रात प्रमुख वापर; पावसाळ्यातील पाणी साठवले जाते.पिण्याच्या पाण्यासाठी काही गावांमध्ये वापर. नदीकाठावर लहान बंधारे, चेक डॅम, आणि जलसंधारण कामे करण्यात आलेली आहेत.खांडवी नदीचा परिसर काळी माती व मध्यम उताराचा सपाट प्रदेश असलेला आहे.मुख्य पिके

— कापूस, ज्वारी, तूर, सोयाबीन.नदी परिसरात झाडझुडपे आणि स्थानिक वनस्पती (बाभूळ, नीम, करवंद) आढळतात.मराठवाड्यातील गोदावरी नदीच्या उपनदींपैकी एक लहान प्रवाह.स्थानिक सिंचनासाठी महत्त्वाची नदी.पर्जन्याधारित जलस्रोत, जो भूजल पुनर्भरणास मदत करतो.नदीच्या किनारी लहान खेडी व शेतीप्रधान वस्ती आढळते.खांडवी नदीचा प्रवाह शेवटी गोदावरी नदीच्या उपनदीत (बहुधा गिरणा प्रणालीत) मिळतो. त्यामुळे ती गोदावरी नदी प्रणालीचा एक घटक आहे.

खापरी नदी (Khapri River)

खापरी नदीचा उगम विदर्भातील डोंगराळ व टेकाडयुक्त भागात, विशेषतः यवतमाळ जिल्ह्यातील खापरी गावाजवळील पावसाळी ओढ्यांमधून होतो.ही नदी पूर्णपणे पर्जन्याधारित (rain-fed) असून पावसाळ्यात प्रवाही आणि उन्हाळ्यात बहुतांश वेळा कोरडी राहते.खापरी नदीचा प्रवाह पूर्व किंवा आग्नेय दिशेला आहे.ती यवतमाळ व वर्धा जिल्ह्यांच्या सीमाभागातून वाहते आणि शेवटी पैनगंगा नदीला मिळते.पैनगंगा नदी पुढे गोदावरी नदीत मिळते, त्यामुळे खापरी नदी गोदावरी नदी प्रणालीचा भाग ठरते.खापरी नदी ही लघु नदी असून तिची एकूण लांबी अंदाजे २५–४० किलोमीटर आहे.ती स्थानिक खेडी, शेतजमिनी व जलस्रोतांना जोडते.खापरी नदीला काही लहान ओढे व नाले मिळतात, ज्यांना स्थानिक पातळीवर वेगवेगळी नावे आहेत. हे प्रवाह पावसाळ्यात सक्रिय होतात. संबंधित जिल्हे यवतमाळ जिल्हा वर्धा जिल्हा सिंचनासाठी: स्थानिक शेतीसाठी पाणी साठवले जाते.पिण्याचे पाणी: काही

खेड्यांचा जलस्रोत.चेक डॅम आणि लघु बंधारे: नदीकाठावर जलसंधारण प्रकल्प राबवले गेले आहेत.भूजल पुनर्भरण: नदी पावसाळ्यात भूजलस्तर वाढविण्यात मदत करते.प्रदेश काळी व लाल मातीचा मिश्रण असलेला आहे.शेतीमध्ये मुख्यतः कापूस, सोयाबीन, ज्वारी आणि डाळी घेतल्या जातात.नदी परिसरात बाभूळ, नीम, आणि कडुलिंब यांसारखी स्थानिक झाडे आढळतात.भूभाग सपाट ते थोडासा उतार असलेला आहे.गोदावरी नदी प्रणालीतील लघु प्रवाह.स्थानिक सिंचनासाठी उपयुक्त.पर्जन्याधारित स्वरूपामुळे हंगामी प्रवाह.ग्रामीण भागातील जलसंधारण आणि पाणी व्यवस्थापनात महत्त्वाचा स्रोत.खापरी नदीचा शेवटचा प्रवाह पैनगंगा नदीत मिळतो.

पैनगंगा पुढे गोदावरी नदीला मिळते, त्यामुळे खापरी नदी गोदावरी प्रणालीतील तृतीयक उपनदी आहे.

खारदुंग नदी (Khardung River)

लडाख (जम्मू-काश्मीर) पर्वतीय हिमनदीजन्य नदी (Mountain Glacial Stream)

खारदुंग नदीचा उगम खारदुंग ला (Khardung La Pass) जवळील हिमनद्यांमधून (glaciers) होतो. खारदुंग ला हा जगातील सर्वात उंच मोटरेबल

दर्यांपैकी एक आहे, जो लेहच्या उत्तरेस सुमारे ४० कि.मी. अंतरावर आहे.ही नदी हिमनद्या वितळल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या पाण्यामुळे वर्षभर प्रवाही असते, पण हिवाळ्यात प्रवाह अतिशय कमी होतो.खारदुंग नदीचा प्रवाह उत्तर–पूर्व दिशेला जातो आणि शेवटी ती श्योक नदीत (Shyok River) मिळते.श्योक नदी पुढे सिंधू (Indus) नदीला मिळते.खारदुंग नदी ही लघु पर्वतीय नदी असून तिचा प्रवाह अंदाजे २०–३० किलोमीटर पर्यंत आहे.ती ल्योह-कार्दुंग परिसरातून वाहते आणि अरुंद दऱ्या, दगडी प्रवाह मार्ग, आणि बर्फाळ उतार यांमधून जाते.हिमालयाच्या पूर्व काराकोरम रांगेत वसलेली.नदीकाठावर हिमनदीजन्य निक्षेप, मोरैन, आणि शिलाखंडांचे थर आढळतात.परिसर अत्यंत थंड, कोरडा आणि विरळ वनस्पती असलेला आहे.उंची ४५०० ते ५३०० मीटर दरम्यान.स्थानिक हिमजल (snowmelt water) पुरवठा.लडाखमधील काही गावांतील जलस्रोत म्हणून वापर.पर्यावरणीय अभ्यासासाठी महत्त्वाचे ठिकाण, कारण नदी हिमनदीच्या वितळणाऱ्या जलावर अवलंबून आहे.पर्यटनदृष्ट्या प्रसिद्ध खारदुंग ला मार्गावर असल्यामुळे नदी व परिसर लोकप्रिय आहे.खारदुंग नदी श्योक नदीत मिळते, आणि श्योक पुढे सिंधू नदीत मिळते. त्यामुळे खारदुंग नदी अप्रत्यक्षपणे सिंधू नदी प्रणालीचा भाग आहे.

खारसुआ नदी (Kharsua River)

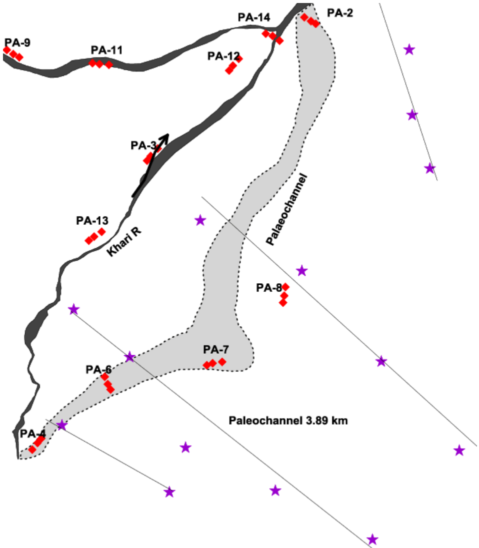
खारसुआ नदी (Kharsua River) ही भारतातील ओडिशा राज्यातील एक महत्त्वाची नदी असून ती ब्रह्माणी नदीची उपनदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने राज्याच्या उत्तरेकडील कोळाहल व औद्योगिक पट्ट्यातून वाहते आणि त्या प्रदेशातील जलस्रोत, सिंचन, तसेच औद्योगिक वापरासाठी अत्यंत महत्त्वाची

आहे.खारसुआ नदीचा उगम सिंघभूम जिल्ह्याच्या डोंगराळ प्रदेशात (सध्याचा पश्चिम सिंहभूम, झारखंड) होतो.या भागात ब्रह्माणी नदी प्रणालीतील अनेक

उपनद्या निर्माण होतात, त्यांपैकी खारसुआ ही एक प्रमुख नदी आहे.नदीचा प्रवाह दक्षिण–पूर्व दिशेने होतो.ती सुंदरगड, केन्दुझार (केओनझार) आणि जाजपूर जिल्ह्यांमधून वाहते.नदी मार्गात राउरकेला, दुर्गापूर, आणि चांदीखोल परिसरातील औद्योगिक व नागरी भागांना पाणीपुरवठा करते.पुढे ही नदी ब्रह्माणी नदीला मिळते.खारसुआ नदीचा संगम ब्रह्माणी नदीशी जाजपूर जिल्ह्यातील धामरा–ब्रह्माणी खोऱ्यात, विशेषतः जाजपूरजवळील ठिकाणी होतो.ही नदी त्यानंतर ब्रह्माणी–बैतरनी डेल्टा (उपसागर क्षेत्र) मध्ये मिसळते व शेवटी बंगालच्या उपसागरात विलीन होते.नदीची एकूण लांबी अंदाजे 130–150 किलोमीटर आहे.तिचे पाणलोट क्षेत्र ब्रह्माणी नदी प्रणालीचा भाग आहे.हा प्रदेश डोंगराळ ते सपाट पठारी स्वरूपाचा असल्याने पावसाळ्यात नदीचे पाणी वेगाने वाढते. ओडिशाच्या जाजपूर व केन्दुझार जिल्ह्यातील शेतीसाठी महत्त्वपूर्ण.राउरकेला स्टील प्लांट व इतर औद्योगिक क्षेत्रांसाठी वापर.स्थानिक जलस्रोत व मासेमारीसाठी उपयुक्त.औद्योगिक क्षेत्रातून येणाऱ्या सांडपाण्यामुळे

नदीच्या पाण्याच्या गुणवत्तेवर परिणाम होत आहे.काही भागांमध्ये नदीच्या प्रवाहात गाळ साचल्यामुळे पूरस्थितीचा धोका वाढतो.राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडून नदी स्वच्छतेसाठी प्रयत्न सुरू आहेत.नदीत गोड्या पाण्यातील मासे, कोळंबी आणि पाणवनस्पतींच्या विविध प्रजाती आढळतात.काठावर पान, आंबा, वड, बाभुळ, आणि बांबू यांसारखी झाडे विपुल प्रमाणात आढळतात.

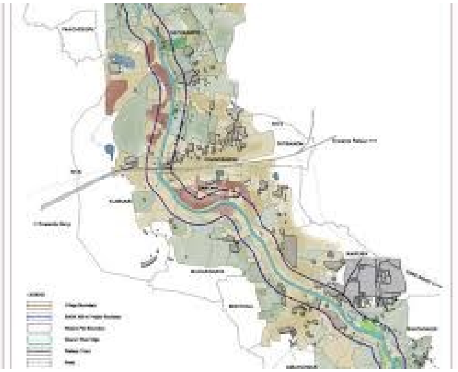
खारी नदी (Khari River)

ही भारतातील राजस्थान राज्यातील एक महत्त्वाची अंतर्गत (अंत:वाहिनी) नदी आहे. या नदीचे प्रवाहक्षेत्र प्रामुख्याने अजमेर, नागौर, आणि जयपूर जिल्ह्यांत आहे. खारी नदी ही लूणी नदीच्या जलप्रणालीचा भाग असून, पश्चिम राजस्थानातील कोरड्या प्रदेशात शेती आणि पाण्याचा एक महत्त्वाचा स्रोत म्हणून ओळखली जाते.खारी नदीचा उगम अजमेर जिल्ह्यातील पुष्कर पर्वतरांगांजवळील अरावली पर्वतश्रेणीतील भागात होतो.

या भागात मिळणाऱ्या मॉन्सून पावसामुळे नदीला पाण्याचा मुख्य पुरवठा होतो.नदीचा प्रवाह दक्षिण–पश्चिम दिशेने आहे.ती अजमेर, किशनगढ, नागौर, आणि पाली जिल्ह्यांमधून वाहते.प्रवाह मार्गात ही नदी खारी मैदान आणि मांडल व किशनगढ तालुके ओलांडते.शेवटी ती लूणी नदीत मिसळते, जी पुढे रण

ऑफ कच्छ (गुजरात) परिसरात जाऊन संपते.खारी नदीचा संगम लूणी नदीशी पाली जिल्ह्याजवळील बिलारा परिसरात होतो.या संगमानंतर नदी पश्चिमेकडे वाहत मरुभूमीत विलीन होते.नदीची लांबी सुमारे 110 ते 130 किलोमीटर आहे.ही नदी लूणी नदी खोऱ्याची उपनदी असून, पश्चिम राजस्थानातील अर्ध-कोरड्या प्रदेशात वाहते.नदी पावसाळयात वाहते आणि उन्हाळयात बहुतांश वेळा कोरडी पडते.नदीकाठच्या शेतजमिनींना पावसाळ्यातील पाण्याने लाभ मिळतो.पिण्याच्या पाण्याचा स्थानिक स्रोत (विशेषतः खेडेगावांमध्ये).खारी मैदानातील मीठ उत्पादनात तिचे पाणी वापरले जाते.स्थानिक जलाशय आणि बंधारे तयार करून जलसंधारणासाठी उपयोग केला जातो.नदी परिसरात अरावली पर्वतरांगेतील वनस्पती व गवताळ प्रदेश आढळतो.कमी पर्जन्यमानामुळे नदीचा प्रवाह हंगामी आहे.अलीकडील काळात पाण्याची पातळी घटल्याने नदी पुनरुज्जीवन प्रकल्पांचे प्रयत्न सुरू आहेत.पावसाळयात नदीत लहान गोड्या पाण्यातील मासे आढळतात.नदीकाठच्या भागात खजूर, बाभुळ, काटेरी झुडपे अशी वनस्पती आढळते, जी कोरड्या हवामानाशी जुळवून घेतलेली असते.

खारून नदी Kharun River

खारून नदी ही छत्तीसगड राज्यातील एक महत्त्वाची नदी असून ती शिवनाथ नदीची उपनदी आहे. ही नदी प्राचीन काळापासून रायपूर प्रदेशातील जलपुरवठा, शेती व

नागरी विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.खारून नदीचा उगम रायपूर जिल्ह्यातील देवभोग टेकडीच्या परिसरात, विशेषतः भाठागाव–छेचरा या भागाजवळ होतो.सातपुडा पर्वतरांगांपासून पूर्वेकडे उतरणाऱ्या प्रदेशातील नैसर्गिक जलस्रोतांमुळे या नदीचा उगम वर्षभर पाण्याने भरलेला असतो.खारून नदीचा प्रवाह उत्तर–पूर्व दिशेने होतो.ती रायपूर शहराजवळून वाहते आणि शहराच्या जलव्यवस्थेचा मुख्य भाग आहे.पुढे ही नदी अभनपूर, तिल्दा, आणि धमधा या भागातून वाहत जाते.शेवटी ती शिवनाथ नदीला मिळते, जी पुढे महानदी प्रणालीचा भाग आहे.खारून नदीचा संगम शिवनाथ नदीशी भिलाईच्या जवळील सोमनी गावाजवळ होतो.या संगमानंतर शिवनाथ नदी महानदीत मिळते, म्हणून खारून नदी महानदी खोऱ्याचा भाग आहे.नदीची एकूण लांबी साधारणतः 80 ते 90 किलोमीटर आहे.तिचा प्रवाह रायपूर जिल्हा आणि दुर्ग जिल्ह्याच्या काही भागातून जातो.नदीचे जलवाहन क्षेत्र प्रामुख्याने मध्यम पठारी आणि मातीदार प्रदेशात पसरलेले आहे.रायपूर शहराला पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत.सिंचनासाठी मोठ्या प्रमाणात वापर — विशेषतः तांदूळ, गहू, आणि भाजीपाला पिकांसाठी.औद्योगिक उपयोग — रायपूर व आसपासच्या औद्योगिक क्षेत्रांना पाणीपुरवठा.अलीकडच्या काळात रायपूर परिसरातील घनकचरा, सांडपाणी आणि औद्योगिक प्रदूषणामुळे नदीचे पाणी प्रदूषित झाले आहे.राज्य शासनाने खारून नदी स्वच्छता अभियान हाती घेतले आहे, ज्याद्वारे नदीचे नैसर्गिक प्रवाह आणि पर्यावरणीय संतुलन पुनर्स्थापित करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत.नदीत लहान गोड्या पाण्यातील माशांच्या जाती आढळतात.नदीकाठच्या प्रदेशात खजूर, करंज, वड, पीपळ यांसारखी झाडे आढळतात.

खरखाई नदी (Kharkai River)

ही भारतातील झारखंड आणि ओडिशा राज्यांमधून वाहणारी एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी सुबर्णरेखा नदीची उपनदी असून पूर्व भारतातील औद्योगिक, सांस्कृतिक आणि कृषी दृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची नदी आहे.खरखाई नदीचा उगम सिंहभूम जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातील डोंगराळ प्रदेशात, म्हणजेच मायुरभंज (Mayurbhanj) आणि पश्चिम सिंहभूम (West Singhbhum) जिल्ह्यांच्या सीमेवरील लहान डोंगरातून होतो.हा भाग सारंडा जंगल क्षेत्र म्हणून ओळखला जातो आणि येथे मोठ्या प्रमाणावर पर्जन्य होत असल्याने नदीला वर्षभर पाणी मिळते.नदीचा प्रवाह सुरुवातीला उत्तर–पूर्व दिशेने आहे.ती चाकradharpur, अदित्यपूर आणि जमशेदपूर (झारखंड) या महत्त्वाच्या औद्योगिक शहरांमधून वाहते.पुढे ही नदी ओडिशा राज्यात प्रवेश करते आणि शेवटी सुबर्णरेखा नदीला मिळते.नदीचा एकूण प्रवाह प्रदेश डोंगराळ आणि औद्योगिक असा मिश्र आहे.खरखाई नदीचा संगम जमशेदपूरजवळील गाम्हरिया आणि सोनारी परिसरात सुबर्णरेखा नदीशी होतो.सुबर्णरेखा नदी नंतर पूर्व दिशेने वाहत बंगालच्या उपसागरात विलीन होते.नदीची लांबी अंदाजे 80 ते 90 किलोमीटर आहे.ती सुबर्णरेखा नदी खोऱ्याचा एक प्रमुख भाग आहे.नदीचे खोरे झारखंडातील पश्चिम सिंहभूम व पूर्व सिंहभूम जिल्ह्यांत पसरलेले आहे.जमशेदपूरमधील टाटा स्टील प्लांट आणि इतर उद्योगांसाठी पाणीपुरवठा.सिंचनासाठी — नदीकाठच्या प्रदेशात तांदूळ, डाळी, आणि भाजीपाला यांची शेती केली जाते.पिण्याच्या पाण्यासाठी स्थानिक गावांत वापर.वीज निर्मिती — काही लहान जलविद्युत प्रकल्प आहेत.औद्योगिक

प्रदूषण हे खरखाई नदीसमोरील मुख्य आव्हान आहे.जमशेदपूर परिसरातील कारखान्यांमधून येणाऱ्या सांडपाण्यामुळे नदीतील पाण्याची गुणवत्ता खालावली आहे.झारखंड प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने नदी स्वच्छतेसाठी काही योजना सुरू केल्या आहेत.नदीत गोड्या पाण्यातील माशांच्या अनेक जाती, कोळंबी आणि जलवनस्पती आढळतात.नदीकाठच्या भागात साग, साल, बेंब, करंज अशा वृक्षांची वाढ विपुल आहे.

खेरिया नदी (Kheriya River)

ही *मध्य भारतातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी* आहे. ती मध्य प्रदेश राज्यातील जलस्रोतांचा भाग आहे आणि मुख्यतः *नर्मदा किंवा तापी जलप्रणालीशी संबंधित उपनदी* म्हणून ओळखली जाते.खेरिया नदी *स्थानिक शेती आणि जलसिंचनासाठी* अत्यंत महत्त्वाची आहे.खेरिया नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील डोंगराळ भागात, सतपुडा पर्वतरांगेच्या उतारावर होतो.उगमस्थानी ही नदी लहान ओढ्यांपासून तयार होते.आसपासचा परिसर *घनदाट जंगल आणि पर्वतीय भूभाग* आहे.सुरुवातीला नदी दक्षिण-पश्चिम दिशेने वाहते.तिचा प्रवाह *होशंगाबाद, नर्मदापुरम आणि रायसेन जिल्ह्यांतून* जातो.अखेरीस ही नदी नर्मदा किंवा तापी नदीशी मिळते खेरिया नदीचा संगम मुख्य जलवाहिनीशी मध्य प्रदेशातील नर्मदा किंवा तापी नदीजवळ होतो.संगम परिसर *सिंचन आणि स्थानिक शेतीसाठी सुपीक ठिकाण* आहे.खेरिया नदी पावसाळी स्वरूपाची असून जून ते सप्टेंबर या कालावधीत तिचा प्रवाह तीव्र असतो.नदीच्या पाण्याचा उपयोग *स्थानिक सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि लहान जलस्रोत*

प्रकल्पांसाठी केला जातो.नदीकाठच्या जमिनीवर *धान्य, गहू, डाळी* यांसारखी शेती केली जाते.नदीचे खोरे *सतपुडा उतारावर व डोंगराळ भागात* आहे.परिसरात घनदाट जंगल, साग, बांबू व प्रजातींवर अवलंबून वन्यजीव आढळतात.नदी प्रवाहामुळे काही ठिकाणी *वाळू व गाळयुक्त नदीकिनारे* तयार झालेले आहेत.नदीकाठच्या परिसरातील ग्रामीण आणि आदिवासी समाजासाठी नदी जीवनदायिनी आहे.नदीसंबंधी काही लहान धार्मिक विधी आणि उत्सव येथे आयोजित केले जातात.खेरिया → नर्मदा/तापी → अरब सागरअशा प्रकारे खेरिया नदी *मध्य प्रदेशातील पाश्चिम्य व मध्य जलप्रणालीचा उपयुक्त भाग* आहे.

खरूनसागर (Kharoonsagar) नदी

खरूनसागर नदी ही छत्तीसगड राज्यातील मध्य भागात आढळणारी एक लहान पण महत्त्वाची उपनदी/प्रवाह आहे.तिच्या नावावरून तयार झालेला खरूनसागर जलाशय (Kharoonsagar Reservoir) हा प्रादेशिक पाणीसाठा म्हणून परिचित आहे.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने बेमेतरा (Bemetara) जिल्हा आणि जवळील ग्रामीण पट्ट्यात दिसून येतो.नदीचा उगम छत्तीसगडच्या हलक्या टेकड्यांच्या व जंगलमय प्रदेशातून होतो.उगमस्थळ प्रामुख्याने लहान गावांच्या रिसरातील नाले, ओहोळ व जलवाहिन्या यांच्या संगमातून तयार होणारा प्राथमिक प्रवाह आहे.नदीचा मुख्य प्रवाह दक्षिण–पूर्व दिशेकडे झुकत जातो.ती स्थानिक नद्या आणि नाल्यांना जोडत खरूनसागर जलाशयात येऊन मिळते.ही नदी महानदीच्या विस्तृत जलप्रणालीतील स्थानिक प्रवाहांपैकी एक मानली

जाते.जलसंपत्तीच्या दृष्टीने तिचा मुख्य उपयोग स्थानिक सिंचन व पेयजलपुरवठ्यासाठी आहे.खरूनसागर जलाशय हा नदीच्या पाण्यावर आधारित असून बेमेतरा परिसरातील धान, भात, गहू, भाज्या, या पिकांसाठी मोठ्या प्रमाणात सिंचन उपलब्ध करून देतो.ग्रामीण जलस्रोत उन्हाळ्यातही येथे किमान पाणी उपलब्ध टिकून राहते.काही गावांसाठी ही नदी मुख्य पिण्याच्या पाण्याचा नैसर्गिक स्रोत आहे.जलाशय – मत्स्यव्यवसाय जलाशयात मत्स्यपालनाचे महत्त्वपूर्ण केंद्र विकसित झाले आहे.स्थानिक पातळीवर आर्थिक उत्पन्नासाठी नदी–जलाशय अत्यंत उपयुक्त आहे.नदीचा तळ रेती-माती व गाळयुक्त आहे.पावसाळ्यात पूरसदृश प्रवाह, तर उन्हाळ्यात कमी जलप्रवाह अशी दोन्ही रूपे आढळतात.नदी–काठावर कुसर/खैर/बांबू/कडहल यांसारखी वृक्षसंपदा आढळते.पर्यावरणीय भूमिका नदी परिसरातील भूजल पुनर्भरणाचा प्रमुख स्रोत.स्थानिक जलज जैवविविधता, पक्षी, उभयचर यांना आधार.खेड्यांतील आवर्तने, तलाव, शेततळी भरून काढण्यात मदत.काही भागांत रेतीउत्खनन.काठ erosion (क्षरण).शेतीतील रासायनिक प्रवाह.जलाशयात गाळसंचयन यांमुळे पाणी साठवणक्षमता कमी होत आहे.

खरूनसागर नदी ही छत्तीसगड राज्यातील स्थानिक उपप्रवाह असून, तिच्यावर आधारित खरूनसागर जलाशय हा परिसरातील शेती, पेयजल, मत्स्यव्यवसाय आणि पर्यावरणासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण जलस्रोत आहे.

खारीबोल नदी Kharibol River

खारीबोल नदी राजस्थान राज्याच्या शेखावाटी प्रदेशात, विशेषतः झुंझुनू – चुरू परिसरात आढळते.ही नदी अरावलीच्या उतारांवर निर्माण होणाऱ्या लहान "बोल" (नाले) स्वरूपातील प्रवाहांपासून बनते.साधारणतः ऋतुप्रवाही (Seasonal) नदी.पावसाळ्यात पाण्याचा प्रवाह वाढून नदीच्या पात्रात पाणी वाहते; उन्हाळ्यात नदी पूर्णपणे आटते.अरावली पर्वतश्रेणीच्या वायव्य दिशेकडील लहान टेकड्यांच्या उतारांवरून तिचा उगम होतो.स्थानिक पर्जन्य हा मुख्य स्रोत.नदीची लांबी फार मोठी नाही; ही प्रामुख्याने ग्रामीण दऱ्यांतून व वाहिन्यांतून वहाते. प्रवाहाचा मार्ग गावांच्या आसपासच्या सुपीक वाळवंटी-जलोच्छदित जमिनीतून जातो.खारीबोल नदी पुढे जाऊन स्थानिक नाल्यांमध्ये मिसळते आणि काठेला/कांतली/काकणी यांसारख्या शेखावाटी प्रदेशातील इतर नद्यांशी (नाल्यांशी) जलसंपर्क साधते.शेवटी हा प्रवाह आंतरिक जलनिकासी क्षेत्रात मिळतो, समुद्रापर्यंत न पोहोचणारा *एंडोरिक* प्रकार.जलवैशिष्ट्ये पावसाळ्यात अचानक पूरप्रवाह येतात (Flash Floods).पाणी साठवणुकीसाठी काही भागात अनिकट, टाका, जोहड अशा पारंपरिक जलसंरचना उभारलेल्या दिसतात.उपनद्या स्वतंत्र मोठ्या उपनद्या नाहीत; मात्र अनेक स्थानिक लहान नाले मिळून खारीबोल नदीचे पात्र तयार करतात.सिंचनासाठी पावसाळ्यातील पाण्याचा मर्यादित वापर.पाणलोट क्षेत्रात शेती आणि चराईसाठी ओलावा उपलब्ध करून देणारा महत्त्वपूर्ण प्रवाह.भूमिगत जलपातळी पुनर्भरणास मदत.पर्यावरण व भूआकृती नदी परिसर अर्ध-वाळवंटी हवामान असलेला; माती प्रामुख्याने अल्फिसोल/अरेनिसोल

प्रकारची.पर्जन्य कमी असल्यामुळे नदीची जलसंपदा मर्यादित, पण भौगोलिकदृष्ट्या स्थानिक लोकजीवनाशी घट्ट निगडित

खुर्दा नदी / खुर्रा नाला Khurda River / Khurra Nala महाराष्ट्र/छत्तीसगड

खुर्दा नदी, स्थानिक स्तरावर खुर्रा नाला म्हणून ओळखली जाणारी ही नदी महाराष्ट्र व छत्तीसगड राज्यांच्या सीमाभागात वाहणारी एक लहान व मौसमी प्रवाहाची नदी आहे. तिचा उगम मुख्यतः छत्तीसगडच्या गडचिरोली जिल्हा व महाराष्ट्राच्या विदर्भ भागातील काही पर्वतीय व वनाच्छादित प्रदेशातून होतो. खोऱ्याच्या विस्तृत भागातून वाहणाऱ्या या नदीला अनेक लहान प्रवाह जोडलेले असतात, ज्यामुळे पर्जन्याच्या हंगामानुसार तिच्या प्रवाहाचे प्रमाण बदलते.ही नदी मुख्यत्वे स्थानिक शेतीसाठी, पिण्याच्या पाण्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि आसपासच्या गावांमध्ये विहिरी व जलाशयांचे जलस्तर राखण्यासाठी महत्त्वाची आहे. उन्हाळयाच्या काळात नदीचा प्रवाह खूपच कमी होतो, तर पावसाळयात ती आसपासच्या जमिनीस जलसंपत्ती पुरवते आणि काही ठिकाणी सतत वाहणारा नाला म्हणून महत्त्व प्राप्त करते. भूगोलिक दृष्टिकोनातून पाहता, ही नदी छत्तीसगड व महाराष्ट्रातील स्थानिक पर्यावरणासाठी, वनसंपत्तीच्या टिकावासाठी आणि आदिवासी व ग्रामीण जीवनासाठी एक आधारस्तंभ ठरते.तिचा प्रवाह बहुतेकदा जंगल, पठार व खडकाळ प्रदेशातून जात असल्याने नदीच्या खोऱ्याजवळील परिसरातील नैसर्गिक परिसंस्था समृद्ध राहते. स्थानिक पातळीवरील ही नदी मोठ्या नदीच्या

उपनदीच्या स्वरूपात काम करत नसली तरी, तिचा स्थानिक जलसंधारण, पर्यावरणीय समतोल आणि ग्रामीण जीवनातील योगदान महत्त्वाचा आहे.

खापरखेडा नदी Khaparkheda River महाराष्ट्र (विदर्भ)

खापरखेडा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ विभागात वाहणारी एक लहान ते मध्यम प्रवाहाची नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने सामान्यतः शेती व स्थानिक जलसंपत्तीपुरवठ्यासाठी महत्त्वाची आहे. तिचा प्रवाह पर्जन्याच्या हंगामावर अवलंबून असतो, त्यामुळे ती मौसमी स्वरूपाची नदी मानली जाते, तरी काही भागात वर्षभर कमी प्रमाणात पाणी उपलब्ध असते.खापरखेडा नदीचा प्रवाह मुख्यतः विदर्भातील पठारी भाग आणि लहान खडकाळ खोरे यांमधून जातो. या नदीच्या काठी अनेक गावांची वस्ती व शेतजमीन आढळते, त्यामुळे ती स्थानिक कृषी आणि पिण्याच्या पाण्याच्या गरजा भागविण्यासाठी महत्त्वाची आहे. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वाढतो आणि जमिनीला आवश्यक जलसंपत्ती पुरवतो, तर उन्हाळयात प्रवाह कमी झाल्यामुळे काही भागातील शेतीवर परिणाम होतो.नदीचे लहान खोर्यामुळे तिचा परिसर स्थानिक परिसंस्थेसाठी आणि वनसंपत्तीच्या टिकावासाठी महत्त्वाचा ठरतो. खापरखेडा नदी विदर्भातील लहान व मध्यम प्रवाहांच्या नदीजाळयात एक महत्त्वाचा घटक आहे, जो स्थानिक जीवनशैली, पर्यावरणीय संतुलन आणि जलसंधारणासाठी आधारस्तंभ ठरतो.

खांडोर नदी Khandor River महाराष्ट्र (हिंगोली परिसर)

खांडोर नदी ही महाराष्ट्रातील विदर्भ विभागातील हिंगोली जिल्हा परिसरातून वाहणारी लहान ते मध्यम प्रवाहाची नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने स्थानिक शेतीस सिंचन पुरवण्यासाठी, गावांना पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्यासाठी आणि आसपासच्या परिसरातील लहान जलाशय व विहिरींना जलसंपत्ती प्रदान करण्यासाठी महत्त्वाची आहे.नदीचा प्रवाह पर्जन्याच्या हंगामावर अवलंबून असतो, त्यामुळे ती मौसमी प्रवाहाची नदी मानली जाते. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह भरभराटीने वाढतो, ज्यामुळे आसपासच्या जमिनीत भरपूर नमी मिळते आणि कृषी उत्पादन वाढते. उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो, काही ठिकाणी आटतो, परंतु विहिरी व लहान जलस्रोतांसाठी थोडा पाणीसाठा कायम राहतो.भौगोलिक दृष्टिकोनातून, खांडोर नदी हिंगोली परिसरातील सामान्यतः पठारी व थोडे खडकाळ प्रदेश पार करते. नदीच्या काठाशी असलेली जमीन स्थानिक कृषकांसाठी उपयुक्त ठरते, तर नदी परिसरातील पर्यावरणीय समतोल राखण्यास आणि स्थानिक परिसंस्थेसाठीही महत्त्वाची आहे.

खैराबांध नदी Khairabandh River (ओडिशा)

खैराबांध नदी ही भारतातील ओडिशा राज्यातील एक स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने ओडिशाच्या जिल्ह्यांमधून वाहते आणि स्थानिक शेती, पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत व लहान जलसंपत्ती म्हणून महत्त्वाची आहे. तिचा प्रवाह लहान आणि मध्यम आकाराच्या धरणे, तालाव व नाल्यांमध्ये उतरतो, ज्यामुळे आसपासच्या भागातील पिकांची सिंचन व्यवस्था सुलभ होते.या

नदीचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा स्थानिक प्रवाह; ती मोठ्या कोणत्याही नदीच्या प्रणालीशी थेट जोडलेली नाही, परंतु ओडिशातील खाड्यांमध्ये आणि सागरी किनाऱ्याशी संपर्क साधते. खैराबांध नदीची हंगामी प्रवाहाची प्रकृती असल्याने पावसाळ्यात तिचे पाणी भरते आणि कोरड्या हंगामात प्रवाह कमी होतो. स्थानिक जीवसृष्टीसाठी आणि जलस्रोत व्यवस्थापनासाठी ही नदी महत्त्वाची आहे.

खारी नदी Khari River (गुजरात)

खारी नदी ही भारताच्या गुजरात राज्यातील एक अनोखी नदी आहे, जिला प्रामुख्याने कच्छ व सौराष्ट्र परिसरात आढळते. ही नदी सामान्य पाण्याची नाही तर खाऱ्या पाण्याचा प्रवाह करणारी नदी आहे, ज्यामुळे तिचे पाणी खारट (खारी) स्वरूपाचे असते. ही वैशिष्ट्यपूर्ण नद्यांपैकी एक आहे कारण ती थेट समुद्राशी जोडलेली नसली तरी खारेपणामुळे तिचा परिसरातील शेतीवर आणि स्थानिक परिसंस्थेवर विशेष परिणाम होतो.खारी नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पावसाळी हंगामात वाढतो आणि कोरड्या हंगामात कमी होतो. नदीची भूमीवरील वाहतूक ही सौराष्ट्र व कच्छच्या दगडी, वाळवी आणि पाणथळ प्रदेशांतून जाते, ज्यामुळे ती स्थानिक जमिनीच्या खारटपणासाठी महत्त्वाची ठरते. ही नदी आसपासच्या खारी जमिनीच्या निचरा व्यवस्थेसाठी, जलस्रोतांसाठी आणि पारंपरिक पाण्याच्या व्यवस्थेसाठी महत्त्वाची आहे.

खोलाई नदी Kholai River (मेघालय)

खोलाई नदी ही भारताच्या मेघालय राज्यातील एक महत्त्वाची पर्वतीय नदी आहे, जिला प्रामुख्याने बांगलादेश सीमाभागाजवळ आढळते. ही नदी मेघालयाच्या उंचावर असलेल्या डोंगराळ प्रदेशातून वाहते आणि त्यानंतर बांगलादेशमध्ये प्रवेश करते, जिथे ती स्थानिक नद्या व जलस्रोतांमध्ये सामील होते.

खोलाई नदीची वैशिष्ट्ये:उगम: ही नदी मेघालयातील पर्वतीय पठारावरून उगम पावते, जिथे पाऊस जास्त प्रमाणात पडतो.प्रवाह: नदीचा प्रवाह पर्वतीय रचना आणि ढगाळ हवामानामुळे तात्पुरता आणि पावसाळी हंगामात तीव्र असतो.महत्त्व: खोलाई नदी स्थानिक शेतीसाठी पाणी पुरवते, जंगलातील जैवविविधतेसाठी आवश्यक आहे, आणि बांगलादेशच्या सीमाभागातील जलस्रोत व्यवस्थापनात महत्त्वाची भूमिका बजावते.भौगोलिक वैशिष्ट्य: ही नदी पर्वतीय खड्डे, लहान धरणे व जलस्रोतांमधून वाहते, ज्यामुळे तिचा प्रवाह नैसर्गिक पद्धतीने नियमन होतो.

खारई नदी Kharai River (महाराष्ट्र – कोकण)

खारई नदी ही महाराष्ट्राच्या कोकण भागातील एक स्थानिक नदी आहे. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने सागराच्या जवळच्या पर्वतीय व पठारी प्रदेशातून होतो आणि ती कोकणातील लहान गावांमध्ये पाणीपुरवठा व शेतीसाठी महत्त्वाची आहे.

खारई नदीची वैशिष्ट्ये:उगमस्थान**:** कोकणातील सह्याद्री पर्वतरांगेतील डोंगराळ प्रदेशातून उगम पावते.प्रवाह**:** ही नदी लहान पण दाट जंगल व पाऊस यामुळे पावसाळी हंगामात तीव्र प्रवाही होते; कोरड्या हंगामात प्रवाह कमी होतो.महत्त्व**:** स्थानिक लोकांसाठी पिण्याचे पाणी, जलसिंचन आणि मासेमारीसाठी उपयोगी आहे. कोकणातील नैसर्गिक परिसंस्था आणि जैवविविधतेसाठी देखील ही नदी महत्त्वाची ठरते.भौगोलिक वैशिष्ट्य: नदीचे प्रवाह मार्ग वळणदार, डोंगराळ आणि जंगलाने झाकलेले असून, स्थानिक खाड्या आणि नाले यांना एकत्र करून ती समुद्राकडे वाहते.

खास नदी Khas River (खासी हिल्स, मेघालय)

खास नदी ही मेघालय राज्यातील खासी हिल्स परिसरातील एक स्थानिक प्रवाह करणारी नदी आहे. ही नदी मुख्यत्वे पर्वतीय प्रदेशातून वाहते आणि स्थानिक जलस्रोत, शेती, तसेच नैसर्गिक परिसंस्थेसाठी महत्त्वाची ठरते.वैशिष्ट्ये:उगमस्थान: खासी हिल्सच्या उंच पर्वतरांगेतील जंगल व पठारी भागातून.प्रवाह**:** पर्वतीय भूभागामुळे नदीचे प्रवाह मार्ग वळणदार असून पावसाळ्यात ती भरती होते; कोरड्या हंगामात प्रवाह तुलनेने कमी होतो.महत्त्व**:** स्थानिक लोकांसाठी पिण्याचे पाणी, जलसिंचन, आणि पारंपरिक शेतीसाठी महत्त्वाची. तसेच खासी हिल्सच्या परिसंस्थेसाठी जैवविविधतेचे योगदान देते.भौगोलिक वैशिष्ट्य: नदी अनेक लहान नाल्या आणि धरणांसह प्रवाह करून स्थानिक क्षेत्रातील नैसर्गिक जलस्रोत व्यवस्थेत सामील होते.

खेडा नदी Khas River (मध्यप्रदेश)

खेडा नदी ही मध्यप्रदेश राज्यातील एक स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने राज्याच्या पश्चिम आणि मध्य भागातील लहान उपनद्या व खड्ड्यांमधून वाहते. तिचा प्रवाह क्षेत्रातील शेती, पिण्याचे पाणी आणि लहान जलसिंचनासाठी महत्त्वाचा आहे.वैशिष्ट्ये:उगमस्थान: मध्यप्रदेशातील डोंगराळ व पठारी प्रदेशातून, जिथे पाऊस अधिक प्रमाणात पडतो.प्रवाह: नदीचा प्रवाह सामान्यतः लहान व मध्यम आकाराचा असून पावसाळी हंगामात ती भरती होते; कोरड्या हंगामात प्रवाह कमी होतो.महत्त्व: स्थानिक लोकांसाठी पाण्याचा स्रोत, कृषी सिंचन व पारंपरिक शेतीसाठी उपयुक्त. नदी आसपासच्या परिसरात जैवविविधता टिकविण्यातही मदत करते.भौगोलिक वैशिष्ट्य: नदी लहान खड्डे, नाले व काही ठिकाणी धरणांसह प्रवाह करून मोठ्या नदीस जोडली जाऊ शकते, तरी ती स्वतः स्वतंत्र स्थानिक नदी म्हणून महत्त्वाची आहे.

खुटा नदी Khuta River (झारखंड)

खुटा नदी ही झारखंड राज्यातील एक स्थानिक व मध्यम प्रवाहाची नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने पर्वतीय व पठारी भागातून वाहते, विशेषतः राज्याच्या पूर्व आणि मध्य झारखंड प्रदेशात.वैशिष्ट्ये:उगमस्थान: छोटानागपूर पठाराच्या डोंगराळ प्रदेशातून, जिथे पावसाळ्यात पुरेसा पाऊस पडतो.प्रवाह: नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पावसाळी हंगामात तीव्र असतो, तर कोरड्या हंगामात प्रवाह कमी होतो.महत्त्व: स्थानिक शेतीसाठी पाणी पुरवणे, पिण्याचे पाणी, जलसिंचन तसेच लहान जलविद्युत प्रकल्पांसाठी उपयुक्त.भौगोलिक वैशिष्ट्य: खुटा नदी

अनेक लहान नाले आणि उपनद्यांसह मिळून स्थानिक जलस्रोत व्यवस्थेत योगदान देते, आणि काही ठिकाणी ती मोठ्या नदीस (उदा. स्वातंत्र्य किंवा सोन प्रणालीच्या उपनद्यांशी) जाऊ शकते.

खुटी नदी Khuti River (ओडिशा)

खुटी नदी ही ओडिशा राज्यातील एक स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने राज्याच्या पूर्वेकडील जिल्ह्यांमधून वाहते आणि आसपासच्या गावांसाठी जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे.वैशिष्ट्ये:उगमस्थान: ओडिशाच्या पठारी व डोंगराळ प्रदेशातून उगम पावते.प्रवाह: नदीचा प्रवाह लहान व मध्यम आकाराचा असून पावसाळ्यात ती भरती होते; कोरड्या हंगामात प्रवाह तुलनेने कमी असतो.महत्त्व: स्थानिक शेतीसाठी सिंचन, पिण्याचे पाणी, तसेच तालाव व जलसाठा व्यवस्थेसाठी उपयुक्त.भौगोलिक वैशिष्ट्य: खुटी नदी आसपासच्या लहान नाल्यांसह मिळून स्थानिक जलस्रोत व्यवस्थेत योगदान देते आणि काही ठिकाणी ती मोठ्या नदीस किंवा खाडी व खोऱ्याशी जाऊ शकते.

खाकरा नदी Khakra River (ओडिशा – किनारी प्रवाह)

खाकरा नदी ही ओडिशा राज्यातील एक किनारी प्रवाह करणारी नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने राज्याच्या पूर्व किनारी भागातून वाहते आणि बंगालच्या उपसागराकडे सामील होते.वैशिष्ट्ये: उगमस्थान: ओडिशाच्या अंतर्गत पठारी किंवा डोंगराळ प्रदेशातून नदी उगम पावते आणि खाली समुद्राकडे वाहते.प्रवाह: नदीचा प्रवाह मध्यम आकाराचा असून ती पावसाळ्यात भरती

होते; समुद्राच्या जवळपास तिचा तटबंध प्रभावित होतो.महत्त्व**:** स्थानिक पाणीपुरवठा, सिंचन आणि किनारी भागातील पारंपरिक मच्छीमारीसाठी महत्त्वाची आहे. नदीचे किनारी प्रवाह ओडिशाच्या तलाव आणि खाड्यांशी जोडलेले असतात.भौगोलिक वैशिष्ट्य**:** खाकरा नदी अनेक लहान नाल्यांसह मिळून किनारी जलस्रोत व्यवस्थेत योगदान देते आणि समुद्राकडे वाहते.

खोखरा नदी Khokhra River –

झारखंड खोखरा नदी ही झारखंड राज्यातील एक स्थानिक उपनदी आहे. तिचा प्रवाह मुख्यतः राज्याच्या पश्चिम आणि मध्य भागातून होतो. ही नदी छोट्या पठाराच्या उतारावरून वाहते आणि आजूबाजूच्या गावांसाठी जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. खोखरा नदी विविध लहान नाल्यांना मिळून तयार होते आणि शेवटी मोठ्या नदीत मिसळते. हिला आसपासच्या जमिनीस सिंचनासाठी आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेसाठी उपयोग केला जातो.

खाडा नदी Khada River –

महाराष्ट्र खाडा नदी ही महाराष्ट्रातील एक स्थानिक नदी आहे. ही मुख्यतः राज्याच्या मध्य किंवा पश्चिम भागातून वाहते, विशेषतः शेतकऱ्यांसाठी आणि आसपासच्या गावांसाठी जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. खाडा नदी अनेक लहान नाल्यांना मिळून तयार होते आणि शेवटी ती मोठ्या नदीत किंवा तलावात मिळून जाते. तिच्या काठावर स्थानिक पिकांचे सिंचन केले जाते, तसेच काही भागात मत्स्यपालनासाठी देखील उपयोग केला जातो.

खांडानी नदी Khandani River – गुजरात

खांडानी नदी ही गुजरात राज्यातील एक लहान ते मध्यम प्रवाह असलेली नदी आहे. ही मुख्यतः पश्चिम गुजरातमधील नाडियांचा भाग व्यापते. नदीचा उगम साहजिकच त्या प्रदेशातील पठार किंवा मध्यम उंचीच्या टेकड्यांपासून होतो. प्रवाह मार्गानुसार ही नदी काही लहान गावातून वाहत असते आणि शेवटी अरबी समुद्रात मिळते.खांडानी नदीच्या जलप्रवाहामुळे नदीकाठच्या भागातील शेतीला पूरक सिंचन उपलब्ध होते, आणि काही स्थानिक जलसाठ्यांमध्ये जलसंग्रहासाठी नदी वापरली जाते. तिच्या काठावर काही गाव व जिल्हे स्थित आहेत जे नदीच्या पाण्यावर अवलंबून राहतात. ही नदी मुख्यत्वे स्थानिक उपयोगासाठी महत्त्वाची आहे, मोठ्या जलविद्युत प्रकल्प किंवा मोठ्या वाहतूक वाहतुकीसाठी नदी प्रसिद्ध नाही.

खारफुटी / खारवेली नाला Mangrove / Mangrove Canal – महाराष्ट्र (कोकण)

खारफुटी किंवा खारवेली नाला ही महाराष्ट्रातील कोकण प्रदेशातील एक लहान स्थानिक नाला आहे. ही नाला सहसा पश्चिम घाटातील पर्वतीय भागातून उगम पावते आणि दक्षिण-पश्चिम दिशेने वाहत काही लहान गावांमधून कोकणातील तटीय भागाकडे जाते. तिचा प्रवाह मुख्यतः पावसाळ्यात वाढतो आणि ही नाला मुख्यतः स्थानिक पिण्याचे पाणी, शेतीसाठी सिंचन, तसेच काही प्रमाणात जलसाठ्यासाठी उपयोगात येते.कोकणातील नद्यांप्रमाणेच खारफुटी नाल्याचे पात्र नैसर्गिक वनस्पतींनी आच्छादित आहे आणि त्याच्या काठावर

काही छोटे गाव व जमिनीची शेती आढळते. समुद्राकडे येत असताना ही नाला अनेकदा लहान लहान पुला व पाटांनी ओलांडली जाते. अंतिमतः ही नाला कोकणातील समुद्री किनाऱ्याच्या जवळ विलीन होते, जिथे तिचे पाणी अरबी समुद्रात मिसळते.

खारगोडा नदी – गुजरात

खारगोडा नदी ही गुजरात राज्यातील एक स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने उत्तर गुजरातच्या काही भागातून वाहते आणि त्या परिसरातील स्थानिक जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. खारगोडा नदीचा प्रवाह छोट्या व मध्यम गतीचा असून ती मुख्यत्वे पर्जन्यकालीन जलसंचयावर अवलंबून असते.उगमाच्या ठिकाणाची ठोस माहिती फारशी उपलब्ध नसली तरी, ही नदी आसपासच्या गावांना पिण्याचे पाणी, शेतीसाठी सिंचन आणि स्थानिक जलसंपत्ती प्रदान करते. खारगोडा नदी अनेक लहान नाल्यांना मिळून पुढे वाहते आणि अखेरीस ती समुद्रात अथवा मोठ्या नदीत विलीन होते. तिच्या आसपासच्या भागात कृषी व स्थानिक पातळीवरील जलस्रोत या दोन्हींसाठी महत्त्व आहे.

उगम: तिचे उद्गम स्थान "गढशिशा गावाजवळ" असल्याचे सांगितले जाते. लांबी: सुमारे ४० कि.मी. आहे. वाहिनीचे पाणी अखेर अरब सागरात ओलांडते.

गंगा नदी. Ganges River.

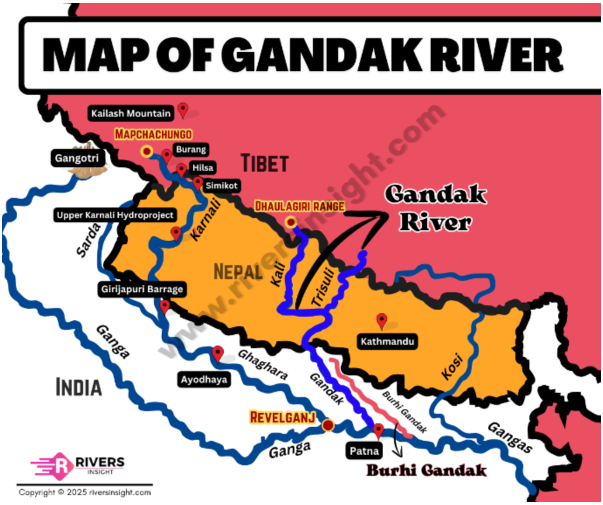

गंगा ही भारतातील सर्वात मोठी, सर्वात लांब आणि सर्वात पवित्र मानली जाणारी नदी आहे. तिला गंगा माता असेही म्हणतात आणि हिंदू धर्मात तिचे विशेष धार्मिक महत्त्व आहे.हीचा उगम उत्तराखंड राज्यातील हिमालय पर्वतातील गंगोत्री हिमनदी (Gangotri Glacier). (उंची सुमारे 3, 892 ते 4, 267 मी.) हीची लांबी सुमारे 2, 510 ते 2, 525 कि.मी.ही बंगालचा उपसागर (बांगलादेश आणि पश्चिम बंगालमधील सुंदरबन त्रिभुज प्रदेशात).हीचेप्रवाहाचे क्षेत्र (पाणलोट क्षेत्र) सुमारे 8, 38, 200 ते 10, 50, 000 चौ. कि.मी. (भारताच्या क्षेत्राचा सुमारे चौथा हिस्सा) भारतातील प्रवाह असलेली राज्ये उत्तराखंड, उत्तर प्रदेश, बिहार, झारखंड (अल्पभाग), आणि पश्चिम बंगाल व बांगलादेश या नदीचा प्रवास अनेक टप्प्यांमध्ये विभागलेला आहे अनेक टप्प्यांमध्ये विभागलेला आहे. गंगोत्रीजवळ या नदीला सुरुवातीला भागीरथी म्हणतात. जोशीमठ येथे विष्णू गंगा आणि धौलीगंगा एकत्र येऊन तिला

अलकनंदा म्हणतात. देवप्रयाग (उत्तराखंड) येथे भागीरथी आणि अलकनंदा एकत्र येतात आणि त्यानंतर या संयुक्त प्रवाहाला गंगा हे नाव मिळते.यानंतर गंगा सुमारे 70 कि.मी. दक्षिणेकडे वाहत जाते.व हरिद्वार येथे गंगा नदी पर्वतातून बाहेर पडून मैदानी प्रदेशात प्रवेश करते.हीच्या प्रमुख उपनद्या उजव्या बाजूच्या उपनद्या: यमुना (अलाहाबाद/प्रयागराज येथे मिळते), शोण नदी (Son River), चंबळ, बेतवा, केन (या यमुना नदीच्या उपनद्या आहेत).डाव्या बाजूच्या उपनद्या: घागरा (Ghaghra), गोमती, महाकाली, कर्नाली, कोसी, गंडक, सरयू.उत्तर प्रदेशातील अलाहाबाद (आताचे प्रयागराज) येथे गंगा नदीला भारताची दुसरी मोठी नदी यमुना उजवीकडून येऊन मिळते. या ठिकाणी पौराणिक सरस्वती नदीचाही संगम होतो असे मानले जाते, म्हणून याला त्रिवेणी संगम असे म्हणतात.पश्चिम बंगालमध्ये प्रवेश केल्यानंतर ही नदी बांगलादेशात जाते. बांगलादेशात तिला पद्मा या नावाने ओळखले जाते.पुढे ती ब्रह्मपुत्रा नदीला (जी बांगलादेशात जमुना म्हणून ओळखली जाते) मिळते आणि या संयुक्त प्रवाहाला शेवटी मेघना म्हणून ओळखले जाते.गंगा, ब्रह्मपुत्रा आणि मेघना या नद्या अनेक प्रवाहांनी वाहत जाऊन बंगालच्या उपसागराला मिळतात. या ठिकाणी सुंदरबन नावाचा जगातील सर्वात मोठा त्रिभुज प्रदेश (Delta) तयार झाला आहे. गंगा नदीचे खोरे हे खूप मोठे आहे आणि ते उत्तर भारतातील विशाल मैदानी प्रदेशात पसरलेले आहे.

गंडक (Ganda River) (गंगेची उपनदी)

गंडक नदी, ज्याला नारायणी (Narayani) आणि सप्तगंडकी (Saptagandaki) या नावांनीही ओळखले जाते, ही गंगा नदीची एक महत्त्वाची उपनदी आहे.

या नदीचा उगम नेपाळ आणि तिबेट सीमेवर, मध्य हिमालयातील धौलागिरी पर्वताच्या उत्तरेकडील उंच शिखरांवर सुमारे 7, 620 मीटर उंचीवर होतो.मूळात ही नदी काली गंडक (Kali Gandak) आणि त्रिशूली (Trishuli) या दोन प्रमुख नद्यांच्या संगमाने तयार होते.उगमस्थानानंतर ही नदी नेपाळमध्ये खोल दऱ्यांमधून आणि हिमालयीन पर्वतरांगांमधून दक्षिणेकडे वाहते.नेपाळमध्ये, त्रिशूली नदीच्या संगमानंतर, ती नारायणी या नावाने ओळखली जाते.नेपाळमध्ये ती चितवन राष्ट्रीय उद्यानातून (Chitwan National Park) वाहते.भारतीय सीमेत प्रवेश केल्यानंतर तिला गंडक किंवा बडी गंडक (मोठी गंडक) म्हणतात.भारतात ती उत्तर प्रदेश आणि बिहार राज्यांतून वाहते. ती काही ठिकाणी उत्तर प्रदेश आणि बिहार राज्यांमध्ये सीमा देखील बनवते.बिहारमध्ये वाल्मीकि राष्ट्रीय उद्यान आणि व्याघ्र प्रकल्प या नदीच्या काठावर आहे.शेवटी, ती पाटणा शहराजवळ

सोनपूर आणि हाजीपूर दरम्यान गंगा नदीला मिळते.या नदीची एकूण लांबी सुमारे 630किलोमीटर (काही स्रोतानुसार 814 किमी किंवा 1310 किमी) आहे. (भारतात सुमारे 445 किमी).तिचे एकूण जलवाहन क्षेत्र सुमारे 46, 300 चौरस किलोमीटर आहे.या नदीला पुराणकाळात 'सदानीरा' असेही म्हटले जात असे.हिदू धर्मात ही एक पवित्र नदी मानली जाते. याच नदीच्या पात्रात शालिग्राम (Shaligram) नावाचे विशेष दगड (जे भगवान विष्णूचे प्रतीक मानले जातात) आढळतात.

गदग नदी Gadag River

प्रवाहक्षेत्र: प्रामुख्याने विदर्भ प्रदेशातील नदीनिर्मिती क्षेत्रात गदग नदीचा उगम महाराष्ट्राच्या विदर्भ भागातील डोंगराळ प्रदेशात होतो. साधारणतः ही नदी बुलढाणा किंवा अकोला जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील टेकड्यांमध्ये उगम पावते (स्थानिक स्तरावर उगमाचे नेमके ठिकाण गावनिहाय बदलते).गदग नदी प्रामुख्याने अकोला, बुलढाणा आणि काही प्रमाणात वासरनी–बालापूर परिसरातून वाहते. नदीचा प्रवाह पूर्वेकडे आहे आणि ती शेवटी पूरणा नदीमध्ये (Purna River) मिळते.पूरणा ही पुढे ताप्ती (Tapti) नदीची प्रमुख उपनदी असल्याने, गदग नदीही अप्रत्यक्षरीत्या ताप्ती नदी प्रणालीचा भाग आहे.गदग नदी लहान आकाराची असल्याने तिच्या स्वतंत्र उपनद्या फारशा नाहीत, परंतु स्थानिक ओढे आणि नाले तिच्यात मिळतात.

ही नदी कृषी सिंचनासाठी आणि काही गावांमध्ये पिण्याच्या पाण्यासाठी उपयोगी आहे. पावसाळ्यात प्रवाह तीव्र असतो, तर उन्हाळ्यात पाणी कमी

होते.नदीचे पात्र अरुंद पण खोल आहे.किनाऱ्यांवर काळी माती (Regur Soil) व काही ठिकाणी गाळयुक्त माती आढळते.परिसरात कापूस, सोयाबीन, तूर इ. पिके घेतली जातात.गदग नदीवर लहान बंधारे (minor dams) आणि पाणीसाठे उभारण्यात आले आहेत, जे सिंचन आणि जलसंधारण यासाठी उपयुक्त ठरतात.जलसंधारण चळवळीत या नदीखोऱ्याचा उल्लेख स्थानिक योजनांमध्ये होतो.

गदाना नदी (Gadana River)

पश्चिम उत्तर प्रदेशातील सहारनपूर आणि मुजफ्फरनगर जिल्ह्यांचा प्रदेश गदाना नदीचा उगम शिवालिक पर्वतरांगांच्या पायथ्याशी, सहारनपूर जिल्ह्यातील डोंगराळ भागातून होतो.
ही नदी मैदानात उतरून दक्षिण-पूर्व दिशेने वाहते. पुढे ती हिंदन नदीमध्ये (Hindon River) मिळते.हिंदन ही नदी पुढे यमुना नदीची उपनदी आहे.गदाना नदी ही लहान पण कायमस्वरूपी प्रवाही नदी आहे.स्थानिक भागात कृषी सिंचनासाठी आणि गावांच्या पिण्याच्या पाण्यासाठी तिचा उपयोग होतो.काही भागात गदाना जलाशय (Gadana Reservoir) किंवा गदाना बंधारा या नावाने जलसंधारण रचना आहेत.नदीचा प्रवाह मैदानातून असल्याने पात्र सपाट आणि रुंद आहे. किनारी भागात गाळयुक्त सुपीक माती आहे.या नदीकाठावर ऊस, गहू, आणि धान्य पिके घेतली जातात.

गंगावली नदी (Gangavali River)

ही भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावरील कर्नाटक राज्यातील एक सुंदर आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी उत्तर कन्नड (Uttara Kannada) जिल्ह्यातून वाहते आणि शेवटी अरबी समुद्रात मिळते. गंगावली नदीला काही ठिकाणी गंगाबळी नदी (Gangaballi) किंवा गंगावती नदी असेही म्हणतात.गंगावली नदीचा उगम गोकार्णच्या दक्षिणेकडील डोंगराळ प्रदेशात म्हणजेच सिरसी तालुक्यातील पश्चिम घाट पर्वतरांगेत होतो.ही पर्वतरांग पावसाळ्यात मोठ्या प्रमाणात पर्जन्य घेते, ज्यामुळे नदीला भरपूर पाणी मिळते.नदीचा प्रवाह पूर्व–पश्चिम दिशेने आहे.ती सिरसी, येल्लापूर व अंकोला तालुक्यांमधून वाहते.प्रवाहादरम्यान नदी डोंगर, दऱ्या आणि जंगलांमधून वळणावळणाने जाते.शेवटी ही नदी अंकोला (Ankola) जवळ अरबी समुद्रात विलीन होते.गंगावली नदीचा समुद्रसंगम गंगावली (Gangavali) खाडी येथे होतो, जी अंकोला आणि गोकार्ण यांच्या दरम्यान आहे.ही खाडी कर्नाटक किनाऱ्यावरील एक प्रसिद्ध पर्यटनस्थळ आहे.नदीची एकूण लांबी सुमारे 60 ते 70 किलोमीटर आहे.ही नदी पूर्णतः कर्नाटक राज्यातील पश्चिम घाट–सागरी खोऱ्यातील आहे.तिचा जलप्रवाहक्षेत्र अरबी समुद्राकडे झुकलेला आहे नदीकाठच्या भागात भात, सुपारी, केळी, नारळ आणि भाजीपाला शेती केली जाते.पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत — स्थानिक गावांसाठी.नदीमुखाजवळ स्थानिक मासेमारी व्यवसाय चालतो. गंगावली खाडी परिसर निसर्गरम्य दृश्यांसाठी प्रसिद्ध आहे.नदी परिसरात घनदाट उष्णकटिबंधीय जंगलं, नारळाची

झाडं आणि जैवविविधता आढळते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह अत्यंत वेगवान आणि रुंद असतो.नदीमुख परिसरात खारफुटी वनस्पती (Mangroves) विपुल प्रमाणात आढळतात.नदी व खाडी भागात कोळंबी, मासे, शिंपले आणि समुद्री पक्षी यांचा अधिवास आहे.नदीकाठच्या भागात आंबा, फणस, नारळ, वड, बाभळी, बांबू अशी झाडे मोठ्या प्रमाणात आहेत

गागर नदी (Ghaggar River / Gagar River)

गागर नदी (Ghaggar River, कधी कधी "गागर-हकरा नदी" म्हणून ओळखली जाते) ही उत्तर भारतातील एक हंगामी (seasonal) नदी आहे.ती पंजाब, हरियाणा, राजस्थान आणि पाकिस्तानातील भागांतून वाहते.इतिहासात ही नदी प्राचीन सरस्वती नदीशी संबंधित मानली जाते.गागर नदीचा उगम हिमाचल प्रदेशातील शिवालिक पर्वतरांगांमध्ये, विशेषतः सिरमौर जिल्ह्यातील मोरनी टेकड्यांच्या जवळ (Shivalik Hills near Kalka) होतो.नदीचा प्रवाह उत्तरपूर्व ते दक्षिणपश्चिम आहे.ती पुढील राज्यांतून वाहते :हिमाचल प्रदेश → हरियाणा → पंजाब → राजस्थान → पाकिस्तान (कोरड्या हकरा नदीच्या मार्गाने).राजस्थानात येताच ही नदी वाळवंटात (थार) कोरडी पडते आणि हकरा नदीचा पुरातन मार्ग घेते.सध्याच्या काळात गागर नदी कोणत्याही मोठ्या नदीत मिळत नाही.ती राजस्थानात हनुमानगढ आणि गंगानगर परिसरात वाळवंटात लुप्त होते.प्राचीन काळात ती रन्न ऑफ कच्छ (गुजरात) पर्यंत वाहत असे, अशी पुरातत्त्वीय साक्ष आहे.अनेक पुरातत्त्वज्ञांच्या मते सिंधू संस्कृतीतील हडप्पा–मोहनजोदडोची अनेक वसाहती या गागर–हकरा नदीच्या काठावर वसलेल्या

होत्या.काही शास्त्रज्ञांचा तर्क आहे की हीच नदी प्राचीन सरस्वती नदी असावी.म्हणूनच हिला "गागर–हकरा–सरस्वती प्रणाली" असेही म्हटले जाते.पावसाळयात नदीला पाणी येते; उन्हाळयात ती कोरडी असते.पावसाळी पाण्याचा वापर स्थानिक सिंचन, भूजल पुनर्भरण, व शेतीसाठी केला जातो.नदीकाठावर आढळणारी जमीन अलuvial fertile plains आहे.परिसरात धान, गहू, मोहरी, ऊस इ. पिके घेतली जातात.नदीपात्रात अनेक पुरातन स्थळे — कालीबंगन, सिरसा, राखीगढी यांसारखी — सापडली आहेत.

गिरि नदी (Giri River)

ही उत्तराखंड राज्यातील एक महत्त्वाची उपनदी आहे, जी हिमालयाच्या पायथ्याशी वाहते. ही नदी यमुना नदीची उपनदी आहे आणि राज्यातील जलस्रोत व पर्यावरणीय संतुलनासाठी महत्त्वाची मानली जाते.गिरि नदीचा उगम उत्तराखंडच्या पौड़ी गढ़वाल भागातील हिमालयातील डोंगराळ प्रदेशातून होतो.उगमस्थान जवळील प्रदेश हिमनदींच्या डोंगराळ खोऱ्यांनी वेढलेला असून वर्षभर थंड पाणी वाहते.नदीचा प्रवाह दक्षिण-दक्षिणपूर्व दिशेने आहे.गिरि नदी ऋषिकेशच्या आसपासच्या क्षेत्रातून वाहते आणि यमुना नदीत मिसळते.तिचा प्रवाह मुख्यतः पर्वतीय प्रदेशातून असल्यामुळे ती प्रवाहात वेगवान आणि थोडी खोल आहे.गिरि नदी यमुना नदीत ऋषिकेशजवळ मिसळते.येथे नदीचा संगम धार्मिक आणि पर्यटनदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे.नदीची लांबी अंदाजे 40–50 किलोमीटर आहे.ही यमुना नदी खोऱ्याची उपनदी आहे.नदीचा प्रवाह हिमालयाच्या डोंगराळ प्रदेशातून सुरुवात करून पर्वतीय

सपाट प्रदेशात मिसळतो.सिंचनासाठी — नदीकाठच्या शेतीसाठी पाणी उपलब्ध.पिण्याचे पाणी — स्थानिक गावांसाठी.— ऋषिकेश परिसरातील जलक्रीडा (rafting) व धार्मिक कार्यक्रम.पर्वतीय भागातील घनदाट जंगलांमुळे नदी पर्यावरणीय संतुलन राखते.पाण्याची गुणवत्ता उच्च असून, पर्यावरणीय दृष्ट्या सुरक्षित आहे.काही भागात मानवनिर्मित वसाहतींमुळे छोट्या प्रमाणात प्रदूषणाचे धोके आहेत.नदीत हिमालयीय गोड्या पाण्याचे मासे आढळतात.नदीकाठच्या परिसरात साल, चौल, टमाल व बाभळी यांसारखी झाडे आहेत.

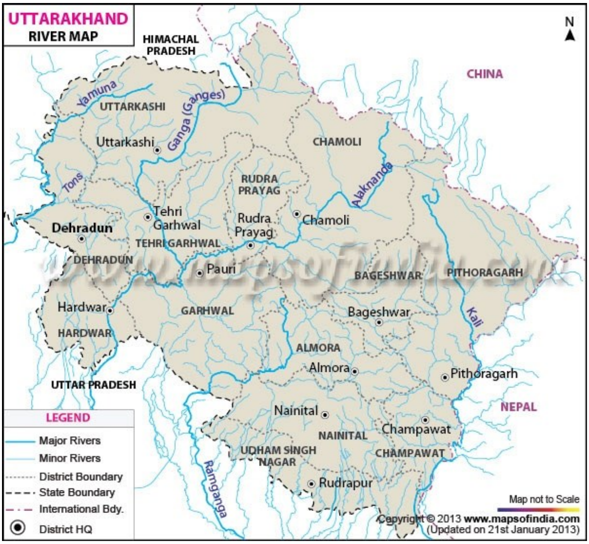
गोट्टी नदी (Gotti River) – महाराष्ट्रातील नदी

मुख्य प्रवाह क्षेत्र मराठवाडा प्रदेश (हिंगोली आणि परभणी जिल्ह्यांदरम्यान)गोदावरी नदी प्रणाली गोट्टी नदीचा उगम हिंगोली जिल्ह्यातील दक्षिण भागातील लहान डोंगररांगेतून होतो.

ती प्रामुख्याने पूर्व–दक्षिण दिशेने वाहत परभणी जिल्ह्यात प्रवेश करते.शेवटी ही नदी पूर्णा नदीमध्ये (Purna River) मिळते.पूर्णा नदी पुढे गोदावरी नदीची उपनदी असल्याने गोट्टी नदीही गोदावरी खोऱ्याचा एक भाग आहे.गोट्टी नदी स्थानिक पातळीवर सिंचनासाठी वापरली जाते.काही गावांमध्ये पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत म्हणून उपयोग केला जातो.नदीवर काही लघु बंधारे व जलसंधारण प्रकल्प कार्यरत आहेत.नदीचे पात्र अरुंद व वळणदार आहे.किनारी भागात काळी माती (Regur Soil) असल्यामुळे परिसर

शेतीप्रधान आहे.नदीच्या काठावर ज्वारी, सोयाबीन, तूर, कापूस अशी पिके घेतली जातात.

गमते नदी (Gamte River) – उत्तराखंड

गमते नदी ही उत्तराखंड *राज्यातील डोंगराळ प्रदेशातील* एक लहान पण स्थानिक दृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी *हिमालयाच्या पायथ्यावरील भागात* उत्पन्न होऊन *गंगा नदी प्रणालीशी* जोडली जाते.हिमालयाच्या दक्षिण उतारावर असलेल्या लहान झऱ्यांतून (spring-fed origin) पुढे वाहत *गंगा नदीच्या एखाद्या उपनदीत*, साधारणतः *अलकनंदा किंवा मंदाकिनी प्रणालीत* मिळते.नदी *अत्यंत लहान व पर्वतीय* स्वरूपाची आहे.तिचा प्रवाह *खोऱ्यांमधून आणि दऱ्यांमधून* जातो, त्यामुळे तिच्या किनाऱ्यांवर *गाळ आणि दगडी प्रवाहपथ* आढळतो.*पावसाळ्यात प्रवाह तीव्र* असतो, तर हिवाळ्यात पाणी कमी असते.नदीचे पाणी *स्थानिक गावांतील सिंचन व पिण्याच्या पाण्यासाठी* वापरले जाते.नदीच्या खोऱ्यात *लहान शेतीचे पट्टे, वनक्षेत्र* आणि *फळबागा (apple orchards)* आहेत.ही नदी *स्थानिक*

जैवविविधतेचा भाग आहे आणि तिच्या पाणलोट क्षेत्रात अनेक *लहान झरे आणि ओढे* मिळतात.नदीचा प्रवाह *हिमालयीन पर्यावरणीय प्रणालीचा* भाग आहे.पाणलोट क्षेत्रात *मातीधूप नियंत्रण* आणि *पर्जन्यजल संचयन* यासाठी ही नदी उपयुक्त आहे.स्थानिक लोकांच्या दृष्टीने ती *पवित्र आणि जीवनावश्यक जलप्रवाह* मानली जाते.गमते नदी ही *उत्तराखंडच्या डोंगराळ भागातील एक लहान पर्वतीय नदी* असून ती *गंगा नदी प्रणालीशी संबंधित* आहे. तिचा प्रवाह लहान असला तरी ती स्थानिक जलस्रोत, शेती आणि पर्यावरणासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

गेउर नदी (Geur River)

ही रिहंद नदीची उपनदी असून ती सोन नदी प्रणालीचा भाग आहे. ही नदी उत्तर प्रदेशातील सोनभद्र जिल्ह्यात वाहते आणि छत्तीसगड सीमेजवळील कैमूर–विंध्य पर्वतरांगांमधून उगम पावते.उगम कैमूर पर्वतरांगेतून (Kaimur Range), दक्षिण सोनभद्र परिसरात, पर्जन्यधारित (Rain-fed) स्वरूपाची नदी.नदीचा प्रवाह दक्षिण ते उत्तर आहे.ती वनप्रदेश, कोळसा क्षेत्र व पठारी प्रदेशातून वाहते.प्रवासादरम्यान लहान ओढे व नाले मिळून ती पुढे रिहंद नदीला मिळते.गेउर नदी शेवटी रिहंद नदीला मिळते.रिहंद नदी पुढे सोन नदीत, आणि ती नंतर गंगा नदीत मिळते. 👉 नदीसाखळी:गेउर ⟶ रिहंद ⟶ सोन ⟶ गंगा

ही रिहंद जलाशय क्षेत्रातील (Rihand Reservoir Basin) एक महत्त्वाची उपनदी आहे.तिच्या पाण्याचा वापर गोविंद बल्लभ पंत सागर धरणात (Govind Ballabh Pant Sagar) होतो.या प्रदेशात जलसंपदा, सिंचन आणि उर्जा निर्मिती या दृष्टीने या नदीचे योगदान आहे.नदीकाठचा भाग वनाच्छादित व खनिजसमृद्ध आहे.साल, शीशम, महुआ, बेंब, तेंदू अशी झाडे नदीकाठी आढळतात.या परिसरात वन्यजीव, लहान जलाशय आणि धबधबे देखील आहेत.

गोह नदी (Goh River) – मध्य प्रदेश

गोह नदी ही *मध्य प्रदेश राज्यातील बुंदेलखंड प्रदेशातील* एक लहान नदी आहे. तिचा प्रवाह *दमोह आणि सागर जिल्ह्यांमधून* जातो आणि ती कैन नदीची उपनदी आहे. कैन नदी पुढे *केन नदीत* मिळते, जी शेवटी *यमुना नदीची उपनदी* आहे. त्यामुळे गोह नदी *गंगा नदीच्या जलप्रणालीचा* एक दूरस्थ घटक आहे.*दमोह जिल्ह्यातील* पठारी भागातील छोट्या टेकड्यांतून नदी पुढे जाऊन *कैन नदीत विलीन* होते.गंगा नदी ⟶ यमुना नदी ⟶ केन नदी ⟶ कैन नदी ⟶ गोह नदी गोह नदीचा प्रवाह *लहान व हंगामी* स्वरूपाचा आहे.पावसाळ्यात नदीत भरपूर पाणी असते; उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो.नदीच्या परिसरात *लाल व काळसर गाळयुक्त माती* आढळते.नदीचे पाणी *स्थानिक सिंचनासाठी* आणि *पिण्याच्या पाण्याच्या साठ्यासाठी* वापरले जाते.गोह नदीच्या काठावर *धान, गहू, चना* व *मसूर* यांसारखी पिके घेतली जातात.काही लहान *बंधारे व तलाव* या नदीवर उभारले गेले आहेत.नदी *विंध्य पर्वतरांगेच्या दक्षिण टोकाशी* वाहते,

त्यामुळे तिच्या खोऱ्यात *मृदगाळ भूआकार* आणि *लहान दऱ्या* निर्माण झालेल्या आहेत.नदी परिसरातील *वनक्षेत्र व कृषी क्षेत्र* दोन्ही पर्यावरणीय दृष्ट्या समृद्ध आहेत.गोह नदी ही *मध्य प्रदेशातील दमोह–सागर परिसरातील कैन नदीची उपनदी* आहे. तिचा प्रवाह लहान असला तरी ती *बुंदेलखंड प्रदेशातील जलसिंचन व पर्यावरणीय संतुलनासाठी* उपयुक्त आहे. ती अखेरीस *गंगा नदी प्रणालीशी* जोडली जाते, त्यामुळे या प्रदेशाच्या जलप्रवाहातील ती एक महत्त्वाची स्थानिक कडी आहे.

गोई नदी (Goi River) – महाराष्ट्र

गोई नदी ही *महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील एक लहान नदी* आहे. ती मुख्यत्वे अमरावती जिल्हा आणि आसपासच्या भागातून वाहते. ही नदी *तापी नदी प्रणालीशी संबंधित उपनदींपैकी* एक मानली जाते.उगमस्थान: सतपुडा पर्वतरांगेच्या दक्षिण उतारावर गोई नदी पुढे वाहून *पूरनदीमार्गे तापी नदीत* मिळते.नदीचा प्रवाह दक्षिणेकडून उत्तर-पश्चिमेकडे असून ती *सपाट मैदानातून* वाहते.नदीचा प्रवाह लहान असून *मुसळधार पावसातच सक्रिय* असतो.उन्हाळयात तिचे पात्र कोरडे पडते किंवा केवळ ओढ्यासारखा प्रवाह राहतो.नदीकाठचा भाग *कृषीप्रधान* आहे आणि येथील माती काळी व गाळयुक्त आहे.गोई नदीचे पाणी *स्थानिक सिंचनासाठी* वापरले जाते. नदीकाठावर *धान, कापूस, सोयाबीन व गहू* यांसारखी पिके घेतली जातात.काही भागात *लहान बंधारे* (check dams) व *जलसंधारण प्रकल्प* उभारले गेले आहेत.नदीच्या पाणलोट क्षेत्रात *सतपुडा पर्वतरांगांचे* पायथ्याचे जंगल व पठारी प्रदेश

आहेत.स्थानिक जैवविविधतेसाठी ही नदी महत्त्वाची भूमिका बजावते.गोई नदी ही *महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशातील एक लहान पण उपयुक्त नदी* असून ती *तापी नदी प्रणालीचा भाग* आहे. शेतीसाठी आणि स्थानिक जलस्रोत म्हणून तिचे महत्त्व आहे, जरी तिचा प्रवाह हंगामी स्वरूपाचा असला तरीही ती अमरावती परिसरातील जलपरिस्थितीवर प्रभाव टाकते.

गोदावरी नदी Godavari River

गोदावरी नदी, जी दक्षिण गंगा म्हणून ओळखली जाते, ही भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वात मोठी नदी आहे. नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वर जवळ, सह्याद्री पर्वतातील ब्रह्मगिरी डोंगरावर (समुद्रसपाटीपासून अंदाजे १, ०६७ मीटर उंचीवर). उगम पावते.हीची लांबी अंदाजे १, ४५० ते १, ४६५ किलोमीटर आहे. महाराष्ट्र, तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांतून आग्नेय दिशेला वाहते.हिच्या खोऱ्याचा विस्तार ३, १२, ८१२ चौरस किलोमीटर (गंगा नदीनंतरचे भारतातील दुसरे सर्वात मोठे नदीचे खोरे). आंध्र प्रदेशातील राजमहेंद्री जवळ बंगालच्या उपसागराला मिळते. समुद्राला मिळण्यापूर्वी हिचे गौतमी गोदावरी आणि वसिष्ठा गोदावरी अशा दोन मुख्य उपवाहिन्यांमध्ये विभाजन होते, ज्या मोठा त्रिभुज प्रदेश (Delta) तयार

करतात. ही नदी अत्यंत पवित्र मानली जाते आणि प्रत्येक १२ वर्षांनी कुंभमेळा भरतो. महाराष्ट्रातून ही सुमारे ६५० किलोमीटर वाहते. नाशिक, अहमदनगर, औरंगाबाद, बीड, जालना, परभणी, नांदेड, गडचिरोली या जिल्ह्यांतून तिचा प्रवाह जातो. पैठणजवळचे जायकवाडी धरण (नाथसागर जलाशय).

गोमती नदी Gomti River (गंगेची उपनदी)

गोमती नदी ही उत्तर प्रदेश राज्यातील एक महत्त्वाची नदी असून ती गंगा नदीची उपनदी आहे.गोमती नदीचा उगम उत्तर प्रदेशातील पीलीभीत जिल्ह्यातील माधोटांडा जवळील गोमत ताल किंवा फुलहार सरोवर (Fulhaar Jheel) येथून होतो. ही नदी हिमालयातील बर्फावर वितळणाऱ्या पाण्याऐवजी पावसाच्या पाण्यावर आणि भूगर्भातील पाण्यावर अवलंबून असते, हे तिचे वैशिष्ट्य आहे.तिची एकूण लांबी सुमारे ८०० ते ९६० किमी आहे आणि तिचे जलवाहन क्षेत्र सुमारे १८, ७५० चौरस किमी आहे.ही नदी अत्यंत मंद गतीने वळणे घेत वाहत जाते. उगमानंतर ५६ किमी पुढे जोकनाई नदी मिळाल्यावरच तिला वर्षभर पाणी मिळू लागते.गोमती नदी पूर्णपणे उत्तर प्रदेशातून वाहते. ती लखनौ, बाराबंकी, सुलतानपूर, जौनपूर, फैजाबाद, मुहमदी, सीतापूर अशा अनेक शहरांमधून वाहते.ही नदी गाझीपूर जिल्ह्यातील सैदपूरजवळ गंगा नदीला

मिळते.हिंदू धर्मात गोमती नदीला पवित्र मानले जाते आणि भागवत पुराणानुसार ती पाच दिव्य नद्यांपैकी एक आहे. काही धार्मिक मान्यतांनुसार, ती वसिष्ठ ऋषींची कन्या आहे.सध्या ही नदी मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषित झाली आहे.

गोमती नदीच्या प्रमुख उपनद्या:

साई नदी (Sai River): ही गोमतीची एक प्रमुख उपनदी आहे, जी गोमतीला समांतर सुमारे ५६० किमी वाहते आणि जौनपूरच्या खाली तिला मिळते.चौका (Chowka), काठिना (Kathina), सरयू (Saryu) (टीप: ही अयोध्या येथून वाहणाऱ्या मुख्य शरयू नदीपेक्षा वेगळी उपनदी असू शकते, कारण मोठ्या शरयू नदीचा उल्लेख गंगेची उपनदी म्हणूनही केला जातो. गोमतीच्या संदर्भात, 'सरयू' किंवा 'सरयन' नावाची एक लहान उपनदी सितापूर जिल्ह्यात तिला मिळते).जोकनाई (Joknai): उगमानंतर ५६ किमीवर मिळाल्यावर गोमतीला बारमाही प्रवाह मिळतो.गैहायी (Gaihaaee): उगमापासून सुमारे २० किमीवर गोमतीला मिळते.सुखेता (Sukheta), चोहा (Choha), आंध्र चोहा (Andhra Choha)याव्यतिरिक्त, सोमनी (Somani) ही देखील उपनदी म्हणून ओळखली जाते. गोमती नदीला मिळणाऱ्या एकूण २६ उपनद्यांपैकी २२ उपनद्या जवळपास कोरड्या पडल्याचे तज्ञांचे अहवाल आहेत.

गोपालगंज नदी (Gopalganj River)

गोपालगंज नदी हा स्वतंत्र मोठा प्रवाह नसून ती *बिहार राज्यातील गोपालगंज जिल्ह्यातून वाहणाऱ्या काही उपनद्यांच्या समूहाला* स्थानिक

पातळीवर दिलेले नाव आहे. हा भाग *गंडक नदीच्या पाणलोट क्षेत्रात* मोडतो. त्यामुळे “गोपालगंज नदी” म्हणून उल्लेख केल्या जाणाऱ्या प्रवाहाचा संबंध मुख्यत्वे गंडक नदी प्रणालीशी आहे.मुख्य नदी प्रणाली: गंडक नदी (गंगा नदीची

प्रमुख उपनदी)गोपालगंज जिल्ह्यातील उत्तरेकडील सपाट मैदानातून वाहणारे अनेक नाले, ओढे व उपनद्या मिळून *गंडक नदीत* विलीन होतात.गोपालगंज प्रदेशातील प्रवाह *पावसाळ्यात सक्रिय* होतात आणि उन्हाळ्यात *आटतात*.या नदीप्रवाहांचे पाणी *कृषी सिंचनासाठी* वापरले जाते.नदीच्या खोऱ्यात गाळयुक्त सुपीक माती आढळते, जी *धान, गहू व ऊस शेतीसाठी* उपयुक्त आहे. गोपालगंज जिल्हा हा गंडक नदीच्या *पूरप्रवण क्षेत्रात* आहे; त्यामुळे स्थानिक नदी प्रवाह या पूरनियंत्रण प्रणालीचा भाग आहेत.पर्जन्य ऋतूमध्ये हे प्रवाह *गावोगावी लहान तलाव व जलाशयांशी* जोडलेले असतात.नदी व पाणलोट क्षेत्राचे नाव *गोपालगंज* या ऐतिहासिक नगरावरून पडले आहे.हा प्रदेश *उत्तर बिहारच्या पारंपरिक जलसंपदा व्यवस्थेचा* भाग मानला जातो. गोपालगंज नदी ही स्वतंत्र मोठी नदी नसून ती *गंडक नदीच्या उपप्रवाहांपैकी एक किंवा तिच्या पाणलोट क्षेत्रातील स्थानिक प्रवाहांना* दिलेले सामूहिक नाव आहे. या प्रवाहांमुळे बिहारच्या गोपालगंज जिल्ह्यातील शेती, सिंचन आणि पूरनियंत्रणाला मोठे महत्त्व लाभते.

गोपा नदी (Gopa River) – गुजरात

गोपा नदी ही *गुजरात राज्यातील सौराष्ट्र प्रदेशातील* एक लहान पण भौगोलिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने *जामनगर जिल्ह्यातील गोपालपूर आणि द्वारका परिसरात* आढळतो.गोपा नदीचा उगम *सौराष्ट्र प्रदेशातील* टेकड्यांमध्ये, विशेषतः *जामनगर जिल्ह्याच्या आतील भागात* होतो.नदी पश्चिमेकडे प्रवास करत *अरबी समुद्राकडे* वाहते.द्वारका आणि बेट द्वारका परिसरातील किनारपट्टीजवळ *अरबी समुद्रात विलीन* होते.नदीचा प्रवाह लहान व हंगामी स्वरूपाचा आहे.पावसाळ्यात ती प्रवाही असते, तर उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणावर आटतो.नदीच्या खोऱ्यात शेतीसाठी योग्य *गाळयुक्त माती* आढळते.गोपा नदीच्या आसपासच्या गावांमध्ये *कृषी सिंचनासाठी पाणीपुरवठा* मर्यादित प्रमाणात केला जातो.नदीच्या खोऱ्यात *खारफुटी वनस्पती* आणि *लहान जलाशय* निर्माण होतात. द्वारका आणि ओखा परिसरातील पाणलोट क्षेत्रात या नदीचे स्थानिक पर्यावरणीय महत्त्व आहे.गोपा नदी ही *गुजरातच्या सौराष्ट्र भागातील स्थानिक नदी* असून ती *अरबी समुद्रात विलीन* होते. तिचा प्रवाह द्वारका परिसराशी संबंधित असल्यामुळे ती स्थानिक धार्मिक आणि भौगोलिक दृष्ट्या उल्लेखनीय मानली जाते.

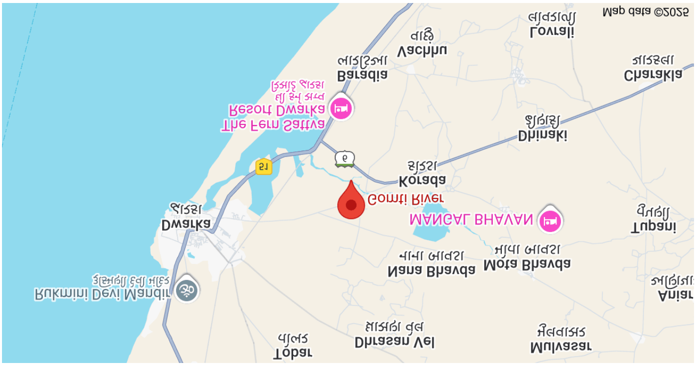
गोबरी नदी (Gobari River)

गोबरी नदी ही रिहंद नदीची एक उपनदी आहे.रिहंद नदी स्वतः सोन नदीची प्रमुख उपनदी असून ती शेवटी गंगा नदी प्रणालीचा भाग बनते.गोबरी नदी उत्तर

प्रदेशातील सोनभद्र जिल्ह्यातील डोंगराळ व वनक्षेत्रातून वाहते.तिचा प्रवाह दक्षिणेकडून उत्तरेकडे आहे.ही नदी विंध्य आणि कैमूर पर्वतरांगांतील पावसाळी ओढ्यांपासून निर्माण होते.गोबरी नदीचा उगम सोनभद्र जिल्ह्यातील रॉबर्ट्सगंज (Robertsganj) जवळील टेकड्यांमधून होतो.गोबरी नदी शेवटी रिहंद नदीत मिळते. रिहंद नदी पुढे सोन नदीत, आणि मग गंगा नदीत मिळते. म्हणून गोबरी ⟶ रिहंद ⟶ सोन ⟶ गंगाही तिची नदीसाखळी (River Hierarchy) आहे.

गोमती नदी (गुजरात)

गोमती नदी ही *गुजरात राज्यातील सौराष्ट्र प्रदेशातील* एक छोटी पण धार्मिक व ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी द्वारका या प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्राजवळून

वाहते आणि *अरबी समुद्रात* विलीन होते.गोमती नदीचा उगम द्वारका परिसरातील *गोमतीघाट* भागात किंवा *गोमतीतट* म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पवित्र स्थानी मानला जातो.नदी अल्प अंतर प्रवास करून थेट अरबी समुद्रात, द्वारकाधीश मंदिराच्या जवळच विलीन होते.द्वारका जवळचा *गोमतीसंगम* हा स्थळ नदीचे मुखस्थान आहे.हिंदू परंपरेनुसार गोमती नदी अत्यंत *पवित्र* मानली जाते.द्वारकाधीश मंदिराच्या समोरून वाहणाऱ्या या नदीत स्नान केल्याने

पापमोचन होते असे श्रद्धाळू मानतात.गोमती घाटावर अनेक *तीर्थकुंडे* व *घाट* आहेत, जसे की *चक्रतीर्थ*, *गोपीतळाव*, इत्यादी.गोमती नदीचा उल्लेख *स्कंदपुराण* व *महाभारत* यांसारख्या ग्रंथांमध्येही आढळतो.लांबी अत्यल्प असून ती *स्थानिक नदी* म्हणून गणली जाते.पर्जन्य ऋतूमध्ये प्रवाह वाढतो; उन्हाळ्यात प्रवाह अत्यंत कमी असतो.गोमती नदी ही *द्वारकेची पवित्र नदी* म्हणून प्रसिद्ध आहे. तिचे धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व तिच्या भौगोलिक आकारमानापेक्षा अधिक आहे. ती गंगाजळीसमान मानली जाते आणि द्वारकेतील यात्रेचा एक आवश्यक भाग आहे.

गोपालपुर नदी (Gopalpur River)

ही नदी भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर, ओडिशा (उडीसा) राज्यातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची किनारी नदी आहे. गोपालपुर या प्रसिद्ध

किनारी शहरामुळे तिला हे नाव मिळाले आहे. गोपालपुर नदी ओडिशा राज्याच्या गंजाम (Ganjam) जिल्ह्यात, म्हणजेच गोपालपुर-ऑन-सी (Gopalpur-on-Sea) या किनारी शहराच्या आसपास वाहते. नदीचा उगम पूर्व घाट (Eastern Ghats) पर्वतरांगांच्या पायथ्याजवळील डोंगराळ प्रदेशात होतो. ती दक्षिण-पूर्व दिशेने वाहत अरब सागराऐवजी बंगालच्या उपसागरात

(Bay of Bengal) मिळते.गोपालपुर नदीचा प्रवाह अल्प लांबीचा आणि हंगामी स्वरूपाचा आहे.मान्सून काळात (जून–सप्टेंबर) नदीत मोठ्या प्रमाणात पाणी येते आणि गंजाम किनाऱ्यावर मोठे जलवाहन निर्माण करते.काही ठिकाणी नदीचे पाणी बेरहामपूर (Berhampur) शहराजवळील तलाव व कालव्यांशी जोडलेले आहे.नदीचे पाणी स्थानिक धानशेती, भाजीपाला व नारळ बागायतीसाठी वापरले जाते.गोपालपुर बंदर आणि किनारपट्टीच्या परिसरात ही नदी सिंचन व मत्स्य व्यवसायासाठी सहाय्यक ठरते.नदीकाठी अनेक गावे आणि लहान मासेमारी बंदरे आहेत.नदीचा प्रवाह रेतीच्या किनाऱ्यांतून आणि मॅंग्रोव्ह क्षेत्रांमधून जातो.या परिसरात खारफुटी वनस्पती, सागरी पक्षी आणि जलचर प्रजातींची समृद्धता आहे.नदीमुखाजवळील गोपालपुर बीच हा पर्यटन आणि सागरी जैवविविधतेसाठी प्रसिद्ध आहे.हा भाग उष्ण-आर्द्र हवामानाचा आहे.दरवर्षी 1000–1400 मिमी पर्जन्यवृष्टी होते.मान्सून काळात नदी पुरसदृश होते, तर उन्हाळ्यात जवळपास कोरडी पडते.किनारी भागात वाळू उपसा, सागरी क्षरण आणि बांधकाम वाढ यामुळे नदीचे पात्र बदलत आहे.काही भागांत खारटपणा वाढल्याने शेतीवर परिणाम दिसतो.

गोवरी नदी (Gowari River)

गोवरी नदीचा उगम महाराष्ट्रातील कोल्हापूर

जिल्ह्यातील डोंगराळ पश्चिम घाट प्रदेशात होतो. ही नदी सह्याद्री पर्वतरांगांमधून वाहते.नदीचा प्रवाह पूर्वेकडून पश्चिमेकडे आहे.नदी गगनबावडा–भुदरगड परिसरातून वाहते.प्रवासादरम्यान ही नदी अनेक छोट्या ओढ्यांचा व नाल्यांचा पाणीप्रवाह एकत्र करून पुढे जाते.गोवरी नदीला स्थानिक स्तरावर काही लहान उपनद्या मिळतात, ज्या पावसाळ्यात सक्रिय असतात.गोवरी नदी शेवटी पंचगंगा नदीला मिळते. त्यामुळे ती गोदावरी नदी प्रणालीतील एक लहान उपनदी मानली जाते.गोवरी नदी पंचगंगा → कृष्णा नदी → गोदावरी प्रणालीचा भाग आहे.पर्जन्यधारित (rain-fed) नदी असल्याने तिचा प्रवाह पावसाळ्यात तीव्र आणि उन्हाळ्यात मंदावलेला असतो.नदीच्या काठावरील गावांसाठी सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत आहे.परिसरातील शेतीमध्ये (भात, ऊस, भाजीपाला) याचा वापर होतो.स्थानिक जलसंपत्ती व्यवस्थेसाठी ही नदी महत्त्वाची आहे.नदीकाठी साग, हिरडा, आंबा, जांभुळ यांसारखी झाडे आढळतात.मासेमारी व लहान जलचर प्राणी या नदीत आढळतात.

गौतम नदी (Gautam River)

ही मध्य भारतातील एक लहान नदी असून, ती मध्य प्रदेश राज्यात वाहते. तिचा प्रवाह तुलनेने अल्प असूनही स्थानिक जलपुरवठा, शेती आणि धार्मिक परंपरेशी निगडित आहे. गौतम नदी मध्य प्रदेश राज्याच्या पश्चिम भागात, विशेषतः देवास, धार किंवा उज्जैन जिल्ह्याच्या परिसरात आढळते. ही नदी विंध्य पर्वतरांगांच्या छोट्या टेकड्यांमध्ये उगम पावते. नदी पूर्व किंवा दक्षिण-पूर्व दिशेने वाहते. ती शेवटी कुठल्यातरी मोठ्या नदीत — सामान्यतः काळी

सिंध किंवा क्षिप्रा नदीच्या प्रणालीत मिळते.नदीचा प्रवाह लहान आणि हंगामी आहे; मान्सून काळात (जून–सप्टेंबर) ती प्रवाही राहते.उर्वरित काळात नदी ओढ्याच्या स्वरूपात दिसते.पावसाळयात नदीच्या प्रवाहात पुरसदृश पाणीप्रवाह होतो, ज्यामुळे स्थानिक जलाशय भरतात.गौतम नदीचे पाणी शेतीसाठी (धान्य, कडधान्य, गहू, आणि सोयाबीन) वापरले जाते.नदीकाठच्या गावे तलाव व बंधारे बांधून पाण्याचा साठा करतात.काही ठिकाणी नदीकाठी “गौतमेश्वर मंदिर” किंवा “गौतमेश्वर तीर्थ” अशी धार्मिक स्थळे आढळतात; त्यामुळे तिला धार्मिक महत्त्वही आहे.नदीचा परिसर अर्ध-शुष्क ते दमट हवामानाच्या सीमारेषेवर आहे.परिसरात वनस्पती, झुडपी झाडी व शेतीक्षेत्रांचे मिश्रण दिसते.पर्जन्य कमी असला तरी जलसंधारण प्रकल्पांमुळे नदीभोवतालचे जलस्रोत टिकून राहिले आहेत.अलीकडे गाळ साचणे, अतिक्रमण व पाण्याचे कमी होणे यामुळे नदीचा प्रवाह कमी झाला आहे.स्थानिक प्रशासन व ग्रामस्थ नदी संवर्धन उपक्रम राबवत आहेत.

गदगंगा नदी (Gadganga River)

ही महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची पर्वतीय नदी आहे. ती पंचगंगा नदीची उपनदी असून, पश्चिम घाटातून उगम पावते. गदगंगा नदी कोल्हापूर जिल्ह्याच्या जलसंपदेचा आणि कृषी जीवनाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. गदगंगा नदी कोल्हापूर जिल्ह्याच्या गडहिंग्लज आणि आजूबाजूच्या भागांत वाहते. नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये, अंबोली घाटाजवळील डोंगरमाथ्यांवरून होतो. नदी पूर्वेकडे वाहते. ती शेवटी पंचगंगा नदीला

मिळते.गदगंगा नदीचा प्रवाह डोंगराळ, वनक्षेत्रीय आणि शेतीप्रधान परिसरातून जातो.तिच्या प्रवाहात अनेक लहान ओढे आणि झरे मिळतात.ही नदी अनेक गावांना पाणीपुरवठा व सिंचनाची सोय करते.अजरा, गडहिंग्लज, नांदापूर, हरळी, वेतनाळे हे गावे तिच्या काठावर वसलेली आहेत.या नदीवर काही लहान धरणे व बंधारे (weirs) बांधले गेले आहेत, ज्यामुळे कृषी सिंचनाला मदत होते.गदगंगा नदीचे पाणी ऊस, भात, मका आणि भाजीपाला शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते.नदी परिसरात लहान साखर कारखाने व दुग्ध व्यवसाय विकसित झाला आहे.हिच्या पाण्यावर हरळी, गडहिंग्लज या भागांतील शेतकरी अवलंबून आहेत.गदगंगा नदी क्षेत्र पश्चिम महाराष्ट्राच्या उच्च पर्जन्य पट्ट्यात येते.दरवर्षी 2500 ते 3500 मिमी पावसामुळे नदीला भरपूर पाणी मिळते.मान्सून काळात नदी पूराच्या स्थितीत येते, तर उन्हाळयात प्रवाह कमी असतो.नदीच्या काठावर घनदाट झाडी व शेती क्षेत्रे आहेत.अलीकडे गाळ साचणे, वाळू उपसा आणि नदीपात्रातील बदल या समस्या जाणवतात.स्थानिक स्तरावर जलसंधारण प्रकल्प आणि नदी संवर्धन मोहिमा राबवल्या जात आहेत.

गड नदी (Gad River)

ही महाराष्ट्र राज्यातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील एक सुंदर किनारी नदी आहे. तिचे पाणी अरब सागरात मिसळते आणि ती कोंकण प्रदेशातील महत्त्वाच्या लहान पण जीवनदायी नद्यांपैकी एक आहे. गड नदी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मालवण व देवगड तालुका परिसरात वाहते. ही नदी सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये, म्हणजेच पश्चिम घाटातील डोंगराळ भागात उगम पावते. ती पूर्वेकडून पश्चिमेकडे

वाहत जाऊन शेवटी अरब सागरात मिळते. नदीचे मुख मालवणजवळील तोंडवली परिसरात (Tondavali) आहे.गड नदीचा प्रवाह सुमारे 40 ते 50 किमी इतका आहे.ती डोंगर, जंगल व शेती क्षेत्रांमधून वाहते.नदीच्या दोन्ही काठांवर नारळ, सुपारी, आंबा, काजू आणि भातशेतीचे क्षेत्र आहे.तिच्या प्रवाहात लहान ओढे आणि डोंगरातील झरे मिसळतात. गड नदीचे पाणी कृषी सिंचन, पिण्याचे पाणी, तसेच मासेमारीसाठी वापरले जाते.नदीमुखाजवळ खारफुटी (मँग्रोव्ह) क्षेत्र आहे, जे स्थानिक मच्छीमारांसाठी जैवसंपत्तीचे केंद्र आहे.काही ठिकाणी बांध (weirs) आणि लहान सिंचन प्रकल्प उभारले गेले आहेत.नदीचा परिसर निसर्गरम्य, हरित आणि शांत आहे.नदीजवळ गड किल्ला (Gad Fort) या ऐतिहासिक स्थळामुळेच नदीचे नाव "गड नदी" पडल्याचे मानले जाते.नदीकिनारी मालवण, देवगड, आचरा, तोंडवली ही ठिकाणे पर्यटन आणि मत्स्यव्यवसायासाठी प्रसिद्ध आहेत.हा भाग कोकण पावसाळी हवामानाचा आहे.दरवर्षी 3500–4000 मिमी पर्यंत पाऊस पडतो, ज्यामुळे नदी भरभरून वाहते.उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो पण पूर्णपणे कोरडी पडत नाही.अलीकडील काळात वाळू उपसा, किनारी बांधकामे आणि पर्यटन दाबामुळे नदीच्या पर्यावरणावर परिणाम होत आहे.स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांकडून खारफुटी संवर्धन व पाणी स्वच्छता मोहिमा राबवल्या जात आहेत.

गडिलम नदी (Gadilam River)

ही भारताच्या तमिळनाडू राज्यातील एक महत्त्वाची पूर्ववाहिनी (पूर्वेकडे वाहणारी) नदी आहे. ही नदी कुड्डलोर (Cuddalore) आणि विलुपुरम

(Villupuram) जिल्ह्यांमधून वाहते आणि शेवटी बंगालच्या उपसागरात मिळते. ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या गडिलम नदीचा

तमिळनाडूमध्ये विशेष उल्लेख आहे.गडिलम नदीचा उगम कल्लाकुरिची (Kallakurichi) जवळील कडैयुर (Kadaiyur) या प्रदेशातील पूर्व घाट पर्वतरांगांमध्ये होतो.हा भाग मध्यम उंचीच्या डोंगरांनी वेढलेला असून पावसाळ्यात नदीला भरपूर पाणी मिळते.नदीचा प्रवाह पश्चिम ते पूर्व असा आहे.ती विलुपुरम, पन्रुट्टी, आणि कुड्डलोर या प्रमुख ठिकाणांमधून वाहते.नदीचा प्रवाह मुख्यतः सपाट मैदानातून असल्यामुळे तिचा प्रवाह मंद आहे.शेवटी ती कुड्डलोर शहराजवळील बंगालच्या उपसागरात विलीन होते.गडिलम नदीचा समुद्रसंगम कुड्डलोर किनाऱ्याजवळ आहे.
येथे नदी आणि समुद्राच्या संगमस्थळी खारफुटी वनस्पती (Mangrove Forests) आढळतात, ज्यामुळे हा परिसर पर्यावरणीयदृष्ट्या महत्त्वाचा आहे.गडिलम नदीची लांबी सुमारे 65 ते 70 किलोमीटर आहे.ही नदी पूर्व किनारी मैदानातील बंगाल उपसागर खोऱ्याची उपनदी आहे.तिचे जलवाहनक्षेत्र प्रामुख्याने विलुपुरम आणि कुड्डलोर जिल्ह्यांमध्ये मर्यादित आहे.सिंचनासाठी — नदीकाठच्या भागात तांदूळ, ऊस, भाजीपाला आणि फळपिके घेतली जातात.पिण्याचे पाणी — काही गावांमध्ये नदीच्या पाण्याचा वापर.स्थानिक

बंधारे — नदीवर लहान सिंचन प्रकल्प बांधण्यात आले आहेत.गडिलम नदी कुड्डलोर किल्ल्याजवळून वाहते. हा किल्ला ब्रिटिश आणि फ्रेंच वसाहती काळात महत्त्वाचा होता.या नदीचा उल्लेख प्राचीन तमिळ साहित्य आणि चोल साम्राज्याच्या इतिहासात आढळतो.नदीकाठचा प्रदेश चोलकाळातील नगर व मंदिर स्थापत्यशैलीसाठी प्रसिद्ध आहे.नदीमुखाजवळील खारफुटी जंगलं स्थानिक जैवविविधतेचे केंद्र आहेत.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वाढतो, परंतु उन्हाळ्यात ती आटते.औद्योगिक आणि शहरी सांडपाण्यामुळे काही भागांत प्रदूषणाची समस्या आहे.नदीमुख भागात कोळंबी, शिंपले, आणि गोड्या पाण्यातील मासे आढळतात.नदीकाठच्या भागात नारळ, सुपारी, केळी, आणि ताड यांसारखी वनस्पती विपुल प्रमाणात आहेत

गंगेश्वरी नदी (Gangeshwari River)

ही नदी पश्चिम बंगाल राज्यातील एक लहान परंतु स्थानिक दृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ती गंगेच्या (हुगळी/भागीरथी प्रणाली) शी संबंधित असून बंगालच्या मैदानातील जलप्रणालीचा एक भाग आहे. गंगेश्वरी नदी पश्चिम बंगालच्या दक्षिण भागात, विशेषतः बीरभूम (Birbhum) आणि मुरशिदाबाद (Murshidabad) जिल्ह्यांच्या परिसरात आढळते. तिचा उगम छोटानागपूर पठाराच्या पूर्व उतारांवरील टेकड्यांमध्ये, म्हणजेच बीरभूम जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात होतो. नदी पूर्वेकडे वाहत जाऊन शेवटी मयूराक्षी (Mayurakshi) किंवा भागीरथी नदीच्या प्रणालीत मिसळते.ही नदी मान्सून काळात (जून ते सप्टेंबर) प्रवाही राहते आणि इतर काळात बऱ्याच अंशी कोरडी पडते.तिचा प्रवाह खोरे

स्वरूपाचा, गाळाने भरलेला आणि कृषी क्षेत्रांतून जाणारा आहे.गंगेश्वरी नदी स्थानिक जलनिस्सारणासाठी महत्त्वाची मानली जाते.नदीच्या पाण्याचा वापर धानशेती, भाजीपाला आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी केला जातो.काही भागांत लहान सिंचन प्रकल्प उभारले गेले आहेत.स्थानिक गावांमध्ये गंगेश्वरी देवीचे मंदिर व धार्मिक स्थळे आहेत — त्यामुळे नदीला पवित्र धार्मिक महत्त्व आहे.गंगेश्वरी नदी परिसर अर्ध-शुष्क ते दमट हवामानाचा संक्रमण क्षेत्र आहे.तिच्या काठांवर साळ, पिपळ, आणि बांबूची झाडी आढळते.मान्सूननंतर नदीच्या पात्रात गाळ साचतो, ज्यामुळे नदीचा प्रवाह हळूहळू बदलत असतो.अनेक भागांत नदी मानवी अतिक्रमण, वाळू उपसा आणि वनतोडीमुळे कमी प्रवाही झाली आहे.राज्य सरकारने जलसंधारण प्रकल्पांद्वारे गंगेश्वरी व तिच्या उपनद्यांचे संवर्धन करण्याचे प्रयत्न सुरू केले आहेत

गंगवली नदी (Gangavali River / Gangauli River)

ही कर्नाटक आणि गोवा राज्यांच्या सीमेवरून वाहणारी एक महत्त्वाची किनारी नदी आहे. हिला काही ठिकाणी "कुंकल्ली नदी (Kunkalli River)" असेही म्हणतात. ही नदी नैसर्गिक सौंदर्य, किनारी

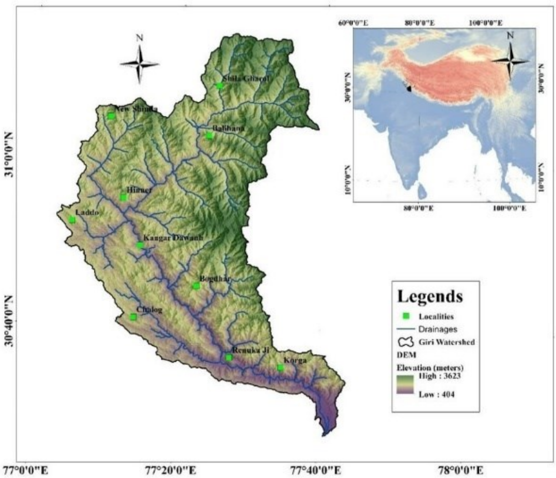

परिसंस्था आणि जैवविविधतेसाठी प्रसिद्ध आहे. गंगवली नदीचा उगम कर्नाटक राज्यातील उत्तर कन्नड जिल्ह्यातील पश्चिम घाट (सह्याद्री पर्वतरांगां) मधून होतो. ही नदी पश्चिमेकडे वाहत जाऊन अरब सागरात मिसळते.गंगवली गावाजवळ ही नदी अरब सागरात मिळते.लांबी: अंदाजे 60 ते 70 किमी लांबीची आहे.नदीचा प्रवाह दक्षिण कर्नाटकातील डोंगराळ भागातून सुरू होऊन सपाट किनारी प्रदेशातून जातो.हिच्या प्रवाहामध्ये लहान उपनद्या मिळतात, ज्यात काही स्थानिक ऋतूनुसार वाहणाऱ्या नद्या आहेत.नदीचा खालचा भाग ज्वारीय (tidal) प्रभावाखाली असतो, म्हणजे भरती-ओहोटीमुळे पाणीस्तर बदलतो.गंगवली नदीचा परिसर मँग्रोव्ह जंगले, मत्स्यसंपत्ती आणि पक्षीजीवनासाठी प्रसिद्ध आहे.नदीमुखाजवळ मच्छीमार समुदायांचे खेडे आहेत, जे पारंपरिक मासेमारीवर अवलंबून आहेत.या नदीचे पाणी कृषी, मासेमारी आणि स्थानिक जलपुरवठ्यासाठी वापरले जाते.गंगवली गाव व गंगवली बीच (Gangavali Beach) हे शांत, निसर्गरम्य किनारे आहेत.जवळच गोवा राज्याची दक्षिण सीमा आहे – विशेषतः करवार आणि पोळे (Goa) परिसरात ही नदी सीमारेषा निर्माण करते.परिसरात नारळ, सुपारी, भातशेती मोठ्या प्रमाणावर होते.या भागात मान्सून काळात (जून–सप्टेंबर) प्रचंड पर्जन्यवृष्टी होते.उन्हाळ्यात नदीचे पाणी कमी होते पण समुद्राच्या भरतीमुळे खालचा भाग नेहमी पाण्याने भरलेला असतो.ज्वारीय क्षेत्रात खनिज उत्खनन, सांडपाणी व पर्यटन वाढ यामुळे नदीच्या परिसंस्थेवर परिणाम होत आहे.स्थानिक पातळीवर मँग्रोव्ह संरक्षण प्रकल्प सुरू आहेत.

गिरी नदी (Giri River)

गिरी नदी, जी “गिरीगंगा (Giri Ganga)” म्हणून देखील ओळखली जाते, ही भारतातल्या हिमाचल प्रदेश राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे.ह्या नदीचे उद्गमस्थान म्हणजे हिमाचलप्रदेशातील Kotkhai hills (क Kotkhाई) — काही स्रोतांनुसार “Kupar peak / Kupar” परिसरात हे नदीचे उगम स्थान

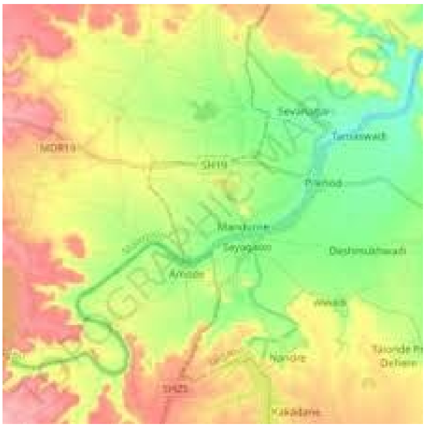

आहे.गिरी नदी हिमालय पर्वतरांगेतील भागातून वाहते. नदीचे खोरे म्हणजे अभ्यासात येणारे प्रदेश — हा प्रवास हिमाचलच्या डोंगराळ भागातून असतो. गिरी नदी प्रथम दक्षिण-पश्चिम दिशेने वाहते, नंतर तिचा प्रवाह दक्षिण-पूर्वेकडे वळतो. ती प्रथम हिमाचलच्या शिमला (Shimla) व आसपासच्या Kotkhai, Gumma, Chailla, Sainj या भागातून वाहते. नंतर ती राज्यातील दुसऱ्या जिल्ह्या — Sirmaur district (सिरमौर) मधून प्रवाहित होते.शेवटी, गिरी नदीचा संगम होतो यमुना नदी (Yamuna River) सोबत — गिरी नदी यमुनामध्ये

मिळते. गिरी नदीच्या प्रवासामुळे सिरमौर जिल्हा दोन भागात विभागला जातो — "Cis-Giri" आणि "Trans-Giri" भाग. गिरी नदीचा खोरा म्हणजे हिमालयाचे पूर्वीचे डोंगराळ भाग + काही उपपर्वतीय भाग आहेत. या कौलात ती हिमालयातील पहाडं, ढगाळ भाग व शेती वस्ती भाग ओलांडते.या प्रदेशाची भूगर्भ रचना खूप बदलणारी आहे — म्हणजे अनेक प्रकारचे खडक (sedimentary, meta-sedimentary, crystalline rocks), पर्वतीय व उपपर्वतीय रचना.या परिसरात बनखंड, डोंगर, पर्वत, वनराई आणि खोड व भू-आकृतींचे मिश्रण आढळते.गिरी नदीला अनेक लहान-मोठ्या उपनद्या / धारांनी पाणी मिळते. काही महत्वाच्या:Ashani River — जो Giri जवळ "Chail" भागात सामील होतो. Jalal River — जी "Dadahu" येथे Giri मध्ये मिळते.याशिवाय विविध धारे / नाले जसे कि Palar, Nait, आणि इतर लहान प्रवाह (streams) Giri सोबत जोडले जातात. आर्थिक व पर्यावरणीय / सांस्कृतिक महत्त्व गिरी नदीवर एक मोठा जलसमाधान / पाणीसाठा प्रकल्प — Renuka Ji Dam Project — चालू आहे. हा प्रकल्प Giri नदीचा उपयोग जलसाठा आणि विविध हेतूंसाठी करतो. नदीचे पाणी जलविद्युत (hydroelectricity / power generation) आणि पाणीपुरवठा (water supply) साठी उपयुक्त आहे. काही भागात ते लोकांच्या दैनंदिन गरजांसाठी वापरले जाते.त्या भागातील लोकसंघटन, जीवनशैली व जंगल-वन्यजीवन देखील नदीवर अवलंबून आहे — कारण नदीच्या खोऱ्यात् फारेस्ट्स, पाइन व फर्न वगैरे झाडं आढळतात.परंतु, पाणीपुरवठा, बांधकाम आणि डैममुळे पर्यावरणीय बदल, जलस्तरांचा उतार-चढाव, तापमान व पाण्याची निर्मिती यांसारख्या गोष्टींकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.अडचणी / धोके — नैसर्गिक व

मानवी असर २०२५ मध्ये, जड पाऊस / अतिवृष्टीमुळे गिरी नदीचा पाणी पातळ आणि प्रवाह अचानक वाढल्यामुळे, काही भागात पूर व नुकसान झाले. उदाहरणार्थ, सिरमौर जिल्ह्यात बांगडान बस्तीला पुराच्या पाण्याने धोक्याची स्थिती निर्माण झाली होती. डैम / बांधकाम / जलविद्युत प्रकल्प असल्यामुळे भूगर्भ, जीव-जंतू, पारिस्थितिकी यावर नकारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता आहे — त्यामुळे नदीचे संवर्धन आणि व्यवस्थापन महत्त्वाचे ठरते.लोकसंबंधित / सांस्कृतिक / ऐतिहासिक संदर्भकाही स्थानिक लोकसांस्कृतिक मान्यतांनुसार, गिरीगंगा नदीला धार्मिक / पौराणिक महत्त्व असल्याचे सांगितले जाते — म्हणजे नदीच्या उद्गमाशी किंवा प्रवासाशी काही पुरातन कथांचा संबंध असल्याचा उल्लेख आहे.नदीकाठी असलेल्या गाव-गुंफा, जंगल, पर्वत व निसर्ग यांमुळे हा भाग पर्यटनासाठी आकर्षक समजू शकतो — निसर्गप्रेमी, पर्वतप्रेमी व ट्रेकर्ससाठी.

गिरणा नदी (Girana River)

गिरणा नदी ही महाराष्ट्रातील उत्तर भागात वाहणारी एक महत्त्वाची उप-नदी असून ती ताप्ती नदीची प्रमुख उपनदी मानली जाते. नाशिक व धुळे जिल्ह्यांच्या भूभागातून तिचा मुख्य प्रवाह जातो.गिरणा नदीचा उगम त्र्यंबकेश्वर-पश्चिम घाट परिसरातील अहेरी डोंगररांग

(जिल्हा: नाशिक) येथे होतो.उगम सागरस्तरापासून सुमारे ९००–१००० मीटर उंचीवर आहे.गिरणा नदीचा प्रवाह साधारण दक्षिण → उत्तर, नंतर पूर्वोत्तर → उत्तर-पश्चिम अशा दिशेने वळत पुढील मुख्य भागातून जातो:नाशिक जिल्हा – त्र्यंबकेश्वर परिसर → देवळा → सटाणा (बागलाण) → कलवण धुळे जिल्हा – चाळीसगाव → झिरोळ → डोंगरकडा → शेवटी गिरणा धरणाजवळ ताप्तीत विलीन.गिरणा नदी धुळे जिल्ह्यात ताप्ती नदीला मिळते.हे संगमस्थान *सरतवाडा/चाळीसगाव तालुका* परिसरात आहे.गिरणा नदीची एकूण लांबी अंदाजे ३५०–३८० किमी आहे.तिचे एकूण जलवाहन क्षेत्र सुमारे १०, ०००–११, ००० चौ. किमी आहे.क्षेत्र प्रामुख्याने बागलाणच्या डोंगराळ पट्ट्यापासून → कांद्याच्या पठारापर्यंत पसरलेले आहे.गिरणा नदीच्या उपनद्या पुढीलप्रमाणे —डाव्या बाजूच्या उपनद्या:अरुणावती, मोसाम, पिवळा, पुनस, बोऱ्हा / बोरगंगा उजव्या बाजूच्या उपनद्या:माळेगांवचा लहान प्रवाह, शिरपूर-चाळीसगाव लहान प्रवाह, गिरणा नदीवर काही महत्त्वाची जलसंधारण प्रकल्पे आहेत:गिरणा धरण (Girna Dam):चाळीसगाव जवळ.जलसिंचन, पिण्याचे पाणी व उद्योगांसाठी महत्त्वाचे.जलाशयाला पश्चिम महाराष्ट्रातील महत्त्वाच्या धरणांमध्ये स्थान.स्थानिक कोल्हापूर प्रकारची बंधारे, उपनदीवरील लहान धरणे, *उपसा सिंचन प्रकल्प*.गिरणा खोऱ्यात मुख्यतःकापूस, ज्वारी, बाजरी, कांदा (नाशिक-लासलगाव प्रदेश), केळी, द्राक्ष, डाळिंब सिंचनामुळे मोठ्या प्रमाणावर लागवड होते.प्रारंभी सह्याद्रीच्या उंच डोंगर भागातून उतरते.पुढे पठारी भाग → मुरमाड दऱ्या → धुळे प्रदेशातील काळी कापूसमाती (Regur soil) असलेल्या मैदानी भागातून वाहते.नदीचे पात्र पावसाळ्यात रुंद होते;

उन्हाळ्यात प्रवाह क्षीण.नदीकिनारी वड, पिंपळ, निम, अर्जुन, बाभळी यांची वाढ.काही ठिकाणी पक्ष्यांचे नैसर्गिक अधिवास (Heron, Egret, Kingfisher).पावसाळ्यात पूरप्रवण भाग चाळीसगाव–शिरपूर पट्ट्यात दिसतात.

गुमानी नदी Gumani River

गुमानी नदी झारखंड राज्यात वाहते. तिचा उद्गम स्थान — राज्यातील राजमहल पहाड्ड्या (Rajmahal Hills) असे मानले जाते. नदीचा प्रवाह: राजमहल पहाड्ड्यांपासून सुरू झाल्यावर गोड्डा (Godda) आणि साहेबगज (Sahibganj) या जिल्ह्यांमधून वाहते. अखेरीस, गुमानी नदीचे पाणी गंगा नदी (Ganga River) मध्ये मिळते — म्हणजे गंगा नदीची एक सहायक नदी आहे.गुमानी नदीमुळे झारखंडातील अनेक गावांमध्ये पाणी पुरवठा होतो आणि ती स्थानिक भू-जल, पिकं, जंगल व इतर जलस्रोतांसाठी महत्त्वाची आहे. मात्र, नदीकाठच्या भागात सतत वाढणाऱ्या पावसामुळे आणि पुरात, नदीने वारंवार बळी घेतली आहे. उदाहरणार्थ, 2023 मध्ये नदीचा पाणी वाढल्याने अनेक गावं बुडाली, रस्ते — पुल — शाळा धोक्यात आले. या बाढ़-कटावामुळे शेती, घरं, लोकांचा जीव –

आवाजाही दोन्ही प्रभावित होतात. अनेकदा साठा पाणी अचानक वाढल्यामुळे घरात पाणी घुसते. नदीच्या वाढत्या प्रवाहामुळे नदीकिनारी परिसरात **कटाव** (erosion) होत आहे. अनेक लोकांचे घरं, पिल्लर, रस्ते यांचा नाश होत असल्याचे स्थानिक बातम्यांमध्ये नमूद आहे. काही वेळा अचानक पुर येणे किंवा बराज (barrage) चे पाणी सोडले जाणे यामुळे अचानक पाण्याची पातळी वाढते, ज्यामुळे गावं जलमग्न होतात. अशा परिस्थितीत, स्थानिकांमध्ये बचाव व बांध-काम, नदीकाठ सुदृढीकरण (bank reinforcement), व सजग नदी व्यवस्थापन याची मागणी वाढलेली आहे. गुमानी नदी — झारखंड परिसरात पाणी उपलब्धतेसाठी आणि स्थानिक जीवनाच्या टिकावासाठी महत्वाची आहे. तिच्या पाण्याचा वापर शेती, पिण्याचे पाणी, आणि निसर्गसंपत्ती यासाठी होतो.ती एक सहायक नदी असल्याने, तिच्या स्वच्छतेचे, जलप्रवाहाचे आणि किनाऱ्यांचे संवर्धन तितकेच महत्त्वाचे आहे — कारण नदीला होणारा परिणाम थेट गंगा व पुढच्या खोलऱ्यांवर होतो.नदीच्या कटाव व पुरांमुळे सामाजिक व आर्थिक नुकसान होत असल्याने, स्थानिक प्रशासन, लोकसंघटना व जिल्हाधिकाऱ्यांनी नदीचे व्यवस्थापन, अलर्ट यंत्रणा आणि बचाव उपाय यांचा विचार सुरू केला आहे.

गड नदी Gad River

गड नदी ही भारतातील महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्वाची नदी आहे.ही नदी सह्याद्री पर्वतरांगेतील काही छोटे धबधबे आणि गिऱ्या स्रोतांमधून वाहते. गड नदी मुख्यत्वे पश्चिमेकडे वाहते आणि काही वेळा ती कृष्णा किंवा

उस्मानाबाद जिल्ह्यातील इतर मोठ्या नदी प्रणालीशी मिळते.लांबी: अंदाजे 50–70 किमी. (स्थानिक स्रोतानुसार बदलू शकते) शेतकरी सिंचनासाठी, जलसाठा आणि स्थानिक जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची आहे. ही नदी परिसरातील लहान खड्डे, धबधबे आणि पाणथळ जमिनीच्या प्रदेशातून वाहते, त्यामुळे ती हंगामी पावसावर अवलंबून असते.

गडगंगा नदी (Gadganga River)

ही मध्यप्रदेशमधील Khilchipur तालुकी (Rajgarh district) मध्ये मुख्य नदींपैकी एक आहे.या रियासत-नैनिर्मित भागाचे आपले ऐतिहासिक/भूगोलिक

माहात्म्य आहे: जुनी रियासत (Khilchipur State) आणि तालुक्याचा जुना भाग या नदीजवळ आहे. प्रशासकीय दस्तऐवजात ही नदी “main river of Khilchipur” म्हणून ओळखली जाते — म्हणजे या भागात पिण्याचे पाणी, जलसाठा वा स्थानिक शिवारासाठी महत्त्वाची. सांस्कृतिक / ऐतिहासिक महत्त्व Khilchipur मध्ये नदीकाठीच Shani Temple Khilchipur आहे. या मंदिराची मूळ स्थापना आणि देवीची

मूर्ती या नदीकाठीच करण्यात आल्या होत्या. त्यामुळे Gadganga नदीच्या परिसराला धार्मिक आणि ऐतिहासिक महत्त्व देखील आहे — हे लक्षात घेतले पाहिजे, जेव्हा आपण या नदीचे अभ्यास करतो. पर्यावरणीय आणि सामाजिक समस्या काही वर्षांपूर्वी अशी बातमी होती की, "गाडगंगा नदी" मध्ये प्रदूषण वाढल्यामुळे लोकांना नदीत स्नान केल्यावर त्वचेशी संबंधित त्रास (खुजली, फुंसी) होत आहेत. कारण — शहरातील गंदे पाणी किंवा पूजनासाठी फेकलेली वस्तू / कचरा नदीत मिसळत असल्याचे स्थानिकांनी सांगितले. अशा प्रकारचे प्रदूषण और त्याचा परिणाम — नदीचे स्वच्छता, सार्वजनिक आरोग्य व स्थानिक पिण्याच्या पाण्याच्या वापराबाबत दृष्टीकोन विचारात घ्यावा लागतो.शिवाय, जेव्हा पाऊस जास्त होतो किंवा वेगाची पाऊस येतो, तेव्हा नदीचा पाण्याचा प्रवाह खूप वाढतो — अश्या परिस्थितीत पूर किंवा पूर-संबंधित धोका उद्भवतो असल्याच्या बातम्या देखील आहेत. दुसरीकडे, जेव्हा पावसाळा कमी असतो, तेव्हा नदीचे पाणी अगदी कमी होते किंवा नदी कोरडी पडते — म्हणजे नदीवर स्थानिक लोकांचे अवलंबन असलेली पेयजल आणि सिंचन यावर परिणाम होतो.

गड नदी Gad River (रत्नागिरी)

गड नदी ही महाराष्ट्रातील कोकण क्षेत्रातील नदी आहे. ही नदी पश्चिमेकडील पर्वतरांगेतील — सह्याद्रीच्या पश्चिम उतारावर — उगम पावते. गड नदी आणि केव नदी यांच्या संगमाने — म्हणजे या दोन्ही नद्या मिळून — पुढे काजळी नदी तयार होते. काजळी नदी पुढे अरबी समुद्रात (Arabian Sea)

मिळते — म्हणजे गड नदीचा शेवट समुद्रमुखी आहे. गड नदी — स्रोतापासून ते समुद्रापर्यंत — सुमारे 66 किमी लांब आहे. तिच्या जलवाहिनीचे पाणलोट क्षेत्र (catchment area) सुमारे 890 चौरस किलोमीटर इतके आहे. त्यामुळे, हा प्रदेश अपेक्षाकृत छोटा असला तरी — कोकणातील रेनफॉल, पर्वत, घाट

— यांच्या पार्श्वभूमीवर गड नदीचा जलसाठा आणि प्रवाह महत्त्वाचा आहे.गड नदीवर — तालुका संगमेश्वर (Ratnagiri) येथे — Gadnadi Dam बांधण्यात आले आहे. हा Earthen / मातीचा / धरण असून, त्याचा उद्देश्य मुख्यतः सिंचन (irrigation) आहे. हा धरण सुमारे 616 मीटर लांब आणि 35.8 मीटर उंच आहे. धरणाचे पाणी स्थानिक शेती आणि जमिनींच्या सिंचनासाठी महत्त्वाचे आहे — कारण कोकणात पाऊस असला तरी पाण्याचा तुटवडा आणि जमिनीत प्रमेय बदलत्या हवामानामुळे होतो. कोंकण भागात — डोंगर, घाट, पाऊस, खाड\u200d्या आणि नदी — यांच्या संगमामुळे गड नदीचे पाणी, जंगल, पिकं, समुद्रकिनारे हे सगळे जवळजवळ एकत्र असतात. त्यामुळे हे भाग निसर्गदृष्ट्या खूप समृद्ध

आहेत. गड + केव + काजळी या नदी–साखळीमुळे तयार झालेल्या लहान खाडी/बॅकवॉटर (backwater) प्रकारात समुद्रकिनारा + नदी + खाडी + गाव हे दृश्य दिसते — जे पर्यटनासाठी, स्थानिक जीवनासाठी आणि पारंपरिक माध्यमासाठी महत्त्वाचे असू शकते. आव्हाने / मर्यादा कोकणात पाऊस जरी भरपूर असला तरी — डोंगराळ प्रदेश, तिरकस जमिनी — हे लक्षात घेतल्यास, नदीचे पाणी पथ्याशिवाय सरळ समुद्राकडे वाहते; त्यामुळे पाण्याचा साठा तर केला आहे, पण जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन, सिंचन, जलसाठा, पाण्याचा दर्जा यांवर लक्ष असणे आवश्यक आहे. यासाठी धरण आणि व्यवस्थापन प्रकल्प आहेत. नद्या–खाडी–समुद्र परिसर असल्यामुळे पावसाळी काळात जलस्तर वाढू शकतो; त्यामुळे स्थानिकांना पूर, त्सूनामी किंवा पाटबंधारे यांच्या जबाबदाऱ्यांकडे काळजीने पाहणे गरजेचे आहे.

गावेरी नदी (Gaveri River)

गावेरी ही महाराष्ट्रातील एक लघू नदी आहे. ही मुख्यतः कोकण किंवा सह्याद्री परिसरातून वाहते आणि स्थानिक क्षेत्रातील कृषी व पिण्याच्या गरजांसाठी महत्त्वाची आहे.ही नदी सह्याद्रीच्या डोंगररांगा आणि परिसरातून वाहते.नदीच्या मार्गावर लहान खोलसर खोरे, धबधबे आणि पाणीटंचाईच्या वेळी कमी प्रवाह असतो.नदी शेवटी एका मोठ्या जलाशयात किंवा अरबी समुद्रात मिळते (स्थानिक भूगोलानुसार).आसपासच्या गावांसाठी पिण्याचे पाणी.शेतकरी पिकांकरिता सिंचन.स्थानिक मच्छीमारी आणि जलसंपत्ती.गावेरी नदी परिसरातील नैसर्गिक सौंदर्य, विशेषतः सह्याद्रीच्या डोंगररांगा आणि

वनस्पतींसाठी प्रसिद्ध आहे.काही ठिकाणी पर्यटन आणि पिकनिकसाठी वापरली जाते.

गडेल नदी (Gadel River)

गडेल नदी महाराष्ट्रातील एक लघू नदी आहे, जी विशेषतः कोकण किंवा सह्याद्री परिसरातून वाहते. ही स्थानिक कृषी आणि पिण्याच्या गरजांसाठी महत्त्वाची आहे.गडेल नदीचा उगम सह्याद्रीच्या पर्वतीय भागात किंवा आसपासच्या डोंगररांगा भागात होतो.नदी सह्याद्रीच्या डोंगरातून खाली येऊन आसपासच्या गावांमध्ये पाणी पुरवते.प्रवाह साधारण लांबीचा असून वर्षावीनुसार तो कमी-जास्त होतो.शेवटी नदी स्थानिक जलस्रोतात, मोठ्या नदीत किंवा समुद्रात मिळते (स्थानिक भूगोलानुसार).स्थानिक शेतकरी सिंचनासाठी नदीवर अवलंबून असतात.गावांमध्ये पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत.नैसर्गिक आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या महत्त्वाची, कारण आसपासच्या जंगल आणि निसर्गासाठी पाणी पुरवते.गडेल नदी परिसर नैसर्गिक सौंदर्याने समृद्ध आहे.काही ठिकाणी नदीवरील धबधबे, निसर्गरम्य ठिकाणे पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहेत.

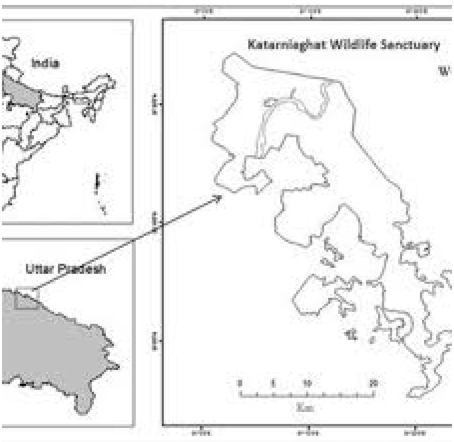
गवंडी नदी (Gavandi River)

गवंडी नदी महाराष्ट्रातील कोकण किंवा सह्याद्री परिसरातून वाहणारी लघू नदी आहे. ही नदी स्थानिक गावांसाठी आणि शेतीसाठी महत्त्वाची आहे.गवंडी नदीचा उगम सह्याद्रीच्या पर्वतीय भागात होतो. काही नकाशांवर याचे

उगमस्थान स्थानिक डोंगररांगा किंवा जंगलात दाखवलेले आहे.गवंडी नदी सह्याद्रीच्या डोंगरातून खाली वाहते.नदीच्या मार्गावर लहान खोलसर खोरे आणि पाणीसाठे आढळतात.शेवटी ही नदी स्थानिक जलस्रोत किंवा मोठ्या नदीत मिसळते. उपयोग:स्थानिक शेतकरी सिंचनासाठी या नदीवर अवलंबून असतात.गावांना पिण्याचे पाणी पुरवते.नैसर्गिक आणि पर्यावरणीय दृष्ट्या परिसरातील जीवसृष्टीसाठी महत्त्वाची आहे.नदी परिसर नैसर्गिक सौंदर्याने समृद्ध आहे.काही ठिकाणी पर्यटनासाठी धबधबे, पिकनिकचे ठिकाणे आढळतात.

गिरवा नदी Girwa River

गिरवा Girwa नदी हे प्रत्यक्षात Ghaghara River प्रणालीशी संबंधित आहे. Ghaghara नदी हिमालयातील हिमनदांमधून

(मानसरोवर/Mapchachungo ग्लेशियर) उद्भवते. हिमालयातून निघाल्यानंतर ती नेपालमधून येते, तिथे ती Karnali River (कर्णाली) या नावाने ओळखली जाते. Nepal → India दरम्यान नदीचे प्रवाह बदलतात. भारतात प्रवेश करताना, नदी दोन भागांत विभागते — त्यापैकी एक भाग म्हणजे Girwa नदी, जी काही किलोमीटर पर्यंत वाहते; नंतर हे भाग पुन्हा मिळून Ghaghara नदी तयार होते. Ghaghara नदीची पूर्ण लांबी सुमारे 1, 080 किमी इतकी आहे. म्हणजेच,

गिरवा Girwa नदी हा Ghaghara / Karnali नदीच्या मोठ्या प्रवाहाचा एक भाग आहे — जो हिमालयापासून निघालेल्या पाण्याचा मार्ग उत्तर भारतात आणि पुढे गंगेमध्ये संपतो. गिरवा Girwa नदी आणि निसर्ग — पर्यावरण, जैवविविधता : Girwa नदी प्रवाहात असंख्य संवेदनशील व दुर्लभ प्रजातींचं वसंस्थान आहे — विशेषतः Gharial (घडियाल), Mugger crocodile (मगरमागर), आणि Ganges river dolphin (गंगेय डॉल्फिन) यांसारखी प्राणी प्रजाती. एखाद्या अभ्यासात, Katarniaghat अभयारण्यात (जेथे Girwa नदी वाहते) सुमारे 18 किमी नदीत 27–41 डॉल्फिन (सरासरी 1.94 डॉल्फिन/किमी) आढळले होते. त्याचबरोबर 65 घडियाल, 20 मगरमागर आणि 64 जलीय पक्षी प्रजाती नोंदवल्या गेल्या. Girwa नदीच्या घाटांवरील वाळूच्या किनाऱ्यावर घडियाल प्रजनन करतात. हे कारण आहे की Girwa नदी हा त्यांच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्वाचा आहे. नदीसोबत जोडलेल्या जंगल, दलदली जमीन, जलाशय आणि तटवर्ती परिसंस्था हे एक समृद्ध पारिस्थितिकीय परिसर तयार करतात — ज्यात पर्णपाती जंगल (साल, सागौन इ.), घासाचे मैदान, दलदली क्षेत्र, जलचर प्राणी व पक्षी यांचा समावेश आहे. गिरवा नदी + अभयारण्य — पर्यटन व संरक्षण : Girwa नदी बहणाऱ्या परिसरात — Katarniaghat Wildlife Sanctuary (कतर्नियाघाट वन्य अभयारण्य) आहे, जे उत्तर प्रदेशमधील बहराइच जिल्ह्यात आहे. हे अभयारण्य सुमारे 400.6 चौ किमी इतके आहे. या अभयारण्यात Girwa नदीमुळे जलजीव, पक्षी, सस्तन प्राणी अशा विविध प्रजाती सुरक्षितपणे वावरतात. घडियाल, मगरमागर, गंगा डॉल्फिन, दलदली हिरण, जलपक्षी इ. या अनेक लुप्तप्राय प्रजातिंचा संगोपन येथे होतो. पर्यटकांसाठी येथे एक अनोखी सुविधा

आहे — नदीतून बोट सफारी (boat safari). Girwa नदी व त्याच्या परिसराच्या जंगली सौंदर्यामुळे ही सफारी विशेष अनुभव देते. याने आपण जलचर प्राणी, पक्षी, जंगल व पाणी — सगळ्या निसर्गाचा अनुभव घेउ शकता. त्यामुळे Girwa river + Katarniaghat परिसर हे संरक्षण आणि पर्यटन — दोन्ही दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहेत.समस्या व आव्हाने: Girwa / Ghaghara नदीच्या बहिण्या भागांमध्ये पर्जन्यमान, बाढ, प्रवाह बदल, पाणीपुरवठा, बॅराज / धरणे यांमुळे पर्यावरणीय आणि प्रवासी प्राण्यांच्या जीवनावर परिणाम होऊ शकतो. हे नदी आणि तिच्या परिसंस्थेला धोका ठरू शकतो. विशेषतः घडियाल, जलपक्षी आणि डॉल्फिन सारख्या संवेदनशील प्रजातींचे संरक्षण हे सतत प्रयत्न आवश्यक असलेले काम आहे — त्यांच्या नैसर्गिक वासासाठी नदीचे पाणी, किनारे व प्रवाह योग्य असणे गरजेचे आहे.

गिरवा नदी — प्रत्यक्षात Ghaghara / Karnali नदीचे एक भाग — हिमालयापासून निघालेल्या पाण्याचा प्रवाह असून, उत्तर भारतात येऊन पर्यावरणीयदृष्ट्या अतिशय समृद्ध आणि महत्त्वाचे परिसंस्थेत रूपांतरीत होते. तिच्या किनाऱ्यावर वाघ, मगर, डॉल्फिन, जलपक्षी अशा अनेक प्रजाती आढळतात. विशेषतः Katarniaghat अभयारण्यात Girwa नदीचा निसर्गस्निग्ध, जैवविविधता संपन्न परिसर म्हणून संरक्षण व पर्यटन दोन्हीचे महत्त्व आहे. ह्या नदीचे संवर्धन आणि योग्य व्यवस्थापन हे भविष्यातील पर्यावरणीय संतुलनासाठी अतिशय आवश्यक आहे.

गवळी नदी Gawli River (महाराष्ट्र)

गवळी नदी ही महाराष्ट्रातील एक स्थानिक प्रवाहाची नदी असून तिचा मुख्य प्रवाह विदर्भ प्रदेशात आढळतो. ही नदी प्रामुख्याने **यवतमाळ (किंवा वाशीम–यवतमाळ परिसर)**ातील डोंगरी भागातून उगम पावते. उगमस्थान परिसर बहुधा लहान टेकड्या व वनराईने युक्त असल्यामुळे नदीचा प्रारंभिक प्रवाह अरुंद व जलद असतो.गवळी नदीचा प्रवाह पुढे समतल भागात उतरत जातो व कृषीप्रधान प्रदेशातून वाहत राहतो. परिसरातील गावांसाठी ही नदी पिण्याचे पाणी, सिंचन व स्थानिक जलस्रोत म्हणून उपयुक्त आहे. पावसाळ्यात नदीला चांगला पाण्याचा पुरवठा मिळतो, मात्र उन्हाळ्यात नदीचा प्रवाह बऱ्याच प्रमाणात कमी होतो किंवा अनेक ठिकाणी तात्पुरता खंडित होतो.अंततः गवळी नदी हा एक लहान, प्रादेशिक नदीप्रवाह असून तो कोणत्या तरी मोठ्या नदीस मिळून तिचा उपनदीस्वरूपात विलय होतो (स्थानिक उपप्रवाह). नदीचा प्रवाह क्षेत्र कृषी व ग्रामीण पर्यावरणाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असून स्थानिक जीवनमान टिकविण्यासाठी उपयोगी आहे.

गार्दा नदी Garda River (छत्तीसगड – स्थानिक प्रवाह)

गार्दा नदी ही छत्तीसगड राज्यातील एक स्थानिक व लहान स्वरुपातील नदी मानली जाते. ही नदी राज्याच्या मध्य–पूर्व भागातील खनिज व वनसंपन्न प्रदेशातून वाहते. विशेषतः कोरबा जिल्हा व त्याच्या आसपासचा परिसर हा या नदीच्या प्रवाहासाठी महत्त्वाचा आहे.छोट्या डोंगरउतारांवरून आणि वनक्षेत्रातून उगम पावणारी गार्दा नदी पावसाळ्यात भरभरून वाहते; तर

उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह मोठ्या प्रमाणावर कमी होतो. कृषी क्षेत्रासाठी स्थानिक पातळीवर ही नदी उपयोगी ठरते. काही ठिकाणी लहान जलसाठे, ओढे व नाल्यांद्वारे ही नदी पुढे हसदेव नदी प्रणालीशी जोडली जाते.स्थानीक लोकांच्या दैनंदिन पाण्याच्या गरजांसाठी तसेच सिंचनासाठी या नदीचे महत्त्व आहे. परंतु तिचा प्रवाह विशिष्ट क्षेत्रापुरता मर्यादित असल्याने राज्यव्यापी मोठा भौगोलिक प्रभाव दिसून येत नाही.

गंगा नाला / गंगा नदी Ganga Nala / River Ganges (स्थानिक प्रवाह) – महाराष्ट्र व राजस्थान

भारतातील प्रमुख गंगा नदीशी याचा *काहीही संबंध नाही*. महाराष्ट्र व राजस्थानात “गंगा”, “गंगा नाला”, “गंगानदी” अशी नावे असलेले काही लहान, मौसमी व स्थानिक प्रवाह आढळतात. या नावांची परंपरा प्रामुख्याने धार्मिक–सांस्कृतिक श्रद्धांशी जोडलेली असल्याने अनेक ठिकाणी लहान ओढ्यांना “गंगा” असे श्रद्धेनं संबोधले जाते.

महाराष्ट्रातील स्थानिक ‘गंगा’ नाले/ओढे

विदर्भ आणि मराठवाडा भागात विशेषतः लहान seasonal ओढ्यांना “गंगा नाला” म्हणण्याची प्रथा आहे.काही नाले कृष्णा व गोदावरी प्रणालीतील उपनद्यांमध्ये विलीन होतात.अनेक ठिकाणी वर्षाऋतूतच पाणी वाहते; उन्हाळ्यात प्रवाह थांबतो.स्थानिक गावांजवळ धार्मिक स्नान स्थळे म्हणून उपयोग.उदा. (नावांचा स्थानिक पर)बुलढाणा, अकोला परिसरात “गंगा नाला”

नावाचे लहान प्रवाहऔरंगाबाद जिल्ह्याच्या काही भागातही याच नावाचे मौसमी ओढे

राजस्थानातील स्थानिक ‘गंगा’ प्रवाह

राजस्थानातही थोड्या गावांमध्ये “गंगा नदी/गंगा नाला” अशी नावसंस्कृती दिसते.मुख्यत्वे अरावली आसपासच्या प्रदेशात पावसावर अवलंबून असलेले मौसमी प्रवाह.स्थानिक सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी पावसाळी काळात काही प्रमाणात उपयोग

गवाई नदी Gawai River (मध्यप्रदेश)

गवाई नदी ही मध्यप्रदेश राज्यातील एक स्थानिक व महत्त्वाची नदी आहे. तिचा उगम प्रामुख्याने विदिशा जिल्ह्यातील पठारी भागात किंवा आसपासच्या छोट्या जलस्रोत क्षेत्रात होतो असे मानले जाते. नदीचा प्रवाह बेतवा नदी प्रणालीशी जोडलेला मानला जातो. गवाई नदीचा प्रवास मुख्यतः कृषिप्रधान भागातून जातो आणि स्थानिक शेतकऱ्यांसाठी सिंचनाचा उपयोगी स्रोत ठरतो.या नदीचा प्रवाह काही ठिकाणी पावसावर अवलंबून असल्याने उन्हाळ्यात पाणीप्रवाह कमी आढळतो. नदीच्या खोऱ्यातील भूभाग साधारण सपाट असून काही भागात मध्यम उतारही दिसतो. शेवटी गवाई नदी बेतवा नदीत विलीन होते व त्यामुळे ती यमुना नदी प्रणालीत समाविष्ट होते.मुख्य वैशिष्ट्ये **:**राज्य : मध्यप्रदेश.संभाव्य उगम : विदिशा परिसरातील स्थानिक जलस्रोत.मिळणारी मुख्य नदी : बेतवा नदी (यमुना प्रणाली).उपयोग : स्थानिक सिंचन, पाणलोट क्षेत्रातील भूजलसमृद्धी.

गढवी नदी Gadhvi River (गुजरात – द्वारका परिसर)

गढवी नदी ही गुजरात राज्याच्या पश्चिम भागातील, द्वारका परिसरातील एक स्थानिक नदी/नाला म्हणून ओळखली जाते. ही नदी प्रामुख्याने सौराष्ट्र प्रदेशातील कोरडवाहू भूभागातून वाहते. प्रदेशात पावसावर अवलंबून असणाऱ्या मौसमी प्रवाहांपैकी गढवी नदीही एक आहे.याचा प्रवाह द्वारका व आसपासच्या गावांच्या जलसंपदेसाठी काही प्रमाणात उपयुक्त ठरतो. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह दिसून येत असला तरी उन्हाळ्यात पाणी अति कमी अथवा संपुष्टात येते. स्थानिक भूभागातील भू-जल पुनर्भरणास व शेतीसाठी आणि जनावरांच्या पिण्याच्या पाण्याच्या दृष्टीने या नदीचे योगदान महत्त्वाचे राहिले आहे.सारांशतः, गढवी नदी ही गुजरातच्या द्वारका परिसरातील, समुद्रकिनाऱ्याजवळील एक छोटा व मौसमी प्रवाह असून प्रदेशाच्या पर्यावरणीय संतुलनात स्थानिक स्तरावर भूमिका बजावते.

गजपति नदी / गजपती नाला Gajapati River / Gajapati Nala (ओडिशा)

गजपती नदी ज्याला काही ठिकाणी गजपति नाला असेही म्हटले जाते, ही ओडिशा राज्यातील एक स्थानिक व छोट्या प्रवाहाची नदी आहे. या नदीचा प्रवाह मुख्यतः गजपती जिल्हा व आसपासच्या डोंगराळ भागात आढळतो. नदीचा उगम पूर्व घाटातील टेकड्यांमध्ये होत असून, पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जास्त दिसून येतो. उन्हाळ्यात मात्र हा प्रवाह कमी होतो किंवा काही भागात पूर्णपणे आटतो.या नदीचा प्रवाह परिसरातील स्थानिक शेती, पिण्याच्या

पाण्याच्या गरजा व छोट्या जलस्रोतांना पूरक ठरतो. नदी जवळील गावांमध्ये पाण्याचा महत्त्वाचा आधार आहे. हा प्रवाह पुढे जाऊन काही स्थानिक जलाशय अथवा अन्य लहान उपप्रवाहांमध्ये मिसळतो.विशेष वैशिष्ट्ये : स्थानिक नदी / मौसमी नाला.उगम : पूर्व घाटातील डोंगराळ भाग.प्रवाह : गजपती जिल्हा (ओडिशा) परिसर.उपयोग : शेती, ग्रामजलपुरवठा.

गुमटी नदी (Gumti / Gumati) (त्रिपुरा)

गुमटी (Gumti / Gumati) ही त्रिपुरा राज्यातील एक महत्त्वाची नदी असून राज्याच्या भौगोलिक आणि कृषी जीवनरेषांपैकी एक मानली जाते.उगमस्थान : त्रिपुराच्या दक्षिण–पूर्व भागातील अथारामुरा पर्वतरांग व आसपासच्या उंच पठारी प्रदेशात गुमटी नदीचा उगम होतो.प्रवाह दिशा : नदी प्रामुख्याने पश्चिम दिशेने वहात दक्षिण त्रिपुराचा भाग ओलांडते.प्रमुख जलस्रोत : मार्गात अनेक लहान प्रवाह व खोऱ्यांतील पाण्याचे स्रोत गुमटीला मिळतात, त्यामुळे पावसाळ्यात प्रवाह भरभराटीने वाहतो.विलयन : पुढे ही नदी बांगलादेशात प्रवेश करून तेथील मेघना नदी प्रणालीत मिळते.गुमटी धरण (Gumti Dam / Dumbur Lake) :त्रिपुरातील अमरपूरजवळ या नदीवर डुंबर जलाशय (Dumbur Lake) निर्माण करण्यासाठी धरण बांधले गेले आहे.या धरणामुळे जलविद्युत निर्मिती, सिंचन, मासेमारी व पर्यटन यांना मोठा आधार मिळतो.पर्यावरणीय महत्त्व : गुमटी खोऱ्यात घनदाट वनस्पती, आदिवासी संस्कृती आणि समृद्ध जैवविविधता आढळते.सांस्कृतिक महत्त्व : नदीकिनारी असलेल्या अनेक गावे व आदिवासी वस्तींच्या दृष्टीने नदी जीवनोपयोगी आहे.

गिरवा नदी Girva River (बुंदेलखंड – केनची उपनदी)

गिरवा नदी ही उत्तर भारतातील बुंदेलखंड प्रदेशातील एक महत्त्वाची उप-नदी आहे. ती केन नदीची उपनदी म्हणून ओळखली जाते आणि या परिसरातील शेती, पाणीपुरवठा व भूजल व्यवस्थेसाठी उपयुक्त ठरते.गिरवा नदीचा उगम मध्यप्रदेशातील पन्ना जिल्ह्याच्या टेकडीयुक्त भागात होतो.उगमनंतर नदी उत्तर–पूर्व दिशेने बुंदेलखंडातील छतरपूर व पन्ना परिसरातून वाहते.नदीचा प्रवाह काही भागांत खडकाळ व उंचसखल भूभागातून असल्याने पावसाळ्यात ती वेगाने वाहते, तर उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो.विलयन गिरवा नदी पुढे उत्तर प्रदेश राज्यात प्रवेश करते.येथे ती चित्रकूट जिल्ह्याजवळ जाऊन केन नदीत मिळते.महत्त्व स्थानिक सिंचन व्यवस्था, जलसाठा व पाणलोट शेतीसाठी महत्वाची.पन्ना व आसपासच्या भागातील जलस्रोतांचे पुनर्भरण घडवून आणते.नदीकाठावरील आदिवासी व ग्रामीण भागातील जीवनासाठी ही नदी आधारभूत आहे

गगन नदी Gagan River (स्थानिक प्रवाह)

गगन नदी ही भारतातील एक लहान/स्थानिक नदी (Local Stream) असून तिचा प्रवाह मर्यादित भौगोलिक क्षेत्रात जाणवतो. ही नदी प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असल्याने पावसाळ्यात प्रवाह जोरदार असतो; परंतु उन्हाळ्यात ती बऱ्याच ठिकाणी आटते किंवा नाल्यासारखी दिसते.गगन नदीचा उगम आसपासच्या लहान डोंगररांगा, पठार किंवा जंगलक्षेत्रात होतो.नदीचा

प्रवाह घनदाट ग्रामीण व कृषी क्षेत्रातून जातो.मार्गात तिला लहान ओढे, नाले मिळून प्रवाह वाढतो.

(या नदीची एकाच नावाने विविध ठिकाणी लहान प्रवाह म्हणून नोंद आढळते; पर्वतीय ते पठारी अशा भौगोलिक स्वरूपात फरक दिसतो.)

गोमाई नदी Gomai River महाराष्ट्र (तापीची उपनदी)

गोमाई (Gomai) ही महाराष्ट्रातील धुळे जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची नदी असून ती तापी नदीची उपनदी आहे. या नदीचा उगम सतपुडा पर्वतरांगांमध्ये (शिरपूर तालुका परिसरात) होतो. उगमानंतर नदीचा प्रवाह मुख्यत्वे दक्षिण दिशेने होऊन ती धुळे जिल्ह्याच्या शिरपूर व आसपासच्या भागातून वाहत जाते.नदीच्या काठावरची प्रमुख गावे शिरपूर, सिंधी, कोळदे, कडेगांव इत्यादी.या नदीवर शिरपूर परिसरात छोटे जलसंधारण प्रकल्प तसेच बंधारे बांधले गेले आहेत, ज्यामुळे शेतीसाठी सिंचन व्यवस्था सुधारली आहे. शेवटी ही नदी तापी नदीला मिळते.गोमाई नदीचे पाणी मुख्यतः खरीप हंगामात उपलब्ध होते; पाऊस कमी असलेल्या काळात नदीचा प्रवाह क्षीण होतो. धुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसाठी ही नदी महत्त्वाचे जलस्रोत म्हणून कार्य करते.

गुळाणा नदी Gulana River (मध्यप्रदेश – स्थानिक प्रवाह)

गुळाणा नदी मध्यप्रदेशातील एक लहान आणि स्थानिक महत्त्वाची नदी आहे. तिचा उगम मुख्यतः मध्यप्रदेशाच्या मध्य व पश्चिम भागातील लहान पर्वतीय व डोंगराळ प्रदेशातून होतो. नदी सुरुवातीला अनेक छोटे झरे, पावसाळी

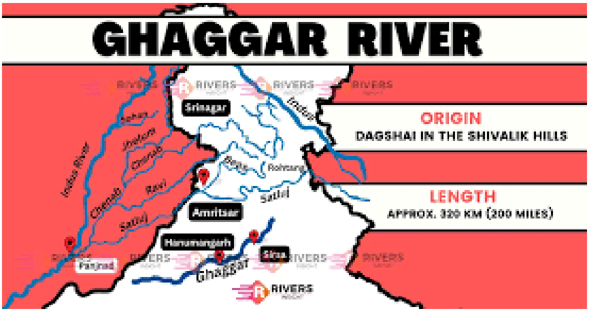
नाले आणि जंगलातून वाहते. गुळाणा नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने दक्षिण-दक्षिण-पश्चिम दिशेने असतो आणि ती आसपासच्या गावांमध्ये शेतकीसाठी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी महत्त्वपूर्ण स्रोत आहे.नदीच्या काठावर अनेक छोटे गाव आहेत, जिथे लोक शेतीसाठी गुळाणा नदीच्या पाण्यावर अवलंबून असतात. नदी मुख्यतः स्थानिक तलाव, धरण किंवा मोठ्या नद्या जसे की ताप्ती, नर्मदा किंवा त्यांच्या उपनद्यांसोबत मिळून जाते, परंतु ही माहिती क्षेत्रानुसार बदलते कारण गुळाणा ही प्रामुख्याने स्थानिक प्रवाह आहे. गुळाणा नदीचे पाणी मुख्यतः सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि घरगुती वापरासाठी वापरले जाते.नदीच्या काठावर वन्यजीव, स्थानिक पक्षी आणि लहान प्राणी आढळतात, त्यामुळे ही नदी परिसंस्थेसाठी देखील महत्त्वाची आहे. पावसाळयात नदीचा प्रवाह भरतो आणि काही वेळा आसपासच्या गावांना जलसाठा पुरवतो. उन्हाळयात नदीचा जलप्रवाह कमी होतो, तरीही स्थानिक जलस्रोत म्हणून ती कायम उपयुक्त राहते.

गिरनार परिसरातील स्थानिक प्रवाह (गुजरात)

गिरनार ही गुजरातमधील जूनागढ जिल्ह्यातील एक प्रसिद्ध पर्वतरांग आहे. या परिसरात अनेक छोटे-मोठे स्थानिक नाले आणि नदीप्रवाह आहेत जे मुख्यतः गिरनार पर्वताच्या पायथ्याजवळून वाहतात. या नद्यांचे स्वरूप मुख्यतः पर्वतीय जलप्रवाहाचे आहे, जे पावसाळयात भरभराटीस येते आणि हिवाळयात किंवा वाळवंटीय हंगामात काही प्रमाणात कोरडे राहते.मुख्य वैशिष्ट्ये:उगम: बहुतेक स्थानिक नाले गिरनार पर्वताच्या उंच शिखरांपासून उगम पावतात. पावसाळयात या नाल्यांमध्ये जलसंपदा जास्त प्रमाणात असते.प्रवाहाचा मार्ग:

हे नाले पर्वताच्या पायथ्याजवळील गावांमध्ये प्रवेश करून शेतीसाठी उपयुक्त ठरतात आणि अखेरीस आसपासच्या मुख्य नद्या किंवा तलावांमध्ये मिळून जातात.मुख्य उपनद्या / नाले:गिरनारचा पायथ्याजवळील छोटे नाले, जे मुख्यतः सिंचनासाठी वापरले जातात.काही नद्या अरब सागराकडे जाऊन विलीन होतात.या परिसरातील जलप्रवाह अत्यंत मौसमी आणि स्थानिक उपयोगासाठी महत्त्वाचे आहेत. ते पर्यावरणीयदृष्ट्याही महत्त्वाचे आहेत कारण पर्वतीय आणि खडकाळ भूभागात पाणी साठवून ठेवणे आणि भूजल पुनर्भरण करण्यास मदत करतात.

घग्गर नदी (Ghaggar River)

घग्गर नदीचा उगम शिवालिक पर्वतरांगांच्या पायथ्याशी, हिमाचल प्रदेशातील सिरमौर जिल्ह्यातील काल्का–मोरनी परिसरात होतो.येथून ती मैदानात उतरते आणि पुढे हरियाणा–पंजाब प्रदेशातून वाहते.उगम: सिरमौर जिल्हा (हिमाचल प्रदेश)प्रवाह: पंचकुला → अंबाला → कुरुक्षेत्र → हिसार (हरियाणा)पुढे राजस्थानातील हनुमानगड–गंगानगर परिसरातून वाळवंटात प्रवेश करून कोरडी पडते.ही नदी राजस्थानातील थार वाळवंटात जाऊन संपते आणि कोणत्याही मोठ्या नदीत मिसळत नाही.त्यामुळे ती अंतःप्रवाही नदी म्हणून ओळखली जाते.अनेक

संशोधकांच्या मते, घग्गर नदी ही प्राचीन सरस्वती नदीचे अवशेष मानली जाते.हडप्पा संस्कृतीतील अनेक स्थळे (उदा. कालीबंगन, राखीगढी, बनवाली) या नदीच्या काठावर सापडली आहेत.त्यामुळे ती सिंधू–सरस्वती संस्कृतीशी संबंधित मानली जाते.पावसाळ्यात नदीत पाणी असते, जे शेतीसाठी व जलसंधारणासाठी वापरले जाते.उन्हाळ्यात नदी कोरडी पडते, मात्र तिच्या पात्रातील गाळ व भूजलस्तर शेतीला उपयुक्त ठरतो.

घनसाळी नदी (Ghansali River)

उत्तराखंडातील टिहरी परिसरातील नदी. घनसाळी नदीचा उगम टिहरी गढवाल जिल्ह्यातील डोंगराळ प्रदेशात, विशेषतः घनसाळी (Ghansali) या गावाजवळील जलोढ क्षेत्रात होतो.ती या परिसरातील पर्वतीय ओढे व लहान झरे एकत्र येऊन तयार होते.प्रवाह दक्षिण–पूर्व दिशेने असून, पुढे ही नदी भिलंगना नदीत (Bhilangna River) मिळते.भिलंगना नदी पुढे भागीरथी नदीत, आणि नंतर गंगा नदीत मिळते.म्हणूनच घनसाळी नदी ही गंगा नदीची दुय्यम उपनदी आहे.स्थानिक पातळीवर सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि लघु जलविद्युत प्रकल्पांसाठी या नदीचा उपयोग केला जातो.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वेगवान व पाण्याचे प्रमाण जास्त असते, तर हिवाळ्यात प्रवाह कमी होतो.नदी परिसरात डोंगराळ, खडकाळ आणि घनदाट जंगलांचा प्रदेश आहे.पाण्याच्या झऱ्यांमुळे घनसाळी खोरे (Ghansali Valley) सदाहरित स्वरूपाचे आहे.या परिसरात अनेक लहान पूल आणि घाट रस्ते नदी ओलांडतात.

घागरा (शरयू) (Ghaghara River) (गंगेची उपनदी)

घाघरा नदी (Ghaghara River), ज्याला कर्नाली (Karnali) आणि शरयू (Saryu) या नावांनीही ओळखले जाते, ही गंगा नदीची एक प्रमुख उपनदी आहे.या नदीचा उगम तिबेटच्या पठारावर, मानसरोवर सरोवराजवळ, हिमालय पर्वतातील मापचांचुंगो (Mapcha Chhunga) हिमनदीतून होतो.ही नदी आंतरराष्ट्रीय नदी आहे.उगमस्थानानंतर ती नेपाळ मध्ये प्रवेश करते, जिथे तिला कर्नाली या नावाने ओळखले जाते.नेपाळमधून वाहत ती भारतात प्रवेश करते. येथे ती उत्तर प्रदेश आणि बिहार राज्यांतून वाहते.पर्वतीय प्रदेशात ती 'कर्नाली' आणि मैदानी प्रदेशात 'घाघरा' म्हणून ओळखली जाते.अयोध्या हे पवित्र शहर याच नदीच्या (शरयू) काठी वसलेले आहे.शेवटी, उत्तर प्रदेशातील बलिया आणि बिहारमधील छपरा जिल्ह्यांदरम्यान ती गंगा नदीला मिळते. या नदीची एकूण लांबी सुमारे १०८० किलोमीटर आहे.या नदीची इतर नावे (Other Names):कर्नाली: नेपाळमध्ये.शरयू (सरयू): विशेषतः अयोध्या येथे.देहवा, घोग्रा.

घाटप्रभा नदी (Ghataprabha River)

ही कर्नाटक राज्यातील एक प्रमुख नदी आहे आणि ती कृष्णा नदीची उपनदी आहे. ही नदी पश्चिम कर्नाटकातील उत्तरेकडून पूर्वेकडे वाहते आणि कृषी, जलसिंचन आणि स्थानिक जीवनासाठी महत्त्वाची आहे.घाटप्रभा नदीचा उगम कर्नाटक राज्यातील मळप्पुरा (Murgod, Belagavi district) परिसरातील पहाडी प्रदेशातून होतो.उगमस्थानात वर्षभर पाणी मिळते आणि नदीला पहिल्या टप्प्यातील प्रवाह पर्वतीय क्षेत्रातून मिळतो.नदीचा प्रवाह उत्तरेकडून दक्षिण-पूर्वेकडे आहे.ती बेलगावी, बिदार, कलबुर्गी जिल्हा मधून वाहते.शेवटी घाटप्रभा नदी कृष्णा नदीमध्ये संगम करते, जी पुढे बंगालच्या उपसागराकडे वाहते.घाटप्रभा नदीचा संगम कृष्णा नदीत सदाशिवगड किंवा बेलगावी जिल्ह्यातील भागात होतो.संगमाच्या आसपासचा प्रदेश सिंचन आणि जलसाठा क्षेत्रासाठी महत्त्वाचा आहे. नदीकाठच्या प्रदेशात तांदूळ, गहू, बाजरी व भाजीपाला यांची शेती केली जाते.पिण्याचे पाणी स्थानिक गावांसाठी.नदीवर घाटप्रभा धरण (Ghataprabha Dam) बांधले आहे, ज्याचा उपयोग सिंचन व जलसाठा यासाठी होतो.नदी परिसरात सिंचनासाठी असलेले बंधारे आणि धरणे असून, पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी उपाययोजना सुरू आहेत.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वेगवान आणि रस्त्यावर पूरस्थिती निर्माण होऊ शकते.नदीत गोड्या पाण्यातील मासे व कोळंबी आढळतात.नदीकाठच्या भागात साल, बाभळी, नीम आणि स्थानिक गवताळ प्रदेश आढळतो.

घोघरा नदी (Ghoghra River)

झारखंड प्रदेशातील लहान नदी दामोदर / कोएल नदी प्रणालीतील उपनदी (स्थानिक उपप्रवाह)घोघरा नदीचा उगम झारखंडमधील छोटानागपूर पठाराच्या डोंगराळ प्रदेशात, विशेषतः गुंमला (Gumla) आणि लोहरदगा (Lohardaga) जिल्ह्यांच्या सीमेवर होतो.ती अनेक लहान ओढ्यांनी तयार होते आणि पूर्व–दक्षिण दिशेने वाहत कोएल नदीच्या उपनदीत मिळते.काही स्थानिक नकाशांनुसार ती दामोदर नदीच्या उपप्रणालीशी जोडलेलीही दिसते (प्रदेशानुसार प्रवाह बदलतो).घोघरा नदी प्रामुख्याने स्थानिक सिंचन, जलसंधारण, आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी वापरली जाते.तिच्या प्रवाहात पावसाळ्यात पुराचे प्रमाण वाढते, परंतु उन्हाळ्यात ती प्रामुख्याने कोरडी राहते.किनाऱ्यांवर धान, मका, डाळी, आणि भाज्यांची शेती केली जाते.नदी परिसरात लाल गाळमिश्रित माती आणि दगड–खडकयुक्त पठारी भूभाग आहे.लहान खोरी, झरे आणि धबधबे या नदीला विशिष्ट सौंदर्य देतात.नदी खोऱ्यात आदिवासी वसाहती आणि नैसर्गिक जंगलांचे प्रमाण जास्त आहे

घोई नदी (Ghoi River) –

ही नदी महाराष्ट्र राज्यातील धुळे जिल्ह्यातील साक्री तालुक्यात स्थित आहे. घोई नदी हा स्थानिक प्रवाह असून ती साक्री परिसरातील पर्वतीय व डोंगराळ भागातून उगम पावते. पावसाळ्यात नदीला भरपूर पाणी असते, परंतु उन्हाळ्यात ती बहुधा कोरडी पडते. ही नदी शेतीसाठी व स्थानिक जलसाठ्यासाठी उपयुक्त आहे.नदीचा प्रवाह काही किलोमीटरपर्यंत चालतो

आणि पुढे ती परिसरातील लहान नाल्यांमध्ये किंवा स्थानिक जलाशयात विलीन होते. घोई नदीच्या काठावर साक्री परिसरातील घोई गाव व इतर लहान वस्ती आहेत.

घोरी नदी (Ghori River)

ही नदी मध्य प्रदेश राज्यातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे.घोरी नदीचा उगम मध्य प्रदेशाच्या पठारी भागात, विशेषतः विदिशा–सीहोर परिसरातील डोंगराळ प्रदेशात होतो. तिचा प्रवाह मुख्यतः दक्षिण–पूर्व दिशेकडे असून ती पावसाळ्यात जलप्रवाह घेऊन येते. उन्हाळ्यात नदीचा प्रवाह बहुतांश कोरडा पडतो.ही नदी शेवटी बेतेवा किंवा पार्वती नदी प्रणालीत विलीन होते असे मानले जाते, ज्यामुळे ती चंबळ नदीच्या जलप्रणालीचा भाग ठरते.स्थानिक सिंचन व शेतीसाठी जलपुरवठा

घोड नदी Ghod River

ही महाराष्ट्र राज्यातील पुणे आणि अहमदनगर जिल्ह्यांमधून वाहणारी एक महत्त्वाची उपनदी आहे. ही नदी भीमा नदीची उपनदी असून, तिचा उगम पश्चिम घाटातील सह्याद्री डोंगररांगेतून होतो. घोड नदीचा उगम पुणे जिल्ह्यातील भीमाशंकर डोंगर रांगेतील १, ०९० मीटर उंचीवरील भागातून होतो. नदी पूर्व-दक्षिण दिशेने वाहते.लांबी: अंदाजे २०० किलोमीटर. नदी भीमा नदीत संगम करते. नदीच्या पाण्याचा मुख्य उपयोग शेतीसाठी सिंचनासाठी होतो. नदीवर घोड धरण बांधले आहे, ज्याची जलसाठा क्षमता ५.४७ टीएमसी आहे. नदी

आसपासच्या ४.५ दशलक्ष लोकांसाठी पिण्याचे पाणी पुरवते.कृषी रसायने आणि सांडपाणी यामुळे नदीच्या पाण्याचे प्रदूषण वाढले आहे.अत्यधिक सिंचनामुळे मातीतील लवणता वाढली आहे.नदीच्या जलसाठा क्षमता कमी होण्याचा धोका आहे.नदीच्या काठावर इनामगाव हे प्राचीन स्थलकालीन (Chalcolithic) वस्तीचे ठिकाण आहे, जे भारतीय पुरातत्त्वाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

घोटकी नदी (Ghotki River)

ही नदी राजस्थान आणि हरियाणा राज्यांच्या सीमेवरील एक लहान नदी (प्रवाह) आहे. घोटकी नदीचा प्रवाह मुख्यत्वे अरवली पर्वतरांगांच्या वायव्य उतारांवरून सुरू होतो आणि पुढे थार वाळवंटाच्या सीमाभागात पसरतो.ही नदी पावसाळी स्वरूपाची असून वर्षभर सतत वाहत नाही. स्थानिक पावसाच्या काळात ती जलप्रवाह निर्माण करते आणि पुढे घग्गर नदी प्रणालीशी काही ठिकाणी संपर्क दर्शवते. नदीचा प्रवाह मुख्यतः राजस्थानातील श्रीगंगानगर आणि हरियाणातील सिरसा जिल्ह्यांदरम्यान आढळतो.पावसाळ्यातील जलसंचय, शेतीसाठी स्थानिक जलस्रोत

घुडस नदी (Ghudas River)

ही नदी मध्य भारतातील एक लहान नदी आहे. तिचा प्रवाह मुख्यत्वे मध्य प्रदेशाच्या दक्षिण भागात, विशेषतः छिंदवाडा–बेतूल परिसरातील डोंगराळ भागातून आढळतो.घुडस नदीचा उगम सातपुडा पर्वतरांगांच्या उतारांवरून होतो. ही एक पावसाळी (हंगामी) नदी असून पावसाच्या काळातच तिच्यात पाण्याचा प्रवाह दिसतो. उन्हाळ्यात ती बहुधा कोरडी पडते. नदी परिसरातील शेती, जनावरांसाठी पाणीपुरवठा, आणि स्थानिक जलसाठ्यासाठी महत्त्वाची आहे.काही ठिकाणी घुडस नदीचा प्रवाह तापी नदीच्या उपप्रणालीशी जोडला जातो असे भूगोलकारांचे मत आहे.

घुशी नदी (Ghushi River) –

ही नदी बिहार राज्यातील एक लहान परंतु स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे.घुशी नदीचा प्रवाह उत्तर बिहारच्या गंगा खोऱ्यातील सपाट मैदानातून आढळतो. ही नदी प्रामुख्याने दरभंगा–मधुबनी परिसरातील भागातून वाहते. तिचा उगम स्थानिक पावसाळी नाल्यांमधून व लहान झऱ्यांमधून होतो.घुशी नदी ही पावसाळी (हंगामी) स्वरूपाची नदी आहे – पावसाळ्यात ती प्रवाही असते, परंतु उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह कमी होतो किंवा कोरडा पडतो. ती शेवटी स्थानिक नदीप्रणालीमार्फत कमला किंवा बागमती नदीशी विलीन होते.**:** शेतीसाठी पाण्याचा पुरवठा, स्थानिक जलसाठा आणि पूरनियंत्रणासाठी उपयुक्त

घृणा नदी (Ghrina River)

ही नदी झारखंड राज्यातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे.घृणा नदीचा उगम छोटानागपूर पठाराच्या दक्षिण–पूर्व भागातील डोंगराळ प्रदेशातून होतो. ही नदी प्रामुख्याने रांची किंवा पूर्व सिंघभूम जिल्ह्याच्या परिसरातून वाहते. तिचा प्रवाह वर्षभर तुलनेने लहान असतो, परंतु पावसाळ्यात ती जलप्रवाहाने समृद्ध होते.घृणा नदी शेवटी सुबर्णरिखा नदीच्या उपनदी म्हणून मिळते, त्यामुळे ती सुबर्णरिखा जलप्रणालीचा भाग आहे. नदीचा प्रवाह परिसरातील शेती, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा आणि लहान जलसाठ्यांसाठी उपयुक्त आहे.

घाणापूर नदी (Ghanapur River)

प्रवाह राज्ये: महाराष्ट्र – कर्नाटक सीमाभाग स्वभाव: लहान स्थानिक उपप्रवाह.ठिकाण: खानापूर, बेळगाव परिसरातील डोंगरउतारांवरून निर्माण झालेली लहान नदी.महत्त्व: स्थानिक सिंचनाला पूरक; दुष्काळी भागात पाणीटंचाई कमी करण्यास मदत.

घुंघुटी नदी (Ghunghuti River)

प्रवाह राज्य: मध्य प्रदेश (रीवा विभाग) प्रकार: सोन नदी/तोन्स नदीच्या उपप्रवाहात सहभाग उगम: विंध्य पर्वताच्या पूर्वेकडील जंगल पसरामध्ये.प्रवाह: रीवा जिल्ह्यातून वाहत सों नदी प्रणालीत मिळते.महत्त्व: स्थानिक पाणीपुरवठा, लहान तळी व धरणांशी जोडलेला प्रवाह.

घारी / घरी नदी (Ghari River)

प्रवाह राज्य: हिमाचल प्रदेश.प्रकार: छोटा पर्वतीय प्रवाह.ठिकाण: किन्नौर किंवा कुल्लू जिल्ह्याच्या परिसरातील उंच पर्वतरांगांतून उगम.स्वभाव: हिमनदी-आधारित लहान प्रवाह; पावसाळ्यात वेगवान.महत्त्व: स्थानिक पाणलोट, छोट्या वीज प्रकल्पांसाठी उपयोगी.

घोसरी नदी (Ghosari River)

प्रवाह राज्य: महाराष्ट्र (कोकण विभाग – रत्नागिरी/सिंधुदुर्ग).स्वभाव: लहान किनारी नदी.उगम: सह्याद्रीचा पायथा; अरुंद दऱ्यांतून पश्चिमेस वाहून अरबी समुद्रात विलीन.महत्त्व: कोकणातील भातशेती, लहान खाडी/खारफुटी क्षेत्र.

घोलगड / घोलगंगा नदी (Gholganga River)

प्रवाह राज्य: महाराष्ट्र (सिंधुदुर्ग जिल्हा).स्वभाव: लहान परंतु जलवैविध्यपूर्ण कोकणी प्रवाह.उगम: सह्याद्री पर्वत.मुख्य प्रवाह: दाट जंगलातून पश्चिमेकडे वाहून समुद्रात पोहोचतो.महत्त्व: स्थानिक मत्स्यव्यवसाय, खाडी निर्माण, जलजीवसृष्टी.

घुमान नदी (Ghuman River)

प्रवाह राज्य: पंजाब/हरियाणा.स्वभाव: छोटा तलम प्रवाह.उगम: शिवालिक टेकडी प्रदेश.प्रवाह: हंगामी; स्थानिक नाले व ओढ्यांचे जाळे तयार

करून मोठ्या नद्यांमध्ये मिसळतो.महत्त्व: ग्रामीण पातळीवरील सिंचन, पूरनियंत्रण.

घनगंगा नदी घनगंगा ही महाराष्ट्रातील *धाराशिव (उस्मानाबाद)* जिल्ह्यातील एक लहान पण महत्त्वाची स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने पावसाळ्यात प्रवाही असते आणि परिसरातील सिंचन, शेती, भूजल भरण यासाठी उपयुक्त आहे.घनगंगा नदीचा उगम *धाराशिव जिल्ह्यातील बलगाव परिसरातील उंचसखल पठारी प्रदेशात* होत असल्याचे स्थानिक भूगोलात आढळते. परिसरातील पावसावर तिचा मुख्य प्रवाह अवलंबून असतो.नदीचा प्रवाह साधारणपणे पूर्व–दक्षिण दिशेने आहे.आपल्या मार्गात ती काही स्थानिक ओढे/नाले घेऊन पुढे वाढते.नदीचा प्रवाह उन्हाळ्यात प्रामुख्याने कोरडा राहतो; पावसाळ्यात मात्र ती तात्पुरती प्रबल होते.घनगंगा नदी पुढे जाऊन मंजारा नदीच्या प्रणालीत विलीन होते.मंजारा ही गोदावरीची दक्षिणेकडील मोठी उपनदी असल्यामुळे घनगंगेला गोदावरी खोऱ्याचा भाग मानले जाते.स्थानिक पातळीवर शेतीसाठी पाणी, काही ठिकाणी लहान बंधारे व तळी, यांमुळे नदीचे महत्त्व वाढते.पावसाळ्यातील प्रवाहामुळे भूजल पुनर्भरण, विहिरी/बोअरवेल्सला लाभ.नदीकाठी शेती: ज्वारी, बाजरी, हरभरा, तूर, ऊस (काही भाग).परिसर कोरडवाहू असल्याने नदीचा प्रवाह हंगामी आहे.नदीकाठची वनस्पती: काटेरी जंगल, निम, बाभूळ, लांडगा झुडुपे व स्थानिक गवताळ पट्टा.पावसावर अवलंबून असलेली *लहान उपनदी*.कधी कधी स्थानिक पुरसदृश परिस्थिती निर्माण होऊ शकते.नदीचा पट्टा अरुंद व नाल्यासारखा दिसतो.

घनवटी नदी (Ghanvati River)

महाराष्ट्रातील लहान नदी. घनवटी नदी (Ghanvati River) महाराष्ट्रातील लहान नदी घनवटी नदीचा उगम बुलढाणा जिल्ह्यातील सातपुड्याच्या आग्नेय टेकड्यांमध्ये किंवा अकोला जिल्ह्याच्या सीमेवर असलेल्या डोंगराळ प्रदेशात होतो.ती मुख्यतः पूर्व–दक्षिण दिशेने वाहते आणि पुढे पूरणा नदीमध्ये (Purna River) मिळते.पूरणा नदी ही गोदावरी नदीची उपनदी असल्याने घनवटी नदी ही गोदावरी नदी प्रणालीतील दुय्यम उपनदी आहे.घनवटी नदी ही स्थानिक सिंचनासाठी आणि गावांच्या पिण्याच्या पाण्यासाठी महत्त्वाची आहे.नदीवर काही ठिकाणी लघु बंधारे (Minor Dams) बांधलेले आहेत.नदीचा प्रवाह पावसाळ्यात तीव्र, तर उन्हाळ्यात अल्प असतो.नदीचे पात्र अरुंद आणि वळणदार आहे.किनारी भाग काळ्या मातीचा असून कापूस, सोयाबीन, तूर आणि ज्वारी ही प्रमुख पिके घेतली जातात.नदी परिसर ग्रामीण आणि शेतीप्रधान आहे.

‘घोटी नदी/ओढा’ Ghoti River/Odha म्हणून ओळख

घोटी (ता. इगतपुरी, जि. नाशिक) परिसरातून वाहणारा एक हंगामी ओढा लोकसाहित्यामध्ये “घोटी नदी” म्हणून उल्लेखिला जातो. हा प्रत्यक्षात लहान प्रवाह असून मॉनसून काळात प्रवाही असतो.हा ओढा सह्याद्रीच्या पायथ्यावरील टेकड्यांतून — विशेषतः*इगतपुरी–घोटी दरम्यानच्या पश्चिमेकडील उंच प्रदेशातून* उगम पावतो.याचा प्रवाह साधारण पूर्व → आग्नेय दिशेला आहे. पावसाळ्यात पाण्याचा मोठा प्रवाह तयार होतो, तर उन्हाळ्यात

नाला जवळजवळ कोरडा राहतो.घोटी भागातील हा ओढा पुढे जाऊन दारणा नदी प्रणालीत मिसळतो.दारणा नदी ही *गोदावरीची उपनदी* आहे.म्हणून घोटी परिसरातील हा प्रवाह गोदावरी खोऱ्याचा भाग ठरतो.घोटी परिसरातील शेतीसाठी महत्त्वाचा पावसाळी जलप्रवाह.स्थानिक छोटे बंधारे/तळी यांच्यातून जलसाठा केला जातो.भूजल पातळी वाढण्यास मदत.काही ठिकाणी भातसागर (दारणा धरण) क्षेत्राशी अप्रत्यक्ष जोडणी.परिसराचे भूगोल वैशिष्ट्य-सह्याद्रीचा पायथा, मुसळधार पावसाचा पट्टा.टेकड्या, खोल दऱ्या, भूजलसंवर्धनासाठी अनुकूल प्रवाहरचना.नदीकाठी बाभळी, पानझडी वनस्पती.

घास नदी Grass River (महाराष्ट्र)

घास नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने ग्रामीण भागातून वाहते आणि स्थानिक पिके, पिण्याचे पाणी आणि शेतीसाठी महत्त्वाची आहे. उगमाचे नेमके ठिकाण पर्वतीय किंवा टेकडीच्या परिसरात असल्याचे नोंदलेले आहे. नदीचा प्रवाह मुख्यत्वे दक्षिण-पूर्वेकडे वळतो आणि अनेक छोटे नाले यामध्ये मिळून येतात. घास नदीच्या काठावर काही गावं व तहसील मुख्यालय आहेत, जिथे स्थानिक लोक जलस्रोत म्हणून याचा उपयोग करतात. ही नदी मोठ्या नदीत मिसळत नाही तर स्थानिक पातळीवरच महत्त्वाची राहते.

घोडा नदी Horse River

घोडा नदी ही मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्र राज्यांच्या सीमेजवळील परिसरातील एक स्थानिक नाला आहे. ही नदी मुख्यतः स्थानिक पर्जन्य आणि

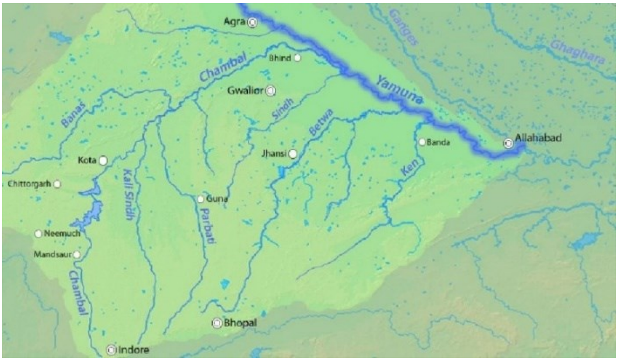
भूभागीय उतारांवर अवलंबून वाहते, त्यामुळे तिचा प्रवाह लहान असून ती मोठ्या नदीत मिळून जाते किंवा जवळच्या तलाव/सिंचन प्रकल्पात समाविष्ट होते.उगम आणि प्रवाह**:**घोडा नदीचा उगम मुख्यतः मध्यम उंचीच्या पठारी भागात होतो, जे मध्यप्रदेशातील काही जिल्हे किंवा महाराष्ट्रातील सीमावर्ती भागात येते. नदीचा प्रवाह साधारणपणे दक्षिण किंवा दक्षिण-पश्चिम दिशेने असतो. नदीच्या मार्गावर काही लहान गावं आणि शेतीची जागा आहेत, जिथे नदीच्या पाण्याचा वापर मुख्यतः सिंचनासाठी केला जातो.मुख्य वैशिष्ट्ये:ही नदी लहान असून स्थानिक पातळीवरच महत्त्वाची आहे.नदीवरील जलस्रोत स्थानिक शेतीस उपयुक्त आहेत.मोठ्या नदीत किंवा तलावात विलीन होऊन तिचा प्रवाह संपतो.

घुंजी नदी Ghunji River

ही गुजरात व राजस्थान राज्यांच्या काही भागांत वाहणारी एक स्थानिक नदी आहे. ही नदी मुख्यतः सीमावर्ती क्षेत्रातील लहान प्रवाह असून स्थानिक पर्जन्य आणि भू-भागीय उतारांवर अवलंबून वाहते.उगम आणि प्रवाह**:**घुंजी नदीचा उगम साधारणपणे गुजरातमधील किंवा राजस्थानच्या मर्यादेजवळील पठारी भागात होतो. नदीचा प्रवाह बहुतेक वेळा दक्षिण-पश्चिम किंवा पश्चिमेकडे असून, ती लहान पातळीवर शेतीस आणि गावांसाठी पाणी पुरवते. पावसाच्या हंगामात तिचा प्रवाह जास्त असतो, तर हंगामाअभावी नदी सहसा कमी जलस्रोत असलेली राहते.मुख्य वैशिष्ट्ये:स्थानिक शेतीस सिंचनासाठी महत्त्वाची.नदी मार्गावर काही लहान गावं आणि जमीन शेतीसाठी वापरली

जाते.प्रवाहानंतर ती कधी मोठ्या नदीत मिसळते किंवा स्थानिक तलाव/झरणात संपते.

चंबळ नदी (Chambal River)

चंबळ नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील इंदूरजवळ महू शहराच्या दक्षिणेस असलेल्या जानापाव पर्वतावर विंध्य पर्वतरांगेच्या उत्तर उतारावरून होतो.या नदीला प्राचीन काळात 'चर्मण्वती' या नावाने ओळखले जात असे.ही नदी मध्य आणि उत्तर भारतातून वाहते. ती मध्य प्रदेशातून सुरू होते, राजस्थानमधून वाहते आणि नंतर मध्य प्रदेश आणि राजस्थान यांच्या सीमेवरून वाहत जाऊन उत्तर प्रदेशातील इटावा जिल्ह्यात यमुनेला मिळते.ही यमुना नदीची प्रमुख उपनदी आहे आणि त्यामुळे ती मोठ्या गंगा नदीच्या जलनिस्सारण प्रणालीचा भाग आहे.ही नदी मध्य प्रदेश, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेश या राज्यांतून वाहते.चंबळ नदीची एकूण लांबी सुमारे ९६० ते १०२४ किलोमीटर आहे.बनास, क्षिप्रा (शिप्रा), काली सिंध, आणि पार्वती या तिच्या प्रमुख उपनद्या आहेत.या नदीवर गांधी सागर धरण, राणा प्रताप सागर धरण, जवाहर सागर धरण आणि कोटा बॅरेज (Kota Barrage) हे प्रमुख जलविद्युत प्रकल्प आणि धरणे आहेत.चंबळ नदी वर्षभर वाहणारी बारमाही नदी

आहे.तिच्या काठावरील ओबडधोबड जमीन (ravines) आणि घनदाट अरण्ये यामुळे ती एकेकाळी दरोडेखोरांसाठी (डाकू) आश्रयस्थान म्हणून कुप्रसिद्ध होती.या नदीच्या भागात राष्ट्रीय चंबळ अभयारण्य आहे, जे मगर (घरियाल), लाल-मुकुट कासव (Red-crowned roofed turtle), आणि गंगा डॉल्फिन (Gangetic River Dolphin) यांसारख्या संकटग्रस्त जलचरांसाठी प्रसिद्ध आहे.चंबळ नदीची गणना भारतातील सर्वात कमी प्रदूषित नद्यांपैकी एक म्हणून केली जाते.

चंद्रभागा नदी (Chandrabhaga River)

ही भारतातील एक प्रसिद्ध हिमालयीन नदी असून, तिचा भौगोलिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ अत्यंत महत्त्वाचा आहे. उगम: हिमाचल प्रदेशातील लाहौल–स्पीती जिल्ह्यात.येथे दोन प्रमुख नद्या चंद्रा नदी (उगम: बारा लाचा दर्रा)भागा नदी (उगम: सुरजताल सरोवराजवळ) या दोन्ही नद्यांचा संगम टांडी (Tandi) या गावाजवळ होतो.या संगमामुळे तयार झालेल्या प्रवाहाला चंद्रभागा नदी असे म्हणतात.हिमाचल प्रदेशातून पश्चिम दिशेने वाहत जाऊन ही नदी जम्मू–काश्मीरच्या डोडा आणि किश्तवार जिल्ह्यांत प्रवेश करते.पुढे ती पाकिस्तानात प्रवेश केल्यावर चेनाब नदी (Chenab River) या नावाने ओळखली जाते.भारतातील भागातील एकत्रित लांबी सुमारे ५०५ किमी, तर एकूण लांबी (भारत + पाकिस्तान) सुमारे ९६० किमी आहे.हिमाचल प्रदेशातील: मियार नाला, थिरोट नाला, भूतर नदीजम्मू–काश्मीरमध्ये: मारुसुदर, कालानाई, नीरू नदी इत्यादी.शेवटी ही नदी पाकिस्तानातील पंजाब प्रांतात रावी, बियास,

सतलज, आणि झेलम यांच्यासह एकत्र होऊन *पंजाबचा सिंधू जलप्रणाली* तयार करते.शेवटी सिंधू नदीत विलीन होते.जलविद्युत प्रकल्प: बगलहार, सालयार, आणि रतले या धरणांमुळे वीजउत्पादन.धार्मिक महत्त्व: “चंद्रभागा” नाव हिंदू पुराणांतही पवित्र मानले गेले आहे; पंढरपूरातील चंद्रभागा नदी (भीमा उपनदी) हिचे नावही या हिमालयीन नदीवरून पडलेले आहे असे मानले जाते.इंडस वॉटर ट्रीटी (1960) अंतर्गत चेनाब नदीचा पाण्याचा वापर पाकिस्तानला देण्यात आला आहे, परंतु भारताला मर्यादित जलविद्युत वापराची परवानगी आहे.

चंद्रभागा नदी(Chandrabhaga River) (कोकण – महाराष्ट्र)

उगम सह्याद्री पर्वतातील *महाबळेश्वर–प्रतापगड* परिसर. रायगड जिल्ह्यातून वाहत श्रीवर्धन–हरिहरेश्वर सागरी किनाऱ्याजवळ अरबी समुद्रात मिळते.स्वरूप – लहान किनारी नदी, कोकणातील महत्त्वाचा जलस्रोत.उपयोग – सिंचन, गावे–खेड्यांसाठी पाणी.

चालीयार नदी (Chaliyar River)

ही केरळ राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे आणि ती पश्चिम घाटातून वाहून अरब सागरात मिळते. ही नदी केरळमधील जलसंपदा, उद्योग, शेती आणि स्थानिक जीवनासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.चालीयार नदीचा उगम वेस्टर्न घाटमधील वायनाड (Wayanad) जिल्ह्यातील इन्नमंगल पर्वतरांगेत होतो.उगमस्थानावर वर्षभर पाणी मिळते आणि नदीला पहिल्या टप्प्यातील प्रवाह पर्वतीय प्रदेशातून मिळतो.नदीचा प्रवाह उत्तर ते दक्षिण आहे.ती

केरळमधील मलकाकुडी, मनजेश्वरी आणि कोझिकोड जिल्हा मधून वाहते.शेवटी चालीयार नदी अरब सागरात विलीन होते.चालीयार नदीचा समुद्रसंगम कोझिकोड (Kozhikode) जिल्ह्यातील करूप्पु नदी खाडी भागात होतो.नदीमुखाजवळील परिसर मासेमारी आणि पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे. सिंचनासाठी — नदीकाठच्या शेतीसाठी पाणी उपलब्ध.उद्योग व जलविद्युत् — नदीवर लहान व मध्यम जलविद्युत प्रकल्प आहेत.पिण्याचे पाणी — स्थानिक गावांसाठी.मासेमारी व जलपर्यटन — नदीमुखाजवळील समुदायांसाठी आर्थिक स्रोत.नदी परिसरात घनदाट पिकवलेले जंगल आणि उष्णकटिबंधीय जैवविविधता आढळते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वेगवान होतो.औद्योगिक वापरामुळे काही भागांत प्रदूषणाचा धोका असतो.नदीत मासे, कोळंबी आणि शिंपले आढळतात.नदीकाठच्या परिसरात नारळ, सुपारी, बाभळी व स्थानिक वनस्पती विपुल प्रमाणात आहेत.

चित्तूर नदी Chittoor River

चित्तूर नदी ही आंध्र प्रदेश राज्यातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे.

ही नदी स्थानिक शेती आणि जलसिंचनासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे आणि चित्तूर जिल्ह्यातून वाहते.चित्तूर नदीचा उगम आंध्र प्रदेशातील चित्तूर जिल्ह्यातील पर्वतीय भागातून होतो.नदी परिसरात वर्षभर पाणी मिळते, मुख्यतः पावसाळ्यात तिचा प्रवाह भरतो.नदीचा

प्रवाह पूर्वेकडे किंवा दक्षिण-पूर्वेकडे आहे.ती चित्तूर जिल्ह्याच्या शेती क्षेत्रातून वाहते.शेवटी ही नदी पश्चिमेकडील मोठ्या जलप्रणाली / उपनदींमध्ये मिसळते, स्थानिक जलस्त्रोताची पूर्तता करते.सिंचनासाठी: नदीकाठच्या शेतीसाठी पाणी उपलब्ध.स्थानिक पिण्याचे पाणी: जवळच्या गावांसाठी.काही ठिकाणी नदीवर लहान जलाशय / धरण बांधलेले आहेत, ज्यामुळे पाणी संचयन शक्य आहे.नदीकाठच्या भागात गवताळ प्रदेश आणि लहान जंगल आढळतात.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वेगवान होतो, तर उन्हाळ्यात कमी वाहतो.मानवनिर्मित हस्तक्षेपामुळे नदीत काही प्रमाणात प्रदूषणाचे धोके आहेत.नदीत गोड्या पाण्याचे मासे आणि कोळंबी आढळतात. नदीकाठच्या परिसरात स्थानिक झाडे आणि गवताळ प्रदेश आहेत, जे स्थानिक जीवसृष्टीसाठी महत्त्वाचे आहेत.

चंद्रगिरी नदी (Chandragiri River)

ही केरळ राज्यातील एक महत्त्वाची किनारी नदी आहे. चंद्रगिरी नदीचा उगम कुद्रेमुख पर्वतरांगांमध्ये (Kudremukh Hills), घाट प्रदेशात (वेस्टर्न घाट) होतो.उगमाचे ठिकाण कोर्ग जिल्ह्यातील (कर्नाटक) पट्टडका टेकडी परिसरात आहे.नदी उगमस्थानावरून दक्षिण–पश्चिम दिशेने वाहत केरळ राज्यात प्रवेश करते.ती कासरगोड जिल्ह्यातून वाहते.शेवटी नदी अरबी समुद्रात (Arabian Sea) चंद्रगिरी गावाजवळ (Kasargod town जवळ) मिळते.एकूण लांबी सुमारे १०५ किलोमीटर आहे.ही नदी केरळमधील लांब नद्यांपैकी एक मानली जाते.याच्या काही लहान उपनद्या — काय्यूर नदी,

कल्लियोट नदी, आणि नेल्लीकड नदी.नदीचा शेवटचा भाग चंद्रगिरी नदीमुख (Chandragiri Estuary) म्हणून ओळखला जातो.येथे चंद्रगिरी किल्ला (Chandragiri Fort) नावाचे ऐतिहासिक पोर्तुगीज काळातील बांधकाम आहे.हा भाग आज पर्यटनस्थळ म्हणून प्रसिद्ध आहे.सिंचन आणि शेतीसाठी पाण्याचा उपयोग — विशेषतः नारळ, भात आणि सुपारी लागवडीसाठी.नौकानयन व मत्स्य व्यवसाय नदीमुख भागात मोठ्या प्रमाणात चालतो.नदीकाठचा प्रदेश जैवविविधतेने समृद्ध आहे.नदीला स्थानिक लोक पवित्र प्रवाह मानतात; अनेक मंदिरे तिच्या किनाऱ्यावर आहेत.कासरगोड परिसरातील उत्सवांमध्ये "चंद्रगिरी तीर" हा शब्द पवित्र जलप्रवाहाचा सूचक आहे.

चंपा नदी (Champa River)

ही नदी छत्तीसगड राज्यातील मध्य–पूर्व भागात, विशेषतः जांजगीर–चांपा जिल्ह्यात आढळते.उगमस्थानाबद्दलची स्पष्ट माहिती उपलब्ध नाही, परंतु ती स्थानिक जलप्रवाह असून, काही हंगामी झऱ्यांपासून (seasonal streams) निर्माण होते.नदी चांपा व जांजगीर परिसरातून वाहते.या प्रवाहाचा काही भाग महा नदी (Mahanadi) जलप्रणालीशी जोडला जातो.शेवटी ही नदी महा नदीत मिळते, जी पुढे ओडिशा मार्गे बंगालच्या उपसागरात विलीन होते.ही नदी लहान आकाराची स्थानिक नदी असून, अंदाजे लांबी ५०–६० किलोमीटर इतकी आहे.नदीचे पाणी स्थानिक सिंचनासाठी, गावकुसातील शेतीसाठी, तसेच पिण्याच्या पाण्यासाठी वापरले जाते.काही ठिकाणी या नदीच्या काठावर

गावांची नावे व धार्मिक स्थाने निर्माण झाली आहेत."चांपा" या नावामुळेच जांजगीर–चांपा जिल्ह्याला हे नाव लाभले आहे.स्थानिक परंपरेत नदीला *पवित्र जलप्रवाह* मानले जाते.नदीच्या परिसरात तांदूळ आणि हरभरा शेती प्रमुख आहे.वर्षभर प्रवाह नसून मान्सून ऋतूतच ती प्रमुखतेने वाहते.पावसाळ्यानंतर नदीचे पात्र कोरडे पडते, म्हणून तिला *हंगामी नदी* मानले जाते

चंडा नदी (Chanda River)

चंडा नदीचा उगम महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात होतो.ती प्रामुख्याने चंद्रपूर आणि वर्धा जिल्ह्यांतून वाहते.काही ठिकाणी तिचा उगम सातपुडा पर्वतरांगांच्या दक्षिण उतारांवर मानला जातो.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्व–दक्षिण दिशेकडे आहे.ती वर्धा नदीत येऊन मिळते, आणि पुढे वर्धा–प्राणहिता–गोदावरी जलप्रणालीचा भाग बनते.चंद्रपूर जिल्ह्यातून प्रवाहित होताना हिचा प्रवाह औद्योगिक व नागरी क्षेत्रांतून जातो.अंदाजे लांबी सुमारे ९०–१०० किमी.हिच्या जलप्रणालीचा भाग गोदावरी नदी प्रणाली (Godavari Basin) मध्ये मोडतो.काही लहान ओहोळ आणि स्थानिक प्रवाह — विशेषतः घोडाझरी, लालनदी आणि ढोली नदी — या तिच्या उपनद्या मानल्या जातात.नदीचे पाणी स्थानिक सिंचन, औद्योगिक वापर, आणि शेतीसाठी उपयोगात आणले जाते.चंद्रपूर जिल्ह्यातील काही भागात तिच्यावर लहान बंधारे आणि जलसाठे आहेत.औद्योगिक प्रदूषण आणि शहरातील सांडपाणी या नदीस मोठा धोका निर्माण करतात, विशेषतः चंद्रपूर परिसरात.स्थानिक प्रशासनाने अलीकडे नदी स्वच्छता व पुनरुज्जीवनासाठी काही उपाययोजना सुरू केल्या आहेत."चंद्रपूर" या जिल्ह्याचे नावही *चंडा*

नदीशी संबंधित मानले जाते; ऐतिहासिक नोंदींमध्ये चंद्रपूर शहरास “चंडा” असे नाव होते, जे नदीवरूनच आलेले आहे.

चंडन नदी (Chandan River)

चंडन नदीचा उगम झारखंड राज्यातील देवघर जिल्ह्याजवळील पहाडी प्रदेशात (संताल परगणा परिसर) होतो.उगमस्थानी ती लहान लहान ओहोळांच्या संगमातून निर्माण होते.पुढे ती पूर्वेकडे वाहत बिहार राज्यात प्रवेश करते.बिहार राज्यातील भागलपूर जिल्ह्यातून ही नदी वाहते.शहराच्या दक्षिण भागातून जाताना ती भागलपूर नगराच्या सीमेला स्पर्श करते.पुढे ती गंगा नदीत मिळते, त्यामुळे ती *गंगेची उपनदी* मानली जाते.नदीची एकूण लांबी सुमारे ७०–८० किलोमीटर आहे.ती प्रामुख्याने हंगामी स्वरूपाची असून पावसाळ्यात प्रवाह वाढतो.झारखंडातील काही लहान ओहोळ आणि पर्वतीय प्रवाह तिच्या उपनद्या आहेत.मुख्य उपनदी: सुईया नाला (Suiya Nala).नदीचे पाणी सिंचनासाठी आणि स्थानिक शेतीसाठी वापरले जाते.भागलपूर परिसरात तांदूळ, गहू, व पिकांसाठी याचे पाणी उपयुक्त आहे.काही ठिकाणी नदीच्या पाण्याचा पिण्याच्या पुरवठ्यासाठीही वापर केला जातो.भागलपूर शहराच्या प्राचीन इतिहासात चंडन नदीचा उल्लेख आहे.स्थानिक परंपरेनुसार, या नदीला *पवित्र प्रवाह* मानले जाते.भागलपूर परिसरातील धार्मिक विधींमध्ये या नदीतील स्नानाला विशेष महत्त्व आहे.अलीकडच्या काळात शहरी विस्तारामुळे नदीचे प्रवाहक्षेत्र कमी झाले आहे.नदीच्या स्वच्छतेसाठी आणि प्रवाह पुनर्संचयनासाठी “चंडन नदी पुनरुज्जीवन प्रकल्प” सुरू करण्यात आला आहे.

चांदणी नदी (Chandani River)

महाराष्ट्र राज्याच्या विदर्भ प्रदेशात ही नदी आढळते. नागपूर, वर्धा किंवा भंडारा जिल्ह्यांच्या परिसरात तिचा प्रवाह दिसून येतो.चांदणी नदीचा उगम सामान्यतः स्थानिक डोंगराळ भागात किंवा लहान टेकड्यांच्या उतारांवरून होतो. ही नदी प्रामुख्याने पावसाळी (seasonal) स्वरूपाची आहे, म्हणजेच तिचा प्रवाह मुख्यत्वे पावसावर अवलंबून असतो.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह तीव्र असतो. तिचा प्रवाह परिसरातील शेतजमिनींमधून जातो आणि पुढे ती मोठ्या नदीत — सहसा वार्धा किंवा वैनगंगा नदीच्या उपप्रवाहात — जाऊन मिळते.शेतीसाठी पाणीपुरवठा: स्थानिक शेतकरी पावसाळ्यात व नदीच्या जलसाठ्याचा उपयोग सिंचनासाठी करतात.भूजल पुनर्भरण: नदी परिसरातील भूजलपातळी वाढविण्यास मदत करते.स्थानिक जलसंपत्ती: ग्रामीण भागातील विहिरी, तलाव यांना पूरक पाणीपुरवठा मिळतो.नदीचे पात्र अरुंद व उथळ आहे.पावसाळ्यात ती जोराने वाहते, परंतु उन्हाळ्यात पाणी कमी होते किंवा काही ठिकाणी वाळवंटी होते.परिसरातील माती काळी व सुपीक असल्यामुळे शेतीला नदीचे पाणी महत्त्वाचे ठरते.चांदणी नदी परिसरात झाडे, झुडपे आणि गवताळ वनस्पतींचा अधिवास आहे. या नदीमुळे स्थानिक जैवविविधता टिकून राहते आणि जलस्रोतांचे संवर्धन होते.चांदणी नदी ही महाराष्ट्रातील स्थानिक पण उपयुक्त अशी पावसाळी नदी असून तिचे पर्यावरणीय आणि कृषी महत्त्व लक्षणीय आहे

.

चुडामण नदी (Chudaman River)

चुडामण नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक स्थानिक लहान नदी आहे. ती विदर्भ किंवा मराठवाडा प्रदेशात आढळते (स्थानिक नोंदीनुसार वर्धा किंवा यवतमाळ जिल्ह्याच्या परिसरात उल्लेख आढळतो).ही नदी स्थानिक टेकड्यांमधून किंवा छोट्या डोंगररांगांमधून उगम पावते. पावसाळ्यात पाण्याचा प्रवाह वाढतो आणि नदी सक्रिय राहते.चुडामण नदीचा प्रवाह पूर्वेकडे किंवा दक्षिणेकडे जाताना मोठ्या नदीप्रणालीत — संभवतः पैनगंगा किंवा वैनगंगा नदीच्या उपप्रवाहात — मिळतो.हंगामी (seasonal) नदी — फक्त पावसाळ्यात पाणी भरपूर असते. उन्हाळ्यात पाण्याचे प्रमाण घटते, अनेक ठिकाणी कोरडी पडते.स्थानिक शेती व जलसाठ्यांसाठी महत्त्वाची.ग्रामीण भागातील सिंचनासाठी पाणीपुरवठा.भूजल पातळी ढविण्यास मदत.स्थानिक तलाव, विहिरी आणि विहिरींना पाणीपुरवठा.नदी परिसरात ओलसर मातीमुळे पिके चांगली येतात.स्थानिक जैवविविधतेसाठी आधारस्तंभ.पावसाळ्यात नदीकिनारी तात्पुरते प्रवाह आणि ओढे निर्माण होतात. चुडामण नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान पण उपयुक्त नदी असून स्थानिक जलसंपत्ती व शेतीला आधार देणारी नैसर्गिक संपदा मानली जाते.

चुलबंद नदी (Chulband River)

चुलबंद नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे. ती मुख्यतः ठाणे व पालघर जिल्ह्याच्या परिसरात वाहते.चुलबंद नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगांमधील डोंगराळ भागातून होतो. येथे पावसाचे प्रमाण जास्त

असल्यामुळे नदीचा उगम भाग हिरवागार आणि ओलसर आहे.ही नदी पश्चिमेकडे वाहते आणि पुढे जाऊन वैतरणा नदीत मिळते. त्यामुळे ती वैतरणा नदीची उपनदी (tributary) मानली जाते.ही नदी अल्प अंतराची असून प्रामुख्याने हंगामी स्वरूपाची आहे.पावसाळ्यात पाण्याचा प्रवाह प्रखर असतो, तर उन्हाळ्यात पाणी कमी होते.तिच्या पात्रात दगडी व वालुकामय तळ आढळतो.स्थानिक सिंचन व शेतीसाठी पाण्याचा वापर.भूजल पातळी वाढविण्यास मदत.परिसरातील नैसर्गिक तलाव व जलाशयांना पाणीपुरवठा.सह्याद्रीच्या पायथ्याशी असल्याने नदी परिसर जैवविविधतेने समृद्ध आहे.अनेक जलचर, पक्षी व वनस्पतींचे नैसर्गिक अधिवास या नदीकाठावर आढळतात.

चुलबंद नदी ही वैतरणा नदीची उपनदी असून पश्चिम महाराष्ट्रातील पावसाळी प्रदेशातील स्थानिक जलसंपत्तीचा महत्त्वाचा घटक आहे.ती शेती, भूजल व पर्यावरण संवर्धनासाठी उपयुक्त भूमिका बजावते.

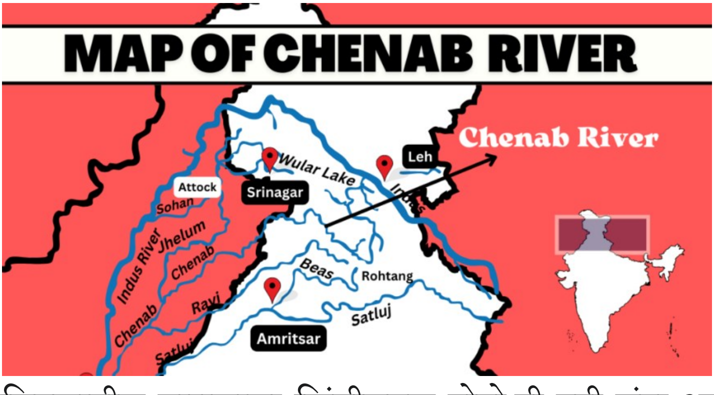
चोंदी नदी (Chondi River)

चोंदी नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रातील अहमदनगर किंवा पुणे जिल्ह्याच्या परिसरात आढळतो.ही नदी स्थानिक टेकड्या व डोंगररांगांमधून उगम पावते. पावसाळ्यात तिचा प्रवाह जोरात असतो, तर उन्हाळ्यात ती बहुतेक ठिकाणी कोरडी पडते. नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्व किंवा दक्षिण दिशेकडे असून ती पुढे एखाद्या मोठ्या नदीत — जसे की भीमा नदी किंवा तिच्या उपनदीत —

मिळते.हंगामी (seasonal) नदी.लहान पात्र असलेली, ग्रामीण व कृषिप्रधान भागातून वाहणारी.पाण्याचा प्रवाह मुख्यतः पावसावर अवलंबून.शेतीसाठी सिंचनाचे स्थानिक स्रोत म्हणून वापर.परिसरातील भूजल पातळी वाढविण्यास मदत.पावसाळ्यात पाणी साठवून स्थानिक तलाव व ओढ्यांना पूरक.नदी परिसरात हिरवाई आणि शेतीचे क्षेत्र अधिक आढळते.पावसाळ्यात नदीकिनारी जलचर व पक्ष्यांचे तात्पुरते अधिवास निर्माण होतात.चोंदी नदी ही महाराष्ट्रातील लहान पण स्थानिक शेती व जलसंपत्तीला आधार देणारी नदी असून ती भीमा नदीप्रणालीचा एक भाग असण्याची शक्यता आहे.

चिनाब नदी (Chenab River)

ही सिंधू नदी प्रणालीतील एक प्रमुख नदी आहे आणि पंजाब प्रदेशातील 'पंचनद' (पाच नद्या) पैकी एक आहे. प्राचीन वैदिक साहित्यात तिला असिकनी (Asikni) आणि संस्कृतमध्ये चंद्रभागा या नावाने ओळखले जात होते.

चिनाब नदीचा उगम भारतातील हिमाचल प्रदेश राज्यात, लाहौल आणि स्पिती जिल्ह्यातील बारालाचा खिंडीजवळ होतो.ही नदी चंद्रा आणि भागा या दोन नद्यांच्या संगमातून तयार होते.भागा नदी: बारालाचा खिंडीच्या पश्चिमेला

असलेल्या सूरज ताल (Suraj Tal) तलावातून उगम पावते.चंद्रा नदी: बारालाचा खिंडीच्या पूर्वेकडील हिमनदीतून उगम पावते.या दोन्ही नद्या टांडी (Tandi), हिमाचल प्रदेश येथे समुद्रसपाटीपासून अंदाजे $2, 286$ मीटर उंचीवर एकत्र येऊन चंद्रभागा म्हणून ओळखल्या जातात.चंद्रभागा पुढे जम्मू आणि काश्मीर (केंद्रशासित प्रदेश) मध्ये प्रवेश करते आणि किश्तवार, डोडा आणि रियासी जिल्ह्यांतून वाहते. येथे ती पीर पंजाल पर्वतरांग भेदून पाकिस्तानच्या पंजाब प्रांतात शिरते.पाकिस्तानमध्ये, त्रिम्मू (Trimmu) येथे तिला झेलम नदी मिळते. पुढे वाहत जाऊन ती रावी, बियास (सतलजमध्ये मिळून) या नद्यांच्या एकत्रित प्रवाहामध्ये मिसळून 'पंचनद' तयार करते. हा 'पंचनद' संयुक्त प्रवाह मिथनकोट (Mithankot), पाकिस्तान येथे सिंधू नदीला मिळतो. चिनाब नदीची एकूण लांबी सुमारे ९६० किलोमीटर (६०० मैल) आहे.

चालीयार नदी (Chaliyar River)

ही केरळ राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे आणि ती पश्चिम घाटातून वाहून अरब सागरात मिळते. ही नदी केरळमधील जलसंपदा, उद्योग, शेती आणि स्थानिक जीवनासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.चालीयार नदीचा उगम वेस्टर्न घाटमधील वायनाड (Wayanad) जिल्ह्यातील इन्नमंगल पर्वतरांगेत होतो.उगमस्थानावर वर्षभर पाणी मिळते आणि नदीला पहिल्या टप्प्यातील प्रवाह पर्वतीय प्रदेशातून मिळतो.नदीचा प्रवाह उत्तर ते दक्षिण आहे.ती केरळमधील मलकाकुडी, मनजेश्वरी आणि कोझिकोड जिल्हा मधून वाहते.शेवटी चालीयार नदी अरब सागरात विलीन होते.चालीयार नदीचा

समुद्रसंगम कोझिकोड (Kozhikode) जिल्ह्यातील करूप्पु नदी खाडी भागात होतो.नदीमुखाजवळील परिसर मासेमारी आणि पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे.सिंचनासाठी — नदीकाठच्या शेतीसाठी पाणी उपलब्ध.उद्योग व जलविद्युत् — नदीवर लहान व मध्यम जलविद्युत प्रकल्प आहेत.पिण्याचे पाणी — स्थानिक गावांसाठी.मासेमारी व जलपर्यटन — नदीमुखाजवळील समुदायांसाठी आर्थिक स्रोत.नदी परिसरात घनदाट पिकवलेले जंगल आणि उष्णकटिबंधीय जैवविविधता आढळते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वेगवान होतो.औद्योगिक वापरामुळे काही भागांत प्रदूषणाचा धोका असतो.नदीत मासे, कोळंबी आणि शिंपले आढळतात.नदीकाठच्या परिसरात नारळ, सुपारी, बाभळी व स्थानिक वनस्पती विपुल प्रमाणात आहेत.

चंद्रगिरी नदी (Chandragiri River)

चंद्रगिरी नदीचा उगम कुद्रेमुख पर्वतरांगांमध्ये (Kudremukh Hills), घाट प्रदेशात (वेस्टर्न घाट) होतो.उगमाचे ठिकाण कोर्ग जिल्ह्यातील (कर्नाटक) पट्टडका टेकडी परिसरात आहे.नदी उगमस्थानावरून दक्षिण–पश्चिम दिशेने वाहत केरळ राज्यात प्रवेश करते.ती कासरगोड जिल्ह्यातून वाहते.शेवटी नदी अरबी समुद्रात (Arabian Sea) चंद्रगिरी गावाजवळ (Kasargod town जवळ) मिळते.एकूण लांबी सुमारे १०५ किलोमीटर आहे.ही नदी केरळमधील लांब नद्यांपैकी एक मानली जाते.याच्या काही लहान उपनद्या — काय्यूर नदी, कल्लियोट नदी, आणि नेल्लीकड नदी.नदीचा शेवटचा भाग चंद्रगिरी नदीमुख (Chandragiri Estuary) म्हणून ओळखला जातो.येथे चंद्रगिरी किल्ला

(Chandragiri Fort) नावाचे ऐतिहासिक पोर्तुगीज काळातील बांधकाम आहे.हा भाग आज पर्यटनस्थळ म्हणून प्रसिद्ध आहे.सिंचन आणि शेतीसाठी पाण्याचा उपयोग — विशेषतः नारळ, भात आणि सुपारी लागवडीसाठी.नौकानयन व मत्स्य व्यवसाय नदीमुख भागात मोठ्या प्रमाणात चालतो.नदीकाठचा प्रदेश जैवविविधतेने समृद्ध आहे.नदीला स्थानिक लोक पवित्र प्रवाह मानतात; अनेक मंदिरे तिच्या किनाऱ्यावर आहेत.कासरगोड परिसरातील उत्सवांमध्ये "चंद्रगिरी तीर" हा शब्द पवित्र जलप्रवाहाचा सूचक आहे.

चंपा नदी (Champa River)

ही नदी छत्तीसगड राज्यातील मध्य–पूर्व भागात, विशेषतः जांजगीर–चांपा जिल्ह्यात आढळते.उगमस्थानाबद्दलची स्पष्ट माहिती उपलब्ध नाही, परंतु ती स्थानिक जलप्रवाह असून, काही हंगामी झऱ्यांपासून (seasonal streams) निर्माण होते.नदी चांपा व जांजगीर परिसरातून वाहते.या प्रवाहाचा काही भाग महा नदी (Mahanadi) जलप्रणालीशी जोडला जातो.शेवटी ही नदी महा नदीत मिळते, जी पुढे ओडिशा मार्गे बंगालच्या उपसागरात विलीन होते.ही नदी लहान आकाराची स्थानिक नदी असून, अंदाजे लांबी ५०–६० किलोमीटर इतकी आहे.नदीचे पाणी स्थानिक सिंचनासाठी, गावकुसातील शेतीसाठी, तसेच पिण्याच्या पाण्यासाठी वापरले जाते.काही ठिकाणी या नदीच्या काठावर गावांची नावे व धार्मिक स्थाने निर्माण झाली आहेत."चांपा" या नावामुळेच जांजगीर–चांपा जिल्ह्याला हे नाव लाभले आहे.स्थानिक परंपरेत नदीला *पवित्र*

जलप्रवाह मानले जाते.नदीच्या परिसरात तांदूळ आणि हरभरा शेती प्रमुख आहे.वर्षभर प्रवाह नसून मान्सून ऋतूतच ती प्रमुखतेने वाहते.पावसाळ्यानंतर नदीचे पात्र कोरडे पडते, म्हणून तिला *हंगामी नदी* मानले जाते

.

चंडा नदी (Chanda River)

चंडा नदीचा उगम महाराष्ट्रातील नागपूर जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात होतो.ती प्रामुख्याने चंद्रपूर आणि वर्धा जिल्ह्यांतून वाहते.काही ठिकाणी तिचा उगम सातपुडा पर्वतरांगांच्या दक्षिण उतारांवर मानला जातो.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्व–दक्षिण दिशेकडे आहे.ती वर्धा नदीत येऊन मिळते, आणि पुढे वर्धा–प्राणहिता–गोदावरी जलप्रणालीचा भाग बनते.चंद्रपूर जिल्ह्यातून प्रवाहित होताना हिचा प्रवाह औद्योगिक व नागरी क्षेत्रांतून जातो.अंदाजे लांबी सुमारे ९०–१०० किमी.हिच्या जलप्रणालीचा भाग गोदावरी नदी प्रणाली (Godavari Basin) मध्ये मोडतो.काही लहान ओहोळ आणि स्थानिक प्रवाह — विशेषतः घोडाझरी, लालनदी आणि ढोली नदी — या तिच्या उपनद्या मानल्या जातात.नदीचे पाणी स्थानिक सिंचन, औद्योगिक वापर, आणि शेतीसाठी उपयोगात आणले जाते.चंद्रपूर जिल्ह्यातील काही भागात तिच्यावर लहान बंधारे आणि जलसाठे आहेत.औद्योगिक प्रदूषण आणि शहरातील सांडपाणी या नदीस मोठा धोका निर्माण करतात, विशेषतः चंद्रपूर परिसरात.स्थानिक प्रशासनाने अलीकडे नदी स्वच्छता व पुनरुज्जीवनासाठी काही उपाययोजना सुरू केल्या आहेत.“चंद्रपूर” या जिल्ह्याचे नावही *चंडा*

नदीशी संबंधित मानले जाते; ऐतिहासिक नोंदींमध्ये चंद्रपूर शहरास "चंडा" असे नाव होते, जे नदीवरूनच आलेले आहे.

चोकी नदी Choki River–

राजस्थान; स्थानिक प्रवाह, थोड्या अंतरावर विलीन होणारी नदी चोकी नदी ही राजस्थानमधील एक लहान आणि स्थानिक प्रवाह असलेली नदी आहे. या नदीचा उगम प्रामुख्याने राज्याच्या अरिद प्रदेशातील टेकडीवाळया व जमिनीच्या पृष्ठभागावरील जलस्रोतांमधून होतो. नदीचे प्रवाह मुख्यतः पावसाळयात सक्रिय असतो, तर हिवाळयात अनेक ठिकाणी ती गाळलेली राहते. चोकी नदी जवळपासच्या गावकऱ्यांसाठी आणि शेतीसाठी महत्त्वाची आहे, कारण हिच्या पाण्याचा उपयोग पिकांची सिंचन व पिण्याच्या पाण्यासाठी केला जातो. ही नदी लांबीने फार मोठी नसल्याने थोड्या अंतरावर इतर मोठ्या नद्यांमध्ये किंवा पाण्याच्या साठ्यात विलीन होते. चोकी नदीच्या परिसरातील भूभागावर हलक्या टेकड्या आणि समथळा जमिन यांचा मिलाफ आढळतो, ज्यामुळे नदीचा प्रवाह काही ठिकाणी मंद, तर काही ठिकाणी वेगवान असतो. उपनदींचा अभाव असल्यामुळे हिचा प्रवाह छोट्या पाण्याच्या वाहिन्यांपुरता मर्यादित राहतो.

चिकमगलूर नदी Chikmagalur River कर्नाटक;

चिकमगलूर नदी ही कर्नाटकमधील एक महत्त्वाची स्थानिक नदी आहे. तिचा उगम पश्चिम घाटातील चिकमगलूर जिल्ह्यातील पर्वतीय भागातून होतो. पर्वतीय प्रदेशातून वाहत असताना ही नदी अनेक लहान नाले आणि झरे जमा करून प्रवाहात वाढ करते. तिचा मुख्य प्रवाह दक्षिण-दक्षिण-पूर्वेकडे असून, ती अनेक लहान उपनद्यांशी जुळते. चिकमगलूर नदीच्या काठावर अनेक छोटे गाव व शेतकरी परिसर आढळतात, ज्यांना शेतीसाठी आणि घरगुती वापरासाठी या नदीच्या पाण्यावर अवलंबित्व असते. मान्सूनच्या हंगामात नदीचा जलसाठा भरभराटीत असतो, तर कोरड्या हंगामात प्रवाह कमी होतो. ही नदी परिसरातील नैसर्गिक सृष्टीसाठीही महत्त्वाची आहे, कारण ती जलचर आणि वनस्पतींच्या संवर्धनास हातभार लावते. त्यामुळे चिकमगलूर नदी स्थानिक जीवन, शेती आणि पर्यावरणासाठी उपयुक्त आणि अनिवार्य स्रोत मानली जाते.राज्य

चिकल्या नदी Chikalya River महाराष्ट्र; स्थानिक नाला, मुख्यतः ग्रामीण भागात प्रवाह.

चिकल्या नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान व स्थानिक नाला आहे, जी प्रामुख्याने ग्रामीण भागातून वाहते. तिचा उगम महाराष्ट्रातील मध्य किंवा पश्चिम भागातील काही छोट्या टेकड्या किंवा उच्चभागातून होतो, जिथे पावसाळ्यात पाण्याचा साठा तयार होतो. नदीचा प्रवाह मुख्यतः पावसाळ्यात भरतो आणि हळूहळू पुढे जाऊन लहान गावांमधून वाहतो.चिकल्या नदीचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे तिचा स्थानिक स्वरूपाचा प्रवाह; ही मोठ्या नदीशी थेट जोडलेली नसून,

आसपासच्या शेतीसाठी पाणी पुरवण्यास महत्त्वाची आहे. गावकऱ्यांसाठी ही पीने, सिंचन आणि पाळीव जनावऱ्यांसाठी जलस्रोत म्हणून वापरली जाते. पावसाळयाच्या काळात नदीच्या काठावर छोट्या जलाशय किंवा तलाव तयार होतात, जे जलसाठा आणि भूजल संवर्धनासाठी उपयुक्त ठरतात.नदीच्या आसपासच्या परिसरात झाडीदार प्रदेश, शेतीची जमीन आणि काही ठिकाणी छोटे तटबांध किंवा नाल्यांचे जाळे दिसतात, जे पाण्याचा विसर्ग नियंत्रित करण्यास मदत करतात. स्थानिक समुदायासाठी चिकल्या नदीचे सांस्कृतिक व आर्थिक महत्त्वही आहे; पावसाळयात गावकरी येथे हंगामी उत्सव किंवा जलसंपदा संबंधित कार्यक्रम करतात. चिकल्या नदी ही लहान, स्थानिक, ग्रामीण भागातील नाला असून, शेती, पीने आणि स्थानिक जीवनासाठी उपयुक्त आहे. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने पावसाळयात भरतो आणि परिसरातील नैसर्गिक व जलसंपदा संवर्धनात महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

चिट्टरंगंगा नदी Chittaranganga river तमिळनाडू;

चिट्टरंगंगा नदी ही तमिळनाडू राज्यातील एक लहान परंतु महत्त्वाची उपनदी आहे, जी कावेरी नदी प्रणालीशी निगडित आहे. तिचा उगम मुख्यतः पूर्व तमिळनाडूच्या पठारी व गावांमधून होतो. ही नदी प्रामुख्याने कृषी उद्देशासाठी वापरली जाते आणि स्थानिक शेतकऱ्यांसाठी जीवनसत्त्व ठरते.चिट्टरंगंगा नदीच्या काठावर अनेक छोटे गाव आणि शेतकरी परिसर वसलेले आहेत. नदीवर काही जलसिंचन प्रकल्प आणि छोटे धरण बांधले गेले आहेत, ज्यामुळे पिकांसाठी पाणी नियमित मिळते. यामुळे गहू, तांदूळ, भात, द्राक्षे, फळे आणि

भाज्यांसह विविध प्रकारची कृषी केली जाते.ही नदी पावसाळ्याच्या हंगामात आपला पूर्ण प्रवाह दर्शवते, मात्र हिवाळ्यात व शुष्क हंगामात तिचा प्रवाह कमी होतो. तरीही तिचा स्थानिक जलस्रोत आणि पर्यावरणीय महत्त्व मोठा आहे. नदी परिसरात जैवविविधता देखील दिसून येते, जसे की मासेमारीसाठी छोट्या जलस्रोतांमध्ये विविध प्रजातींचे मासे आढळतात आणि नदीच्या काठावरील परिसरात पक्ष्यांचे अनेक प्रकार पाहायला मिळतात.सारांशतः, चिट्टरंगंगा नदी ही केवळ कावेरीची उपनदी नाही तर तमिळनाडूच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेसाठी आणि कृषीसाठी एक अत्यंत महत्त्वाची नदी आहे.

चेरुघाटी नदी Cherughati River – महाराष्ट्र/गोवा;

चेरुघाटी नदी ही महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांतून वाहणारी एक लहान नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने स्थानिक पातळीवर ओसाड व गावठी भागांमध्ये प्रवाह करते आणि कृषीसाठी महत्वाची ठरते. नदीच्या काठावर अनेक शेतकरी वसलेले आहेत आणि त्यांना पिकांसाठी पाणी पुरवठा करण्यासाठी ही नदी उपयोगी पडते.चेरुघाटी नदीवर मोठे धरण किंवा जलविद्युत प्रकल्प नाहीत, परंतु तिचा प्रवाह स्थानिक सिंचन आणि पाण्याच्या गरजांसाठी पर्याप्त आहे. पावसाळ्याच्या हंगामात तिचा प्रवाह भरपूर वाढतो, तर हिवाळा व शुष्क हंगामात तो कमी होतो. नदी परिसरात मुख्यतः शेतीसाठी उपयुक्त जमिनीजमिनी आढळतात, ज्यामुळे भात, कापूस, भाज्या आणि स्थानिक पिकांची शेती केली जाते.सारांशतः, चेरुघाटी नदी ही एक लहान परंतु स्थानिक कृषी जीवनासाठी अत्यंत उपयुक्त नदी आहे.

चाकुला नदी Chakula River झारखंड; छोट्या उपनद्या व स्थानिक नाला.

चाकुला नदी ही झारखंड राज्यातील एक लहान व स्थानिक पातळीवर प्रवाह करणारी नदी आहे. तिचा उगम झारखंडातील काही पर्वतीय व पठारी भागातून होतो आणि ती मुख्यत्वे ग्रामीण भागातून वाहते. ही नदी झारखंडातील शहरीकरणापासून दूर असलेल्या गावांमध्ये अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते कारण ती स्थानिक पातळीवर शेतकऱ्यांसाठी पाणी पुरवठ्याचे प्रमुख स्रोत आहे.चाकुला नदी विविध लहान उपनद्य्या आणि नाल्यांना एकत्र करून वाहते, त्यामुळे ती परिसरातील जलसंपत्तीला चालना देते. नदीवर मोठे धरण किंवा जलविद्युत प्रकल्प नाहीत; त्यामुळे तिचा प्रवाह प्रामुख्याने पावसाळ्याच्या हंगामावर अवलंबून असतो. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह भरपूर असतो आणि शेतकऱ्यांना पिकांसाठी आवश्यक पाणी उपलब्ध होते, तर हिवाळ्यात आणि शुष्क हंगामात प्रवाह कमी होतो.चाकुला नदीच्या काठावर गहू, धान्य, भाजीपाला आणि स्थानिक पिकांची शेती केली जाते. नदी परिसरात लहान जलचर प्राणी, मासे, तसेच विविध पक्ष्यांची जैवविविधता पाहायला मिळते. स्थानिक लोकांसाठी पिण्याचे पाणी, सिंचन आणि कृषी यासाठी ही नदी अत्यंत उपयुक्त ठरते., झारखंडातील चाकुला नदी ही लहान परंतु स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरणीय जीवनासाठी महत्त्वाची आहे.

चिर नदी Chir River मध्यप्रदेश;

गंगा प्रणालीतील छोट्या उपनदीपैकी एक. चिर नदी ही मध्यप्रदेश राज्यातील गंगा प्रणालीतील एक लहान उपनदी आहे. तिचा उगम

मध्यप्रदेशातील काही पठारी आणि जंगलदार भागातून होतो, विशेषतः राज्याच्या पूर्वेकडील जिल्ह्यांमध्ये. नदी प्रामुख्याने ग्रामीण व शेतकरी भागातून वाहते आणि स्थानिक पातळीवर कृषीसाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.चिर नदी अनेक लहान नाल्या आणि उपनद्यांसह एकत्रित होते. या नदीचा प्रवाह पावसाळ्याच्या हंगामात प्रचंड वाढतो, तर हिवाळा व शुष्क हंगामात प्रवाह तुलनेने कमी होतो. नदीवर मोठे धरण किंवा जलविद्युत प्रकल्प नाहीत; त्यामुळे तिचा प्रवाह नैसर्गिक रित्या नदीच्या पातळीवर अवलंबून राहतो.चिर नदीच्या काठावर असलेल्या गावांमध्ये शेतकरी धान्य, गहू, भाजीपाला, कापूस आणि इतर स्थानिक पिकांसाठी नदीच्या पाण्याचा वापर करतात. नदी परिसरात लहान जलचर प्राणी, मासे, तसेच विविध पक्ष्यांची जैवविविधता आढळते. स्थानिक लोकांसाठी पिण्याचे पाणी, सिंचन आणि मासेमारीसाठी ही नदी एक महत्त्वाचा स्रोत आहे.शेवटी, चिर नदी ही गंगा प्रणालीतील एक लहान परंतु स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरणीय जीवनासाठी महत्त्वाची उपनदी आहे, जी गंगा नदीच्या जलसंपत्तीला योगदान देते.

.

चुडामण नदी (Chudaman River)

चुडामण नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक स्थानिक लहान नदी आहे. ती विदर्भ किंवा मराठवाडा प्रदेशात आढळते (स्थानिक नोंदीनुसार वर्धा किंवा यवतमाळ जिल्ह्याच्या परिसरात उल्लेख आढळतो).ही नदी स्थानिक टेकड्यांमधून किंवा छोट्या डोंगररांगांमधून उगम पावते. पावसाळ्यात पाण्याचा प्रवाह वाढतो आणि नदी सक्रिय राहते.चुडामण नदीचा प्रवाह पूर्वेकडे किंवा

दक्षिणेकडे जाताना मोठ्या नदीप्रणालीत — संभवतः पैनगंगा किंवा वैनगंगा नदीच्या उपप्रवाहात — मिळतो.हंगामी (seasonal) नदी — फक्त पावसाळ्यात पाणी भरपूर असते. उन्हाळ्यात पाण्याचे प्रमाण घटते, अनेक ठिकाणी कोरडी पडते.स्थानिक शेती व जलसाठ्यांसाठी महत्त्वाची.ग्रामीण भागातील सिंचनासाठी पाणीपुरवठा.भूजल पातळी ढविण्यास मदत.स्थानिक तलाव, विहिरी आणि विहिरींना पाणीपुरवठा.नदी परिसरात ओलसर मातीमुळे पिके चांगली येतात.स्थानिक जैवविविधतेसाठी आधारस्तंभ.पावसाळ्यात नदीकिनारी तात्पुरते प्रवाह आणि ओढे निर्माण होतात.चुडामण नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान पण उपयुक्त नदी असून स्थानिक जलसंपत्ती व शेतीला आधार देणारी नैसर्गिक संपदा मानली जाते.

चुलबंद नदी (Chulband River)

चुलबंद नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे. ती मुख्यतः ठाणे व पालघर जिल्ह्याच्या परिसरात वाहते.चुलबंद नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगांमधील डोंगराळ भागातून होतो. येथे पावसाचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे नदीचा उगम भाग हिरवागार आणि ओलसर आहे.ही नदी पश्चिमेकडे वाहते आणि पुढे जाऊन वैतरणा नदीत मिळते. त्यामुळे ती वैतरणा नदीची उपनदी (tributary) मानली जाते.ही नदी अल्प अंतराची असून प्रामुख्याने हंगामी स्वरूपाची आहे.पावसाळ्यात पाण्याचा प्रवाह प्रखर असतो, तर उन्हाळ्यात पाणी कमी होते.तिच्या पात्रात दगडी व वालुकामय तळ आढळतो.स्थानिक सिंचन व शेतीसाठी पाण्याचा वापर.भूजल पातळी

वाढविण्यास मदत.परिसरातील नैसर्गिक तलाव व जलाशयांना पाणीपुरवठा.सह्याद्रीच्या पायथ्याशी असल्याने नदी परिसर जैवविविधतेने समृद्ध आहे.अनेक जलचर, पक्षी व वनस्पतींचे नैसर्गिक अधिवास या नदीकाठावर आढळतात.

चुलबंद नदी ही वैतरणा नदीची उपनदी असून पश्चिम महाराष्ट्रातील पावसाळी प्रदेशातील स्थानिक जलसंपत्तीचा महत्त्वाचा घटक आहे.ती शेती, भूजल व पर्यावरण संवर्धनासाठी उपयुक्त भूमिका बजावते.

चोंदी नदी (Chondi River)

चोंदी नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. तिचा प्रवाह प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रातील अहमदनगर किंवा पुणे जिल्ह्याच्या परिसरात आढळतो.ही नदी स्थानिक टेकड्या व डोंगररांगांमधून उगम पावते. पावसाळ्यात तिचा प्रवाह जोरात असतो, तर उन्हाळ्यात ती बहुतेक ठिकाणी कोरडी पडते. नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्व किंवा दक्षिण दिशेकडे असून ती पुढे एखाद्या मोठ्या नदीत — जसे की भीमा नदी किंवा तिच्या उपनदीत — मिळते.हंगामी (seasonal) नदी.लहान पात्र असलेली, ग्रामीण व कृषिप्रधान भागातून वाहणारी.पाण्याचा प्रवाह मुख्यतः पावसावर अवलंबून.शेतीसाठी सिंचनाचे स्थानिक स्रोत म्हणून वापर.परिसरातील भूजल पातळी वाढविण्यास मदत.पावसाळ्यात पाणी साठवून स्थानिक तलाव व ओढ्यांना पूरक.नदी परिसरात हिरवाई आणि शेतीचे क्षेत्र अधिक आढळते.पावसाळ्यात नदीकिनारी जलचर व पक्ष्यांचे तात्पुरते अधिवास निर्माण होतात.चोंदी नदी ही

महाराष्ट्रातील लहान पण स्थानिक शेती व जलसंपत्तीला आधार देणारी नदी असून ती भीमा नदीप्रणालीचा एक भाग असण्याची शक्यता आहे.

चेरुथोनी नदी (Cheruthoni River)

केरळ राज्यातील पश्चिम घाटाच्या ईशान्य उतारावरून (इडुक्की जिल्हा) चेरुथोनी नदीचा उगम होतो.उगम प्रामुख्याने अनामलाई–कार्डमम हिल्स च्या वनक्षेत्रात.नदी पूर्णपणे इडुक्की जिल्ह्यात वहाते.ती इडुक्की जलाशयात मिळते, जिथे प्रसिद्ध चेरुथोनी धरण बांधलेले आहे.इडुक्की जलाशय हा तीन नद्यांच्या संगमाने तयार होतो:(१) पेरियार, (२) चिलिवर/चिलिवर, आणि (३) चेरुथोनी.चेरुथोनी ही लहान पर्वतीय उपनदी आहे.पाण्याचा प्रवाह वर्षभर असला तरी पावसाळ्यात सर्वाधिक असतो.नदीचा पाणलोट दरी अरुंद व खोल आहे.

चेरुथोनी धरण (Cheruthoni Dam)1976 साली पेरियार जलविद्युत विकासाच्या भाग म्हणून बांधले.धरणाचा प्रकार – काँक्रीट ग्रॅव्हिटी धरण.उंची – सु. 138 मी (पेरियार खोऱ्यातील महत्त्वाचे उंच धरणांपैकी एक).हे धरण इडुक्की जलविद्युत प्रकल्प (Idukki Hydroelectric Project) चा मुख्य घटक आहे.चेरुथोनी धरणातूनच इडुक्की जलाशयाचे मुख्य जलस्राव (spillway) नियंत्रित केले जातात.

इडुक्की जलविद्युत प्रकल्पाशी संबंध

चेरुथोनी, कुलमावू आणि इडुक्की अशी तीन धरणे मिळून विशाल इडुक्की जलाशय तयार करतात.या जलाशयातून वीज निर्मिती केंद्रात पाणी सोडले

जाते.हा प्रकल्प केरळमधील सर्वात मोठा आणि भारतातील प्रमुख जलविद्युत प्रकल्पांपैकी एक आहे.जलविद्युत निर्मिती, पाणीपुरवठा व सिंचन, पर्यटन (इडुक्की डॅम परिसर), इडुक्कीच्या परिसंस्थेसाठी महत्त्वाचा पर्वतीय प्रवाह

चेतक नदी Chetak River

राजस्थान–मध्यप्रदेश सीमेच्या आसपास आढळणारा लहान पर्वतीय/उपत्यकात्मक नदी प्रवाह.विशेषतः चित्तौडगड / प्रतापगड / निमाड परिसरात (स्थानिक नावाने) तिच्या प्रवाहाचे उल्लेख मिळतात.काही गावे आणि पाणलोट भागांमध्ये तिला मोसमी नदी/नाला म्हणूनही ओळखले जाते.अरावली व विंध्य पर्वतांच्या *कमी उंचीच्या टेकड्यांवरील* पावसावर आधारित लहान झऱ्यांमधून उगम.नदीचा उगम प्रामुख्याने मान्सूनवर अवलंबून असतो.स्थानिक भू–घटीप्रमाणे दक्षिण–उत्तरेस किंवा ईशान्य दिशेने वाहते.काही भागात ती लहान तलावात/टाक्यात मिळते, तर काही भागात ती उपनदी म्हणून मोठ्या नाल्यांना मिळते.ही पूर्णपणे मोसमी (Seasonal) नदी आहे—मान्सूनमध्ये प्रवाह जास्त, उन्हाळ्यात जवळजवळ कोरडी.पाणलोट क्षेत्र छोटे—मुख्यतः ग्रामीण भागातील डोंगरउतार व शेतजमीन.गावांसाठी पिण्याचे पाणी (मान्सून नंतर काही ठिकाणी जलसाठे).कृषीसाठी पाण्याची उपलब्धता—विशेषतः खोलगट भागातील तलाव/कुणी/अनिकट यांमुळे मदत.काही भागांत रिचार्ज व जलसंधारणासाठी महत्त्वाची.लहान, नोंद नसलेली पण *ग्रामीण जीवनासाठी महत्त्वाची नदी*.पावसामुळे निर्माण होणाऱ्या जलवाहिन्या, छोट्या खोरी, आणि टेकड्यांमधील गाळासह वाहणारा

प्रवाह.स्थानिक भूगोलात तिला अनेकदा नाला किंवा लहान नदी म्हणूनच ओळखले जाते.

चिलिका प्रवाह (Chilika Lagoon Drainage / Inflow–Outflow System)

चिलिका सरोवर हे ओडिशा राज्यातील पूर्व किनाऱ्यावर असलेले भारताचे सर्वात मोठे खारे पाण्याचे सरोवर (Brackish Water Lagoon).हे बंगालच्या उपसागराच्या किनाऱ्यालगत पसरलेले आहे.

चिलिका प्रवाह" म्हणजे —चिलिका सरोवरात पाणी आणणाऱ्या नद्या, तसेच सरोवरातून समुद्रात जाणारा प्रवाह (Sea Mouth Channel).यात खालील घटक येतात:

चिलिकात मिळणाऱ्या प्रमुख नद्या (Inflow Rivers)

दया नदी (Daya River) मुसळ किंवा कुशभद्रा नदीची शाखा.चिलिकाकडे येणारा मुख्य गोड्या पाण्याचा प्रवाह.

भर्गवी नदी (Bhargavi River)दया नदीशी जोडलेली.कोणार्क–पुरी पट्ट्यातील जलनिचरा चिलिकात आणते.

मादल नदी / माडल नदी (Madal River)स्थानिक गोड्या पाण्याचा प्रवाह, चिलिकाच्या उत्तरेस मिळतो.

कुशलगंगा / कुशलगंग (Kushabhadra system)दया–कुशभद्रा द्रोणीतील लहान प्रवाह.

बेउथी, कंजीहार, नुआसाई इ. लहान प्रवाह मान्सूनमध्ये मोठी भर, उन्हाळ्यात कमी.

चिलिकातून समुद्रात जाणारा प्रवाह (Outflow – Sea Mouth Channel)

मुख्य समुद्रमुख (Main Sea Mouth) –

चिलिकाच्या रामदास–गोपाळपूर बाजूला समुद्रात जाणारा मुख्य मार्ग.येथे खारे पाणी अंतर्भागात येते आणि गोडे पाणी समुद्रात जाते — त्यामुळेच चिलिकाचे पाणी मिश्रण (Brackish) राहते.

नवीन समुद्रमुख (New Mouth, 2000 नंतर तयार) –निसर्गामुळे तयार झालेले दुसरे मुख; यामुळे चिलिकेचे पाण्याची गुणवत्ता आणि मत्स्यसंख्या सुधारली.

हे दोन्ही मिळून चिलिकाचे Outflow System म्हटले जाते.

चिलिका प्रवाहाची भौगोलिक वैशिष्ट्ये चिलिकात येणारे गोडे पाणी + समुद्रातील खारे पाणी यांचे नैसर्गिक मिश्रण.मोहाना (Estuarine) प्रकार – नदी + समुद्र यांची मिश्रप्रवाही व्यवस्था.प्रवाह ऋतुमानाप्रमाणे बदलतो –• पावसाळ्यात नदीप्रवाह जास्त• उन्हाळ्यात समुद्रीय भरतीचा प्रभाव जास्त

पर्यावरणीय महत्त्व जगातील महत्त्वाच्या दलदलींच्या RAMSAR स्थळांपैकी एक.हजारो स्थलांतरित पक्ष्यांचे हिवाळी निवासस्थान.नदीप्रवाह आणि समुद्रप्रवाह यांच्या संतुलनामुळे जैवविविधता टिकून राहते.

चक्रा नदी (Chakra River)

Chakra River पश्चिम भारताच्या केरळ/कर्नाटक प्रदेशात नाही — ती कर्नाटक राज्यात आहे.ती पूर्वीच्या विंध्य घाट किंवा हिमालयिय नाही; तिचे स्रोतस्थान Kodachadri पर्वतरांगांपश्चिम भागात आहे. ही नदी पश्चिमेकडे वाहते, आणि अखेरीस तिचा समावेश मोठ्या जलप्रणालीत होतो: तिची संगम होतो Panchagangavalli River सोबत — आणि त्या नंतर पाणी अरब सागरात गिरते. लांबी व जलगट Chakra River ची अंदाजे लांबी सु. 52 किमी आहे.तिचा जलसंचय क्षेत्र (catchment area) सु. 336 वर्ग किमी इतका आहे. महत्त्व व उपयोग ही नदी कर्नाटकच्या पश्चिम घाट भागात सिंचनासाठी व स्थानिक पाण्याच्या गरजेसाठी उपयुक्त आहे. तिच्या संगमामुळे तयार होणारी Panchagangavalli प्रणाली — अनेक नद्या आणि उपनद्या एकत्र येऊन — समुद्रात जाते, त्यामुळे ती पर्यावरणीयदृष्ट्या महत्त्वाची आहे. बांध / धरण या नदीवर Chakra Dam बांधले गेले आहे.हे धरण पूर्वीच्या पावर-प्रकल्पांचा भाग मानले गेले, पण ते “balancing reservoir” म्हणून डिझाईन केले होते; असं म्हटलं जातं की ते मूळ उद्देशासाठी उपयोगात नाही आले.

छोटी सरयू (Choti Saryu)

छोटी सरयू ही भारतातील एक नदी/नाला आहे, जी पूर्वीच्या काळात मोठ्या प्रवाहासारखी होती, पण हळूहळू तिची धारा कमी पडली. तिचा उद्गम उत्तर प्रदेशमधील Ambedkar Nagar district (फैज़ाबाद विभाग) पासून होतो. तेथून नदी पूर्वेकडे वाहते, पुढे काही भागातून जात आणि शेवटी ती एकत्र

येते Tamasa River (किंवा त्याच्या उपप्रणाली) बरोबर. हा प्रवाहकाळी प्रति वर्ष बहणारी नदी आहे, पण सगळ्या वेळेस पाण्याचा प्रवाह असतो असे नाही — कोरड्या हंगामात केवळ मंद पाणी किंवा काळे पाणी असते, तर पावसाळ्यात ती पुर निर्माण करू शकते.नदी सुरुवातीला “Tanda → Baskhari → Neoriye → Atoliya → Rajesultanpur → …” अशा अनेक गाव/ठिकाणांमधून जाते.ती पुढे Mau district या Uttar Pradesh मधल्या जिल्ह्यातून जाते. शेवटी, छोटी सरयू नदी Tamasa / तमसा नदी मध्ये मिसळते (मिश्र प्रवाह बनतो). पूर्वी, छोटी सरयू हे सर्वांसाठी जलस्रोत आणि सिंचनासाठी महत्वाचे होते. अनेक गावांनी पिण्याचे पाणी, शेतीसाठी पाणी, आणि जलवाहतूक यासाठी त्यावर अवलंबित्व ठेवले होते. वर्तमान स्थिती व समस्या 1955 मध्ये बांधकाम — Mahula Gadhvel Dam / रेगुलेटर बांधले गेल्याने, छोटी सरयू आणि तिचा मूळ मार्ग दुसऱ्या धारेपासून वेगळा झाला. परिणामी, ती नदी जवळजवळ नाल्याच्या स्वरूपात बदलली. नदीचा प्रवाह इतका कमी झाला की अनेक भागात ती फक्त पावसाळी होऊन राहिली. नागरीकरण, अतिक्रमण, प्रदूषण, जलवाहतूक कमी होणे हे कारणे आहेत. काही भागात नदी कोरडी पडली, जलस्रोत कमी झाले; शेती, जलसिंचन, पिण्याच्या पाण्यासाठी त्रास; आणि पर्यावरणीय असंतुलन — यांसारख्या समस्या उद्भवल्या आहेत. करोनंतर — काही समाजसेवी, स्थानिक लोक, तंत्रज्ञ यांचा एक पुनरुज्जीवन / पुनर्वास प्रयत्न चालू आहे. नदीचे खारे पाणी, नाल्यांचे पुनरुज्जीवन, खोदाई, पर्यावरणीय स्वच्छता या योजना राबवण्याचा प्रयत्न होतो आहे.

छंबा नदी (Chamba River)

छंबा नदी हिमाचल प्रदेश राज्यातील छंबा जिल्ह्यात वाहणारी प्रमुख नदी आहे.ही नदी भानपुरी पर्वतरांगा आणि हिमालयाच्या डोंगरातून वाहते.नदीचा उगम धौलधार पर्वत श्रेणी किंवा त्याच्याजवळील हिमनदाच्या तुंग पृष्ठभागावरून होतो.मुख्यतः बर्फाच्या वितळणाऱ्या पाण्याने आणि पावसाच्या जलस्रोताने नदी सुरू होते.छंबा नदी पूर्वेकडे वाहते, आणि तिचे पाणी शेवटी सतलुज नदीत मिळते.काही प्रमुख उपनद्या: बागुल, नंगल, भेरोली (स्थानिक उपनद्या)हिमालयी नदी म्हणून, तिचा प्रवाह द्रुत गतीचा आणि पहाडाच्या खोऱ्यात खोल गटात वाहणारा आहे.पावसाळ्यात पुर / वेगवान प्रवाह निर्माण होतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह मंद होतो.सिंचनासाठी — नदीच्या पाण्याचा उपयोग शेतजमिनी आणि पिकांसाठी होतो.विद्युत निर्मितीसाठी — जलविद्युत प्रकल्पांमध्ये पाण्याचा उपयोग.

छिंद नदी Chhind River मध्यप्रदेश; स्थानिक उपप्रवाह (बेतूल–हरदा परिसरात उल्लेख).

छिंद नदी ही मध्यप्रदेशातील एक स्थानिक व मध्यम आकाराची उपनदी असून तिचा प्रवाह मुख्यतः विंध्यन आणि मालवा पठारी भागातील ग्रामीण परिसरातून जातो. नदीचा उगम साधारणतः *विदिशा–सागर सीमाभागातील* डोंगरउतारांमध्ये (स्थानिक टेकड्यांच्या पट्ट्यात) होतो. येथे पावसाच्या पाण्याने तयार होणारे छोटे प्रवाह एकत्र येऊन छिंद नदीचे स्वरूप निर्माण होते.उगमस्थानापासून नदीचा प्रवाह दक्षिण–पूर्व दिशेने जात *सागर, विदिशा व*

रायसेन जिल्ह्यांच्या ग्रामीण भागांतून पुढे सरकतो. नदीचा स्वभाव मुख्यतः मौसमी आहे; मान्सून काळात पाण्याचा भरपूर प्रवाह दिसतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह बऱ्याच ठिकाणी तुटक किंवा कमी होतो. ग्रामीण शेतीसाठी ही नदी महत्त्वाची मानली जाते कारण पावसाळ्यात ती आसपासच्या शेतांना ओलावा प्रदान करते तसेच काही भागात लहान बंधारे आणि तळी यांद्वारे पाणी साठवले जाते.छिंद नदी ही प्रदेशातील मोठ्या नदीपैकी एका नदीची उपनदी म्हणून वाहते; स्थानिक माहितीप्रमाणे ती पुढे जाऊन *बेना/बियास–बेतवा* नदीप्रणालीत विलीन होते (प्रदेशानुसार नावभेद आढळतात). तिच्या काठावर काही लहान गावं, शेतांमधील पाणथळे आणि जंगल क्षेत्रे आढळतात, जिथे स्थानिक जैवविविधता विकसित झालेली आहे.एकूणच, छिंद नदी ही मध्यप्रदेशातील स्थानिक जलप्रवाह असून, पावसावर आधारित प्रवाह, कृषी उपयोगिता आणि बेतवा नदी प्रणालीनजीकचा तिचा सहभाग यांमुळे तिला प्रादेशिक महत्त्व आहे.

छटका नाला Chhatka Nala महाराष्ट्र/मध्यप्रदेश सीमेवर; स्थानिक मौसमी नाला.

छटका नाला हा महाराष्ट्र–मध्यप्रदेश राज्यांच्या सीमेवरील डोंगरउतारांमधून वाहणारा एक स्थानिक, अल्प लांबीचा व पूर्णपणे मौसमी प्रवाह आहे. हा नाला प्रामुख्याने सतपुडा पर्वतरांगांच्या दक्षिण उतारांवर तयार होणाऱ्या लहान जलस्रोतांपासून जन्म घेतो. पावसाळ्यात डोंगराळ भागात निर्माण होणारे अनेक छोटे ओढे एकत्र येऊन छटका नाल्याचे स्वरूप तयार होते.नाल्याचा प्रवाह सामान्यतः अमरावती (महाराष्ट्र) – बुरहानपूर / खंडवा

(म.प्र.) परिसरातील सीमानजीकच्या खेडेगावातून दक्षिण–पूर्व किंवा दक्षिण दिशेने आढळतो. वर्षभर पाणी न वाहता केवळ मान्सून काळातच याचा प्रवाह वाढतो, तर उन्हाळ्यात नाल्याचे पात्र कोरडे पडते. त्यामुळे तो स्थानिक लोकांच्या भाषेत *'पावसाळी नाला'* म्हणून ओळखला जातो.

छटका नाल्याचा उपयोग मुख्यतः शेतसिंचन, चराईभूमीची ओल टिकवणे, तसेच तात्पुरत्या बांधांद्वारे पाणी साठवणे यासाठी केला जातो. काही गावांच्या काठावर या नाल्यामुळे लहान तळी व ओलित क्षेत्रे निर्माण होतात ज्यामुळे शेती आणि स्थानिक जैवविविधतेला आधार मिळतो. प्रवाहाचा बहुतेक भाग ग्रामीण, वनक्षेत्रीय आणि अल्प वस्तीच्या पट्ट्यातून जातो.एकूणच, छटका नाला हा छोटा असला तरी सीमाभागातील पावसावर अवलंबून असलेल्या ग्रामीण भागासाठी महत्त्वाचा मौसमी जलप्रवाह आहे.

छिनछिनी नदी Chinchini river छत्तीसगड; स्थानिक लहान प्रवाह (बस्तर/कांकेर भागात उल्लेख).

छिनछिनी नदी ही छत्तीसगड राज्यातील एक स्थानिक, लहान व पूर्णपणे मौसमी प्रवाह आहे. हिचा उल्लेख विशेषतः बस्तर व कांकेर या दक्षिण छत्तीसगडातील वनाच्छादित आणि टेकड्यांनी व्यापलेल्या भागांत आढळतो. नदीचा उगम सामान्यतः बस्तर पठारातील डोंगरउतारांतील लहान झऱ्यांमधून किंवा पावसाळ्यात निर्माण होणाऱ्या छोट्या प्रवाहांमधून होतो. या प्रदेशात दाट जंगले, लाल माती आणि उंच–सखल भूभाग असल्यामुळे लहान जलप्रवाहांचा जाळा निर्माण होतो; छिनछिनी नदी हा त्यापैकी एक महत्त्वाचा स्थानिक प्रवाह

आहे.प्रवाहाचा मार्ग मुख्यतः गावांच्या आसपासच्या जंगलपट्ट्यातून, सखल दऱ्यांमधून आणि काही कृषी क्षेत्रांमधून जातो. नदीचा स्वभाव पूर्णपणे पावसाळ्यावर आधारित असल्याने, मान्सून काळात पाणी मुबलक, तर उन्हाळ्यात पात्र कोरडे किंवा अती सूक्ष्म प्रवाह अशा स्वरूपात दिसते. स्थानिक आदिवासी समुदाय पावसाळ्यातील या प्रवाहातील पाणी शेतसिंचन, घरगुती वापर आणि छोट्या तळ्यांद्वारे साठवण यासाठी उपयोगात आणतात.छिनछिनी नदी पुढे जाऊन जवळील लहान ओढे, नाले किंवा बस्तर–कांकेर भागातील स्थानिक उपनद्यांमध्ये मिसळते. तिच्या आसपासचा परिसर जैवविविधतेने समृद्ध असून या नाल्यांमुळे वन्यजीवांना पाणवठे, तसेच ग्रामीण भागातील शेतकरी व जनावरांसाठी हंगामी जलस्रोत उपलब्ध होतात.

छकुला / छाकुला नाला Chhakula / Chhakula Nala – छत्तीसगड/झारखंड काही भागात ग्रामीण उल्लेख; छोटा प्रवाह.

छकुला किंवा छाकुला नाला हा छत्तीसगड व झारखंडच्या सीमाभागात आढळणारा एक लहान, ग्रामीण आणि पूर्णपणे मौसमी प्रवाह आहे. हा नाला सहसा उत्तर बस्तर, सूरजपुर, जशपुर (छत्तीसगड) आणि गुमला, सिमडेगा (झारखंड) या टेकड्यांनी व जंगलांनी व्यापलेल्या भागातील डोंगरउतारांवर तयार होणाऱ्या छोट्या झऱ्यांपासून उत्पन्न होतो. पावसाळ्यात अनेक छोट्या ओहळांचे एकत्रीकरण होऊन या नाल्याचा प्रवाह स्पष्ट दिसतो, तर उन्हाळ्यात हा प्रवाह बहुतेक ठिकाणी कोरडा किंवा तुटक असतो.नाल्याचा मार्ग मुख्यतः ग्रामीण, वनक्षेत्रीय, तसेच सखल दऱ्यांमधून जातो. हंगामी स्वरूपामुळे हा नाला

स्थानिक लोकांच्या दैनंदिन वापरासाठी विशेषतः पावसाळ्यात महत्त्वाचा ठरतो. आसपासची खेडी व आदिवासी समुदाय शेतसिंचन, जनावरांच्या पाणीपुरवठ्यासाठी आणि काही ठिकाणी तात्पुरता जलसाठा करण्यासाठी याचा उपयोग करतात.प्रवाहाचा शेवट साधारणतः परिसरातील इतर लहान नाले/ओढ्यांमध्ये किंवा स्थानिक उपनदी प्राणाल्यांमध्ये मिसळण्याने होतो. टेकड्यांचा उतार, दाट जंगल आणि लाल माती यांमुळे या भागात अशा मौसमी नाल्यांचा जाळा मोठा आहे, आणि छकुला/छाकुला नाला त्यातील एक महत्त्वाचा स्थानिक जलप्रवाह मानला जातो.एकूणच, छकुला/छाकुला नाला हा आकाराने लहान असला तरी ग्रामीण व वनक्षेत्रातील हंगामी जलउपलब्धता, जैवविविधता आणि स्थानिक कृषीक्रियांसाठी उपयुक्त असा एक महत्त्वाचा नैसर्गिक प्रवाह आहे.

छेल नदी Chel River झारखंड; स्थानिक छोटा प्रवाह.

छेल नदी ही झारखंड राज्यातील एक स्थानिक, छोट्या आकाराची व मुख्यतः मौसमी नदी आहे. हिचा प्रवाह प्रामुख्याने गिरिडीह, देवघर, धनबाद किंवा आसपासच्या जिल्ह्यांतील (प्रदेशानुसार उल्लेख बदलतो) टेकड्यांच्या उतारांमधून उद्भवणाऱ्या लहान झऱ्यांपासून सुरू होतो. छोटानागपूर पठारातील सखल दऱ्या, खडकाळ भूभाग आणि लाल–दुमट मातीमुळे या भागात अनेक लहान जलप्रवाहांची निर्मिती होते; छेल नदी त्यापैकी एक महत्त्वाचा स्थानिक प्रवाह आहे.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह तुलनेने जोरदार व स्पष्ट दिसतो, तर उन्हाळ्यात पाणी मोठ्या प्रमाणात आटून नदीचे पात्र अर्धकोरडे किंवा पूर्णपणे

कोरडे दिसते. त्यामुळे ही नदी स्थानिक लोकांमध्ये प्रामुख्याने *मौसमी नाला/प्रवाह* म्हणून परिचित आहे.छेल नदीचा मार्ग साधारणतः ग्रामीण भाग, शेतजमीन, लहान वनक्षेत्रे आणि खेड्यांच्या आसपासच्या सखल भागातून जातो. या नदीचे पाणी पावसाळ्यात शेतसिंचन, जनावरांच्या पाण्यासाठी आणि काही ठिकाणी तात्पुरत्या बंधाऱ्यांद्वारे साठवण करण्यासाठी वापरले जाते.आगे जाऊन छेल नदी परिसरातील इतर लहान नाले किंवा स्थानिक उपनद्यांत मिसळते, आणि त्यानंतर त्या प्रवाहांचा समावेश मोठ्या जलप्रणाल्यांमध्ये होतो.एकूणच, छेल नदी ही झारखंडच्या छोटानागपूर प्रदेशातील लहान पण महत्त्वाची मौसमी नदी असून, ग्रामीण भागातील हंगामी जलस्रोत व शेतकी व्यवस्थेला सहाय्य करणारी नैसर्गिक जलवाहिनी आहे.

छपका नाला Chapka Nala छत्तीसगड; स्थानिक मौसमी नाला.

छपका नाला हा छत्तीसगड राज्यातील एक स्थानिक, लहान व पूर्णपणे मौसमी नाला आहे. याचा उल्लेख विशेषतः उत्तर बस्तर, कांकेर, नारायणपूर किंवा धमतरी परिसरातील डोंगरउतार व जंगलांनी व्यापलेल्या भागात आढळतो (प्रदेशानुसार नावात थोडा फरक दिसतो). सतपुडा व बस्तर पठाराच्या कडेकपारींमध्ये पावसाळ्यात निर्माण होणाऱ्या लहान झऱ्यां, ओहळां आणि डोंगरओढ्यांपासून या नाल्याची निर्मिती होते.पावसाळ्यात छपका नाल्यातील पाण्याचा प्रवाह भरभरून आणि वेगवान असतो, कारण आसपासचा भूभाग दाट जंगल, लाल माती आणि खडकाळ उतारांनी युक्त आहे. मात्र, उन्हाळ्यात हा प्रवाह अत्यंत क्षीण किंवा पूर्णतः कोरडा होतो.

त्यामुळे हा नाला फक्त हंगामी जलस्रोत म्हणून स्थानिक लोकांमध्ये परिचित आहे.

नाल्याचा प्रवाह मुख्यतः खेड्यांच्या आसपासच्या शेतजमिनी, बांबू–साल–टीक आदी झाडांनी व्यापलेल्या जंगलपट्ट्यातून, तसेच सखल दऱ्यांमधून जातो. ग्रामीण व आदिवासी समुदाय पावसाळ्यात या नाल्याच्या पाण्याचा शेतसिंचन, जनावरांच्या पाणीपुरवठा, तसेच छोट्या तळी/बंधाऱ्यांद्वारे साठवण या कामांसाठी मोठ्या प्रमाणावर वापर करतात.छपका नाला पुढे जाऊन परिसरातील इतर लहान उपप्रवाह किंवा स्थानिक नद्या/नाल्यांमध्ये मिसळतो, आणि त्यानंतर हे प्रवाह मोठ्या नदीप्रणाल्यांकडे वाहतात.एकूणच, छपका नाला हा जरी लहान असला तरी छत्तीसगडच्या ग्रामीण–वनक्षेत्रीय भागात हंगामी पाणीपुरवठा, शेती आणि स्थानिक जैवविविधतेसाठी महत्त्वाचा असा एक नैसर्गिक मौसमी प्रवाह आहे.

छत्रेश्वरी नदी Chhatreshwari River छत्तीसगड; स्थानिक प्रवाह (काही भू–अभिलेखांत उल्लेख).

छत्रेश्वरी नदी ही छत्तीसगड राज्यातील स्थानिक, मध्यम ते लहान आकाराची आणि प्रामुख्याने मौसमी नदी आहे. हिचा उल्लेख प्रामुख्याने बस्तर, कोंडागाव, नारायणपूर किंवा दक्षिण रायपूर परिसरातील ग्रामीण आणि अर्धवनक्षेत्रीय भागात आढळतो (प्रदेशानुसार नावात व उच्चारात लहान फरक दिसतो).नदीचा उगम साधारणतः बस्तर पठाराच्या कडेकपारीतील डोंगरउतार, लहान झरे आणि पावसाळ्यात तयार होणाऱ्या ओहळांपासून होतो. या

प्रदेशातील लाल माती, सखल दऱ्या आणि दाट जंगल यांमुळे अनेक लहान–मध्यम प्रवाह निर्माण होतात; छत्रेश्वरी नदी त्यापैकीच एक महत्त्वाचा स्थानिक प्रवाह आहे.पावसाळ्यात छत्रेश्वरी नदीचा प्रवाह सतत आणि मध्यम वेगाचा असतो. आसपासच्या गावांना हंगामी पाणीपुरवठा करण्यास ही नदी मोठ्या प्रमाणात उपयुक्त ठरते. उन्हाळ्यात मात्र नदीचे प्रवाहमान कमी होऊन काही ठिकाणी पात्र कोरडे दिसते, तरी काही विहिरी व तळी तिच्या प्रभावामुळे पाण्याने टिकून राहतात.नदीचा मार्ग प्रामुख्याने खेड्यांच्या शेतजमिनी, तांदूळ लागवडीचे ओलित पट्टे, बांबू–साल आदी जंगलक्षेत्रे आणि सखल दऱ्यांमधून जातो. स्थानिक आदिवासी व ग्रामीण समुदाय या नदीचे पाणी शेतसिंचन, जनावरांच्या पाण्यासाठी, तसेच काही ठिकाणी लहान बंधारे बांधून जलसाठ्यासाठी वापरतात.प्रवाह पुढे जाऊन परिसरातील इतर लहान नाले किंवा स्थानिक उपनद्यांमध्ये मिसळून मोठ्या नदीप्रणाल्याकडे वाहतो (प्रदेशानुसार या उपनद्यांचे आणि अंतिम नदीचे नाव बदलू शकते).एकूणच, छत्रेश्वरी नदी ही आकाराने मोठी नसली तरी छत्तीसगडच्या ग्रामीण–वनभागातील पाणीपुरवठा, शेती, जैवविविधता आणि स्थानिक जलप्रणालीसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावणारी नैसर्गिक नदी आहे.

छिरकी नाला Chirki Nala महाराष्ट्र–विदर्भ; गावनिहाय आढळणारा छोटा प्रादेशिक नाला.

छिरकी नाला हा महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशात गावनिहाय आढळणारा एक लहान, प्रादेशिक व पूर्णपणे मौसमी नाला आहे. याचा उल्लेख विशेषतः

यवतमाळ, वाशीम, बुलढाणा, अकोला किंवा अमरावती या जिल्ह्यांतील ग्रामीण क्षेत्रात आढळतो (प्रदेशानुसार नाव व उच्चारात किरकोळ फरक आढळतो).हा नाला साधारणतः स्थानिक टेकड्यांच्या उतारांतील पावसाळी ओहळ, शेतकऱ्यांच्या आसपासच्या जलसाठ्यांतून वाहणारे अतिरिक्त पाणी किंवा छोट्या झऱ्यांपासून जन्म घेतो. घाटमाथा व पठारी रचनेमुळे पावसाचे पाणी सखल भागात एकत्र येते आणि पुढे छिरकी नाल्याचा प्रवाह तयार होतो.पावसाळ्यात छिरकी नाल्यातील पाण्याचा प्रवाह मध्यम ते वेगवान, तर इतर ऋतूंमध्ये अत्यंत क्षीण किंवा पूर्णपणे कोरडा असतो. त्यामुळे हा नाला मुख्यतः *मान्सून-आधारित पाण्याचा स्रोत* मानला जातो.प्रवाहाचा मार्ग बहुतेकदा गावांच्या शिवारातून, तांदूळ–कापूस–सोयाबीन पिकांच्या शेतांमधून आणि लहान वनक्षेत्रातून जातो. ग्रामीण भागातील लोक या नाल्याचा शेतसिंचन, जलसंचय (लहान बंधारे/तळी), जनावरांच्या पाण्यासाठी, तसेच पावसाळ्यात मातीतील ओल टिकवून ठेवण्यासाठी वापर करतात.छिरकी नाला पुढे स्थानिक नद्या/उपनद्या किंवा अन्य लहान नाल्यांमध्ये मिसळून मोठ्या नदीप्रणालीत समाविष्ट होतो. काही ठिकाणी या नाल्यामुळे सखल भागात दलदलीचे पट्टे किंवा हंगामी ओलित क्षेत्रे निर्माण होतात, ज्यामुळे स्थानिक जैवविविधतेलादेखील आधार मिळतो.एकूणच, छिरकी नाला हा विदर्भातील गावनिहाय वितरित असलेला, लहान परंतु कृषी, पाणीपुरवठा आणि स्थानिक पर्यावरणासाठी महत्त्वाचा मौसमी जलप्रवाह आहे.

छावनी नाला / छावन नदी Chhawani Nala / Chhawan River उत्तरप्रदेश–मध्यप्रदेश; स्थानिक पाणलोटात उल्लेख.

छावनी नाला किंवा छावन नदी ही उत्तरप्रदेश–मध्यप्रदेश सीमाभागात आढळणारी स्थानिक, लहान व मुख्यतः मौसमी नदी आहे. हिचा उल्लेख विशेषतः ललितपुर (उ.प्र.), झांसी (उ.प्र.), निवाडी–टीकमगढ (म.प्र.) या बुंदेलखंड पट्ट्यातील पाणलोट भागात आढळतो. या प्रदेशातील खडकाळ भूभाग, सखल दऱ्या आणि मान्सूनवर अवलंबून असलेले पाणी यांमुळे येथे अनेक लहान जलप्रवाह तयार होतात; छावनी नाला त्यापैकी एक महत्त्वाचा स्थानिक प्रवाह आहे.नदीचा उगम साधारणतः बुंदेलखंडातील डोंगरउतार, टेकड्यांच्या फटी, पावसाळ्यात निर्माण होणारे ओहळ आणि खडकाळ पठारी भूभागातील लहान झरे यांपासून होतो. पावसाळ्यात विविध ओढे एकत्र येऊन छावनी नाल्याचा मुख्य प्रवाह तयार होतो, तर उन्हाळ्यात हा प्रवाह अनेक ठिकाणी तुटक किंवा पूर्णपणे कोरडा दिसतो.छावनी नाला आपल्या मार्गावरून गावांच्या शिवारातून, सखल शेतजमिनी, चारा पट्टे, तसेच काही लहान वनक्षेत्रांमधून वाहत जातो. स्थानिक लोक त्याच्या पाण्याचा वापर प्रामुख्याने शेतसिंचन, जनावरांच्या पाण्यासाठी, आणि काही ठिकाणी तात्पुरत्या बंधाऱ्यांमधून जलसाठा करण्यासाठी करतात.पुढे जाऊन हा नाला परिसरातील इतर लहान स्थानिक प्रवाह, नाले किंवा बुंदेलखंडातील उपनद्यांमध्ये मिसळतो. प्रदेशाच्या भौगोलिक रचनेनुसार हा प्रवाह शेवटी बेतवा/जमुनी नदी प्रणालीत समाविष्ट होत असल्याचे उल्लेख काही स्थानिक स्त्रोतांमध्ये आढळतात.एकूणच, छावनी नाला / छावन नदी ही आकाराने छोटी असली

तरी बुंदेलखंडातील पाणलोट क्षेत्रात मान्सूनकाळातील पाणीपुरवठा, कृषी उपयोग आणि स्थानिक पर्यावरणीय संतुलनासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावणारा एक प्रादेशिक जलप्रवाह आहे.

जवाई नदी – Jawai River

जवाई नदी ही राजस्थानमधील एक महत्त्वाची आंतरिक (इंटरनल ड्रेनेज) नदी असून ती पश्चिम राजस्थानातील पाली आणि सिरोही जिल्ह्यांमधून वाहते. लूणी नदीच्या जलप्रणालीतील ही एक प्रमुख उपनदी मानली जाते.जवाई नदीचा उगम अरावली पर्वतरांगांच्या दक्षिण-पश्चिम भागातील सिरोही जिल्ह्यातील लहान टेकड्यांतून होतो.उगम परिसर पावसावर अवलंबून असून नदीचा प्रवाह मुख्यतः मौसमी आहे.नदी सिरोही जिल्ह्यातून पाली जिल्ह्याकडे उत्तर-पूर्व दिशेने वाहते.पुढे जाईल तसे नदीचा प्रवाह विस्तृत सपाटीमध्ये पसरतो.शेवटी नदी लूणी नदीच्या प्रवाहात मिसळते.

जवाई धरण (Jawai Dam) जवाई नदीवरील सर्वात महत्त्वाचा प्रकल्प म्हणजे जवाई धरण.बांधकाम : 1957–1959 स्थान : पाली जिल्हा (सुमेरपूरजवळ)उपयोग : सिंचनासाठी पाणीपुरवठा, पिण्याच्या पाण्यासाठी (पाली, सुमेरपूर, शेतकऱ्यांची क्षेत्रे), पूरनियंत्रण धरणामुळे तयार झालेले जवाई जलाशय हा या भागातील प्रमुख जलस्रोत आहे.जवाई नदी आणि जवाई धरणाच्या आसपासचा परिसर जवाई लेपर्ड सफारीसाठी जगप्रसिद्ध आहे.येथे भव्य ग्रॅनाइट खडकांत बिबट्यांचे नैसर्गिक निवासस्थान आहे.मगरी, स्थलांतरित पक्षी आणि इतर वन्यजीव देखील आढळतात.त्यामुळे हा भाग

पर्यटनासाठी अतिशय आकर्षक आहे.नदीचा प्रवाह मुख्यतः पावसावर अवलंबून असल्यामुळे ऋतूनिष्ठ आहे.अरावली पर्वतरांगांतील दगडी व ओसाड भूप्रदेशातून नदी वाहते.नदीच्या खोऱ्यातील माती अल्यूव्हियल आणि वाळवंटी मिश्रित असल्याने शेती मर्यादित आहे, परंतु धरणामुळे अनेक भागात सिंचन शक्य झाले आहे.पाली व सिरोही जिल्ह्यांसाठी जिवनदायी नदी पर्यटनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण (जवाई सफारी)स्थानिक अर्थव्यवस्था, जलसंधारण आणि शेतीला साथ देते.लूणी नदीप्रणालीतील प्रमुख उपनदी म्हणून ओळख

जलधारा नदी Jaladhara river

''जलधारा नदी'' या नावाने भारतातील काही वेगवेगळया प्रदेशांत लहान नैसर्गिक प्रवाह / ओढ्यांना संबोधले जाते. परंतु भौगोलिकदृष्ट्या ओळखली जाणारी आणि नकाशांवर स्पष्टपणे नमूद असलेली प्रमुख ''जलधारा नदी'' खालीलप्रमाणे आहे :

जलधारा नदी Stream river (छत्तीसगड – बस्तर)

छत्तीसगड राज्यातील बस्तर विभागात आढळणारा एक मौसमी नदीप्रवाह / ओढा.उगम अबूझमाड व कोया जंगलांच्या टेकड्यांमध्ये निर्माण होणाऱ्या छोट्या पाणलोट प्रवाहांतून ही नदी तयार होते.हा भाग वर्षावनसदृश असून जुलै–सप्टेंबरमध्ये पावसामुळे जलप्रवाह वाढतो.नदी बस्तरच्या उंचसखल पठारी भागातून दक्षिण–उत्तरेच्या दिशेने वाहते.मार्गातील घनदाट जंगल, दगडी टेकड्या आणि खोल दऱ्यांमुळे नदीचे स्वरूप ओढ्यासारखे आहे.नदीचा प्रवाह पुढे इंद्रावती नदीच्या उपप्रवाहात मिसळतो (ठिकाणे वर्षानुसार थोडी

बदलतात—मौसमी स्वरूप).ही नदी पूर्णपणे मौसमी असून उन्हाळ्यात बहुतेक ठिकाणी आटते.स्थानिक आदिवासी समाज नदीला “घाट ओढा” म्हणूनही ओळखतात.जंगलातील जीवसृष्टीसाठी ही नदी महत्त्वाचा पाणीस्रोत ठरते.

काही राज्यांत “जलधारा” हे स्थानीय नाव लहान नाले, प्रवाह किंवा धबधब्यांच्या ओढ्यांसाठी वापरले जाते — उदा.महाराष्ट्र (सातारा/कोयना परिसरात काही लहान प्रवाह)हिमालयीन भागात काही “जलधारा प्रवाह” नावाच्या धारा परंतु हे अधिकृतपणे मोठ्या नदीप्रणालीत मोडत नाहीत.

जलधारा नदी Stream river (हिमाचल प्रदेश)

जलधारा नदी ही हिमाचल प्रदेशातील एक लहान पर्वतीय मौसमी नदी / प्रवाह (mountain stream) आहे. या प्रदेशातील अनेक लहान धारे, नाले आणि प्रवाहांना स्थानिक पातळीवर “जलधारा” असे नाव दिले जाते. हा प्रवाह मोठ्या नदीप्रणालीचा भाग असला तरी त्याची वैशिष्ट्ये लहान नाल्यासारखीच राहतात.हिमाचल प्रदेशातील मध्य व उप-हिमालयीन टेकड्यांमध्ये आढळणारा एक नैसर्गिक पर्वतीय प्रवाह.गावांजवळ, दरीत किंवा वनक्षेत्रांतून प्रवाह वाहत राहतो.उगम प्रामुख्याने हिमालयातील टेकड्यांमधील झरे, पावसाचे पाणी आणि हिमगलन यांमधून होतो.लहान झऱ्यांच्या एकत्रीकरणातून तयार झालेला मौसमी प्रवाह. पावसाळा आणि हिम वितळण्याच्या काळात प्रवाह सर्वाधिक प्रबळ.उन्हाळ्यात आणि हिवाळ्यात पाणी कमी होत जाते.प्रवाह दरींमधून वेगाने वाहतो आणि खडकाळ भूभागामुळे धबधब्यासारखे प्रवाह तयार होतात.स्थानिक गावांसाठी पिण्याच्या पाण्याचे आणि शेतीतील पाटबंधारे यांचे एक छोटे परंतु महत्त्वाचे स्रोत.काही प्रवाह बियास / सतलज किंवा त्यांच्या उपनद्यांमध्ये मिळतात.

जामनी नदी (Jamni River)

जामनी नदी (Jamni River) ही मध्यभारतामधील एक महत्त्वाची नदी असून ती बेतवा नदीची उपनदी आहे. मध्य प्रदेश व उत्तर प्रदेश या दोन्ही राज्यांतून तिचा प्रवाह जातो.जामनी नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील छतरपूर जिल्ह्यातील उंचसखल पठारी प्रदेशात होतो.उगमस्थान प्रामुख्याने विंध्यन टेकड्यांच्या दक्षिण भागात आहे.उगम झाल्यानंतर नदी उत्तर–पूर्व दिशेने वाहते.मुख्य प्रवाह छतरपूर ⟶ टीकमगड ⟶ ललितपूर (उत्तर प्रदेश सीमा) या भागांतून जातो. नदी पुढे बेतवा नदीमध्ये विलीन होते (ललितपूर–झाशी परिसर).नदीवर जामनी धरण / जमनी प्रकल्प (Jamni Dam) तयार करण्यात आले आहे.मुख्य उपयोग :सिंचनासाठी पाणीपुरवठा, पेयजल वापर, बेतवा खोऱ्यातील पिकांसाठी महत्त्वाची नदी.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने मौसमी, परंतु काही भागात वर्षभर पाणी असते.प्रदेश दगडी, काळी माती व सुपीक गाळयुक्त असल्यामुळे नदीकाठचे भाग शेतीस उपयुक्त आहेत.बेतवा नदीप्रणालीतील उजव्या काठाची महत्त्वाची उपनदी म्हणून जामनीची नोंद आहे.जामनी नदी झाशी–ललितपूर सीमेच्या परिसरात बेतवा नदीत मिळते.दोन्ही नद्यांचे एकत्रीकरण बेतवा–यमुना नदीप्रणालीसाठी जलसाठा वाढवते.

जंतर नदी (Jantar River) (राजस्थान)

जंतर नदी (Jantar River) ही राजस्थान राज्यातील जैसलमेर जिल्ह्यातील एक लहान, वाळवंटी, मौसमी नदी/नाला आहे. या प्रदेशातील नदीप्रवाह बहुतेक वाळूच्या मैदानातून वाहणारे, पावसावर अवलंबून असणारे आणि अल्पकालीन

असतात; जंतर नदी याच प्रकारात मोडते.राजस्थान – जैसलमेर जिल्हा थार वाळवंटाच्या दक्षिण–पश्चिमेकडील कोरड्या प्रदेशात स्थित.जंतर नदीचा उगम स्थानिक वाळवंटी टेकड्या, पावसाळ्यात निर्माण होणारे जलसंचय, आणि लहान खोऱ्यांमधून होतो.हा प्रवाह पूर्णपणे मौसमी (ephemeral stream) स्वरूपाचा आहे.जंतर नदीचा प्रवाह पूर्व–पश्चिम / दक्षिण–पश्चिम दिशेत पसरलेला असतो.प्रवाह बहुतेक वेळा वाळूच्या मैदानात लुप्त होतो / वाळूत मुरतो.मोठ्या नदीप्रणालीत ती मिळत नाही; ही एंडोरिक (Endorheic) म्हणजे वाळवंटी क्षेत्रातच संपणारी नदी आहे.वैशिष्ट्ये थार वाळवंटातील अस्थिर जलप्रवाह म्हणून ओळख.मुसळधार पावसातच स्पष्टपणे वाहते; इतर काळात नदीपात्र कोरडे असते.स्थानिक लोकांसाठी पाणीसंचयन, लहान तळे / जोहड निर्माण करण्यास उपयुक्त.नदीकाठच्या भागात अल्पकालीन गाळसंचय आणि रेताळ माती आढळते.

जांभुळी नदी (Jambhuli River)

जांभुळी नदी (Jambhuli River) ही महाराष्ट्राच्या कोकण किनारपट्टीतील सिंधुदुर्ग–रत्नागिरी परिसरात आढळणारी एक लहान पण स्थानिक पातळीवर महत्त्वाची नदी / ओढा आहे. कोकणातील अनेक नद्यांसारखीच ही नदीही डोंगरांतील छोट्या घाटप्रवाहांपासून तयार होते.महाराष्ट्र – कोकण विभाग सिंधुदुर्ग / रत्नागिरी जिल्ह्यांत “जांभुळी” नावाची गावे व परिसर आहेत; त्यातून वाहणाऱ्याला स्थानिक पातळीवर जांभुळी नदी / ओढा म्हटले जाते.ही नदी पावसावर आधारित डोंगरदरीतील नैसर्गिक प्रवाह आहे.सह्याद्रीच्या पर्जन्यसमृद्ध टेकड्यांमध्ये निर्माण होणारे

वनझरे, छोटे नाले यांपासून उगम.परिसरात जांभुळी, आंबोली–असगाव–वाकापूर भागात अशा डोंगरझऱ्यांची मालिका आहे.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह तीव्र आणि पाण्याने समृद्ध असतो.उर्वरित काळात ती ओढ्यासारखी वाहते किंवा काही ठिकाणी पाण्याची तळे तयार होतात.नदीचा प्रवाह पुढे स्थानिक खाडी / लहान उपसागर किंवा मोठ्या नदीच्या उपप्रवाहात मिसळतो (प्रदेशानुसार नाव बदलते).गावकऱ्यांसाठी पिण्याचे पाणी, भातशेतीसाठी सिंचन, लहान बंधारे व तळे यांसाठी उपयुक्त.नदीकाठचा प्रदेश सुपीक लालमातीमुळे फळबागांसाठीही चांगला.

जगतई नदी Jagattai River – (स्थानीय प्रवाह)

राज्य : कर्नाटक.प्रवाह प्रकार : लहान नदी / नाला / ओढा (seasonal stream) स्वरूप :पावसाळ्यात वाहणारा लहान प्रवाह.स्थानिक शेती, पाणीपुरवठा व चराई क्षेत्रासाठी उपयुक्त.छोट्या गावांजवळून जाणाऱ्या नाल्यांच्या समूहात समाविष्ट.बहुधा स्थानिक पर्जन्याधारित उपप्रवाह.विशेषता :“जगतई” हे नाव कर्नाटकातील काही भागांत गाव/हवेली/प्रदेश नाव म्हणूनही आढळते; त्यामुळे नदीला तेच नाव मिळाले असण्याची शक्यता.मोठ्या नदीप्रणालीशी थेट संबंध असल्याचे नोंद आढळत नाही.

जमणी नदी (Jamani / Jamni)

प्रदेश : मध्य भारत (महाराष्ट्र–मध्यप्रदेश सीमेवर काही ठिकाणी स्थानिक नाला म्हणून उल्लेख).स्वरूप : छोटा स्थानिक प्रवाह.वैशिष्ट्ये : पावसाळ्यात

वहाणारा ओढा / नाला.शेतीसाठी स्थानिक पाणीपुरवठा.मोठ्या नदीप्रणालीत समावेश नाही; गावनिहाय वेगवेगळे ‘जमणी’ नाले आढळतात.

जतारी प्रवाह (Jatari Stream)

प्रदेश : उत्तर भारतातील ग्रामीण भागात काही ठिकाणी ‘जतारी नाला’ असा उल्लेख

स्वरूप : लहान ओढा / नाला .वैशिष्ट्ये: पावसावर अवलंबून असलेला प्रवाह.जवळील जलसाठ्यात मिसळणारा हंगामी ओहोळ.स्थायी नदी नाही.

जुगई प्रवाह (Jugei Stream / Jugai Nala)

प्रदेश : पूर्व/मध्य भारतात काही भागांत ‘जुगई’ नावाचे छोटे नाले आढळतात.स्वरूप : बारमाही नसलेला प्रवाह.वैशिष्ट्ये :पावसाळ्यात सक्रिय.स्थानिक सिंचन व जनावरांच्या पाण्याच्या गरजांना उपयोग.मोठ्या नदीप्रवाहाला पूरक नसलेला छोटा नाला.

जोगीटीढा प्रवाह (Jogitidha Stream)

प्रदेश : छत्तीसगड–झारखंड सीमाभागात लहान प्रवाहाचे स्थानिक नाव.स्वरूप : डोंगराळ ओढा / seasonal stream.वैशिष्ट्ये : जंगल व खडतर भूभागातून वाहणारा.पावसाळ्यात पाणीप्रवाह तीव्र.कोरड्या हंगामात कमी किंवा पूर्णपणे आटू शकतो.

जोलर नदी (Jolar River)

प्रदेश : दक्षिण भारतातील ग्रामीण भागात स्थानिक पातळीवर उल्लेख.स्वरूप : छोटा पावसाळी प्रवाह.वैशिष्ट्ये :गावांच्या आसपासचा ओढा.शेतीसाठी तात्पुरत्या पाणीपुरवठ्यास उपयोग.मोठ्या नदीप्रणालीशी स्पष्ट नोंद नाही.

जलेश्वर प्रवाह (Jaleshwar Stream)

प्रदेश : ओडिशा–झारखंड–बंगाल परिसरातील काही भाग.स्वरूप : हंगामी ओढा वैशिष्ट्ये :'जलेश्वर' नाव गाव/क्षेत्राशी संबंधित.मुख्य नदीचा उपप्रवाह नसून स्थानिक जलधारा.पावसाळी प्रवाह, उन्हाळ्यात आटण्याची शक्यता.

जामनी नदी (Jamni River)

– *मध्य भारतातील लहान पण स्थानिक महत्त्वाची नदी*.मध्य भारत (मध्यप्रदेश / उत्तर प्रदेश सीमावर्ती भाग)उगम : छतरपूर जिल्ह्यातील उंच पठारी प्रदेश.प्रवाह दिशा : पूर्व / उत्तर-पूर्व मुख्य नदीप्रणाली : बेतवा नदीची उपनदी.जामनी नदी छतरपूर जिल्ह्यातून उगम पावणारी, लहान उपनदी आहे.ती पुढे बेतवा नदीत मिळते.नदीवर जामनी धरण (Jamni Dam) बांधले आहे, जे सिंचनासाठी आणि स्थानिक पाणीपुरवठ्यासाठी महत्त्वाचे आहे.पावसाळ्यात प्रवाह प्रबळ असतो, हिवाळ्यात पाण्याचे प्रमाण कमी होते.आसपासच्या भागातील शेतीसाठी आणि गावकऱ्यांसाठी उपयुक्त पाणी पुरवठा.

जसवंतगंगा नदी (Jaswant Ganga / Jaswant Ganga River) *राजस्थानातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी*.प्रदेश : राजस्थान, खासकरून जयपूर आणि आसपासचे भाग.उगम : राजस्थानच्या पठारी भागातून.प्रवाह दिशा : स्थानिक खोऱ्यांमधून वाहतो, मुख्यतः पावसाळ्यात सक्रिय.मुख्य नदीप्रणाली : यमुना/गंगा प्रणालीशी थेट संबंध नाही; स्थानिक वाळवंटी प्रवाह.जसवंतगंगा ही लहान हंगामी नदी आहे.मुख्यतः पावसाळ्यात जलप्रवाह प्रबळ असतो; उन्हाळ्यात काही ठिकाणी नदीत पाणी कमी होते किंवा आटते.स्थानिक गावकऱ्यांसाठी सिंचन व पाणीपुरवठा यासाठी उपयुक्त.नदीच्या काठावर काही ठिकाणी पुरातन गावे, तलाव किंवा छोटे बंधारे आढळतात.

जामगंगा नदी (Jamganga / Jam Ganga River)

– *उत्तराखंड/हिमालय परिसरातील पर्वतीय नदी*.प्रदेश : उत्तराखंड, हिमालयीय भाग.उगम : सह्याद्री किंवा गढ़वाल/कुमाऊँ पर्वतरांगातून (स्थानीय नद्या–झऱ्यांपासून).प्रवाह दिशा : पर्वतीय खोऱ्यातून खाली वाहतो.मुख्य नदीप्रणाली : गंगा नदीच्या उपनदी प्रणाल्यांशी संबंधित (स्थानिक उपनदी).जामगंगा ही लहान हिमनदी किंवा पर्वतीय ओढा आहे.मुख्यत्वे पावसाळ्यात व हिमनदी वितळल्यावर प्रवाह प्रबळ असतो.स्थानिक पातळीवर सिंचन, पाणीपुरवठा आणि जलस्रोत म्हणून महत्त्वाची.काही ठिकाणी नदीच्या काठावर गाव किंवा गावे आढळतात, जे नदीवर अवलंबून असतात.

जिरम नदी (Jiram / Jiram River)

– *मध्य भारतातील लहान स्थानिक प्रवाह / ओढा.* प्रदेश : मध्य भारत (मध्यप्रदेश किंवा छत्तीसगडच्या काही भागात).प्रवाह प्रकार : लहान हंगामी नदी / नाला.स्वरूप :मुख्यत्वे पावसाळ्यात सक्रिय.उन्हाळ्यात काही ठिकाणी आटतो किंवा प्रवाह कमी होतो.स्थानिक शेती, पाणीपुरवठा व जलस्रोतासाठी उपयुक्त.वैशिष्ट्ये :जिरम नदी स्थानिक पातळीवरच महत्त्वाची आहे; मोठ्या नदी प्रणाल्याशी थेट संबंध नाही.नदीच्या काठावर गावे आणि तलाव आढळतात; पाणीपुरवठ्यासाठी बांधकामे केली जाऊ शकतात.

जंपा नदी (Jampa / Jampa River)

– *उत्तर भारतातील लहान स्थानिक हंगामी प्रवाह.*प्रदेश : उत्तराखंड / हिमालयी पूर्वीच्या प्रदेशात काही ठिकाणी उल्लेख.प्रवाह प्रकार : लहान पर्वतीय / हंगामी नदी / नाला.स्वरूप :मुख्यत्वे पावसाळ्यात वाहणारा प्रवाह.उन्हाळ्यात काही ठिकाणी आटतो किंवा खूप कमी प्रमाणात वाहतो.स्थानिक शेती आणि पाणीपुरवठ्यासाठी उपयुक्त.वैशिष्ट्ये :जंपा नदी हिमालयी/पर्वतीय भागातील स्थानिक ओढा आहे.मोठ्या नदी प्रणाल्याशी थेट संबंध नसला तरी स्थानिक उपनदी किंवा नाला म्हणून मानले जाते.नदीच्या काठावर छोट्या गावांचा समावेश आढळतो; जलसंपदा आणि स्थानिक पाणीपुरवठ्यासाठी महत्त्वाची.

जिन्जा नदी (Jinja / Jinza River) – *पूर्व भारत किंवा उत्तर पूर्व भारतातील स्थानिक हंगामी प्रवाह.*प्रदेश : पूर्व भारत / उत्तर पूर्व राज्ये (अरुणाचल, मेघालय, मणिपूर) किंवा स्थानिक हंगामी नाले.प्रवाह प्रकार : लहान हंगामी नदी / नाला.स्वरूप :मुख्यत्वे पावसाळ्यात प्रबळ प्रवाह.उन्हाळ्यात काही ठिकाणी कमी पाणी किंवा आटलेले क्षेत्र.स्थानिक शेती, पाणीपुरवठा व लहान जलस्रोतासाठी उपयुक्त.वैशिष्ट्ये :जिन्जा नदी ही स्थानिक पातळीवर महत्वाची आहे; मोठ्या नदी प्रणाल्याशी थेट संबंध नाही.नदीच्या काठावर गावकडे, बंधारे किंवा तात्पुरती जलसाठे असू शकतात.स्थानिक पाण्याचे व्यवस्थापन, सिंचन आणि पिण्याचे पाणी पुरवठा यासाठी वापरली जाते.

जैनदी नदी (Jaindi / Jainadi River)

– *उत्तर भारत किंवा हिमालयीय पूर्वींच्या प्रदेशातील लहान हंगामी नदी / ओढा.*प्रदेश : उत्तर भारत (उत्तराखंड / हिमालयीय भाग) किंवा स्थानिक नाले.प्रवाह प्रकार : लहान हंगामी नदी / नाला.स्वरूप :मुख्यत्वे पावसाळ्यात आणि हिमनदी वितळल्यावर प्रवाह प्रबळ.उन्हाळ्यात काही ठिकाणी आटतो किंवा खूप कमी प्रमाणात वाहतो.स्थानिक शेती, पाणीपुरवठा आणि जलस्रोतासाठी उपयुक्त.वैशिष्ट्ये :जैनदी नदी स्थानिक पातळीवर महत्त्वाची आहे; मोठ्या नदी प्रणाल्याशी थेट संबंध नाही.नदीकाठच्या गावांमध्ये स्थानिक जलसाठे किंवा तात्पुरती तलाव निर्मितीसाठी वापरली जाते.पर्वतीय/डोंगराळ

भागातून वाहणारी ओढा असल्यामुळे तिचा प्रवाह पावसाळ्यावर अवलंबून असतो.

जांभिया नदी Zambia River महाराष्ट्र (विदर्भातील स्थानिक प्रवाह)

जांभिया नदी ही महाराष्ट्राच्या विदर्भ प्रदेशातील एक लहान परंतु स्थानिक पातळीवर महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने बुलढाणा–अकोला परिसरातील सौम्य टेकड्या व कृषी क्षेत्रातून वाहते. जांभिया नदीचा उगम स्थानिक डोंगरउतारांवरील लहान टेकड्यांमध्ये होतो, जिथे पावसाळ्यात साचणारे पाणी एकत्र येऊन प्रवाहाला सुरुवात होते. नदीचा स्वभाव मुख्यतः मौसमी असल्यामुळे वर्षातील बहुतेक प्रवाह पावसाळ्यानंतर घटतो. तिच्या खोऱ्यातील प्रमुख खेडी व शेतीभाग नदीवर अवलंबून आहेत, कारण पावसाळ्यातील पाण्यामुळे भूजलपातळी वाढते आणि सिंचनास मदत मिळते. नदीचा प्रवाह शेवटी स्थानिक नाल्यांत मिसळत जातो आणि पुढे मोठ्या नदीप्रणालीशी एकत्र होतो. संपूर्ण नदीपात्राकाठी कापूस, सोयाबीन, बाजरी यांसारखी पिके घेतली जातात. तिचा प्रवाह साधारणतः शांत, अरुंद व ग्रामीण भागात आढळणारा असल्याने ती स्थानिक जलस्रोत म्हणून महत्त्व राखते.

जांगली नदी Jangali River(राजस्थान)

जांगली नदी ही राजस्थान राज्यातील एक लहान, स्थानिक व पूर्णपणे मौसमी प्रवाह आहे. तिचा उगम प्रामुख्याने अरावली पर्वतरांगांच्या

पायथ्याजवळील कमी उंचीच्या टेकड्यांमध्ये होतो, जिथे पावसाळ्यातील पावसामुळे ओढ्यांचे रूपांतर लहान नदीत होते. ही नदी राजस्थानातील कोरडे–अर्धकोरडे वातावरण असलेल्या प्रदेशातून वाहत असल्यामुळे तिचा प्रवाह अत्यंत अल्प कालावधीचा असतो.पावसाळ्यात नदीचे पाणी वेगाने वाहू लागते, तर उर्वरित काळात नदी जवळजवळ कोरडी पडते. नदीच्या परिसरातील गावांसाठी ती भूजल पुनर्भरणासाठी महत्त्वाची ठरते. नदीपात्राजवळील शेतकरी पावसाळ्यात मिळणाऱ्या पाण्यावर आधारित ज्वारी, बाजरी, तूर, मोहरी यांसारखी पिके घेतात. नदीचा प्रवाह साधारणतः स्थानिक नाल्यांमध्ये मिळत जातो आणि पुढे मोठ्या नदीप्रणालीशी विशेष जोडला जात नाही.एकूणच, जांगली नदी ही राजस्थानातील स्थानिक भूआकृती, मौसमी पर्जन्य आणि ग्रामीण जलस्रोत यांचे प्रतिनिधित्व करणारी लहान पण उपयुक्त मौसमी नदी आहे.

जोग नदी Jog River (कर्नाटक, शिवमोग्गा परिसर)

जोग नदी ही कर्नाटक राज्यातील शिवमोग्गा (शिमोगा) जिल्ह्यात आढळणारी एक लहान, स्थानिक आणि मुख्यतः मौसमी नदी/प्रवाह आहे. पश्चिम घाटातील दाट जंगलमय आणि उंचसखल परिसरातून उगम घेणाऱ्या अनेक लहान ओढ्यांच्या एकत्रीकरणातून या नदीचा प्रवाह तयार होतो. नदीचा उगम प्रामुख्याने सगर–होन्नावर घाटमार्गाजवळील पावसाळी टेकड्यांत होतो.पावसाळ्यात या नदीचा प्रवाह तुलनेने वाढतो, कारण या परिसरात मुसळधार मान्सून पाऊस पडतो. पश्चिम घाटाच्या उतारांमुळे नदीचे प्रवाहमार्ग

तीव्र, अरुंद आणि खडकाळ स्वरूपाचे आहे. नदी पुढे गाव–वाड्याजवळून वाहत जाऊन स्थानिक जलस्रोतांना पूरक ठरते. काही ठिकाणी ही नदी लहान टप्प्यांत धबधब्यांसारख्या आकृत्या तयार करत पुढे उतरत जाते.जोग नदीचा मुख्य प्रवाह अखेरीस परिसरातील इतर लहान ओढ्यांमध्ये मिळून पुढे मोठ्या नदीप्रणालीशी जोडला जातो. तिचा वापर स्थानिक पातळीवर शेतीसाठी, भूजलवाढीसाठी, तसेच ग्रामीण भागातील तात्पुरत्या पाण्याच्या उपलब्धतेसाठी होतो. जोग नदी या प्रदेशाच्या निसर्गवैशिष्ट्यांचा एक महत्त्वाचा भाग आहे आणि स्थानिक जलचक्राला पूरक ठरते.

जोहिला नदी Johila River (मध्यप्रदेश, सोन नदीची उपनदी)

जोहिला नदी ही मध्यप्रदेशातील एक महत्त्वाची उपनदी असून ती सोन नदीच्या जलप्रणालीचा भाग आहे. या नदीचा उगम अमरकंटक पठाराच्या पूर्वेकडील घनदाट वन–परिसरात होतो. अमरकंटक हा नर्मदा, सोन आणि जयनदी प्रणाल्यांचा प्रमुख जलविभाजक प्रदेश असल्याने येथे उगम पावणाऱ्या नद्यांपैकी जोहिला ही एक प्रमुख नदी मानली जाते.जोहिला नदीचे सर्वात प्रसिद्ध भूआकर्षण म्हणजे सनराईझ व्हॅली (Sunrise Valley). येथून नदी दरीसारख्या खोल प्रदेशात उतरते आणि पुढे लहान धबधब्यांची मालिका तयार करून खडकाळ प्रदेशातून मार्गक्रमण करते. दरीतून वाहणारा प्रवाह शांत, स्वच्छ आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या समृद्ध मानला जातो.अमरकंटक परिसरातून पूर्व–ईशान्य दिशेला वाहत जाऊन नदी अनूपपूर आणि उमरिया जिल्ह्यांतील अनेक गावांना जलस्रोत उपलब्ध करून देते. तिच्या किनारी जंगलक्षेत्रे, जैवविविधता

आणि खनिज–वनसंपत्तीने समृद्ध भूभाग आढळतो. पुढे नदी शांतपणे मैदानाकडे उतरत सोन नदीत विलीन होते.जोहिला नदीचा प्रवाह मौसमी असला तरी मान्सून काळात ती चांगल्या प्रमाणात पाणी वाहून नेते. स्थानिक शेती, भूजल पुनर्भरण आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी तिचे महत्त्व मोठे आहे. अमरकंटक प्रदेशातील नैसर्गिक आणि धार्मिक वारसा समजून घेण्यासाठीही जोहिला नदी महत्वपूर्ण आहे.

जुरी नदी Juri River (झारखंड, स्थानिक प्रवाह)

जुरी नदी ही झारखंड राज्यातील एक लहान, स्थानिक आणि अंशतः मौसमी प्रवाह आहे. ही नदी प्रामुख्याने हजारीबाग–कोडरमा विभागातील टेकड्यांमधून व दाट जंगलयुक्त प्रदेशातून उगम पावते. उगमक्षेत्रात अनेक छोट्या ओढ्यांचे मिळून एकत्रित होणारे पाणी नदीला स्थिर प्रवाह देते.जुरी नदीचा प्रवाह सुरुवातीला खडकाळ आणि अरुंद दरीसारख्या भूभागातून जातो. पावसाळ्यात नदीचा वेग आणि जलप्रवाह वाढतो, तर उन्हाळ्यात काही भागांत नदी कोरडीही पडते. नदीच्या किनाऱ्यावरील खेडी शेती, पशुपालन आणि दैनंदिन जलउपयोगासाठी या नदीवर अवलंबून असतात.ही नदी पुढे वाहत जाऊन स्थानिक नाल्यांना जोडते, आणि त्यानंतर हा एकत्रित प्रवाह दामोदर नदी प्रणालीशी किंवा काही भागांत गोडावरी–उपनदी प्रणालीच्या काठावरच्या जलप्रवाहांशी जोडला जातो. त्यामुळे काही शास्त्रज्ञ किंवा भूवर्णनांमध्ये तिला दामोदर जलप्रवाह क्षेत्राचा सीमावर्ती भाग मानले जाते.जुरी नदीचे जलसंग्रहण क्षेत्र मध्यम पर्जन्यमान असलेल्या प्रदेशात असल्याने नदी

भूजलवाढ, लहान तळी व सिंचनासाठी महत्त्वाची ठरते. तिच्या खोऱ्यात मुख्यत्वे धान, मका, डाळी व भाजीपाला पिके घेतली जातात.

जांजिरी नदी Janjiri River (महाराष्ट्र, खानदेश परिसर)

जांजिरी नदी ही महाराष्ट्रातील खानदेश विभागातील एक स्थानिक आणि लहान नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने सातारा–धुळे भागातील सौम्य टेकड्यांमधून उगम पावते आणि पावसाळ्यात ती जलप्रवाह वाढवते. तिचा प्रवाह मुख्यतः मौसमी आहे, म्हणजे पावसाळ्यात ती जास्त प्रमाणात वाहते, तर उन्हाळ्यात नदी कोरडी पडते.जांजिरी नदीच्या खोऱ्यातील परिसर शेतीसाठी खूप उपयुक्त आहे. तिच्या पाण्यामुळे गावांतील कृषी जमिनींचे सिंचन शक्य होते, विशेषतः धान्ये, कापूस आणि बाजरी यांसारखी पिके येथे प्रमुख आहेत. नदी परिसरातील खेड्यांमध्ये पिण्याचे पाणी व भूजल पुनर्भरण यासाठी देखील ही नदी महत्त्वाची ठरते.जांजिरी नदी हा प्रवाह स्थानिक नाल्यांमध्ये विलीन होतो आणि पुढे मोठ्या नदी प्रणाल्याशी जोडला जात नाही. नदीच्या किनाऱ्यावरील नैसर्गिक वनस्पती व जैवविविधता परिसराचे पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी उपयुक्त आहे. त्यामुळे जांजिरी नदी ही खानदेश भागातील स्थानिक जलस्रोत आणि पर्यावरणीय जीवनासाठी महत्त्वपूर्ण ठरते.

जोरी नदी Jori River (झारखंड, हजारीबाग जिल्हा)

जोरी नदी ही झारखंड राज्यातील हजारीबाग जिल्ह्यात आढळणारी एक लहान स्थानिक नदी आहे. तिचा उगम हजारीबाग पठाराच्या सौम्य टेकड्या

आणि घनदाट जंगलांमध्ये होतो. या प्रदेशात पावसाळा साधारणतः जास्त असल्यामुळे नदीची सुरुवात पावसाच्या पाण्याने होते आणि प्रवाह वेगाने वाढतो.जोरी नदीचा प्रवाह अल्पकालीन व मौसमी आहे; म्हणजे पावसाळ्यात ती भरभरून वाहते, तर उन्हाळ्यात काही भागांत कोरडी पडते. नदीच्या खोऱ्यातील गावांसाठी ती मुख्यतः सिंचन आणि भूजल पुनर्भरणाचा स्रोत आहे. नदीच्या आसपास शेतकरी धान्य, बाजरी, ज्वारी आणि इतर स्थानिक पिकांसाठी पाणी वापरतात.जोरी नदी पुढे वाहत जाऊन स्थानिक नाल्यांमध्ये मिसळते, आणि अखेरीस मोठ्या नदी प्रणाल्यांशी जोडली जाते. तिच्या किनारी परिसरात नैसर्गिक जंगल आणि जैवविविधतेचे संरक्षण होते, जे स्थानिक पर्यावरणासाठी उपयुक्त ठरते.एकूणच, जोरी नदी ही हजारीबाग जिल्ह्यातील लहान, मौसमी आणि ग्रामीण जीवनासाठी अत्यंत उपयुक्त स्थानिक नदी आहे.

जोडी नदी Jodi River (ओडिशा, स्थानिक मौसमी प्रवाह)

जोडी नदी ही ओडिशा राज्यातील एक लहान, स्थानिक आणि मौसमी प्रवाह असलेली नदी आहे. तिचा उगम प्रामुख्याने कटक, जगतसिंहपूर किंवा आसपासच्या सौम्य टेकड्या व लहान उंचीच्या पठारांतून होतो. पावसाळ्यात या नदीचा प्रवाह भरभरून वाहतो, तर उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह फारसा असतो आणि काही ठिकाणी नदी जवळजवळ कोरडी पडते.जोडी नदीचा प्रवाह मुख्यतः स्थानिक खेड्यांमधून जातो, जिथे ती शेतीसाठी व भूजल पुनर्भरणासाठी महत्त्वाची ठरते. नदीच्या खोऱ्यात धान्य, बाजरी, तूर यांसारखी पिके प्रमुख असतात. नदीच्या आसपासचा परिसर नैसर्गिक वनस्पती आणि

स्थानिक जैवविविधतेने समृद्ध आहे, ज्यामुळे ही नदी स्थानिक पर्यावरणासाठी उपयुक्त ठरते.जोडी नदी पुढे इतर लहान नाल्यांमध्ये विलीन होते आणि अखेरीस मोठ्या जलप्रणालीशी जोडली जाते. नदी ही ओडिशा राज्यातील लहान पण महत्वाची मौसमी जलस्रोत म्हणून ओळखली जाते.

जखम नदी Jakham River(राजस्थान, उदयपूर परिसर)

जखम नदी ही राजस्थानमधील उदयपूर जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची लहान नदी आहे, जी स्थानिक जलस्रोत आणि बॅसिन व्यवस्थापनासाठी उपयुक्त ठरते. ही नदी सोम–कमला–अल्का बॅसिनच्या भूभागातून वाहते आणि परिसरातील पाण्याचे संतुलन राखण्यासाठी महत्त्वाची आहे.

नदीचा उगम उदयपूरच्या सौम्य टेकड्या व पठाराजवळील पर्वतीय प्रदेशात होतो. पावसाळ्यात नदी भरभरून वाहते, तर उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह कमी होतो. जखम नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने मौसमी आणि अल्पकालीन असतो, मात्र स्थानिक गावांसाठी ही जलस्रोत म्हणून महत्त्वपूर्ण आहे. नदीच्या खोऱ्यात शेतकरी धान्ये, बाजरी, ज्वारी, गहू यांसारखी पिके घेतात, तसेच भूजल पुनर्भरणासाठी नदीचा वापर होतो.जखम नदीच्या किनारी नैसर्गिक वनक्षेत्र व स्थानिक जैवविविधता देखील समृद्ध आहे. नदी पुढे लहान नाल्यांमध्ये विलीन होते आणि सोम–कमला–अल्का बॅसिनच्या मुख्य जलप्रणालीशी जोडली जाते. त्यामुळे जखम नदी उदयपूर परिसरातील पर्यावरणीय संतुलन आणि ग्रामीण जीवनासाठी अत्यंत उपयुक्त मानली जाते.

जमुनी नदी Jamuni River (झारखंड, स्थानिक मौसमी प्रवाह)

जमुनी नदी ही झारखंड राज्यातील एक लहान, स्थानिक आणि मौसमी प्रवाह असलेली नदी आहे. तिचा उगम प्रामुख्याने रांची, हजारीबाग किंवा आसपासच्या सौम्य टेकड्या आणि घनदाट जंगलांमध्ये होतो. पावसाळ्यात या नदीचा प्रवाह भरभरून वाहतो, तर उन्हाळ्यात नदी जवळजवळ कोरडी पडते.जमुनी नदीच्या खोऱ्यातील गावांसाठी ती सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि भूजल पुनर्भरण यासाठी महत्त्वाची आहे. नदीच्या किनाऱ्याजवळ शेतकरी धान्य, बाजरी, ज्वारी आणि इतर स्थानिक पिकांसाठी पाणी वापरतात. नदी परिसरातील नैसर्गिक वनस्पती आणि जैवविविधता स्थानिक पर्यावरणासाठी उपयुक्त ठरतात.जमुनी नदी पुढे स्थानिक नाल्यांमध्ये मिसळते आणि अखेरीस मोठ्या नदी प्रणाल्यांशी जोडली जाते. तिचा प्रवाह अल्पकालीन असला तरी ग्रामीण जीवन व पर्यावरणीय संतुलनासाठी जमुनी नदी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

जांबुरे नदी Jambure River (कर्नाटक/गोवा परिसर)

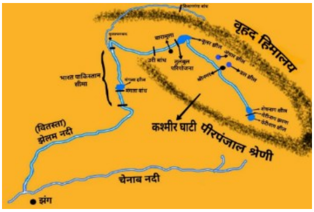
जांबुरे नदी ही कर्नाटक आणि गोवा राज्यांच्या सीमावर्ती भागात वाहणारी एक लहान, स्थानिक ओढा / नदी आहे. ही नदी पश्चिम घाटाच्या टेकड्यांमधून उगम पावते, जिथे दाट जंगल आणि उंच पर्वतीय परिसर आहे. पावसाळ्यात या नदीचा प्रवाह भरभरून वाढतो, तर उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह कमी होतो किंवा काही ठिकाणी नदी कोरडी पडते.जांबुरे नदी मुख्यतः स्थानिक गावांसाठी पिण्याचे पाणी, सिंचन आणि भूजल पुनर्भरण यासाठी महत्त्वाची ठरते. नदीच्या खोऱ्यात शेतकरी धान, कापूस, मसाले व इतर स्थानिक पिके घेतात. नदीच्या

मार्गावर काही ठिकाणी छोटे धबधबे आणि नैसर्गिक जलाशय दिसतात, जे परिसरातील नैसर्गिक सौंदर्य वाढवतात.जांबुरे नदी पुढे स्थानिक नाल्यांमध्ये विलीन होते आणि मोठ्या नदी प्रणाल्यांशी थेट जोडली जात नाही, मात्र ती पश्चिम घाटातील पर्यावरणीय संतुलन राखण्यात मदत करते. ही नदी कर्नाटक/गोवा परिसरातील लहान, मौसमी आणि उपयुक्त स्थानिक जलस्रोत म्हणून ओळखली जाते.

जिन्ना नदी Jinnah River (ईशान्य भारत)

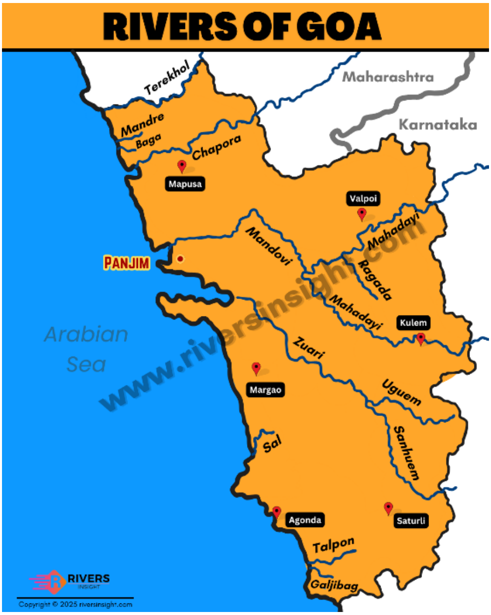
जिन्ना नदी ही ईशान्य भारतातील एक लहान, स्थानिक प्रवाह आहे. तिचा उगम प्रामुख्याने हिल्स किंवा पठार भागातील लहान टेकड्यांमधून होतो. ही नदी पूर्णपणे मौसमी स्वरूपाची असून पावसाळ्यात ती भरभरून वाहते, तर उन्हाळ्यात काही ठिकाणी नदी जवळजवळ कोरडी पडते.जिन्ना नदीचा प्रवाह स्थानिक गावांमध्ये सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि भूजल पुनर्भरण यासाठी महत्त्वाचा आहे. नदीच्या किनाऱ्यावरील जमिनीत धान्य, ज्वारी, बाजरी आणि इतर स्थानिक पिकांची लागवड केली जाते. नदीच्या खोऱ्यातील नैसर्गिक वनस्पती आणि स्थानिक जैवविविधता पर्यावरणीय संतुलनासाठी उपयुक्त आहेत.ही नदी पुढे लहान नाल्यांमध्ये मिसळते आणि कोणत्याही मोठ्या नदी प्रणाल्याशी थेट जोडलेली नाही. ईशान्य भारतातील ग्रामीण जीवन आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी जिन्ना नदी हा एक महत्वाचा लहान जलस्रोत मानला जातो.

झेलम नदी (Jhelum River)

झेलम नदी ही सिंधू नदीची एक प्रमुख उपनदी आहे. तिला वैदिक काळात वितस्ता (Vitasta) या नावाने ओळखले जात होते आणि प्राचीन ग्रीक लोकांनी तिला हायडास्पीझ (Hydaspes) म्हटले आहे. ही पंजाबमधील पाच प्रमुख नद्यांपैकी (झेलम, चिनाब, रावी, बिआस आणि सतलज) सर्वात पश्चिमेकडील नदी आहे.झेलम नदीचा उगम भारताच्या जम्मू आणि काश्मीर केंद्रशासित प्रदेशातील वेरिनाग येथील एका सुंदर आणि विशाल झऱ्यातून होतो. हे ठिकाण पीर पंजाल पर्वतरांगेच्या पायथ्याशी, अनंतनाग जिल्ह्यात आहे.उगमानंतर ही नदी उत्तर-पश्चिम दिशेला काश्मीर खोऱ्यातून वाहते. श्रीनगर शहर याच नदीच्या काठी वसलेले आहे. काश्मीर खोऱ्यातून वाहत गेल्यानंतर ती वुलर सरोवरामध्ये प्रवेश करते आणि नंतर त्यातून बाहेर पडून पश्चिम दिशेला बारामुलामार्गे पीर पंजाल पर्वताची खोल दरी भेदून पुढे मुझफराबाद येथे पाकव्याप्त काश्मिरात प्रवेश करते.पुढे ती दक्षिणेकडे वळते आणि पाकिस्तानात वाहत जाऊन त्रिम्मू (Trimmu) येथे चिनाब नदीला मिळते.

झुआरी नदी (Zuari River) ही *गोवा राज्यातील सर्वात मोठी नदी* आहे आणि राज्याच्या दक्षिण भागातील प्रमुख जलवाहिनी म्हणून ओळखली जाते. ती गोव्याच्या सामाजिक, आर्थिक आणि भौगोलिक जीवनात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. झुआरी ही *मंडवी नदीसह गोव्याची द्वंद्वजलप्रणाली* (Mandovi–Zuari system) बनवते.

झुआरी नदीचा उगम पश्चिम घाटातील हेमाडगिरी टेकड्यांमध्ये (हेमड घाट, कर्नाटक–गोवा सीमेवर) होतो.उगमाचा भाग *घनदाट वर्षावनांनी* व्यापलेला आहे.उगमस्थानाजवळील भूभागात पर्जन्यमान अत्यंत जास्त (सुमारे 3000 मिमी पेक्षा अधिक) आहे.नदीचा प्रवाह पूर्व ते पश्चिम असा आहे.ती सुरुवातीला *कर्नाटकातून* गोव्याच्या *दक्षिण गोवा जिल्ह्यात* प्रवेश करते.प्रवासादरम्यान ती *कुशावती, काकोळी, साल, तालेकुर्ली* या लहान उपनद्यांना मिळवते.पुढे ती *मडगाव (Margao)* जवळून वाहत *मुरमुगाव खाडी* (Mormugao Bay) येथे अरबी समुद्रात विलीन होते.झुआरी नदीला मिळणाऱ्या उपनद्यांमध्ये :कुशावती नदी, साल नदी, काकोळी नदी, टालेकुर्ली नाला या उपनद्या महत्त्वाच्या आहेत.झुआरी नदीचा संगम मुरमुगाव (Mormugao) बंदराजवळ अरबी समुद्रात होतो.

हा प्रदेश गोव्याच्या समुद्रकिनारी व्यापाराचे केंद्र मानला जातो.झुआरी नदी *सदाहरित (Perennial)* स्वरूपाची आहे, म्हणजे वर्षभर प्रवाही असते.नदीत पावसाळ्यात पाणीप्रवाह अत्यंत जास्त असतो.तिचे पाणी सिंचन, औद्योगिक वापर, पिण्याचे पाणी आणि मत्स्यव्यवसायासाठी वापरले जाते.नदीवरून खारवट (estuarine) जलप्रवाह असल्यामुळे येथे मांगर (mangrove) क्षेत्रे

आढळतात.झुआरी नदीमार्गाने समुद्री वाहतूक आणि खनिज पदार्थांची निर्यात केली जाते.*मुरमुगाव बंदर* हे झुआरी मुखाजवळ असून, ते भारतातील प्रमुख खनिज निर्यात बंदरांपैकी एक आहे.नदीखोऱ्यात *झुआरी ॲग्रो केमिकल्स* व इतर औद्योगिक प्रकल्प आहेत.

झांझावती नदी (Jhanjhavti River)

ही नदी महाराष्ट्र राज्यातील पश्चिम भागात वाहणारी एक लहान झांझावती नदी ही महाराष्ट्रातील सिंधुदुर्ग जिल्हा आणि काही प्रमाणात रत्नागिरी जिल्हा यांच्या सीमेवरून वाहणारी नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने सह्याद्री पर्वतरांगांमधून उगम पावते. पर्वतरांगांतील पर्जन्यसमृद्ध प्रदेशातून ही नदी खाली येऊन पश्चिमेकडे वाहते आणि शेवटी अरबी समुद्रात विलीन होते.झांझावती नदीचा उगम अंबोली घाटाच्या पश्चिम उतारांवरील डोंगराळ भागात होतो, जिथे वार्षिक पर्जन्यमान अतिशय जास्त असते (७००० मिमीपेक्षा जास्त).नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पश्चिमाभिमुख आहे.ती अनेक छोट्या उपनद्यांना मिळवत कोकण किनारपट्टीकडे सरकते.प्रवाहाच्या मार्गावर नदीकाठची गावे शेतीसाठी या नदीच्या पाण्यावर अवलंबून आहेत.झांझावती नदीला काही लहान उपनद्या मिळतात, परंतु त्या ऋतुनिष्ठ असतात. मुख्य उपनद्या स्थानिक स्तरावर ओळखल्या जातात, परंतु मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्ध नाहीत.नदीकाठच्या भात शेती, नारळ आणि सुपारीच्या बागांसाठी ही नदी जलस्रोत म्हणून वापरली जाते.जलप्रवाह आणि जैवविविधता यामुळे नदीकाठचा प्रदेश पर्यावरणीयदृष्ट्या महत्त्वाचा मानला जातो.पावसाळ्यात ही नदी ओसंडून वाहते, तर उन्हाळ्यात

पाण्याचे प्रमाण कमी होते.झांझावती नदी अरबी समुद्रात मिळते. समुद्रात मिळण्याच्या ठिकाणी खाडी (estuary) स्वरूपाचे क्षेत्र दिसते, जिथे मिठाचे पाणी आणि गोडे पाणी मिसळते.झांझावती नदी परिसरातील लोकांच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनात स्थानिक देवतांच्या पूजा आणि जलपूजन परंपरेशी जोडलेली आहे.

झिरी नदी (Ziri River)

ही *भारत–बांगलादेश सीमावर्ती प्रदेशातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी* आहे. ती प्रामुख्याने मेघालय राज्यात उत्पन्न होऊन *आसाम* व *बांगलादेश* या

भागांतून प्रवास करते. झिरी नदी ही सुरमा–मेघना जलप्रणालीची उपनदी आहे आणि तिचा प्रवाह ईशान्य भारतातील पावसाळी पर्वतीय प्रदेशातून जातो.झिरी नदीचा उगम मेघालय राज्यातील खासी टेकड्यांमध्ये (Khasi Hills) होतो.उगम क्षेत्र उंच, पर्जन्यसमृद्ध आणि सदाहरित जंगलांनी व्यापलेले आहे.येथे दरवर्षी ८, ००० मिमीपेक्षा जास्त पर्जन्यमान होत असल्याने नदीला विपुल जलस्रोत मिळतो.नदी सुरुवातीला दक्षिण–पूर्व दिशेने वाहते.त्यानंतर ती *आसाम राज्याच्या काचर जिल्ह्यातून* वाहत जाते.पुढे ती *भारत–बांगलादेश सीमारेषा ओलांडून सिल्हेट प्रदेशात* (Sylhet District) प्रवेश करते.शेवटी ती सुरमा नदीला मिळते, जी

पुढे *मेघना नदीत* विलीन होते.झिरी नदी लहान असून तिच्या मोठ्या उपनद्या नाहीत, मात्र उगमस्थानाजवळील अनेक पावसाळी ओढे आणि पर्वतीय नाले तिच्यात येऊन मिळतात.झिरी नदीचा संगम सुरमा नदीशी बांगलादेशातील सिल्हेट जिल्ह्यात होतो.ही दोन्ही नद्या मिळून पुढे मेघना नदी प्रणाली तयार करतात.झिरी नदी पावसाळी स्वरूपाची आहे आणि पावसाळ्यात तिचा प्रवाह तीव्र असतो.उन्हाळ्यात पाणी कमी राहते किंवा काही भागात नदी कोरडी पडते.नदीचा उपयोग *स्थानिक सिंचन, मासेमारी, पिण्याचे पाणी आणि लहान शेतीसाठी* केला जातो.नदीकाठच्या प्रदेशात भात, ऊस आणि भाज्यांची शेती केली जाते.नदीचा प्रदेश *मेघालय–आसाम सीमेवरील उंचसखल व पर्जन्यसमृद्ध भूभाग* आहे.नदीचे पात्र अरुंद व दगडी असून तीव्र उतारामुळे प्रवाह जोरदार असतो.पावसाळ्यात नदीला पुराचा धोका संभवतो.झिरी नदी परिसरात घनदाट वनस्पती, बांबू, आणि लहान वन्यजीवांचे अधिवास आढळतात.स्थानिक *खासी व गारो आदिवासी समाज* या नदीला पवित्र मानतो.तिचे पाणी ‘‘स्वच्छ आणि औषधी गुणधर्म असलेले’’ म्हणून प्रसिद्ध आहे.झिरी → सुरमा → मेघना → बंगालचा उपसागर या प्रवाहामुळे झिरी नदी ही *पूर्व भारत–बांगलादेश जलप्रणालीचा* भाग आहे.

झबरी नदी Zabari River – महाराष्ट्र

झबरी नदी ही महाराष्ट्रातील एक स्थानिक नदी आहे. तिचा उगम मुख्यतः सातारा आणि कोल्हापूर जिल्ह्यांच्या जंगली आणि टेकडीयुक्त भागातून होतो. नदीचा प्रवाह सुरुवातीला पर्वतीय प्रदेशातून येतो आणि हळूहळू सपाट

जमिनीवर येत गावांमधून वाहतो. झबरी नदी गावकरी लोकांसाठी महत्त्वाची असून तिचा उपयोग शेतातील सिंचन, पाणीपुरवठा आणि स्थानिक शेतीसाठी केला जातो. पावसाळ्यात तिचा प्रवाह प्रचंड वाढतो, तर हिवाळ्यात काही ठिकाणी कमी होतो किंवा थांबतो. झबरी नदीच्या मार्गावर अनेक लहान नाले आणि उपनद्या आहेत, जे मुख्य नदीला जोडलेले आहेत व परिसरातील जलस्रोत समृद्ध करतात.

झेल नदी Zel River राजस्थान

झेल नदी ही राजस्थान राज्यातील एक लहान नदी आहे. तिचा उगम अलवर आणि सवाई माधोपुर जिल्ह्यांच्या काही टेकडीयुक्त भागातून होतो. नदी सुरुवातीला पर्वतीय व पथरीले प्रदेश ओलांडून वाहते आणि नंतर सपाट जमिनीवर येते, जिथे ती गावांमधून जातो. झेल नदीचा प्रवाह मुख्यतः पूर्व-दक्षिणेकडे आहे आणि पावसाळ्यात तिचा जलप्रवाह वाढतो, तर हिवाळ्यात किंवा पावसाळ्याशिवाय काही ठिकाणी तो कमी होतो किंवा तात्पुरता थांबतो.झेल नदीच्या मार्गावर मुख्य गावांमध्ये बुढल, सिद्दिकपूर, व रोहट यांचा समावेश होतो, जिथे नदीचा पाणीपुरवठा स्थानिक शेतीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. नदीचे जल प्रामुख्याने शेतातील सिंचन, पाणीटंचाईदरम्यान गावांमध्ये जलसाठा आणि लहान धरणांच्या सहाय्याने जलसाठवणूक यासाठी वापरले जाते. झेल नदी काही अंतरावर इतर नद्यांमध्ये किंवा तलाव/धरणांमध्ये विलीन होते, त्यामुळे तिचा प्रवाह दीर्घकाळ टिकत नाही. नदीच्या मार्गावर काही लहान उपनद्या जोडलेले आहेत, जे परिसरातील जलसंपदा वाढवतात.

झिंगुर नदी Zingur River **महाराष्ट्र/छत्तीसगड परिसरा**

झिंगुर नदी ही महाराष्ट्र व छत्तीसगडच्या सीमेवर वाहणारी एक स्थानिक नदी आहे. तिचा उगम महाराष्ट्रातील गडचिरोली आणि Gadchiroli जिल्ह्यांच्या काही टेकडीयुक्त व जंगलाळू भागातून होतो. सुरुवातीला नदीची गती थोडी जलद असते कारण ती टेकडीयुक्त प्रदेशातून वाहते, परंतु जसजशी ती सपाट जमिनीवर येते तसतशी प्रवाह मंद होतो. झिंगुर नदी मुख्यतः उत्तर-पश्चिमेकडे वाहते आणि काही लहान उपनद्या तिच्यात विलीन होतात.

नदीच्या मार्गावर मुख्य गावांमध्ये जामोद, दिंडोरी (छ.ग.), व मुरबाड (महाराष्ट्र) यांचा समावेश आहे. या गावांमध्ये झिंगुर नदीचे पाणी शेतातील सिंचन, गावातील पाणीपुरवठा, मासेमारी आणि लहान धरणांसाठी उपयोग केले जाते. नदी पावसाळ्यात जास्त जलवाहन करते, तर हिवाळ्यात किंवा पावसाळ्याशिवाय काही ठिकाणी तिचा प्रवाह खूपच कमी होतो किंवा थांबतो. झिंगुर नदी स्थानिक पातळीवर अत्यंत महत्त्वाची असून तिच्या काठावर अनेक लहान धरणे आणि पाणीसाठवणुकीच्या सुविधांचा विकास केला गेला आहे.

झार नदी Tsar River झारखंड

झार नदी ही झारखंडमधील एक महत्वाची स्थानिक नदी आहे, जिला प्रामुख्याने उपजाऊ जमिनीत वाहणारा प्रवाह म्हणून ओळखले जाते. तिचा उगम झारखंडच्या पश्चिमी व टेकडीयुक्त भागातील रांची जिल्ह्याजवळील पर्वतीय प्रदेशातून होतो. सुरुवातीला झार नदीचा प्रवाह जलद असून ती अनेक छोट्या धबधब्यांमधून वाहते; जसजशी नदी सपाट व कृषी जमिनीवर येते

तसतशी प्रवाह शांत होतो.र नदी मुख्यतः पूर्वेकडे वाहते आणि तिच्या मार्गावर अनेक लहान उपनद्या जोडलेले आहेत, जे मुख्य नदीच्या जलसंपत्तीत वाढ करतात. नदीच्या मार्गावर मुख्य गावांमध्ये रांचीच्या आसपासच्या गावांचा समावेश, तसेच धनबाद आणि बोकारो परिसरातील काही गावं आहेत, जिथे नदीचे पाणी शेतातील सिंचन, स्थानिक पाणीपुरवठा आणि लहान जलसाठवणुकीसाठी महत्त्वाचे आहे. पावसाळ्यात झार नदीचा प्रवाह प्रचंड वाढतो, तर हिवाळ्यात काही ठिकाणी प्रवाह कमी होतो.झार नदीचा परिसर उपजाऊ जमीन, शेतकरी क्षेत्रे आणि काही जलसाठवणुकीसाठी छोटे धरणे यासाठी प्रसिद्ध आहे. स्थानिक लोकांसाठी ही नदी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची आहे आणि शेतीसह गावकऱ्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी थेट जोडलेली आहे.

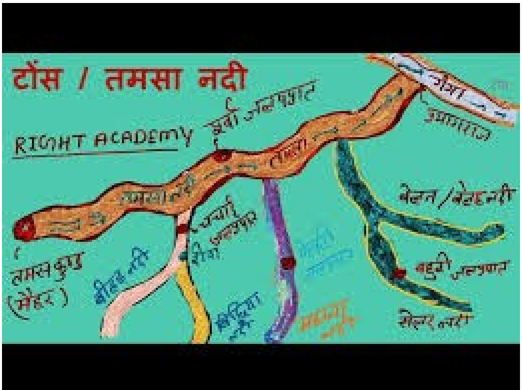
झुररी नदी Zurari River कर्नाटक

झुररी नदी ही कर्नाटकमधील एक लहान उपनदी आहे, जिला स्थानिक पाणलोटात महत्वाचे योगदान आहे. तिचा उगम पश्चिम घाटातील चिकलगुडी आणि हसान जिल्ह्यांच्या टेकडीयुक्त जंगलाळू भागातून होतो. सुरुवातीला झुररी नदीचा प्रवाह जलद असून ती टेकडीयुक्त प्रदेशातून निघून अनेक लहान ओढ्यांना जोडते. जसजशी ती सपाट जमिनीवर येते तसतशी प्रवाह मंद होतो आणि मुख्यतः स्थानिक पाणलोटात शेतकऱ्यांसाठी उपयुक्त ठरतो.झुररी नदी मुख्यतः पूर्व-दक्षिणेकडे वाहते आणि तिच्या मार्गावर अनेक लहान उपनद्या तिच्यात विलीन होतात. नदीच्या काठावर मुख्य गावांमध्ये झुर्री, मदिकेरी आणि

हसान जिल्ह्याजवळील काही गावं आहेत, जिथे तिच्या पाण्याचा उपयोग शेतातील सिंचन, पशुपालन आणि गावातील पाणीपुरवठा यासाठी केला जातो. पावसाळ्यात झुररी नदीचा जलप्रवाह वाढतो, तर हिवाळ्यात काही ठिकाणी प्रवाह कमी होतो किंवा तात्पुरता थांबतो.झुररी नदी स्थानिक पातळीवर अत्यंत महत्त्वाची असून तिच्या काठावर अनेक लहान धरणे व पाणीसाठवणीच्या सुविधांचा विकास केला गेला आहे. ही नदी परिसरातील शेतकरी आणि गावकरी यांच्यासाठी स्थानीक आर्थिक आणि जलसंपदा स्रोत म्हणून ओळखली जाते.

टोंस(तमसा)नदी (Tons River)

ही *उत्तर भारतातील एक महत्त्वाची हिमालयीन नदी* असून यमुना नदीची सर्वात मोठी उपनदी आहे. ती प्रामुख्याने *उत्तराखंड आणि उत्तर प्रदेश* या

राज्यांतून वाहते. टोंस नदीचा प्रवाह हिमालयातील उंच पर्वतरांगांमधून सुरू होऊन शेवटी गंगा जलप्रणालीत विलीन होतो.टोंस नदीचा उगम बंदरपूंछ पर्वतरांगेतल्या रूपिन–सुपिन दरीतून, *उत्तरकाशी जिल्हा (उत्तराखंड)* येथे होतो.उगमस्थानी हिमनदीजन्य झरे एकत्र येऊन या नदीचे निर्मितीस्थान तयार होते.हे क्षेत्र *यमुना नदीच्या उगमस्थानाजवळील जामनौत्री हिमनदीपासून पश्चिमेला* आहे.सुरुवातीला नदी

दक्षिण–पश्चिम दिशेने वाहते.ती *गढवाल* आणि *जौनसार–बावर* प्रदेशांमधून प्रवास करते.नंतर ती *देहरादून जिल्ह्यातील कार्सी, चकराता, टोंस व्हॅली* परिसरातून वाहते.पुढे नदी उत्तर प्रदेशात प्रवेश करून हमीरपूर जिल्ह्यात *यमुना नदीला* मिळते.टोंस नदीला मिळणाऱ्या काही महत्त्वाच्या उपनद्या, पावार नदी (Pawar), रूपिन नदी (Rupin), सुपिन नदी (Supin), गिरि नदी (काही ठिकाणी जोडली जाते, हिमाचल प्रदेशातून येणारी)टोंस नदीचा संगम यमुना नदीशी केलस गावाजवळ (हमीरपूर जिल्हा, उत्तर प्रदेश) होतो.यमुना–टोंस संगम हे गंगा प्रणालीतील एक प्रमुख संगमस्थान मानले जाते.टोंस नदी *हिमनदीजन्य आणि पावसाळी* स्वरूपाची आहे.उन्हाळ्यातही नदी प्रवाही राहते कारण तिचा उगम हिमनद प्रदेशात आहे.नदीचे पाणी सिंचन, वीज निर्मिती, आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी वापरले जाते.नदीवर टोंस जलविद्युत प्रकल्प (Tons Hydroelectric Project) कार्यरत आहे.नदीचा वरचा भाग तीव्र उताराचा, खोल दऱ्यांमधून वाहणारा आहे.खालच्या भागात नदीचा प्रवाह विस्तृत मैदानात येतो.खोऱ्यात *गाळ, वाळू आणि खडकाळ माती* आढळते, ज्यामुळे शेतीला गाळयुक्त जमीन मिळते.टोंस नदी खोरे *जौनसार–बावर* या प्राचीन आदिवासी समाजाचे निवासस्थान आहे.येथे स्थानिक समाज नदीला पवित्र मानतो.नदीकाठावरील डोंगर व दऱ्यांमध्ये *घनदाट देवदार, बांज, आणि चीड़ वनस्पती* आढळतात.हा प्रदेश *ट्रेकिंग आणि अ‍ॅडव्हेंचर पर्यटनासाठी* प्रसिद्ध आहे.टोंस → यमुना → गंगा → बंगालचा उपसागर या क्रमाने टोंस नदी *गंगा नदीच्या जलप्रणालीचा महत्त्वपूर्ण भाग* आहे.

टेवा नदी (Tewa River)

ही *मध्य भारतातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी* आहे. ती प्रामुख्याने मध्य प्रदेशातील होशंगाबाद (नर्मदापुरम) आणि रायसेन

जिल्ह्यांतून वाहते. ही नदी नर्मदा नदीची उपनदी आहे आणि नर्मदा जलप्रणालीत अंतर्भूत आहे.टेवा नदीचा उगम सातपुरा पर्वतरांगेच्या टेकड्यांमध्ये, *रायसेन जिल्ह्यातील डोंगराळ प्रदेशात* होतो.उगमस्थानी ही नदी लहान ओढ्यांच्या स्वरूपात सुरू होते आणि पुढे एकत्र येऊन मुख्य प्रवाह बनवते.सुरुवातीला नदी दक्षिण-पश्चिम दिशेने वाहते.तिचा प्रवाह *रायसेन व होशंगाबाद जिल्ह्यांतून* पुढे जातो.शेवटी ती नर्मदा नदीला मिळते.टेवा नदीचा संगम नर्मदा नदीशी होशंगाबाद (नर्मदापुरम) परिसरात होतो.या संगमामुळे स्थानिक भागातील सिंचन आणि शेतीसाठी टेवा नदीचे महत्त्व आहे.टेवा नदीची लांबी सुमारे ८०–९० किलोमीटर आहे.ही *पावसाळी नदी* असल्याने तिचा प्रवाह मुख्यतः *मान्सून ऋतूत* वाढतो.उन्हाळ्यात अनेक ठिकाणी तिचा प्रवाह मंदावतो किंवा आटतो.नदीचे पाणी *स्थानिक सिंचनासाठी* वापरले जाते.काही भागांत *लहान धरणे व बंधारे* बांधलेले आहेत.नदीकाठावरील जमीन सुपीक असून *धान्य, गहू आणि डाळींची शेती* केली जाते.नदी खोरे *सातपुरा टेकड्यांच्या* खालच्या उतारांवर आहे.परिसरात *मिश्र जंगल, काळी माती व गाळयुक्त नदीकिनारा*

आढळतो.नदीजवळील परिसर *वन्यजीव व पक्ष्यांसाठी अधिवास* म्हणून महत्त्वाचा आहे.

या अनुक्रमाने टेवा नदी *नर्मदा जलप्रणालीचा एक लहान परंतु उपयुक्त भाग* आहे.

टा(ता)नसा नदी (Tansa River)

ही *महाराष्ट्रातील पश्चिमेकडील एक महत्त्वाची नदी* असून वशिष्ठी–वैतरणा जलप्रणालीचा भाग आहे. ही नदी थाणे जिल्ह्यातून (सद्य: पालघर विभाग)

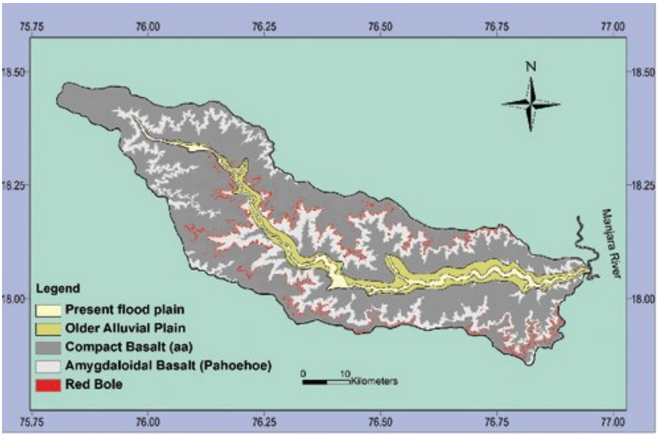

वाहते आणि *अरबी समुद्रात मिळणाऱ्या वैतरणा नदीची एक प्रमुख उपनदी* आहे.टानसा नदी *मुंबईच्या पाण्याचा प्रमुख स्रोत* म्हणून प्रसिद्ध आहे.टानसा नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगेतील इगतपुरी तालुक्याच्या पश्चिमेकडील टेकड्यांमध्ये, *नाशिक जिल्ह्यातील खाऱ्या* परिसरात होतो.उगमस्थानी ती अनेक लहान ओढ्यांमधून तयार होते.टानसा नदीचा प्रवाह सुरुवातीला दक्षिण–पश्चिम दिशेने असतो.ती *थाणे जिल्ह्यातील वाडा व भिवंडी* तालुक्यांमधून वाहते.पुढे ती वैतरणा नदीला मिळते.नदीच्या मार्गावर टानसा धरण बांधलेले असून ते मुंबई महानगरपालिकेच्या जलपुरवठ्याचा महत्त्वाचा भाग आहे.टानसा नदीचा संगम वैतरणा नदीशी थाणे जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात होतो.वैतरणा नदी पुढे *अरबी*

समुद्रात जाऊन मिळते.टानसा नदीची एकूण लांबी सुमारे ६० ते ७० किलोमीटर आहे.नदी *पावसाळी स्वरूपाची* असून जून–सप्टेंबर दरम्यान तिचा प्रवाह अधिक तीव्र असतो.हिवाळा आणि उन्हाळयात पाण्याचा प्रवाह टानसा धरणामुळे नियंत्रित असतो.टानसा धरण (Tansa Dam) हे नदीवरील प्रमुख जलसाठा प्रकल्प आहे.हे धरण वाडा तालुक्यातील अतगाव जवळ बांधलेले आहे.धरणाची उंची सुमारे *४१ मीटर* असून लांबी सुमारे *२, ८०० मीटर* आहे.धरणातून मुंबईला दररोज लाखो लिटर पाणीपुरवठा केला जातो.टानसा सरोवर परिसर *वन्यजीव व पक्षी अभयारण्य* म्हणून ओळखला जातो — *टानसा अभयारण्य (Tansa Wildlife Sanctuary)*.नदीच्या परिसरात *घनदाट जंगल, वाघोबा पर्वत, बांबू व साग* ही वनस्पती आढळते.येथे *हरिण, सांबर, मोर, विविध पक्षीप्रजाती* आढळतात.टानसा अभयारण्याचे क्षेत्रफळ सुमारे ३२० चौ.किमी आहे.टानसा → वैतरणा → अरबी समुद्र या प्रवाहानुसार टानसा नदी *वैतरणा नदी प्रणालीची उपनदी* आहे आणि *पश्चिमवाहिनी नद्या प्रणाली*चा भाग आहे.

तेरणा नदी Terna River

तेरणा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक नदी आहे, आणि ती मुख्यत्वे उस्मानाबाद जिल्हा (आणि काही भागात) व लातूर जिल्हा मधून वाहते. तेरणा नदी ही मांजरा नदी (Manjra River) ची उपनदी आहे; आणि मांजरा नंतर पुढे एक प्रमुख नदी प्रणालीच्या भाग म्हणून गोदावरी नदी (Godavari River) मध्ये मिळते. भूगोल / प्रवास मार्ग तेरणा नदीचे प्रवाह मुख्यतः उस्मानाबाद

जिल्हा आणि लातूर जिल्ह्यातील काही तालुके (जसे Ausa, Nilanga) मधून जाते. नदीचे पाणी सिंचनासाठी आणि पाटबंधारा / धरणासाठी वापरले जाते, त्यामुळे तेरणा नदीचे जलस्रोत त्या परिसरासाठी महत्त्वाचा आहे. तेरणा नदीवरील धरणे नदीवर बांधलेले प्रमुख धरण म्हणजे Terna Dam (तेरणा धरण). ही धरण जमीनभरती (earth-fill) प्रकाराची आहे. तेरणा धरणाचे काही तपशील: लांबी ~2651 मीटर, उंची ~15 मीटर. हे धरण परिसरातील पाणीसाठा, सिंचन व जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन यासाठी महत्त्वाचे आहे. उपयोग / महत्त्व तेरणा नदी आणि तिच्या पाण्यावर अवलंबून असलेल्या धरणांमुळे आस-पासच्या गावांसाठी पाणीपुरवठा, शेतीसिंचन आणि पिकसाठी पाणी उपलब्ध होणे शक्य झाले आहे.काही काळापूर्वी पाऊस/पुरामुळे तेरणा नदीला पूरसदृश परिस्थिती आली होती — म्हणजेच, पाण्याची पातळी वाढल्याने नदीकाठच्या गावात पाणी प्रवेश झाला होता, ज्याने हे लक्षात आणून दिले की नदी आणि धरण परिस्थितीसाठी सतर्क रहाणे आवश्यक आहे. मर्यादा / आव्हाने पाऊस किंवा मुसळधार पावसाच्या वेळी तेरणा नदीत पाणी जास्त येणे, धरणांचे पाणी नियोजन, पूर जोखमी — हे आव्हान असू शकते. नदीचे पाणी,

धरणे यांचा योग्य देखभाल, पाणी व्यवस्थापन, सिंचनाचा न्याय्य वाटप यांची काळजी आवश्यक आहे — जेणेकरून परिसरातील लोक व शेती सुरक्षित राहतील.

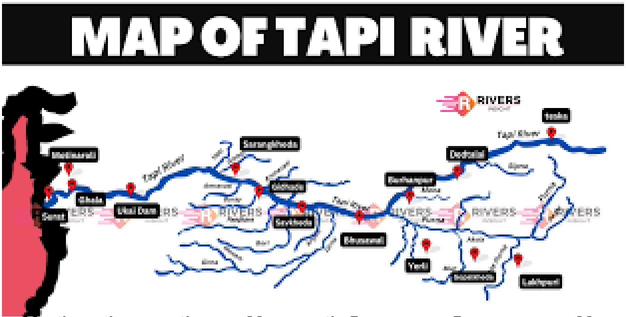
ठोठा नदी (Thotha River / Tota River)

ठोठा नदी ही हिमाचल प्रदेशातील एक लहान पण महत्त्वाची स्थानिक नदी आहे. ही नदी मुख्यतः राज्याच्या मध्य आणि दक्षिण भागातील डोंगराळ प्रदेशातून वाहते. हिमालयाच्या उपश्रेणीतील टेकड्यांतून तिचा उगम होतो. स्थानिक भाषेत हिला "टोता नदी" किंवा "ठोटा नदी" असेही म्हणतात. हिमाचल प्रदेशातील डोंगराळ प्रदेश — उंचसखल दऱ्या आणि लहान झऱ्यांमधून तिची सुरुवात होते. सामान्यतः दक्षिण–पश्चिम दिशेने वाहत जाऊन ती स्थानिक प्रवाहात किंवा एखाद्या मोठ्या उपनदीत मिळते. ही नदी प्रामुख्याने मंडी किंवा सोलन–सिरमौर परिसरातील पावसावर अवलंबून असलेला प्रवाह आहे.लांबी: अंदाजे २५–३० किमी (लहान हंगामी नदी).ठोठा नदीचे जल स्थानिक सिंचनासाठी, विशेषतः धान आणि मका शेतीसाठी, वापरले जाते.पावसाळ्यात प्रवाह तीव्र असतो, तर हिवाळ्यात आणि उन्हाळ्यात नदी कोरडी पडते किंवा अतिशय कमी पाण्याने वाहते.नदीतील पाणी भूजलपातळी वाढविण्यात हातभार लावते. दीकाठावर पाईन (देवदार), चिल, आणि इतर हिमालयीन वनस्पती आढळतात.ही नदी डोंगराळ प्रदेशातील मातीच्या क्षरणावर नियंत्रण ठेवण्यात आणि वन्यजीवांना पाणीपुरवठा करण्यात उपयुक्त आहे.नदीकाठची गावे या प्रवाहावर दैनंदिन पाण्यासाठी अवलंबून

असतात.स्थानिक जनतेत या नदीला धार्मिक किंवा सांस्कृतिक महत्त्वही आहे.काही गावांमध्ये दरवर्षी पावसाळ्याच्या प्रारंभी नदीपूजन केले जाते.ठोठा नदीचा उल्लेख काही प्रादेशिक लोककथांमध्ये “जीवदायिनी प्रवाह” म्हणून होतो.

तापी नदी (Tapi River)

तापी नदी ही भारताच्या मध्य व पश्चिम भागातील एक महत्त्वाची नदी

असून ती देशातील प्रमुख पश्चिमवाहिनी नद्यांपैकी एक आहे. गंगेप्रमाणे पूर्वेकडे न वाहता, तापी नदी पश्चिमेकडे वाहते आणि अखेरीस अरबी समुद्रात मिळते. महाराष्ट्रातील सतपुडा पर्वतश्रेणीतील मुलताई (जिल्हा – बैतूल, मध्य प्रदेश) परिसरातील पहाडांमधून. पूर्वेकडून पश्चिमेकडे.लांबी: सुमारे 724 किमी.प्रवाहक्षेत्र: सुमारे 65, 145 चौ.किमी. खांबात उपसागर (Gulf of Khambhat), गुजरात राज्यातील सूरतजवळ नदी अरबी समुद्रात मिळते.तापी नदीचा प्रवाह तीन प्रमुख राज्यांतून जातो मध्य प्रदेश – बैतूल जिल्हा परिसरात उगम.महाराष्ट्र – अमरावती, जळगाव, धुळे, नंदुरबार जिल्ह्यांमधून वाहते.गुजरात – सूरत जिल्ह्यातून अरबी समुद्रात मिळते.

डाव्या बाजूच्या उपनद्या: पुणा, गिर्णा, मोजा, वाघूर, पांझरा.

उजव्या बाजूच्या उपनद्या: गोमई, अरन, अमरावती, शेर, भेरी.

हातगड धरण, बुराई धरण आणि विशेषतः उकाई धरण (गुजरात) हे तापी नदीवरील प्रमुख प्रकल्प आहेत.या नदीचा वापर सिंचन, वीज निर्मिती, पिण्याचे पाणी आणि पूर नियंत्रण यासाठी केला जातो.तापी खोरे प्रकल्प (Tapi Basin Project) अंतर्गत विविध सिंचन योजना राबवल्या गेल्या आहेत.तापी नदीची दरी सुपीक असून ती मुख्यतः काळया मातीच्या प्रदेशातून जाते.नदीकाठावर कापूस, केळी, ऊस व इतर पिकांची भरपूर शेती होते.नदीच्या काठावरील जंगलांमध्ये विविध प्रकारची वनस्पती आणि वन्यजीव आढळतात.तापी नदीला प्राचीन काळापासून धार्मिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व आहे."ताप्ती" देवी म्हणून या नदीची पूजा केली जाते.अनेक पुराणांमध्ये तापी नदीचा उल्लेख "सूर्यकन्या" असा आढळतो.

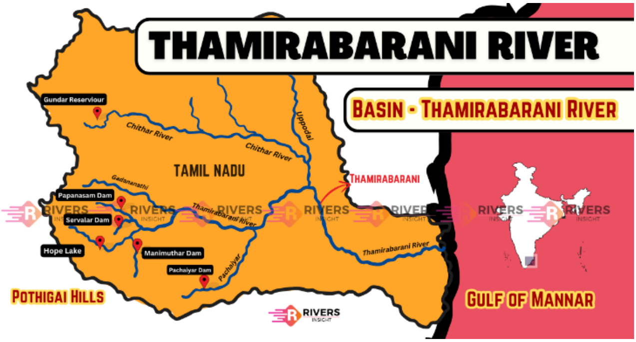
तांबडी नदी (Tambadi River)

तांबडी नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान, स्थानिक नदी असून ती मुख्यतः कोकण पट्ट्यातील डोंगराळ भागात वाहते. ही नदी आपल्या लहान प्रवाहामुळे स्थानिक सिंचन, शेती व पिण्याच्या पाण्यासाठी उपयोगी ठरते. काही ठिकाणी हिला "तांबडी ओहोळ" असेही संबोधले जाते.लहान स्थानिक नदी उगम: सह्याद्री पर्वतरांगांतील पावसाळी झरे पश्चिमेकडे वाहत जाऊन शेवटी अरबी समुद्रातील स्थानिक खाडीमध्ये मिळते.लांबी: साधारण १५–२५ किमी.तांबडी नदी पावसावर अवलंबून असलेली हंगामी नदी आहे.या नदीचे पाणी शेती सिंचन, लहान जलाशय भरणे, आणि गावातील दैनंदिन वापरासाठी वापरले

जाते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वेगवान असतो, तर उन्हाळ्यात ती कोरडी पडते.नदीकाठावर सह्याद्रीतील सदाहरित वनस्पती, जसे की जांभूळ, हिरडा, तांबडा कुटज, इत्यादी मोठ्या प्रमाणात आढळतात.नदीकाठचा प्रदेश जैवविविधतेने समृद्ध असून, लहान जलचर आणि पक्ष्यांचे निवासस्थान आहे.काही गावांमध्ये तांबडी नदीला पवित्र प्रवाह मानले जाते.पावसाळ्यात नदीकाठी लोकरीतीनुसार पूजन केले जाते.“तांबडी” नावाचा उल्लेख नदीच्या मातीच्या किंवा खडकांच्या लालसर रंगामुळे झाल्याचे मानले जाते.

ताम्रपर्णी नदी (Tamraparni River / Thamirabarani River)

ताम्रपर्णी नदी ही तामिळनाडू राज्यातील एक प्रमुख आणि प्राचीन नदी आहे. दक्षिण भारतातील ही नदी ऐतिहासिक, धार्मिक आणि भौगोलिक दृष्ट्या

अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. ही नदी कायमस्वरूपी (perennial) प्रवाही असून, पावसावर पूर्णपणे अवलंबून नसते.उगमस्थान: पश्चिम घाटातील पोथिगई पर्वत (Pothigai Hills), तिरुनेलवेली जिल्हा, तामिळनाडू.वाहनदिशा: पश्चिम घाटातून पूर्वेकडे वाहते.लांबी: सुमारे 125 किमी.मुख: बंगालचा उपसागर (Gulf of Mannar)

— तिरुचेंदूर परिसरात समुद्रात मिळते.प्रवाहक्षेत्र: मुख्यतः तिरुनेलवेली आणि तूतीकोरिन जिल्हे.

मुख्य उपनद्या डाव्या उपनद्या: करैयार, सर्वण, मणिमुथार उजव्या उपनद्या: गडनार, पचैयार, रामनाथ नदी

ताम्रपर्णी नदीवर अनेक जलाशय आणि धरणे आहेत, त्यात प्रमुख आहेत:पापनासम धरण (Papanasam Dam), मणिमुथार धरण (Manimuthar Dam), करैयार धरण (Kariyar Dam)या नदीचा उपयोग सिंचन, वीज निर्मिती, आणि पिण्याच्या पाण्याच्या पुरवठ्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.नदी पश्चिम घाटातील हिरव्यागार जंगलातून उगम पावते, त्यामुळे तिच्या परिसरात जैवविविधता विपुल आहे.नदीकाठावर केळी, नारळ, तांदूळ आणि इतर शेती पिके घेतली जातात.ताम्रपर्णी खोरे हे तामिळनाडूतील उत्पन्नक्षम कृषी क्षेत्रांपैकी एक आहे.ताम्रपर्णी नदीचा उल्लेख संत साहित्य, पुराणे आणि प्राचीन तमिळ ग्रंथांमध्ये आढळतो.या नदीला *पवित्र नदी* म्हणून मानले जाते आणि तिरुचेंदूर मुरुगन मंदिराजवळील स्नानासाठी ती प्रसिद्ध आहे."ताम्रपर्णी" या नावाचा अर्थ "तांबड्या पानांची" किंवा "तांबड्या जलरंगाची" असा होतो.

तारळी नदी (Tarali River)

तारळी नदी ही महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची लहान नदी असून ती कृष्णा नदीची उपनदी आहे. ही नदी सह्याद्री पर्वतरांगांच्या पश्चिम भागातून उगम पावते आणि कृष्णा नदीच्या जलप्रणालीचा भाग बनते. तिचे

पाणी सातारा परिसरातील शेतीसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.उगमस्थान: सह्याद्री पर्वतरांग, पाटण तालुका परिसर वाहनदिशा: उत्तर–पूर्वेकडून दक्षिण–पूर्वेकडे वाहते संगम: कृष्णा नदीमध्ये (सातारा जिल्ह्यातील कराडजवळ) प्रकार: कायमस्वरूपी (Perennial) उपनदीतारळी नदीवर तारळी प्रकल्प (Tarali Dam Project) उभारण्यात आला आहे.या धरणामुळे आसपासच्या गावांमध्ये सिंचन व्यवस्था, पिण्याचे पाणी पुरवठा आणि वीज निर्मिती सुधारली आहे.नदीकाठची माती सुपीक असून येथे भात, ऊस, आणि भाजीपाला शेती मोठ्या प्रमाणावर केली जाते.नदीचा परिसर सह्याद्रीतील दऱ्या, डोंगर आणि घनदाट जंगलांनी वेढलेला आहे.ताजे आणि स्वच्छ प्रवाह असलेली ही नदी स्थानिक जलजीव आणि पक्ष्यांसाठी नैसर्गिक अधिवास प्रदान करते.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह प्रचंड वाढतो आणि परिसर हिरवागार बनतो.नदीकाठी अनेक ग्रामदैवतांची मंदिरे आढळतात.तारळी नदी सातारा जिल्ह्यातील लोकजीवनाचा आणि शेतीचा अविभाज्य भाग आहे.

तिगरी नदी (Tigari River)

ही महाराष्ट्रातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने विदर्भ किंवा पश्चिम महाराष्ट्रातील डोंगराळ व पठारी प्रदेशात वाहते. तिचा प्रवाह हंगामी असून, पावसाळ्यात ती सक्रिय होते आणि स्थानिक शेती व भूजलसाठ्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.उगमस्थान: सह्याद्रीच्या उपश्रेणीतील किंवा पठारी भागातील झरे व ओहोळवाहनदिशा: प्रदेशानुसार दक्षिण–पूर्वेकडे किंवा पूर्वेकडेसंगम: स्थानिक प्रवाहात किंवा मोठ्या नदीत

(संभाव्यतः भीमा किंवा गोदावरीच्या उपप्रवाहात) मिळते. तिगरी नदी ही पावसावर अवलंबून असलेली हंगामी नदी आहे.पावसाळ्यात तिचा प्रवाह वेगवान असतो, तर उन्हाळ्यात ती प्रायः कोरडी पडते.स्थानिक गावांमध्ये तिचे पाणी सिंचन, पिण्याच्या वापरासाठी व भूजल पुनर्भरणासाठी उपयोगात येते.नदीकाठचा प्रदेश शेतीप्रधान असून येथे धान, बाजरी, मका, आणि कडधान्येपिकवली जातात.नदीकाठावर लहान–मोठी झाडे आणि झुडपी वनस्पती आढळतात.या नदीमुळे स्थानिक परिसंस्थेला ओलावा व नैसर्गिक समतोल मिळतो.

तितूर नदी (Titur River)

तितूर नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान स्थानिक नदी असून ती राज्याच्या विदर्भ किंवा पश्चिम महाराष्ट्रातील पठारी प्रदेशातून वाहते. ही नदी आकाराने लहान असली तरी स्थानिक शेतीसाठी आणि भूजलसाठ्यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. तितूर नदीचा प्रवाह पावसाळ्यात वाढतो आणि उन्हाळ्यात कमी होतो, त्यामुळे ती हंगामी प्रवाहाची नदी मानली जाते.उगमस्थान: सह्याद्री पर्वतरांगांची उपश्रेणी किंवा पठारी झरे वाहनदिशा: सामान्यतः पूर्व–दक्षिण दिशेने स्थानिक प्रवाहात किंवा मोठ्या नदीच्या (संभाव्यतः गोदावरी अथवा भीमा उपप्रवाह) संगमात मिळते.लांबी: अंदाजे १५–३० किमी.तितूर नदी मान्सूनवर अवलंबून असलेली हंगामी नदी आहे.या नदीचे पाणी शेतीसाठी सिंचन, गावातील जलपुरवठा, आणि भूजल पुनर्भरणासाठी वापरले जाते.काही ठिकाणी नदीवर लहान बंधारे किंवा तळी बांधलेली आहेत.नदीकाठाचा परिसर

कृषिप्रधान असून येथे भात, ऊस, मका, आणि डाळींची पिके घेतली जातात.नदीकाठावर झुडपी वनस्पती, बाभूळ, आणि पिंपळसारखी झाडे आढळतात.नदी स्थानिक जैवविविधतेसाठी महत्त्वाची आहे.

तिरू नदी (Tiru River)

तिरू नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. ही नदी मुख्यतः राज्याच्या विदर्भ किंवा पश्चिम महाराष्ट्रातील पठारी भागात वाहते. तिचा प्रवाह मर्यादित असला तरी स्थानिक शेती, पिण्याचे पाणी, आणि भूजलपातळी राखण्यासाठी ती उपयुक्त आहे. नदीचा प्रवाह हंगामी स्वरूपाचा असून पावसाळ्यात ती प्रबळ होते आणि उन्हाळ्यात कोरडी पडते.उगमस्थान: सह्याद्री पर्वतरांगांच्या उपश्रेणीतील किंवा पठारी भागातील झरे वाहनदिशा: साधारणतः पूर्व किंवा आग्नेय दिशेने संगम: मोठ्या नदीत (संभाव्यतः भीमा किंवा गोदावरी उपनदीत) मिळते लांबी: अंदाजे २०–३० किमी तिरू नदी ही हंगामी नदी आहे — पावसाळ्यात प्रवाही आणि उर्वरित काळात कमी प्रवाहाची.स्थानिक शेती सिंचन, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, आणि तळी भरण्यासाठी तिचे पाणी वापरले जाते.नदीकाठी काही लघु जलसंधारण प्रकल्प आणि बंधारे उभारण्यात आले आहेत.नदीकाठचा परिसर कृषिप्रधान असून येथे भात, ऊस, आणि डाळींची शेती होते.तिरू नदीच्या दरीत काही वन्य प्राणी आणि पक्ष्यांचे निवासस्थान आहे.नदीकाठावर पिंपळ, बाभूळ आणि वडसारखी झाडे आढळतात.

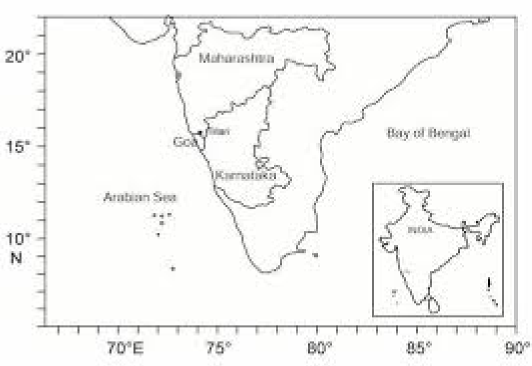
तुळशी नदी (Tulshi River)

महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची स्थानिक नदी असून ती पंचगंगा नदीची उपनदी आहे.स्थान: तुळशी नदी कोल्हापूर जिल्ह्यातून वाहते.उगमस्थान: सह्याद्री पर्वतश्रेणीतील डोंगराळ प्रदेशातून तिचा उगम होतो.प्रवाह दिशा: नदी पूर्वेकडे वाहत जाऊन पंचगंगा नदीला मिळते.मुख्य संगम: पंचगंगा नदीला मिळाल्यानंतर अखेरीस या जलप्रवाहाचा समावेश कृष्णा नदीत होतो.तुळशी नदी परिसरातील शेतीसाठी पाणीपुरवठा करते.कोल्हापूर जिल्ह्यातील अनेक गावांतील पिण्याच्या पाण्याचा हा स्रोत आहे.पावसाळ्यात नदीत भरपूर प्रवाह असतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह कमी होतो. नदीकाठचा प्रदेश हिरवागार असून येथे लहान धरणे आणि जलसंधारण प्रकल्पही आहेत.टीप: कोल्हापूर परिसरात "तुळशी धरण" (Tulshi Dam) म्हणून एक प्रकल्प ओळखला जातो, जो या नदीवर बांधलेला आहे आणि स्थानिक जलस्रोतांचे नियमन करण्यास मदत करतो.

टिलारी नदी (Tillari River)

ही *महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांतून वाहणारी पश्चिमवाहिनी नदी* आहे. ही नदी वृंदा–चोखाम व अरबी समुद्राच्या जलप्रणालीचा भाग आहे.टिलारी नदी *कोकण आणि गोवा यांच्या सीमावर्ती प्रदेशातील प्रमुख नदींपैकी एक* आहे.ही नदी टिलारी जलविद्युत व सिंचन प्रकल्पामुळे (Tillari Dam Project) विशेष प्रसिद्ध आहे.टिलारी नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगेत, *महाराष्ट्रातील सिंधुदुर्ग*

जिल्ह्यातील सावंतवाडी तालुक्यातील टिलारी घाट परिसरात होतो.उगमस्थान समुद्रसपाटीपासून सुमारे ६०० मीटर उंचीवर आहे.उगम झाल्यानंतर टिलारी नदी दक्षिण-पश्चिम दिशेने वाहते.नदी *महाराष्ट्र आणि गोवा यांच्या सीमारेषेवरून* काही अंतर वाहते.पुढे ती गोव्यात प्रवेश करून मांद्रे तालुक्यातून वाहते.शेवटी

ती अरबी समुद्रात, *केरी (पर्नें) परिसरात* मिळते. टिलारी नदीचा संगम अरबी समुद्राशी गोवा राज्यातील मांद्रे जवळ (पर्नें तालुका) होतो.हा संगम तिरकोल आणि चापोरा नद्यांच्या उत्तरेस आहे.टिलारी सिंचन व जलविद्युत प्रकल्प (Tillari Irrigation & Hydro Project) हा महाराष्ट्र व गोवा या दोन राज्यांचा संयुक्त प्रकल्प आहे.हा प्रकल्प टिलारी धरणावर (Tillari Dam) आधारित आहे.धरण *सावंतवाडी तालुक्यातील टिलारी घाटाजवळ* बांधले गेले आहे.धरणाचे पाणी *गोव्यातील उत्तर जिल्ह्यातील शेती, पिण्याचे पाणी व वीज निर्मिती* यासाठी वापरले जाते.टिलारी कालव्यांद्वारे पाणी *मांद्रे, पेडणे, मापुसा परिसरापर्यंत* पुरवले जाते.नदीची एकूण लांबी सुमारे ७०–८० किलोमीटर आहे.ही *पावसाळी नदी* असून, तिचा प्रवाह मुख्यतः *मान्सून ऋतूत (जून–सप्टेंबर)* वाढतो.नदीतील पाणी टिलारी धरणामुळे नियंत्रित स्वरूपात खालील भागात सोडले जाते.सिंचनासाठी पाणीपुरवठा (विशेषतः गोवा राज्यात) जलविद्युत निर्मिती (टिलारी हायड्रो प्रकल्प)पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा (उत्तर गोव्यातील शहरी भागात)मच्छीमारी व पर्यटन (टिलारी धरण परिसर)नदी खोरे

सह्याद्रीच्या पश्चिम उतारावर स्थित आहे.परिसरात *घनदाट सदाहरित वन, उंच टेकड्या, आणि डोंगरदऱ्या* आहेत.टिलारी धरणाभोवतीचा परिसर *वन्यजीव व पक्ष्यांसाठी नैसर्गिक अधिवास* आहे.येथील दृश्यसौंदर्यामुळे हा प्रदेश *पर्यटनासाठी आकर्षक* मानला जातो.ही *पश्चिमवाहिनी नदी* आहे, जी *पश्चिम घाटातून थेट समुद्रात* मिळते.

टुंगा नदी (Tunga River)

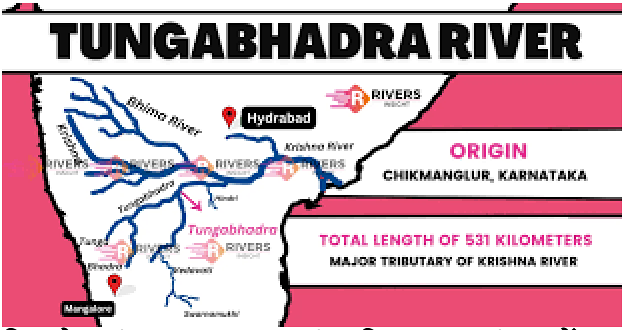
टुंगा नदी ही दक्षिण भारतातील एक महत्त्वाची नदी असून ती प्रामुख्याने कर्नाटक राज्यात वाहते. ही नदी पश्चिम घाटातील उंच डोंगराळ भागातून उगम पावून शेवटी पाणी गोदावरी खोऱ्याच्या दिशेने पूर्वेकडे वाहणाऱ्या नद्यांशी जोडली जाते.टुंगा नदीचा उगम कुंदाद्री पर्वतावर (कुद्रेमुख पर्वतरांगांमध्ये), चित्रदुर्ग जिल्ह्याजवळील गंगामूला पर्वत (Gangamula hills, Western Ghats, Chikkamagaluru District, Karnataka) येथे होतो.हेच ठिकाण भद्रा नदीचेही उगमस्थान आहे.टुंगा नदीची लांबी सुमारे 147 किलोमीटर आहे.ती उगमस्थानापासून पूर्वेकडे वाहत जाते आणि श्रृंगेरी, थेर्थहल्ली, आणि नृसिंहपुर या भागांमधून प्रवास करते.टुंगा आणि भद्रा या दोन्ही नद्या कुडली (Koodli) या ठिकाणी संगम पावतात.संगम झाल्यानंतर त्या दोन्ही एकत्र टुंगभद्रा नदी (Tungabhadra River) म्हणून ओळखल्या जातात.टुंगभद्रा नदी पुढे कृष्णा नदीची उपनदी म्हणून पूर्वेकडे आंध्र प्रदेशात प्रवेश करते आणि शेवटी बंगालच्या उपसागरात विलीन होते.टुंगा नदीचे पाणी कृषी, पिण्याचे पाणी, आणि लहान जलविद्युत प्रकल्पांसाठी वापरले जाते.नदीच्या पात्रावर गजेंद्रगड

व भद्रा जलाशय परिसरात सिंचनाची व्यवस्था आहे.श्रृंगेरी मठ व परिसरातील आध्यात्मिक जीवनात या नदीला पवित्र स्थान आहे.श्रृंगेरी शारदापीठ (Sringeri Sharada Peetham) हे टुंगा नदीच्या तीरावर वसलेले आहे.आद्य शंकराचार्यांनी येथे चार पीठांपैकी एक पीठ स्थापन केले होते.स्थानिक लोक टुंगा नदीला "पवित्र मातेसमान" मानतात.नदीच्या परिसरात पावसाळ्यात मोठ्या प्रमाणात जैवविविधता आढळते.नदीकाठच्या जंगलांमध्ये कुद्रेमुख राष्ट्रीय उद्यान, भद्रा वन्यजीव अभयारण्य यांसारखी समृद्ध परिसंस्था आहे.टुंगा नदीच्या उपनद्या प्रामुख्याने स्थानिक लहान प्रवाह स्वरूपात आहेत. त्यात काही प्रमुख लहान नाले व ओढे समाविष्ट आहेत.कुडली येथे भद्रेला मिळाल्यानंतर टुंगा नदीचा स्वतंत्र प्रवाह समाप्त होतो आणि पुढील नदीस टुंगभद्रा नदी असे नाव मिळते.टुंगा नदी ही केवळ भौगोलिक दृष्ट्या नव्हे, तर धार्मिक, सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय दृष्ट्याही अत्यंत महत्त्वाची नदी आहे. तिच्या स्वच्छ जलप्रवाहामुळे आणि पश्चिम घाटातील सुंदर परिसरामुळे ती कर्नाटकातील "जीवनरेखा" मानली जाते.

टुं(तुं)गभद्रा नदी (Tungabhadra River)

टुंगभद्रा नदी ही दक्षिण भारतातील कृष्णा नदीची प्रमुख उपनदी आहे. ती कर्नाटक, आंध्र प्रदेश आणि तेलंगणा या राज्यांमधून वाहते. या नदीला धार्मिक, ऐतिहासिक व आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत महत्त्व आहे.टुंगभद्रा नदीचा उगम कर्नाटक राज्यातील पश्चिम घाटातील गंगामूळ पर्वतावरून (Gangamula Hills, चिकमंगळूर जिल्हा) होतो.या ठिकाणाहून दोन नद्या — टुंगा नदी आणि भद्रा

नदी — उगम पावतात.या दोन नद्या पुढे कुडली (Koodli) गावाजवळ (शिवमोग्गा जिल्हा) संगम पावतात.या संगमानंतर तयार होणाऱ्या नदीला टुंगभद्रा नदी असे नाव मिळते.टुंगभद्रा नदीची एकूण लांबी सुमारे 531 किलोमीटर आहे.ती कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, आणि काही अंशी तेलंगणा या

राज्यांतून पूर्वेकडे वाहते.अखेरीस ही नदी कृष्णा नदीला कोल्हूर (Kurnool जिल्हा, आंध्र प्रदेश) येथे मिळते.नदीचा प्रवाह प्रारंभी पश्चिम घाटातील डोंगराळ प्रदेशातून सुरू होतो.ती शिवमोग्गा, होस्पेट, हंपी, रायचूर, कोल्हूर या भागांमधून वाहते.तिच्या मार्गावर प्रसिद्ध टुंगभद्रा धरण (Tungabhadra Dam) बांधलेले आहे.

टुंगभद्रा धरण (Tungabhadra Dam) :

हे धरण होस्पेट (Hospet) जवळ, मलप्पा (Munirabad) परिसरात बांधलेले आहे.याला स्थानिक पातळीवर “पंपसागर धरण” असेही म्हणतात.या धरणातून सिंचन, पिण्याचे पाणी व जलविद्युत निर्मिती केली जाते.धरणामुळे रायचूर, बेल्लारी, कोप्पळ, कुर्नूल आदी जिल्ह्यांतील शेतीस मोठा आधार मिळतो.

टुंगभद्रा नदीच्या मुख्य उपनद्यांमध्ये खालील नद्या महत्त्वाच्या आहेत – कुडेरी नदी, वेदवती नदी, हरिद्रा नदी, चागा नदी, वारदा नदी, हागरी नदी (Hagari / Vedavati)

टुंगभद्रा नदीचा उल्लेख रामायण, महाभारत आणि पुराणांमध्ये आढळतो.हंपी (हम्पी) हे विजयनगर साम्राज्याचे ऐतिहासिक ठिकाण या नदीच्या काठावर वसले आहे.नदीच्या किनाऱ्यावरील वीरुपाक्ष मंदिर हे आजही प्रसिद्ध तीर्थस्थान आहे.टुंगभद्रा नदी ही कृष्णा खोऱ्याची सर्वात उपयुक्त सिंचननदी आहे.या नदीच्या पाण्यावर आधारित टुंगभद्रा जलप्रणाली प्रकल्प हा दक्षिण भारतातील सर्वात मोठ्या सिंचन योजनांपैकी एक आहे.नदीकाठी मोठ्या प्रमाणात मासेमारी, शेती, आणि विद्युत उत्पादन चालते.औद्योगिक कचरा, शहरी सांडपाणी आणि अतिक्रमणामुळे नदीच्या काही भागात प्रदूषण वाढले आहे.शासनाने अलीकडे नदी पुनरुज्जीवनासाठी टुंगभद्रा जलसंधारण योजना सुरू केली आहे.टुंगभद्रा नदी आंध्र प्रदेशातील अलमपुर–कोल्हूर परिसरात कृष्णा नदीला मिळते, आणि पुढे कृष्णा नदी बंगालच्या उपसागरात विलीन होते.टुंगभद्रा नदी ही कृष्णा खोऱ्याची जीवनवाहिनी आहे. तिच्या तीरावर इतिहास, संस्कृती, धर्म आणि शेती यांचे सुंदर मिश्रण दिसते. विजयनगर साम्राज्याची गौरवगाथा आणि आजची आर्थिक समृद्धी दोन्ही या नदीशी घट्ट जोडलेल्या आहेत.

तेरणा नदी (Terna River)

महाराष्ट्रातील मांजरा नदीची एक महत्त्वाची उपनदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने उस्मानाबाद (धरनगाव), लातूर आणि नांदेड जिल्ह्यांतून वाहते.तेरणा नदीचा उगम उस्मानाबाद जिल्ह्यातील बालाघाट पर्वतरांगांमध्ये होतो. ती पूर्वेकडे वाहत लातूर जिल्हा ओलांडून नांदेड जिल्ह्यात प्रवेश करते आणि

अखेरीस मांजरा नदीला मिळते. मांजरा नदी → गोदावरी नदी प्रणालीचा भाग असल्याने, तेरणा नदी ही अप्रत्यक्षपणे गोदावरी खोऱ्यातील उपनदी आहे.तेरणा नदीवर तेरणा धरण (Terna Dam) बांधलेले असून ते लातूर शहरासाठी मुख्य पाणीपुरवठ्याचा स्रोत आहे.परिसरातील शेती, विशेषतः खरीप हंगामातील पिके, या नदीवर अवलंबून आहेत.नदी परिसरात सिंचन प्रकल्प आणि जलसंधारण उपक्रम चालवले जातात.नदीचा प्रवाह अर्ध-शुष्क प्रदेशातून जातो.प्रवाह क्षेत्रातील माती काळी व सुपीक असल्याने सोयाबीन, ज्वारी, आणि तूर या पिकांची लागवड मोठ्या प्रमाणावर होते.गोदावरी नदी प्रणाली → मांजरा नदी → तेरणा नदी (उपनदी)ही नदी मराठवाडा प्रदेशातील जलजीवनाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे.

तेरेखोल नदी (Terekhol River)

महाराष्ट्र आणि गोवा यांच्या सीमारेषेवरून वाहणारी एक सुंदर आणि महत्त्वाची किनारी नदी आहे.तेरेखोल नदी (कधी कधी 'तेरखोल' असेही लिहिले जाते) सिंधुदुर्ग जिल्हा (महाराष्ट्र) आणि पर्नेम तालुका (उत्तर गोवा) यांच्या सीमेवरून वाहते.ही नदी सह्याद्री पर्वतश्रेणीतील सातार्दा (Satarda) परिसरात उगम पावते.ती पश्चिमेकडे वाहत तेरेखोल किल्ल्याजवळ (Fort Tiracol) अरबी समुद्रात विलीन होते.नदीचा शेवटचा प्रवाह अरबी समुद्रात (Arabian Sea) मिळतो, आणि तेथेच गोवा व महाराष्ट्र राज्यांची सीमा तयार होते.तेरेखोल किल्ला (Fort Tiracol): या नदीच्या मुखावर ऐतिहासिक तटबंदी असलेला प्रसिद्ध किल्ला आहे — तो

गोवा राज्याच्या सीमेवरील एक पर्यटनस्थळ आहे.नदीकाठचा प्रदेश हिरवागार, नारळी-बागायतीने व्यापलेला असून किनारी जैवविविधतेने समृद्ध आहे.नदीत भरती-ओहोटीचा प्रभाव दिसतो कारण ती समुद्राशी थेट जोडलेली आहे.स्थानिक मच्छिमारांसाठी ही नदी मासेमारीचा प्रमुख स्रोत आहे.किनाऱ्यावर नौकानयन, पर्यटन आणि क्रीडात्मक उपक्रम सुरू असतात.काही ठिकाणी फेरी सेवा (ferry service) सुद्धा चालते.स्वतंत्र किनारी नदी (Coastal River) → अरबी समुद्रात मिळते तेरेखोल नदी ही गोवा–महाराष्ट्र सीमा निश्चित करणारी, सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाची आणि निसर्गरम्य नदी आहे, ज्यावर पर्यटन, इतिहास आणि पर्यावरण या सर्वांचा सुंदर संगम दिसून येतो.

तीस्ता नदी (Teesta River)

तीस्ता नदी ही भारताच्या ईशान्य भागातील महत्त्वाची नदी असून ती सिक्कीम, पश्चिम बंगाल आणि बांगलादेश या तीन प्रदेशांतून वाहते. हिमालयातील बर्फाच्छादित प्रदेशातून उगम पावणारी ही नदी तिच्या नैसर्गिक सौंदर्य, भूगोलिक महत्त्व आणि जलविद्युत प्रकल्पांमुळे प्रसिद्ध आहे.तीस्ता नदीचा उगम उत्तर सिक्कीममधील “पवित्र चुंगथांग” जवळील ल्हामो तलाव (Tso Lhamo Lake) येथे होतो.हा तलाव

कांचनजुंगा पर्वतश्रेणीच्या दक्षिण उतारावर, सुमारे 5, 330 मीटर उंचीवर आहे.या नदीचे पाणी सुरुवातीला हिमनदींच्या वितळत्या बर्फातून तयार होते.नदीचा प्रवाह सुरुवातीला सिक्कीमच्या पर्वतीय भागातून दक्षिणेकडे होतो.ती गंगटोकच्या पूर्वेकडून वाहते आणि अनेक उपनद्या जसे की रांगित, रांगपो, रोनक, रालोंग इत्यादी स्वीकारते.सिक्कीम सोडून ती पश्चिम बंगालात प्रवेश करते — येथे कलिम्पोंग, जलपाईगुडी व कूचबिहार जिल्ह्यांतून वाहते.पुढे ती बांगलादेशात प्रवेश करून ब्रह्मपुत्र नदीच्या जमुना शाखेशी मिळते.एकूण लांबी – सुमारे 414 किलोमीटर भारतात – सुमारे 315 कि.मी.बांगलादेशात – सुमारे 99 कि.मी.जलवाहिनी क्षेत्र – सुमारे 12, 500 चौ.किमी मुख्य उपनद्या:रांगित नदी (Rangeet River) – सर्वात मोठी उपनदी (सिक्कीममध्ये मिळते)रांगपो नदी, लाचेन, लाचुंग, थोलुंग, डेंग्सी इत्यादी लहान उपनद्या

जलविद्युत व सिंचन प्रकल्प

तीस्ता नदीवर अनेक जलविद्युत प्रकल्प उभारण्यात आले आहेत:Teesta Stage I ते VI प्रकल्प (NHPC) – सिक्कीममध्येGajoldoba Barrage (West Bengal) – सिंचनासाठी या प्रकल्पांमुळे सिक्कीम राज्याला मोठ्या प्रमाणात वीजपुरवठा आणि सिंचनसुविधा मिळतात.पश्चिम बंगाल आणि सिक्कीम या राज्यांतील शेतीसाठी प्रमुख जलस्रोत.नदीच्या काठावरील प्रदेश संपन्न सुपीक मैदाने निर्माण करतात.पर्यटनाच्या दृष्टीने तीस्ता व्हॅली, रांगपो, कालिम्पोंग घाटी प्रसिद्ध आहेत.मात्र, पूर आणि गाळसंचयनाची समस्या विशेषतः बांगलादेशातील खालच्या भागांत दिसते.तीस्ता नदी भारत आणि बांगलादेश यांच्यातील पाणीवाटपाच्या विवादासाठी प्रसिद्ध आहे.2011 साली

भारत-बांगलादेश करार ठरला नाही कारण पश्चिम बंगाल सरकारच्या विरोधामुळे वाटप करार अंमलात आला नाही.त्यामुळे ही नदी राजनैतिकदृष्ट्या संवेदनशील विषय मानली जाते.तीस्ता नदी हिमालयातून उत्पन्न होणाऱ्या भारताच्या सर्वात महत्त्वाच्या पर्वतीय नद्यांपैकी एक आहे. ती सिक्कीमच्या नैसर्गिक सौंदर्याचा केंद्रबिंदू तर पश्चिम बंगाल आणि बांगलादेशाच्या जीवनरेखाही आहे. तिचे पर्यावरणीय आणि राजकीय महत्त्व दोन्ही अत्यंत मोठे आहे.

तिलारी नदी (Tilari River)

तिलारी नदी ही महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांमधून वाहणारी एक महत्त्वाची नदी आहे. तिचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये होतो आणि ती गोवा राज्यातील तेरकोल (Terekhol) नदी प्रणालीशी संबंधित उपनदी मानली जाते. ही नदी तिलारी जलसिंचन प्रकल्पामुळे विशेष प्रसिद्ध आहे, जो महाराष्ट्र-गोवा या दोन राज्यांमधील संयुक्त उपक्रम आहे.तिलारी नदीचा उगम सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सह्याद्री पर्वताच्या पश्चिम उतारावर होतो.उगमस्थान तिलारी घाटाजवळ (महाराष्ट्र-गोवा सीमेजवळ) आहे.परिसर प्रामुख्याने दाट जंगलांनी आणि डोंगराळ भूभागाने व्यापलेला आहे.नदी सुरुवातीला महाराष्ट्रातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातून पश्चिमेकडे वाहते.नंतर ती गोवा राज्यात प्रवेश करते, जिथे ती नॉर्थ गोवा जिल्ह्यातील साटरी आणि बिचोलीम तालुक्यांतून जाते.पुढे ती अराब सागरात (Arabian Sea) विलीन होते.एकूण लांबी: अंदाजे 67 किलोमीटर जलवाहिनी क्षेत्र: सुमारे 740 चौ.किमी.नदीचा प्रवाह पश्चिमेकडे छोट्या

अंतरावर असून, तो जलविद्युत आणि सिंचनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा आहे.तिलारी जलसिंचन प्रकल्प (Tilari Irrigation Project)हा प्रकल्प महाराष्ट्र आणि गोवा सरकारांचा संयुक्त उपक्रम आहे.मुख्य उद्देश:सिंचनासाठी पाणीपुरवठा वीज निर्मिती पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्थातिलारी धरण: तिलारी घाटाजवळ (सिंधुदुर्ग जिल्हा)क्षमता: सुमारे 500 दशलक्ष घनमीटर (MCM)वीज प्रकल्प: सुमारे 60 मेगावॅट उत्पादन क्षमताया प्रकल्पाद्वारे गोवा राज्यातील मोठ्या प्रमाणावर शेती व शहरी भागांना पाणीपुरवठा केला जातो.नदीमुळे गोवा आणि महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांना सिंचनाचा मोठा लाभ झाला आहे.भात, ऊस, केळी आणि भाजीपाला शेतीसाठी उपयुक्त.परिसर वन्यजीव, पक्षी आणि हरित पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे.नदीकाठच्या प्रदेशात तिलारी वन्यजीव अभयारण्य (Tilari Wildlife Sanctuary) आहे, जे पश्चिम घाट जैवविविधतेचा भाग आहे. गाळसंचयन, अतिक्रमण आणि प्रदूषणाच्या समस्या काही भागांत दिसतात.धरणामुळे काही गावे विस्थापित झाली आहेत.पाण्याच्या वाटपावरून कधी कधी महाराष्ट्र-गोवा वाद उद्भवतात.तिलारी नदी ही पश्चिम घाटातून वाहणारी जीवनदायिनी नदी असून, महाराष्ट्र आणि गोवा या दोन्ही राज्यांच्या सिंचन, जलपुरवठा आणि वीज निर्मितीच्या गरजा पूर्ण करणारी आहे. तिच्या जलस्रोत व्यवस्थापनामुळे हा प्रदेश आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध झाला आहे.

तुइवॉल नदी (Tuiwal River)

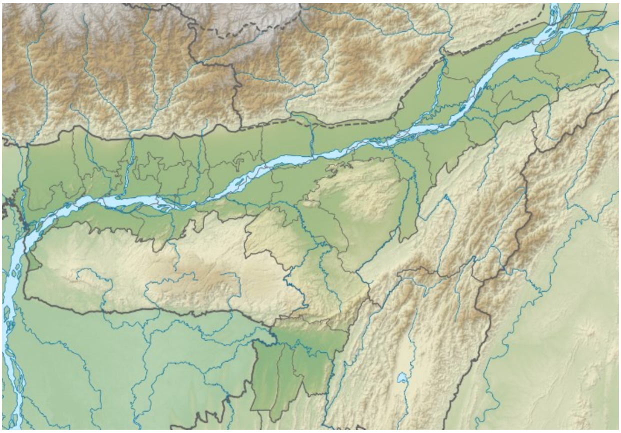
तुइवॉल नदी ही ईशान्य भारतातील मिझोरम राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ती मिझोरमच्या डोंगराळ प्रदेशातून वाहणाऱ्या तीन प्रमुख नद्यांपैकी एक

आहे — (१) तुइरियल, (२) तुइवॉल आणि (३) तुइपुई.ही नदी भारत आणि म्यानमार (बर्मा) यांच्या सीमेपर्यंत वाहते आणि म्यानमारमधील छिम्तुई नदी प्रणालीशी मिळते.तुइवॉल नदीचा उगम मिझोरम राज्यातील चंपाई जिल्ह्यातील डोंगराळ भागात होतो.उगम प्रदेश लुंगलेई आणि चंपाई दरम्यानच्या उच्च टेकड्यांमध्ये, समुद्रसपाटीपासून सुमारे 1, 200–1, 500 मीटर उंचीवर आहे.उगम भाग घनदाट जंगल आणि पर्जन्यवनांनी व्यापलेला आहे.नदी उत्तरपूर्व दिशेने वाहते.ती मिझोरमच्या चंपाई व सैरांग जिल्ह्यांमधून वाहत जाऊन भारत-म्यानमार सीमेजवळील तिदिम भागात पोहोचते.पुढे ती म्यानमारच्या नद्या प्रणालीत मिळते आणि अखेरीस चिंदविन नदीमार्गे इरावडी (Irrawaddy River) मध्ये विलीन होते.अंदाजे लांबी: तकरीबन 140–150 किलोमीटर जलवाहिनी क्षेत्र: सुमारे 2, 500 चौ.किमी.नदी प्रामुख्याने डोंगराळ आणि पावसाळ्यातील प्रवाह असलेली आहे, परंतु स्थानिक शेतकऱ्यांसाठी महत्त्वाचा जलस्रोत आहे.प्रमुख उपनद्या: तुइचोंग, तुइसाल, झोटलुई, आणि लुंगफैंग नदीकाठचा प्रदेश घनदाट वने, पर्जन्यवन, बांबूचे झुडपे आणि लहान वस्तींचा परिसर असतो.या नदीमुळे मिझोरमच्या पूर्वेकडील जमातींना शेती व मासेमारीसाठी पाणीपुरवठा मिळतो.तुइवॉल नदी स्थानिक शेती (झूम शेती / shifting cultivation) साठी पाणी पुरवते.पिण्याच्या पाण्याचा व मासेमारीचा स्रोत म्हणूनही ती उपयुक्त आहे.काही लहान हायड्रो प्रकल्प व सिंचन योजनांमध्ये या नदीचे पाणी वापरले जाते.नदीकाठचा भाग पूर्व हिमालय जैवविविधता पट्ट्यात मोडतो.येथे अनेक दुर्मिळ वनस्पती आणि पक्षी प्रजाती आढळतात.या परिसरात पूर, मृदा अपरदन व भूस्खलन ही नैसर्गिक आव्हाने आहेत.तुइवॉल नदी ही मिझोरम राज्याच्या पूर्वेकडील जीवनरेखा आहे. ती

केवळ पाण्याचा स्रोत नसून पर्यावरणीय संतुलन राखणारी आणि स्थानिक समाजाच्या उपजीविकेचा आधार असलेली नदी आहे. तिच्या संवर्धनामुळे संपूर्ण प्रदेशातील नैसर्गिक व आर्थिक स्थैर्य टिकून राहते.

तुइरियल नदी (Tuirial River)

तुइरियल नदी ही ईशान्य भारतातील मिझोरम राज्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ती मिझोरमच्या मध्य आणि उत्तरेकडील भागातून वाहते आणि पुढे

आसाम राज्यात प्रवेश करून बराक नदीशी मिळते. या नदीवर बांधलेला तुइरियल जलविद्युत प्रकल्प (Tuirial Hydroelectric Project) हा या प्रदेशातील प्रमुख वीज निर्मिती प्रकल्पांपैकी एक आहे.तुइरियल नदीचा उगम मिझोरम राज्यातील आयझॉल जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील लुंगलेई पर्वतरांगांमधून होतो.उगम प्रदेश समुद्रसपाटीपासून सुमारे 1, 400 मीटर उंचीवर, दाट जंगलांनी आणि पर्जन्यवनांनी व्यापलेला आहे.“तुइ” हा मिझो भाषेत ‘पाणी’ या अर्थाने वापरला जातो, म्हणूनच मिझोरममधील अनेक नद्यांची नावे “तुइ” ने सुरू होतात.तुइरियल नदीचा प्रवाह सुरुवातीला उत्तरेकडे आणि नंतर उत्तर-पश्चिमेकडे होतो.ती आयझॉलजवळून वाहते आणि पुढे कोलासिब जिल्ह्यातून आसाम राज्यात प्रवेश करते.शेवटी ही

नदी आसामच्या कछार जिल्ह्यातील सोनाई परिसरात बराक नदीशी मिळते.एकूण लांबी – सुमारे 117 किलोमीटर जलवाहिनी क्षेत्र – अंदाजे 1, 400 चौ.किमी.नदीचा प्रवाह डोंगराळ, खोरेसदृश आणि घनदाट वनक्षेत्रातून जातो.मुख्य उपनद्या:तुइमुई नदी लुंगफैंग नदी झोटलुई नदी या लहान उपनद्यांमुळे तुइरियल नदीला संपूर्ण वर्षभर पाणीपुरवठा मिळतो.

तुइरियल जलविद्युत प्रकल्प (Tuirial Hydroelectric Project)

तुइरियल गावाजवळ, आयझॉल जिल्हा, मिझोरम उभारणी संस्था: NHPC (National Hydroelectric Power Corporation)उद्दिष्ट: जलविद्युत निर्मिती आणि स्थानिक पाण्याचा पुरवठा क्षमता: 60 मेगावॅट (2 × 30 MW)पूर्णत्व वर्ष: 2017या प्रकल्पामुळे मिझोरम राज्याला पहिल्यांदाच मोठ्या प्रमाणावर वीजपुरवठा मिळू लागला.नदीमुळे शेती, मासेमारी आणि पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा होतो.तुइरियल खोरे जैवविविधतेने समृद्ध आहे — येथे अनेक पक्षी, वनस्पती आणि फुलपाखरांच्या दुर्मिळ प्रजाती आढळतात.या नदीमुळे आयझॉल व कोलासिब जिल्ह्यांचा आर्थिक विकास साधला आहे.तथापि, पूर, गाळसंचयन आणि भूस्खलन ही आव्हाने अधूनमधून निर्माण होतात.नदीकाठचा प्रदेश पूर्व हिमालय जैवविविधता पट्ट्यात मोडतो.येथे घनदाट सदाहरित वने, बांबूची जंगले आणि डोंगराळ शेती आढळते.पर्जन्यमान खूप जास्त असल्याने नदीला वर्षभर प्रवाह असतो.तुइरियल नदी ही मिझोरमच्या नैसर्गिक सौंदर्याची आणि जलसंपत्तीची जीवनरेखा आहे. तिच्या माध्यमातून वीज निर्मिती, सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधा उपलब्ध होतात. या नदीचे भूगोल, पर्यावरण आणि आर्थिक महत्त्व मिझोरम राज्याच्या विकासात अत्यंत मूलभूत आहे.

तुइरुंग नदी (Tuirung River)

तुइरुंग नदी ही ईशान्य भारतातील मिझोरम राज्यातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे. ती मिझोरममधील चंपाई (Champhai) आणि सैहा (Siaha) या जिल्ह्यांच्या डोंगराळ भागातून वाहते. “तुइ” हा शब्द मिझो भाषेत *पाणी* (Water) आणि “रुंग” म्हणजे *वाहणारी* असा अर्थ घेतला जातो — म्हणजेच *वाहते पाणी* हा तिच्या नावाचा शब्दशः अर्थ आहे.ही नदी मिझोरमच्या इतर नद्यांप्रमाणेच पूर्व हिमालय पर्वतरांगेच्या पर्जन्यवनांमधून वाहते, आणि शेवटी ती नमारमधील नदी प्रणालीशी जोडली जाते.तुइरुंग नदीचा उगम चंपाई जिल्ह्याच्या दक्षिण डोंगरांमध्ये, म्यानमार सीमेजवळील झोटलुई परिसरात होतो.उगम प्रदेश समुद्रसपाटीपासून सुमारे 1, 200–1, 400 मीटर उंचीवर आहे.या भागात वर्षभर मोठ्या प्रमाणावर पर्जन्यवृष्टी (rainfall) होते.नदीचा प्रवाह सुरुवातीला उत्तर–पूर्व दिशेने जातो.ती मिझोरममधील झोकहाव्त्लांग, खावलैलुंग आणि झोटलुई या भागांमधून वाहते.पुढे ती म्यानमारच्या सीमेत प्रवेश करून तेथील लहान प्रवाहांशी मिळते.अखेरीस ती चिंदविन नदी प्रणालीचा भाग बनते, जी नंतर इरावडी नदीत विलीन होते.एकूण लांबी – अंदाजे 80–90 किलोमीटर.जलवाहिनी क्षेत्र – सुमारे 1, 000 चौ.किमी.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने डोंगराळ, अरुंद खोरी आणि घनदाट जंगलांमधून आहे.प्रमुख उपनद्या: लुंगफैंग, झोटलुई, तुइचोंग नदीकाठचा प्रदेश जैवविविधतेने समृद्ध असून येथे बांबू, सदाहरित वने, आणि लहान वन्यजीव प्रजाती आढळतात.तुइरुंग नदीचा वापर स्थानिक लोक झूम शेती (shifting cultivation), पिण्याचे पाणी आणि लघु सिंचन यासाठी करतात.नदीकाठच्या

प्रदेशातील गावांमध्ये लहान जलप्रकल्प आणि पाण्याचे साठे तयार केलेले आहेत.नदीमुळे भात, मका आणि भाजीपाला शेतीला आधार मिळतो.नदी पूर्व हिमालय जैवविविधता पट्ट्याचा भाग आहे.या भागात पूर, भूस्खलन आणि मृदा अपरदन ही नैसर्गिक आव्हाने आहेत.तुइरुंग नदीचा परिसर इको-टुरिझमसाठी योग्य असून, मिझोरम सरकारने काही ठिकाणी पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी सुविधा विकसित केल्या आहेत.तुइरुंग नदी ही मिझोरमच्या नैसर्गिक जलसंपत्तीचा एक लहान परंतु जीवनावश्यक घटक आहे. ती स्थानिक समाजाला पाणी, शेती, आणि पर्यावरणीय संतुलनाचा आधार देते. तिचे संवर्धन हे मिझोरमच्या डोंगराळ प्रदेशातील शाश्वत विकासासाठी अत्यावश्यक आहे.

तामुर नदी (Tamur River)

तामुर नदी ही नेपाळच्या पूर्व भागातील एक प्रमुख हिमालयीन नदी आहे. ही नदी सप्तकोशी नदी प्रणालीचा (Sapta Koshi River System) एक महत्त्वाचा घटक आहे. नेपाळच्या पर्वतीय प्रदेशातून वाहणाऱ्या सात नद्यांपैकी तामुर नदी एक असून ती शेवटी कोशी नदीत विलीन होते. ही नदी तिच्या तीव्र प्रवाह, निसर्गसौंदर्य, आणि जलविद्युत क्षमतेसाठी प्रसिद्ध आहे.तामुर नदीचा उगम पूर्व हिमालयातील कांचनजुंगा पर्वताजवळील हिमनद्या आणि बर्फाच्छादित प्रदेशात, नेपाळच्या तापलेजुंग जिल्ह्यात होतो.उगम उंची – अंदाजे 4, 200–4, 500 मीटर समुद्रसपाटीपासून.सुरुवातीचा प्रवाह पूर्णपणे डोंगराळ आणि खडतर दऱ्यांमधून आहे.तामुर नदीचा प्रवाह सुरुवातीला पश्चिम-दक्षिण दिशेने होतो.ती तापलेजुंग, संखुवासभा आणि धरान

जिल्ह्यांमधून वाहते.शेवटी त्रिभेणी (Tribeni) येथे ती अरुण (Arun) आणि सुन्कोशी (Sunkoshi) नद्यांशी मिळून कोशी नदी (Koshi River) तयार करते.कोशी नदी पुढे भारताच्या बिहार राज्यात प्रवेश करून गंगा नदीत विलीन होते.एकूण लांबी – सुमारे 131 किलोमीटर जलवाहिनी क्षेत्र – अंदाजे 5, 900 चौ.किमी.नदीचा प्रवाह उंच, तीव्र उताराचा आणि पर्वतीय असल्यामुळे ती प्रचंड जलशक्ती व जलविद्युत क्षमता बाळगते.मुख्य उपनद्या:ग्वेसाबा नदी (Gwesaba River)दुकुम नदी, मिल्के नदी, आणि काही स्थानिक प्रवाह.या सर्व उपनद्या हिमनदी वितळणाऱ्या पाण्याने आणि पावसाळी प्रवाहाने समृद्ध आहेत.

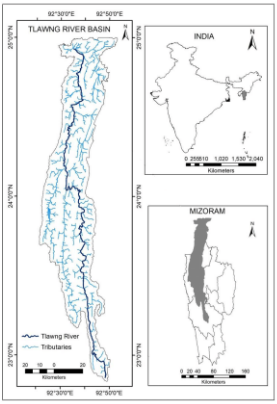
Tamor Hydroelectric Project:

नियोजित क्षमता – सुमारे 756 मेगावॅट स्थान – संखुवासभा जिल्हा, नेपाळ हा प्रकल्प नेपाळमधील सर्वात मोठ्या जलविद्युत योजनांपैकी एक मानला जातो.नदीच्या प्रवाहामुळे राफ्टिंग, इको-टुरिझम, आणि मत्स्य व्यवसाय यांचा विकास झाला आहे.तामुर नदीचा परिसर पूर्व हिमालय जैवविविधता पट्ट्यात मोडतो.येथे रॉडोडेंड्रॉन, बांबू, ओक, आणि विविध पर्वतीय वनस्पतींचे घनदाट जंगल आहे.नदीकाठचा प्रदेश वन्यजीवांसाठी आश्रयस्थान आहे, विशेषतः पक्षी आणि पर्वतीय माशांसाठी.भूस्खलन, मृदा अपरदन, आणि अत्यधिक पर्जन्यवृष्टी या नैसर्गिक समस्या.जलविद्युत प्रकल्पांमुळे पर्यावरणीय बदल आणि विस्थापनाच्या समस्या उद्भवू शकतात.तामुर नदी ही पूर्व हिमालयातील एक शक्तिशाली आणि जीवनदायिनी नदी आहे. ती नेपाळच्या जलसंपत्ती, ऊर्जानिर्मिती आणि आर्थिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. तिचा प्रवाह

शेवटी कोशी नदीला बळकट करून भारतातील गंगा नदीच्या जलप्रवाहात योगदान देतो.

तेल नदी (Tel River)

राज्य**:** छत्तीसगढ, ओडिशा प्रवाहाची लांबी: सुमारे 730 किमी.उत्सर्ग: तेल नदीचा मुख्य स्रोत छत्तीसगढच्या सुरुंग गावाजवळील पठारावर आहे.मुख्य उपनदी:मुनिझर्रा, हसदो, सुधी, अरेतीतेल नदी ही महानदीची मुख्य उपनदी आहे, आणि शेवटी महानदीमध्ये विलीन होते.भौगोलिक माहिती:तेल नदी छत्तीसगढच्या पठारी भागातून वाहते, नंतर ओडिशात प्रवेश करून महानदीमध्ये मिळते.या नदीच्या काठावर अनेक छोटे शहरे आणि गाव आहेत, ज्यांचे जीवन मुख्यतः शेती आणि मासेमारीवर अवलंबून आहे.नदीच्या पाण्याचा उपयोग सिंचनासाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.सांस्कृतिक आणि आर्थिक महत्त्व:तेल नदीच्या काठावर अनेक गावांचा विकास झाला आहे.शेतीसाठी, विशेषतः तांदूळ आणि गहू पिकांसाठी, नदीचे पाणी अत्यंत महत्वाचे आहे.जलविद्युत प्रकल्पांसाठी देखील तेल नदी महत्त्वाची आहे.

त्लवंग नदी Tlawng River

स्थान: भारत, पूर्वोत्तर — मुख्यतः राज्य Mizoram. लांबी: सुमारे 185.5 किमी. उगम: झोपुई टेकडीजवळ (Zopui Hill), साधारण उंची

~ 1, 398 मी. मुख्य उपनद्या: उदाहरणार्थ, Tut River (डावा), Teirei River (उजवा), इ. महत्त्व: या नदीने मुख्यत्वे मिजोरममधील जलपुरवठा व इतर स्थानिक गरजा भागवतात. कथित माहिती नुसार, 2025 मध्ये या नदीच्या पुनरुज्जीवन (revival / conservation) बाबत चर्चा झाली होती.

तामिरपर्णी नदी Tamirparni River तमिळनाडू

तामिरपर्णी नदी ही तमिळनाडूतील अत्यंत प्राचीन, सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाची आणि जलसंपन्न नदी म्हणून ओळखली जाते. तिचा उगम पश्चिम घाटातील अगस्थ्यमलाई (Agasthiyamalai) पर्वतरांगेतील पोथिगै टेकड्या (Pothigai Hills) येथे सुमारे 1, 500 मीटर उंचीवर होतो. उगमस्थानाभोवती दाट

वर्षावनांचा परिसर असून, येथील सततचा पर्जन्य प्रवाह नदीला वर्षभर पाणीदार ठेवतो. तामिरपर्णी नदी पुढे तिरुनेलवेली (Tirunelveli) विभागातून पूर्वेकडे वाहत जाते. मार्गात कुरुवैयूर, अंबासमुत्रम, पापनासम, तिरुनेलवेली शहर इत्यादी महत्त्वाच्या ठिकाणांना स्पर्श करते. पापनासम धरण परिसर हा नदीचा दृष्टीसुखद व जलविद्युतदृष्ट्या महत्त्वाचा भाग आहे. तामिरपर्णी नदीच्या मुख्य उपनद्यांत करैयार, सर्वनाथी, मनिमुथार, गडन नदी इत्यादींचा समावेश होतो. शेवटी ही नदी तुतिकोरिन (Thoothukudi) जिल्ह्यात प्रवेश करून बंगालच्या

उपसागरात जाऊन विलीन होते. दक्षिण तमिळनाडूतील सिंचन, पिण्याचे पाणी, शेती आणि जैवविविधता यांचे आधारस्थान म्हणून तामिरपर्णी नदी अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.

तिलुंग नदी Tilung River उत्तराखंड

तिलुंग नदी ही उत्तराखंड राज्यातील एक स्थानिक हिमालयीन पर्वतीय प्रवाह म्हणून ओळखली जाते. ही नदी प्रामुख्याने उच्च हिमालयातील बर्फाच्छादित दऱ्या व हिमनदीजन्य स्रोतांमधून निर्माण होते. उगम परिसर वर्षभर थंड हवामानाचा आणि कमी लोकवस्तीचा असल्याने नदीचा मूळ स्वरूपात नैसर्गिक प्रवाह टिकून राहिला आहे. तिलुंग नदी पुढे रुद्रप्रयाग किंवा पिथौरागढ–चौंदास घाटी परिसरातील खोऱ्यांतून वाहत येते (स्थानिक नकाशांनुसार स्थानिक नावांत थोडाफार बदल आढळतो). पर्वतीय उतारांवरून खाली उतरताना नदीचा प्रवाह वेगवान आणि कडेकपारींनी भरलेला असतो. मार्गात लहान–मोठे ओढे, पाणचट रेषा व हिमांच्छादित उतार या प्रवाहात सामील होत राहतात. ही नदी अखेरीस स्थानिक पाणलोटात मिसळून, पुढील मोठ्या जलप्रणालीत—मुख्यतः काली/धौली अथवा गंगा प्रणालीतील एखाद्या उपप्रवाहात—विलीन होते. लहान आकार असूनही, तिलुंग नदी स्थानिक गावांना पिण्याचे पाणी, चराई प्रदेशांना ओलावा व पर्वतीय जैवविविधतेसाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

तिंड नदी / तिंदू नदी Tind Nadi / Tindu Nadi ईशान्य भारत

तिंड (Tind) किंवा तिंदू नदी ही ईशान्य भारतातील छोट्या पर्वतीय प्रवाहांपैकी एक मानली जाते. या नदीचा उगम प्रामुख्याने अरुणाचल प्रदेश–नगालँडच्या सीमावर्ती उंच टेकड्यांमधील वर्षावन व डोंगराळ भागात होतो. उगम परिसर सलग पर्जन्यमान, दाट वनस्पती आणि कमी लोकवस्तीने व्यापलेला असल्यामुळे नदीचे स्वरूप संपूर्णपणे नैसर्गिक राहिले आहे. तिंड/तिंदू नदी पुढे स्थानिक दऱ्या व टेकड्यांच्या उतारांवरून वेगाने वाहत खाली उतरत जाते. मार्गात तिला अनेक लहान ओढे, मौसमी प्रवाह आणि डोंगरांमधून येणाऱ्या जलरेषा मिळत राहतात. नदीजवळील स्थानिक गावांमध्ये प्रामुख्याने जनजाती समुदायाचे वास्तव्य असून, ही नदी त्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचा, शेतीसाठी ओलावा, लहान सिंचन आणि स्थानिक जैवविविधतेचा आधार म्हणून महत्त्वाची मानली जाते. तिंड नदी शेवटी स्थानिक पाणलोट क्षेत्रात मिसळत जाऊन, पुढे मोठ्या नदीप्रणालीतील एखाद्या उपप्रवाहाशी जोडली जाते. तिच्या लहान आकारामुळे ती राज्य–स्तरीय नकाशांवर फारशी प्रमुख दाखवली जात नसली तरी, परिसरातील जलसंपदा आणि पर्यावरणीय संतुलन यांसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

तांडा नदी Tanda River राजस्थान

तांडा नदी ही राजस्थानातील स्थानिक व लहान आकाराची नदी म्हणून ओळखली जाते. तिचा उगम प्रामुख्याने अरवली पर्वतरांगेच्या स्थानिक टेकड्यांमध्ये किंवा त्यालगतच्या मौसमी जलस्रोतांमध्ये होतो. राजस्थानातील

या भागात पर्जन्यमान तुलनेने कमी असल्यामुळे तांडा नदी मान्सूनमध्ये सक्रिय राहते आणि उर्वरित काळात प्रवाह मोठ्या प्रमाणावर क्षीण होतो किंवा तुकड्यांमध्ये आढळतो. नदीचा प्रवाह पुढे स्थानिक खोऱ्यांतून, कृषी क्षेत्रांमधून व वस्ती जवळून जातो. मार्गात तिला काही लहान नाले, ओढे किंवा पाणचट रेषा मिळत राहतात. तांडा नदीचा प्रवाह साधारणतः जिल्हास्तरीय मर्यादेतच राहतो आणि ती स्थानिक पाणलोटातच विलीन होते, मोठ्या नदीप्रणालीपर्यंत पोहोचत नाही. तिच्या काठावरील गावांसाठी ही नदी पिण्याचे पाणी, विहिरींचे पुनर्भरण, लहान सिंचन, जनावरांसाठी पाण्याचा पुरवठा आणि शेतीतील ओलावा यासाठी उपयुक्त ठरते. लहान आकार असूनही, तांडा नदी अरवली परिसरातील हवामान, भूभाग व ग्रामीण जीवनाशी जोडलेली एक महत्त्वाची मौसमी जलरेषा आहे.

तंगडी नदी Tangdi River कर्नाटक

तंगडी नदी ही कर्नाटक राज्यातील एक लहान परंतु महत्त्वाची स्थानिक उपनदी मानली जाते. या नदीचा उगम प्रामुख्याने कर्नाटकातील मध्य–दक्षिण भागातील सौम्य टेकड्यांमध्ये किंवा स्थानिक वर्षावन/गिरिप्रदेशातील जलस्रोतांमध्ये होतो. उगमस्थानी मान्सूनदरम्यान मुबलक पर्जन्य पडत असल्याने नदीचा प्रवाह त्या काळात भरभरून असतो, तर उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह तुलनेने कमी होतो. तंगडी नदी पुढे तालुकास्तरीय कृषी क्षेत्र, वस्ती आणि ग्रामीण खोऱ्यांतून वाहत जाते. मार्गात तिला लहान नाले, पाणचट ओढे आणि मौसमी प्रवाह मिळत राहतात, ज्यामुळे स्थानिक पाणलोट क्षेत्रात तिचे महत्त्व

वाढते.ही नदी साधारणतः परिसरातील एखाद्या मोठ्या नदीची स्थानिक उपनदी म्हणून जोडली जाते (काही ठिकाणी ती कृष्णा–घाटीतील लहान उपप्रवाहांशी संबंधित मानली जाते). तंगडी नदीच्या काठावर पसरलेल्या गावांसाठी ही नदी पिण्याचे पाणी, शेतीसाठी ओलावा, जनावरांसाठी पाणी आणि भूजल पुनर्भरण यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. तिचा विस्तार प्रामुख्याने जिल्हास्तरापुरताच मर्यादित असला तरी, ग्रामीण भागातील जलसंपदा आणि कृषिजन्य जीवन टिकवून धरण्यासाठी तंगडी नदी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

तांदुळजा नदी Tandulja River महाराष्ट्र

तांदुळजा नदी ही महाराष्ट्राच्या मराठवाडा प्रदेशातील—विशेषतः लातूर व उस्मानाबाद (धाराशिव) जिल्ह्यांमधील—एक महत्त्वाची स्थानिक उपनदी आहे. तिचा उगम प्रामुख्याने उस्मानाबाद जिल्ह्यातील सौम्य टेकड्यांमध्ये आणि डोंगरउतारांवरील मान्सूनी जलस्रोतांमध्ये होतो. उगमस्थान परिसर प्रामुख्याने तेरणा व मानर नदी प्रणालीच्या जलविभागात येतो, त्यामुळे तांदुळजा नदी या मोठ्या जलप्रणालींची स्थानिक उपनदी म्हणून ओळखली जाते. नदीचा प्रवाह पुढे लातूर–उस्मानाबादच्या ग्रामीण भागातून, विशेषतः औसा, निलंगा, उमरगा, किल्लारी परिसरातील वसाहती आणि शेती क्षेत्रांना स्पर्श करत जातो. मार्गात तिला अनेक स्थानिक नाले आणि ओढे मिळून तिचा प्रवाह वाढत राहतो.मान्सून काळात तांदुळजा नदीचा प्रवाह जोमदार असतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह मोठ्या प्रमाणावर कमी होतो आणि काही ठिकाणी तुकड्यांमध्ये आढळतो. तरीसुद्धा ही नदी परिसरातील गावांसाठी शेतीसाठी आवश्यक

ओलावा, विहिरींचे पुनर्भरण, जनावरांसाठी पाणी आणि स्थानिक जलसिंचन यांचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. मराठवाड्याच्या पाणलोट व्यवस्थेत तांदुळजा नदीचा भूजल–पूरक प्रवाह हा अत्यंत उपयुक्त मानला जातो, आणि त्यामुळे ही नदी लहान असली तरी स्थानिक जीवन व कृषीव्यवस्थेसाठी महत्वाची ठरते.

तिगरा नदी Tigra River मध्यप्रदेश

तिगरा नदी ही मध्यप्रदेशातील एक स्थानिक व लहान आकाराची मौसमी नदी म्हणून ओळखली जाते. तिचा उगम प्रामुख्याने ग्वाल्हेरजवळील सौम्य टेकड्या, पठारी उतार व मान्सूनी जलस्रोतांमध्ये होतो. उगम परिसरात पावसाळ्यात जलसंचय जास्त प्रमाणात होत असल्याने नदीचा मुख्य प्रवाह मान्सून व त्यानंतरच्या काही महिन्यांत सक्रिय राहतो. तिगरा नदी पुढे ग्वाल्हेरच्या ग्रामीण क्षेत्रांमधून वाहत जाते आणि स्थानिक पाणलोटात महत्त्वाची भूमिका बजावते.या नदीवर आधारित तिगरा धरण (Tigra Dam) हा ग्वाल्हेर परिसरातील पिण्याच्या पाण्याचा व सिंचनाचा प्रमुख पुरवठादार आहे. नदीचा प्रवाह विविध लहान नाल्यांनी आणि ओढ्यांनी समृद्ध होत जातो व ते सर्व मिळून तिगरा जलसाठा क्षेत्राला मजबूत करतात. पुढे ही नदी स्थानिक पाणलोटात मिसळून, मोठ्या नदीप्रणालीपर्यंत न पोहोचता स्वतःच्या जलक्षेत्रातच विलीन होते.तिगरा नदी लहान असली तरी ग्वाल्हेर शहराचे जलव्यवस्थापन, आसपासच्या शेतजमिनींचा ओलावा, भूजल पुनर्भरण आणि स्थानिक जैवविविधता या सर्व घटकांसाठी ती अत्यंत उपयुक्त व महत्त्वाची मानली जाते.

तिथी नदी Tithi River गुजरात

तिथी नदी ही गुजरात राज्यातील लहान आकाराची, प्रामुख्याने मौसमी स्वरूपाची स्थानिक नदी म्हणून ओळखली जाते. तिचा उगम प्रामुख्याने सौराष्ट्र किंवा उत्तर–पूर्व गुजरातमधील सौम्य टेकड्या, डोंगरउतार अथवा मान्सूनी जलस्रोतांमध्ये होतो. या परिसरात पर्जन्यमान प्रामुख्याने पावसाळ्यावर अवलंबून असल्यामुळे तिथी नदीचा मुख्य प्रवाह मान्सूनमध्ये सक्षम आणि उर्वरित काळात तुकड्यात किंवा क्षीण रूपात आढळतो.नदीचा मार्ग साधारणतः ग्रामीण खोऱ्यांतून, शेती क्षेत्रांमधून आणि काही लहान गावांमधून जातो. मार्गात तिला विविध लहान ओढे, नाले आणि पाणचट प्रवाह जोडले जातात, ज्यामुळे स्थानिक जलसंचय व भूजल पुनर्भरणात तिची भूमिका वाढते. तिथी नदी राज्यस्तरीय मोठ्या नदीप्रणालीपर्यंत पोहोचत नाही; ती स्थानिक पाणलोट क्षेत्रातच विलीन होते.लहान आकार असूनही, तिथी नदी कृषी सिंचन, पिण्याच्या पाण्याचा स्थानिक पुरवठा, विहिरींचे पुनर्भरण, जनावरांच्या पाण्यासाठी आणि आसपासच्या परिसरातील पर्यावरणीय संतुलन टिकवण्यासाठी महत्त्वाची मानली जाते. ग्रामीण जीवन, शेतजमिनी आणि मौसमी पाणलोट या सर्व बाबींशी तिथी नदी घनिष्ठपणे जोडलेली आहे.

तरोळी नदी Taroli River महाराष्ट्र (विदर्भ)

तरोळी नदी ही महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशात आढळणारी एक लहान आकाराची स्थानिक नदी/नाला आहे. या नदीचा उगम प्रामुख्याने विदर्भातील सौम्य उतार, टेकड्यांच्या पायथ्यावरील मान्सूनी जलस्रोत किंवा

जंगलपट्ट्यांमधील लहान जलरेषांमध्ये होतो. उगमस्थानी पावसाळ्यात तुलनेने जास्त पर्जन्य पडल्यामुळे तरोळी नदीचा प्रवाह त्या काळात जोमदार असतो; तर उन्हाळ्यात तो क्षीण किंवा तुटक स्वरूपात दिसून येतो.ही नदी पुढे स्थानिक ग्रामीण भाग, शेती क्षेत्र, खेड्यांच्या आसपासचे टेकाड–द्रोणी भाग यांतून वाहते. मार्गात तिला इतर मौसमी ओढे–नाले मिळत राहतात, ज्यामुळे तिचा प्रवाह वाढतो. तरोळी नदीचा विस्तार साधारणतः तालुका/जिल्हास्तरापुरताच मर्यादित राहतो आणि ती कोणत्याही मोठ्या नदीप्रणालीची प्रमुख उपनदी म्हणून नोंदली जात नाही; ती स्थानिक पाणलोटातच विलीन होते.लहान आकार असूनही ही नदी परिसरातील भूजल पुनर्भरण, विहिरींचे पाणी टिकवणे, पावसाळ्यातील कृषी सिंचन, जनावरांचे पाणी, स्थानिक जैवविविधता यासाठी अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. विदर्भातील ग्रामीण पर्यावरण आणि जलसंपदा व्यवस्थेत तरोळी नदी हा एक महत्त्वाचा मौसमी प्रवाह मानला जातो.

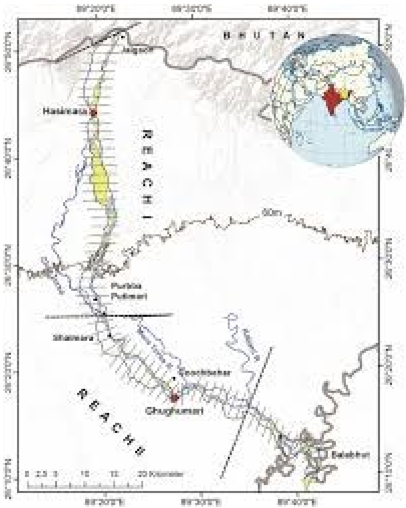
तुला नदी Tula River उत्तराखंड

तुला नदी ही उत्तराखंड राज्यातील गंगा नदी प्रणालीतील एक लहान, स्थानिक पर्वतीय प्रवाह म्हणून ओळखली जाते. तिचा उगम प्रामुख्याने हिमालयातील मध्यभागातील डोंगरउतार, जंगल पट्टे व मान्सूनी जलस्रोतांमध्ये होतो. उगम परिसरात वर्षभर थंड हवामान, दाट वनराई आणि नैसर्गिक जलप्रवाह असल्यामुळे नदीला सतत अल्प–मध्यम प्रमाणात जलप्रवाह मिळत राहतो.तुला नदी पुढे गढवाल प्रदेशातील लहान खोऱ्यांतून, टेकड्यांच्या पायथ्याजवळील गावांमधून व स्थानिक वनक्षेत्रातून वाहत जाते. मार्गात तिला

अनेक लहान ओढे, पावसाळ्यात सक्रिय होणारे नाले व हिमजलजन्य प्रवाह मिळत राहतात. या लहान प्रवाहांचे संमीलन झाल्यामुळे तुला नदी पुढे गंगा प्रणालीतील एखाद्या प्रमुख उपनदीशी – सामान्यतः भागीरथी/अलकनंदा किंवा त्यांच्या उपप्रवाहांशी – जाऊन विलीन होते.आकाराने लहान असली तरी, तुला नदी स्थानिक लोकांच्या दैनंदिन पाण्याच्या गरजा, पावसाळ्यातील जलसिंचन, पायथ्यावरील शेतीला ओलावा, तसेच पर्वतीय भूजलस्तर टिकवणे यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. गढवालातील डोंगराळ भूभागाच्या पसरणाऱ्या पाणलोट व्यवस्थेत ही नदी परिसरातील जैवविविधता आणि जलसंतुलन टिकवण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

तोरसा नदी (Torsa River) भूटान–पश्चिम बंगाल

तोरसा नदी (Torsa River) ही भूटान व भारताच्या पश्चिम बंगाल राज्यातील एक महत्त्वाची पर्वतीय–मैदानी नदी असून, ती चांगडूब / आमो छू

(Amo Chu) नदीप्रणालीचा भाग मानली जाते. या नदीचा उगम भूटानच्या उत्तरेकडील हिमालयीन भागातील उंच बर्फाच्छादित डोंगररांगा आणि हिमक्षेत्रांमध्ये होतो. उगम प्रदेशात पर्जन्यमान आणि हिमवर्षाव दोन्ही मुबलक असल्याने नदीचा आरंभीचा प्रवाह सतत जलयुक्त राहतो. भूटानमध्ये ही नदी

प्रामुख्याने आमो छू नावाने ओळखली जाते.उगमानंतर तोरसा नदी दक्षिणेकडे वाहत हाशिमारा, फुंतशोलिंग (Phuentsholing) आणि सीमावर्ती वनक्षेत्रांमधून खाली येते. पुढे पश्चिम बंगालमध्ये प्रवेश केल्यानंतर नदीचा प्रवाह तुलनेने विस्तृत होत जातो. जलदापारा राष्ट्रीय उद्यान (Jaldapara National Park) या प्रदेशातून ही नदी महत्त्वपूर्ण जलधारा म्हणून वाहते, जेथे स्थानिक जैवविविधतेसाठी ती अत्यंत आवश्यक आहे. मार्गात तिला काही मौसमी प्रवाह आणि स्थानिक नाले मिळत राहतात.नदीचा अंतिम प्रवाह दक्षिणेकडे जाऊन कूचबिहार परिसरातून पुढे सरकतो आणि शेवटी तोरसा नदी ब्रह्मपुत्रा प्रणालीशी संबंधित पाणलोटात विलीन होत जाते. स्थानिक भागात ही नदी सिंचन, पिण्याचे पाणी, गवताळ प्रदेशांचे ओलाव्याचे संरक्षण, वन्यजीवांचे अधिवास टिकवणे यासाठी विशेष महत्त्वाची आहे. पर्वत–मैदान जोडणारा हा प्रवाह भौगोलिक, जलवैज्ञानिक आणि पर्यावरणीय दृष्टीने पूर्व भारतातील एक उल्लेखनीय नदी मानला जातो.

तवई नदी Tawai River अरुणाचल प्रदेश

तवई नदी ही अरुणाचल प्रदेशातील लहान आकाराची, स्थानिक पर्वतीय नदी म्हणून ओळखली जाते. तिचा उगम प्रामुख्याने ईशान्य हिमालयातील जंगलांनी

व्यापलेल्या टेकड्यांमध्ये, मौसमी जलस्रोतांमध्ये किंवा पावसावर अवलंबून असलेल्या डोंगरउतारांमध्ये होतो. उगम परिसरात दाट वर्षावन, भरपूर पर्जन्यमान आणि अत्यल्प लोकसंख्या असल्याने नदीचे स्वरूप नैसर्गिक आणि स्वच्छ राहिले आहे.तवई नदी पुढे स्थानिक दऱ्या, विस्तृत वनक्षेत्र, आदिवासी वस्ती असलेली खेडी आणि कृषी पट्टे यांच्यामधून वाहते. मार्गात तिला अनेक लहान ओढे, पावसाळ्यात सक्रिय होणारे नाले व टेकड्यांमधून येणाऱ्या जलरेषा मिळून तिचा प्रवाह वाढत जातो. अरुणाचल प्रदेशात बहुतेक लहान नद्यांप्रमाणे, तवई नदीही शेवटी स्थानिक पाणलोट क्षेत्रात किंवा मोठ्या नदीप्रणालीतील एखाद्या उपप्रवाहात (सामान्यतः कामेंग/सुबनसिरी प्रणालीशी संबंधित) मिळते.लहान आकार असूनही, तवई नदी प्रदेशातील पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, पावसाळ्यातील कृषी सिंचन, जंगलातील जैवविविधता, भूजल पुनर्भरण आणि आदिवासी समुदायांच्या दैनंदिन जीवनाशी थेट जोडलेली आहे. ईशान्य भारतातील पर्वत–वन जोडणाऱ्या जलप्रवाहांपैकी तवई नदी हा एक महत्त्वाचा स्थानिक प्रवाह मानला जातो.

तिरडी नदी Tirdi River छत्तीसगड

तिरडी नदी ही छत्तीसगड राज्यातील लहान आकाराची, स्थानिक व मौसमी नदी/प्रवाह म्हणून ओळखली जाते. तिचा उगम प्रामुख्याने छत्तीसगडच्या मध्यभागातील सौम्य टेकड्या, जंगलपट्टे आणि पावसावर अवलंबून असलेल्या डोंगरउतारांमध्ये होतो. उगमस्थानी पावसाळ्यात मोठ्या प्रमाणात पर्जन्यमान असल्याने नदीचा प्रारंभिक प्रवाह तगडा असतो, परंतु

उन्हाळ्यात हा प्रवाह क्षीण किंवा तुटक स्वरूपात आढळतो.तिरडी नदी पुढे ग्रामीण भाग, शेती क्षेत्र, गावांच्या आसपासची द्रोणी आणि जंगल–मैदानाच्या पट्ट्यांतून वाहत जाते. मार्गात तिला स्थानिक नाले, पाणचट ओढे आणि मौसमी जलरेषा मिळत राहतात, ज्यामुळे तिचा प्रवाह वाढतो. नदीचा विस्तार साधारणतः तालुका/जिल्हास्तरापुरताच मर्यादित राहतो आणि ती कोणत्याही मोठ्या नदीप्रणालीची प्रमुख उपनदी म्हणून नोंदली जात नाही; ती स्थानिक पाणलोट क्षेत्रातच विलीन होते.लहान आकार असूनही तिरडी नदी परिसरातील शेतीसाठी आवश्यक ओलावा, कुंभार–माती क्षेत्रातील जलसंचय, भूजल पुनर्भरण, जनावरांसाठी पाण्याची उपलब्धता व स्थानिक जैवविविधता यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. छत्तीसगडच्या ग्रामीण जलव्यवस्थेत तिरडी नदी हा एक महत्त्वाचा, नैसर्गिक मौसमी प्रवाह मानला जातो.

तिलवा नदी Tilva River झारखंड–बिहार

तिलवा नदी ही झारखंड–बिहार सीमाभागातील एक लहान आकाराची, स्थानिक व मौसमी उपनदी म्हणून ओळखली जाते. नदीचा उगम प्रामुख्याने झारखंडमधील छोटानागपूर पठाराच्या पूर्व/दक्षिण उतारांवर, दाट जंगल पट्टे, टेकडी उतार आणि मान्सूनी जलस्रोतांमध्ये होतो. उगम परिसरात पावसाळ्यात भरपूर पर्जन्यमान असल्याने नदीचा प्रारंभिक प्रवाह जोरदार आणि वेगवान असतो, तर उन्हाळ्यात हा प्रवाह लक्षणीयरीत्या कमी होतो.तिलवा नदी पुढे झारखंड–बिहार सीमेजवळील ग्रामीण क्षेत्र, शेती पट्टे, लहान गावांच्या आसपासचे उतार–खोरे यांतून वाहत जाते. मार्गात तिला विविध मौसमी नाले,

पाणचट ओढे आणि जंगलातून उतरणाऱ्या जलरेषा मिळून तिचा प्रवाह वाढवत राहतात. नदीचा मार्ग प्रामुख्याने जिल्हास्तरीय मर्यादेतच राहतो.ही नदी पुढे जाऊन परिसरातील एखाद्या मोठ्या पाणलोटाशी—साधारणतः उत्तर–दक्षिण वाहणाऱ्या कोएल/स्वर्णरेखा प्रणालीतील स्थानिक उपप्रवाहाशी—जाऊन स्थानिक पाणलोटातच विलीन होते. तिलवा नदी जरी लहान असली तरी कृषीसाठी पावसाळ्यातील सिंचन, पिण्याच्या पाण्याचा स्थानिक पुरवठा, भूजल पुनर्भरण, जनावरांच्या पाण्याची उपलब्धता आणि जंगल–खोऱ्यांतील जैवविविधता टिकवण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. झारखंड–बिहार सीमेवरील ग्रामीण जलव्यवस्थेत हा एक महत्त्वाचा स्थानिक प्रवाह मानला जातो.

तुलसी नदी Tulsi River मुंबई परिसर

तुलसी नदी ही महाराष्ट्रातील मुंबईच्या उत्तरेकडील संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान (SGNP) परिसरातून वाहणारी एक लहान आकाराची परंतु महत्त्वाची स्थानिक नदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने बोरीवली–कांदिवलीच्या पूर्वेकडील टेकड्यांमध्ये, दाट जंगल पट्ट्यातून आणि मान्सूनी जलस्रोतांमधून उगम पावते. परिसरात वर्षभर दमट हवामान आणि पावसाळ्यात प्रचंड पर्जन्यमान असल्यामुळे नदीचा उगम भाग नैसर्गिक जलसमृद्ध क्षेत्र म्हणून ओळखला जातो.तुलसी नदीचा प्रवाह संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यानातील दऱ्या, जंगलराई आणि खोऱ्यांमधून पुढे सरकत जातो. या नदीवर तुळशी तलाव (Tulsi Lake) बांधण्यात आला असून, हा मुंबई शहराला पिण्याचे पाणी पुरवणाऱ्या मुख्य

जलस्रोतांपैकी एक आहे. तुळशी तलाव 1879–1880 दरम्यान बांधण्यात आला आणि आजही मुंबई महानगराच्या जलपुरवठा व्यवस्थेत त्याचे महत्त्व टिकून आहे.तुलसी नदीचा पुढील प्रवाह विहार तलाव परिसराकडे देखील पाणी पुरवतो, आणि त्यानंतर ती पोईसर नदी किंवा स्थानिक पाणलोटाशी संबंधित लहान प्रवाहांमध्ये विलीन होते.जरी ही नदी आकाराने लहान असली तरी, तिचे महत्त्व अत्यंत मोठे आहे—ती मुंबईच्या जलपुरवठा प्रणालीचा आधारस्तंभ, उद्यानातील जैवविविधतेचा केंद्रबिंदू, तसेच पावसाळ्यातील स्थानीक पूरनियंत्रण व जलसंचय व्यवस्थेतील आवश्यक भाग आहे.

तांबटखेडा नदी Tambatkheda river महाराष्ट्र (विदर्भ)

तांबटखेडा नदी ही महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशातील एक लहान आकाराची स्थानिक नदी/नाला आहे. तिचा उगम प्रामुख्याने विदर्भातील सौम्य टेकड्या, डोंगराळ उतार आणि पावसाळ्यावर अवलंबून असलेले जलस्रोत या भागात होतो. उगमस्थानी पर्जन्यमान जास्त असल्यामुळे नदीचा प्रारंभिक प्रवाह पावसाळ्यात जोरदार असतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह तुलनेने कमी होतो किंवा तुकड्यांमध्ये दिसतो.तांबटखेडा नदी पुढे स्थानिक खेडी, शेती क्षेत्र, लहान गावांजवळील मैदान आणि द्रोणी क्षेत्रातून वाहते. मार्गात तिला लहान नाले, मौसमी ओढे आणि टेकड्यांमधून येणारे जलस्रोत मिळून प्रवाह वाढवतात. नदीचा विस्तार साधारणतः तालुका किंवा जिल्हास्तरापुरताच मर्यादित राहतो आणि ती कुठल्याही मोठ्या नदीप्रणालीशी थेट जोडलेली नसते; ती स्थानिक पाणलोटातच विलीन होते.लहान असली तरी तांबटखेडा नदी स्थानिक

कृषीसाठी ओलावा, पिण्याचे पाणी, भूजल पुनर्भरण, जनावरांसाठी पाणी आणि स्थानिक जैवविविधता टिकवण्यासाठी महत्त्वाची आहे. विदर्भातील ग्रामीण जलव्यवस्थेत ही नदी स्थानिक जीवनाशी थेट निगडीत असून तिचे स्थानिक आर्थिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व अधोरेखित केले जाते.

तांबुली Tambuli River नदी कर्नाटक

तांबुली नदी ही कर्नाटक राज्यातील एक लहान आकाराचा स्थानिक प्रवाह आहे. तिचा उगम प्रामुख्याने पश्चिम घाटातील टेकडी उतार, डोंगराळ प्रदेश आणि मान्सूनी जलस्रोत यांमधून होतो. उगमस्थानी पावसाळ्यात भरपूर पर्जन्यमान असल्यामुळे नदीचा प्रारंभिक प्रवाह भरभरून असतो, तर उन्हाळ्यात प्रवाह तुलनेने कमी होतो.तांबुली नदी पुढे स्थानिक खेडी, शेतीपट्टे आणि लहान द्रोणी क्षेत्रातून वाहत जाते. मार्गात तिला अनेक लहान ओढे आणि मौसमी नाले मिळतात, ज्यामुळे नदीचा प्रवाह वाढतो आणि आसपासच्या पाणलोट क्षेत्राचे योगदान वाढवते. ही नदी जिल्हास्तरापुरतीच मर्यादित राहते आणि मोठ्या नदीप्रणालीशी थेट जुळत नाही; ती स्थानिक पाणलोटातच विलीन होते.लहान असूनही तांबुली नदी परिसरातील कृषी सिंचन, पिण्याचे पाणी, भूजल पुनर्भरण आणि ग्रामीण जीवनासाठी आवश्यक जलसंपदा यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. कर्नाटकातील पश्चिम घाट परिसरातील स्थानिक जैवविविधता आणि पर्यावरणीय संतुलन टिकवण्यात ही नदी भूमिका बजावते.

रांगपो नदी (Rangpo River)

स्थान: भारत, राज्य सिक्कीम (Sikkim)प्रकार: उपनदी (Tributary)मुख्य नदीशी संबंध: तीस्ता नदी (Teesta River)रांगपो नदी सिक्कीममधील रांगपो गावाजवळून उगम पावते.ही नदी पर्वतीय भागातून वाहते आणि तीस्ता नदीत मिसळते.महत्त्व:रांगपो नदी सिक्कीममधील काही गावांचे मुख्य जलस्रोत आहे.नदीचा पाणी शेतीसाठी व स्थानिक जलसंपन्नतेसाठी वापरला जातो.हायड्रोपॉवर प्रकल्पांसाठी (लहान व मध्यम) ही नदी महत्त्वाची आहे.भौगोलिक वैशिष्ट्ये:रांगपो नदी पर्वतीय जंगल व घाटी मार्गाने वाहते.तिच्या काठावर छोटे गाव व पर्यावरणपूरक क्षेत्र आहेत.सांस्कृतिक व आर्थिक महत्त्व:नदी परिसरात स्थानिक लोकांचा जीवन मुख्यतः शेती, मासेमारी आणि पर्यटनावर अवलंबून आहे.तीस्ता नदीत विलीन होण्यापूर्वी ही नदी सिक्कीमच्या ग्रामीण भागासाठी पाणी पुरवठा करते.

तिराप नदी (Tirap River)

स्थान: भारत, राज्य Arunachal Pradesh. जिल्हा: या नदीनावावरूनच एक जिल्हाही आहे — Tirap district. उद्गम / प्रवास: तिराप नदी आपल्या परिसरातून वाहते आणि शेवटी Buri DihingRiver

मिळते. प्रवाह व संगम: तिराप नदी पूर्वोत्तर भारतातील पांढऱ्या पानडुबड्यांच्या जंगल भागातून वाहते, आणि नंतर Buri-Dihing River मध्ये विलीन होते. भौगोलिक व सामाजिक महत्त्व:Tirap district हे जिल्हा फक्त नदीनावामुळेच नाही, तर त्या परिसरातील भूगोल, लोकवस्ती, पर्यावरण या सर्वांशी नदीचा संबंध असल्यामुळे अस्तित्वात आहे. या भागातील लोकसंख्या, पर्यावरण व परिसरावर या नदीचा प्रभाव असतो — जलस्रोत, जलजंतू, जलपातळी, जंगल वगैरे.तिराप नदीबद्दल सार्वजनिक साहित्यात — उगमाची नेमकी ठिकाण, लांबी, पाण्याचा तफावत, उपनद्या अशी विस्तृत माहिती फारशा उपलब्ध नाहीय.पूर्वोत्तर भारतातील नद्या आणि जलप्रणाली सहसा मर्यादित डाटा असलेले असतात — त्यामुळे काही माहिती अंदाजावर आधारित असू शकते.

थूथापुझा नदी Thuthapuzha River

Thuthapuzha ही दक्षिण भारतातील केरळ राज्यातली नदी आहे. ही Bharathapuzha (भारतपुझा / Nila) या केरळमधील दुसऱ्या मोठ्या आणि महत्त्वाच्या नदीची एक मुख्य उपनदी आहे. Thuthapuzha ची सुरुवात Silent Valley National Park (Western Ghats) या पर्वतीय आणि जंगलाळ्या भागात होते. पुढे ती केरळमधील Palakkad आणि Malappuram जिल्ह्यांमधून प्रवाहित होते. नंतर Thuthapuzha ही Bharathapuzha नदीमध्ये मिळून महामोठी प्रवाह तयार करते. Thuthapuzha ची लांबी सुमारे ≈ 63 किमी आहे. या उपनदीची वाहती

भूभागाची (sub-basin / watershed) क्षेत्रफळ सुमारे ~ 1018–1107 km² इतकी आहे. या भागात वार्षिक सरासरी पाऊस ~ 3830 मिमी आहे, जो संपूर्ण Bharathapuzha बेसिनपेक्षा जास्त आहे. या नदी आणि त्याच्या उपनद्या — Kunthipuzha, Kanjirappuzha, Ambankadavu, Thuppanadippuzha — या सर्वांचा जलप्रवाह एकत्रित होतो. या नदीचे पाणी प्रमुखतः शेती, सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी वापरले जाते. Thuthapuzha हे Bharathapuzha च्या जीवनरेषा नदीत वेगळं स्थान राखते — हे उपनदी आहे ज्यावर आधारित परिसरात लोकांची शेती, जलसंपत्ती व मानवी वस्ती अवलंबून आहे.

थान नदी (Than River)

थान नदी ही मध्य भारतातील विशेषतः मध्यप्रदेश–छत्तीसगड सीमेच्या आसपास आढळणारी एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची मोसमी नदी म्हणून ओळखली जाते. या नदीचा उगम सहसा स्थानिक टेकड्या, शिवारातील लहान झरे आणि पावसावर अवलंबून असलेल्या जलस्रोतांमधून होत असल्याचे उल्लेख आढळतात. प्रारंभीच्या टप्प्यात नदीचा प्रवाह अरुंद असून परिसरातील काळ्या व लाल मातीच्या मिश्रित भूभागातून वाहत जातो. पावसाळ्यात नदीत पाण्याची मात्रा लक्षणीय वाढते आणि किनारी शेतीक्षेत्रात ओलावा उपलब्ध करतो; तर उन्हाळ्यात नदीचे पाणी अनेक भागांत कोरडे पडते किंवा तुटक प्रवाह निर्माण होतो.थान नदीचा प्रवाह साधारण पूर्व–दक्षिण दिशेकडे सरकतो आणि त्याच्या मार्गात स्थानिक नाले, लहान जलवाहिन्या व

शेततलावांचे ओव्हरफ्लो मिळत राहते. नदीच्या काठावरील गावे प्रामुख्याने कृषीप्रधान असल्याने या नदीचे पाणी लहान बंधारे, चराई क्षेत्रातील जलसाठे, तसेच पिण्याच्या पाण्याच्या पूरक गरजांसाठी मोठ्या प्रमाणात वापरले जाते. नदीचे काठ सामान्यतः समतल होत गेल्यामुळे काही ठिकाणी गाळ साठण्याची प्रक्रिया अधिक दिसून येते, आणि त्यामुळे आसपासची जमीन तुलनेने सुपीक राहते.थान नदीला ठळक उपनद्या नसल्या तरी तिच्या पाणलोटात निर्माण होणारे अनेक मौसमी नाले तिच्या प्रवाहाला आधार देतात. नदीचे संपूर्ण प्रवाह क्षेत्र लहान असले तरी स्थानिक जलचक्र, सूक्ष्म वातावरण, कृषी उत्पादनक्षमता आणि गावांच्या दैनंदिन वापरातील पाण्याच्या उपलब्धतेसाठी ती अत्यंत उपयोगी मानली जाते. अशी ही थान नदी आकाराने छोटी असली तरी प्रदेशाच्या ग्रामीण जीवनमान आणि जलसंपत्तीच्या व्यवस्थापनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

थान नदी (Than River)

थान नदी ही मध्य भारतीय प्रदेशात आढळणारी एक लहान, स्थानिक आणि मुख्यतः मोसमी स्वरूपाची नदी आहे. तिचा उगम बहुधा छोट्या टेकड्या, डोंगरकपारीतील झरे आणि पावसावर अवलंबून असलेल्या जलस्रोतांमधून होतो. उगमाजवळ नदी अरुंद आणि उथळ असून आसपासच्या कृषीप्रधान खेड्यांतून वाहत जाते. पावसाळ्यात थान नदीत पाण्याची वाढ होते आणि ती स्थानिक शेतजमिनींना आवश्यक ओलावा तसेच सिंचनासाठी पूरक पाणी उपलब्ध करून देते; तर उन्हाळ्यात नदीचा प्रवाह कमी होऊन काही

ठिकाणी तुटक किंवा पूर्णपणे कोरडा पडतो. नदीचा मार्ग प्रामुख्याने पूर्व–दक्षिण दिशेने उतारानुसार सरकतो आणि मार्गात तिच्यात काही लहान नाले, मौसमी ओढे आणि शेततलावांमधील ओव्हरफ्लो मिळतात. नदीच्या काठावर प्रामुख्याने काळी व लाल मातीचे मिश्रित भूभाग असून, वार्षिक पुरामुळे होणाऱ्या गाळसंचयामुळे काही क्षेत्रे तुलनेने सुपीक बनतात. थान नदीला मोठ्या उपनद्या नसल्या तरी तिच्या पाणलोटातील लहान प्रवाह तिच्या अस्तित्वास महत्त्वाचा आधार देतात. आकाराने लहान असली तरी ही नदी ग्रामीण जलस्रोत व्यवस्थापन, कृषीउत्पादन आणि स्थानिक पर्यावरणीय संतुलनासाठी उपयुक्त ठरते.

थिरा नदी (Thira River)

थिरा नदी ही मध्य भारतातील काही भागात उल्लेख आढळणारी लहान, स्थानिक आणि मोसमी स्वरूपाची नदी मानली जाते. या नदीचा उगम साधारणतः टेकड्यांच्या पायथ्याजवळील लहान झरे, पावसावर अवलंबून असलेले ओढे आणि शिवारातील जलस्रोतांमधून होतो. उगमाजवळ नदीचा प्रवाह अरुंद असून पावसाळ्यात पाण्याची मात्रा लक्षणीय वाढते, तर उन्हाळ्यात नदीचे पात्र अनेक ठिकाणी कोरडे पडते किंवा तुटक प्रवाह दिसतो. थिरा नदीचा मार्ग प्रामुख्याने कृषीप्रधान खेड्यांतून आणि मध्यम उताराच्या प्रदेशातून जातो, ज्यामुळे ती आसपासच्या शेतजमिनींना ओलावा तसेच लहान सिंचनासाठी महत्त्वाचे पाणी उपलब्ध करून देते. नदीच्या प्रवाहात लहान नाले व मौसमी ओढे विविध टप्प्यांवर मिळत जातात, ज्यामुळे पावसाळ्यात तिच्या

पाण्याची वाढ होते. नदीच्या काठावर काळी व गाळयुक्त माती असल्याने वार्षिक पुरामुळे निर्माण होणारा गाळ आसपासच्या जमिनीला तुलनेने सुपीक बनवतो. थिरा नदीला मोठ्या उपनद्या नसल्या तरी ती आपल्या पाणलोटात पर्यावरणीय संतुलन, जलउपलब्धता आणि ग्रामीण भागातील शेती यासाठी उपयुक्त अशी एक स्थानिक नदी मानली जाते.

थोडी नदी (Thodi River)

थोडी नदी ही प्रामुख्याने मध्य भारतातील (मध्यप्रदेश–छत्तीसगड विभागात उल्लेखित) एक लहान, स्थानिक आणि मोसमी स्वरूपाची नदी म्हणून ओळखली जाते. नदीचा उगम साधारणतः निचांकी टेकड्यांच्या उतारांवरील झरे, पावसावर अवलंबून असलेले ओढे आणि शिवारातील लहान जलस्रोतांमधून होतो. उगमाजवळ नदी अरुंद आणि उथळ असते आणि पावसाळ्याच्या काळातच तिच्या प्रवाहात लक्षणीय वाढ दिसून येते; उन्हाळ्यात मात्र या नदीचा प्रवाह तुटक होतो किंवा अनेक ठिकाणी कोरड्या पात्राच्या स्वरूपात आढळतो.थोडी नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने कृषीप्रधान खेड्यांतून, हलक्या उताराच्या भूभागातून जातो. तिच्या मार्गात अनेक लहान नाले, मौसमी ओढे आणि शेततलावांचे ओव्हरफ्लो मिळत जातात, ज्यामुळे पावसाळ्यात नदीत काही प्रमाणात स्थिर प्रवाह राहतो. नदीकाठच्या भागात काळी, लाल आणि गाळयुक्त मातीचे मिश्रण आढळत असल्याने, वार्षिक पुरामुळे साचणारा गाळ शेतजमिनींच्या सुपीकतेत भर घालतो. जरी थोडी नदीला कोणत्याही मोठ्या उपनद्या नसल्या तरी तिच्या पाणलोटातील लहान

प्रवाह तिच्या जलमात्रेस पूरक ठरतात. आकाराने व लांबीनुसार तुलनेने लहान असली तरी थोडी नदी स्थानिक सिंचन, पीकवाटपातील ओलावा, चराई क्षेत्रातील पाण्याची गरज आणि ग्रामीण जलसंपत्ती व्यवस्थापनासाठी महत्त्वाची मानली जाते.

थरवा नदी (Tharwa River)

थरवा नदी ही मध्य भारतातील काही भागात उल्लेख आढळणारी लहान, स्थानिक आणि मोसमी स्वरूपाची नदी म्हणून ओळखली जाते. या नदीचा उगम सामान्यतः टेकड्यांच्या पायथ्यावरील झरे, पावसावर अवलंबून असलेले ओढे आणि शिवारातील जलवाहिन्यांमधून होतो. उगमाजवळ नदीचे पात्र अरुंद आणि उथळ असते, परंतु पावसाळ्यात या नदीत पाण्याची मात्रा वाढून तिच्या प्रवाहाला वेग येतो. उन्हाळ्याच्या कालावधीत मात्र थरवा नदीचे पाणी कमी होऊन अनेक ठिकाणी प्रवाह तुटक किंवा पूर्णपणे कोरडा दिसतो.थरवा नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने कृषीप्रधान गावांमधून आणि सपाट किंवा मध्यम उताराच्या प्रदेशातून जातो. मार्गात अनेक लहान नाले, स्थानिक ओढे आणि शेततलावांचे ओव्हरफ्लो तिच्यात एकत्र येतात, ज्यामुळे विशेषतः पावसाळ्यात तिच्या पाण्याची उपलब्धता वाढते. नदीकाठी आढळणारा काळा मातीचा पट्टा आणि गाळयुक्त माती वार्षिक पाण्याच्या ओघामुळे अधिक सुपीक होत जातो, त्यामुळे परिसरातील शेतीसाठी ही नदी महत्त्वाची ठरते.थरवा नदीला कोणत्याही मोठ्या उपनद्या नसल्या तरी तिच्या पाणलोट क्षेत्रातील मौसमी प्रवाह तिच्या जलमात्रेस आधार देतात. आकाराने लहान असली तरी थरवा नदी स्थानिक सिंचन

व्यवस्था, चराई क्षेत्रातील पाण्याची उपलब्धता, शेतजमिनींचा ओलावा आणि ग्रामीण जलस्रोत व्यवस्थापन यासाठी अत्यंत उपयुक्त अशी मानली जाते. अशी ही थरवा नदी तिच्या परिसरातील जलचक्राच्या टिकावासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

दमणगंगा नदी (Daman Ganga River / दावणगंगा नदी)

दमणगंगा नदी, ज्याला स्थानिक भाषेत "दावणगंगा नदी" असेही म्हणतात, ही पश्चिम भारतातील एक महत्त्वाची किनारी नदी आहे. ती महाराष्ट्र, गुजरात आणि केंद्रशासित प्रदेश दमण या तिन्ही भागांमधून वाहते आणि शेवटी अरबी समुद्रात मिळते. ही नदी पश्चिम घाटातून उगम पावते आणि तिचा प्रवाह लहान असला तरी जलसंपदा, सिंचन व औद्योगिक महत्त्व मोठे आहे.उगमस्थान: पश्चिम घाटातील सह्याद्री पर्वतरांगेतील त्र्यंबक परिसर, नाशिक जिल्हा, महाराष्ट्र.प्रवाह:सुरुवातीला नदी महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातून वाहते, नंतर गुजरात राज्यात प्रवेश करते, आणि शेवटी दमण (Daman) येथे अरबी समुद्रात विलीन होते.लांबी: अंदाजे 131 किलोमीटर.प्रवाह दिशा: पूर्व → पश्चिम.

दमणगंगा नदीला काही लहान उपनद्या मिळतात, त्यापैकी प्रमुख आहेत – श्रीधर नदी, कोलख नदी, वालसद परिसरातील स्थानिक ओहोळ

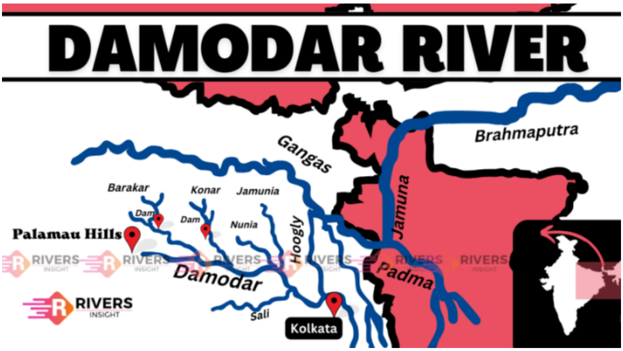
दमणगंगा धरण (Damanganga Dam):वलसाड जिल्ह्यात, गुजरातमध्ये स्थित.सिंचन, पिण्याचे पाणी व जलविद्युत निर्मितीसाठी बांधलेले.

दमणगंगा-पिंजाल नदीजोड प्रकल्प (Damanganga–Pinjal River Link Project):

मुंबई महानगर क्षेत्राला पाणीपुरवठा वाढविण्यासाठी केंद्र सरकारचा महत्त्वाचा प्रकल्प.सिंचन: नाशिक आणि वलसाड जिल्ह्यांतील शेतजमिनींना पाणीपुरवठा.औद्योगिक वापर: वलसाड व दमण औद्योगिक क्षेत्रांना पाणीपुरवठा.पिण्याचे पाणी: दमण शहर आणि आसपासच्या गावांसाठी प्रमुख स्रोत.पर्यावरणीय महत्त्व: नदीकाठावरील घनदाट वनस्पती, पक्षीजीवन व ओलसर भूमी.

दामोदर नदी (Damodar Rivef)

दामोदर नदी ही भारत देशातील झारखंड आणि पश्चिम बंगाल या राज्यांमधून वाहणारी एक महत्त्वाची नदी आहे. तिला पूर्वी तिच्या विनाशकारी

पुरांमुळे 'बंगालचे दु:ख' म्हणून ओळखले जात असे. दामोदर नदीचा उगम झारखंडमधील छोटा नागपूर पठारावर (पलामाऊ टेकड्यांजवळ) होतो. या नदीची एकूण लांबी सुमारे ५९२ किलोमीटर (३६८ मैल) आहे. मुख्यत्वे झारखंड आणि पश्चिम बंगाल राज्यांमध्ये पसरलेले आहे. ही नदी पश्चिम बंगालमध्ये हुगळी नदीला मिळते (जी गंगा नदीची वितरिका

आहे).दामोदर नदीला दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात पूर येत असे. पश्चिम बंगालच्या मैदानी प्रदेशात हे पूर खूप विध्वंसक ठरत, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर जीवित व वित्तहानी होत असे. याच कारणामुळे तिला 'बंगालचे दु:ख' (Sorrow of Bengal) म्हटले जायचे.दामोदर खोरे प्रकल्प (Damodar Valley Project - DVC): या विनाशकारी पुरांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दूरदृष्टीने प्रेरित होऊन, अमेरिकेतील टेनेसी व्हॅली अथॉरिटी (TVA) च्या धर्तीवर १९४८ मध्ये दामोदर खोरे निगम (DVC) ची स्थापना करण्यात आली.उद्देश: पूरनियंत्रण, जलसिंचन (शेतीसाठी पाणी) आणि वीजनिर्मिती हे या प्रकल्पाचे प्रमुख उद्देश होते.

प्रमुख धरणे दामोदर आणि तिच्या उपनद्यांवर (विशेषतः बराकर नदीवर) पुढिल महत्त्वाची धरणे बांधण्यात आली आहेत:तिलैया धरण (बराकर नदीवर, १९५३ मध्ये पूर्ण)कोनार धरण (कोनार नदीवर, १९५५ मध्ये पूर्ण)मैथॉन धरण (बराकर नदीवर, १९५७ मध्ये पूर्ण)पानचेत धरण (दामोदर नदीवर, १९५९ मध्ये पूर्ण)या धरणांच्या आणि दुर्गापूर येथील बंधाऱ्याच्या निर्मितीमुळे नदीला येणारे महापूर थांबले आणि हा प्रदेश एक अग्रगण्य औद्योगिक विभाग बनला. त्यामुळे दामोदर नदी आता बंगालसाठी वरदान ठरली आहे.दामोदर खोऱ्यात झारखंड-पश्चिम बंगाल कोळसा पट्टा आहे, ज्यात झारिया (भारतातील सर्वात मोठे कोळसा क्षेत्र) सारख्या मोठ्या कोळशाच्या खाणी आहेत.DVC प्रकल्पामुळे या भागात मोठ्या प्रमाणावर विद्युत निर्मिती आणि सिंचनाची सुविधा उपलब्ध झाली, ज्यामुळे औद्योगिकीकरण आणि शेतीच्या विकासाला मोठी गती

मिळाली आहे.दामोदर नदीचा इतिहास हा विध्वंसक पुरापासून विकास आणि औद्योगिक प्रगतीच्या दिशेने झालेल्या प्रवासाची कथा सांगतो.

दारणा नदी (Darna River)

दारणा नदी ही महाराष्ट्रातील गोदावरी नदीची एक महत्त्वाची उपनदी आहे. गोदावरी नदी प्रणाली (डाव्या बाजूची उपनदी) नाशिक जिल्हा, महाराष्ट्र. इगतपुरीच्या आग्नेयेस १३ किमी अंतरावर सह्याद्री पर्वतातील कुलांग किल्ले टेकडीच्या उत्तर उतारावर उगम पावते. प्रामुख्याने ईशान्येकडे वाहत जाते. नाशिक जिल्ह्यातील इगतपुरी, नाशिक आणि निफाड तालुक्यांतून ही नदी वाहते.हीची लांबी अंदाजे ७७ ते ८० किलोमीटर आहे. नाशिक शहराच्या खाली सुमारे २४ किलोमीटरवर दारणासांगवी येथे गोदावरी नदीला मिळते. नाशिक-पुणे रस्त्यावर सिन्नरला जाताना चेहेडी येथे तिच्यावर ऐतिहासिक पूल आहे.

दारणा नदीवरील प्रमुख प्रकल्प

दारणा धरण (Darna Dam):नाशिक जिल्ह्यातील इगतपुरी तालुक्यात नांदगाव बुद्रुक गावाजवळ. हे धरण ब्रिटिश काळात १९०७ मध्ये सुरू होऊन १९१२ मध्ये पूर्ण झाले.दगडी बांधकाम असलेले गुरुत्वीय धरण (Gravity Dam). या धरणाच्या जलाशयाला लेक बीले (Lake Beale) म्हणून ओळखले जाते.या धरणातून सोडलेले पाणी पुढे नांदूर-मध्यमेश्वर बंधाऱ्यात जाते आणि तेथून कालव्यांद्वारे शेतीसाठी सिंचनासाठी वापरले जाते

दिबांग नदी (Dibang River)

दिबांग नदी ही ईशान्य भारतातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ती ब्रह्मपुत्रा नदीची एक प्रमुख उपनदी आहे. अरुणाचल प्रदेशातील दुर्गम पर्वतीय भागातून तिचा उगम होतो आणि ती नंतर आसाममधून वाहत जाऊन ब्रह्मपुत्रा नदीत मिसळते.दिबांग नदीचा उगम मिश्मी टेकड्यांमध्ये (Mishmi Hills), अरुणाचल प्रदेशाच्या ईशान्य भागात, चीनच्या सीमेजवळ होतो. या प्रदेशात हिमालयाच्या उपश्रेणी आहेत, त्यामुळे नदीचा आरंभ उंच, थंड, व जंगलयुक्त भागात होतो.उगमस्थानी नदीला स्थानिक लोक तालो नदी किंवा टालो-डिबांग असे म्हणतात.ती दक्षिण–पश्चिम दिशेने अरुणाचल प्रदेशातील दिबांग व्हॅली जिल्हा (Upper Dibang Valley) आणि लोअर दिबांग व्हॅली जिल्हा मधून वाहते.नंतर ही नदी रूपाई, सादिया परिसरातून आसाममध्ये प्रवेश करते.अखेरीस ती लोहित आणि दिहांग (Siang) नद्यांसह एकत्र येऊन ब्रह्मपुत्रा नदीची मुख्य धारा तयार करते.दिबांग नदीला काही लहान उपनद्या मिळतात, त्यांपैकी प्रमुख या आहेत —एमे नदी (Emme River) अयिंग नदी (Aying River) इथुन नदी (Ithun River) इरांग नदी (Irong River)

दिबांग मल्टीपरपज प्रकल्प (Dibang Multipurpose Project):

भारतातील सर्वात मोठ्या जलविद्युत प्रकल्पांपैकी एक दिबांग नदीवर उभारला जात आहे.हा प्रकल्प अरुणाचल प्रदेशातील लोअर दिबांग व्हॅली जिल्ह्यात आहे.प्रस्तावित क्षमतेनुसार या धरणातून 2880 मेगावॅट वीज निर्मिती

होणार आहे.यामुळे पूरनियंत्रण, सिंचन आणि वीजपुरवठा या तिन्ही क्षेत्रांत मोठा फायदा अपेक्षित आहे.

दिबांग नदीचा प्रदेश जैवविविधतेने समृद्ध आहे — येथे दुर्मिळ प्रजातींचे पक्षी, सस्तन प्राणी आणि वनस्पती आढळतात.दिबांग व्हॅली वन्यजीव अभयारण्य (Dibang Wildlife Sanctuary) या नदीच्या आसपास आहे.हा प्रदेश मिश्मी, इडू-मिश्मी यांसारख्या आदिवासी जमातींचे निवासस्थान आहे.ब्रह्मपुत्रा नदी प्रणालीतील एक प्रमुख उपनदी.अरुणाचल प्रदेशातील नैसर्गिक जलस्रोत व सिंचनाचा आधार.जैवविविधता आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी अत्यंत महत्त्वाची.दिबांग प्रकल्पामुळे वीज निर्मिती व पूरनियंत्रणात उपयोगी.

देविका नदी Devika River

देविका नदी उत्तर भारतातील आहे; तिचे मुख्य प्रवाह क्षेत्र Udhampur जिल्ह्यात (Jammu and Kashmir, भारत) आहे. या नदीचे उद्गम स्थान म्हणजे पर्वतीय क्षेत्रातील Suddha Mahadev Temple (उद्गम स्त्रोत) मानले जाते. देविका नदी पुढे पश्चिमेकडे वाहते आणि शेवटी Ravi River (रावी नदी) मध्ये मिळते. धार्मिक / सांस्कृतिक महत्त्व देविका नदीला धार्मिकदृष्ट्या खूप महत्त्व आहे — अनेक लोक तिचा पवित्र नदी म्हणून मान करतात आणि तिला “गंगा नदीची भगिनी” म्हणूनही संबोधले जाते. पौराणिक कथांनुसार, देविका नदी ही देवी Parvati (पार्वती) यांचे स्वरूप मानली जाते — असा विश्वास आहे की देवी पार्वती यांनी मानवकल्याणासाठी स्वतःला देविका बनविले.

काही ठिकाणी नदी अंतर्गत किंवा वाळूखाली वाहते, आणि काही ठिकाणी ती दिसते — म्हणून तिला “गुप्त नदी” (Gupt Nadi) म्हणूनही म्हटले जाते.

पुनरुज्जीवन / संरक्षण — आधुनिक काळातील प्रयत्न २०१९ मध्ये सुरू झालेल्या Devika River Project अंतर्गत ही नदी पुनरुज्जीवनासाठी निवडण्यात आली. या प्रकल्पात नदीच्या तटावरील घातां (स्नान घाट), अतिक्रमण हटवणे, जलस्रोत पुनर्संचयित करणे, पाणी-प्रदूषण नियंत्रणासाठी सीवेज ट्रीटमेंट प्लांट्स, कचरा व्यवस्थापन, नदीतर्फे स्वच्छता अशा कामांचा समावेश होता. प्रकल्पासाठी सुमारे ₹190 कोटींहून अधिक निधी राखीव ठेवण्यात आला; हे उत्तर भारतातील प्रथम अशा प्रकारचे नदी पुनरुज्जीवन प्रकल्प असं म्हटलं जातं. पुनरुज्जीवनामुळे नदीचे पाणी स्वच्छ होणे, अतिक्रमण बंद होणे, नदी परिसर पर्यटन व धार्मिक क्षेत्र म्हणून विकसित होणे अशी उद्दिष्टे होती. भारताच्या जम्मू व काश्मीर राज्यातील (Udhampur जिल्हा) पर्वतीय भागातून सुरुवात होणारी पवित्र नदी, जी Suddha Mahadev मंदिराच्या परिसरातून निघते व नंतर Ravi नदीमध्ये मिळते. हिंदु परंपरेनुसार, देविका नदी ही देवी पार्वतीचा अवतार मानली जाते आणि तिला गंगा नदीची भगिनी म्हणून मोठे धार्मिक महत्त्व प्राप्त आहे. २०१९ पासून नदीचा प्रदूषण कमी करणे व तिला पुन्हा स्वच्छ करणे यासाठी ‘देविका नदी प्रकल्प’ अंतर्गत पुनरुज्जीवनाचे काम चालू आहे.

दरना नदी (Darna River)

दरना नदी ही महाराष्ट्रातील नाशिक जिल्ह्यातील एक महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी गोडावरी नदीची उपनदी आहे. नाशिक परिसरातील सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि जलविद्युत उत्पादन या दृष्टीने दरना नदीचे विशेष महत्त्व आहे.दरना नदीचा उगम त्र्यंबक तालुक्यातील पश्चिम घाटाच्या (सह्याद्री पर्वतरांगा) भागात, सुमारे ७५०–८०० मीटर उंचीवर, त्र्यंबकेश्वरजवळील डोंगरांमध्ये होतो.उगमस्थानी ती पश्चिमेकडून पूर्वेकडे वाहू लागते.ती इगतपुरी, त्र्यंबक, नाशिक, आणि निफाड तालुक्यांतून प्रवास करते.दरना नदी गंगापूर धरणाच्या परिसरातून पुढे जाऊन गोडावरी नदीला मिळते.नदीची एकूण लांबी सुमारे ८०–९० किलोमीटर आहे. दरना धरण (Darna Dam):बांधकाम वर्ष: १९१६ ते १९२५ दरम्यान.ठिकाण: इगतपुरी तालुका, नाशिक जिल्हा.प्रकार: दगडी-गाळ बांध.उद्देश: सिंचन, पाणीपुरवठा, आणि विद्युत उत्पादन.क्षमतेनुसार हे नाशिक जिल्ह्यातील एक मोठे धरण आहे.

लहान उपधरणे:लोअर दरना धरण, मोठा दरना तलाव, गंगापूर धरण यांनाही दरना नदीचा पाण्याचा पुरवठा होतो.दरना नदीच्या काही लहान उपनद्या—वाघाड नदी वालदेवी नदी आळंदी ओहोळ (स्थानिक प्रवाह)नाशिक शहराला पिण्याच्या पाण्याचा मोठा भाग दरना जलाशयातून पुरवला जातो.या नदीमुळे नाशिक परिसरातील शेती सिंचनासाठी उपयुक्त बनते.दरना धरणाजवळील रमणीय परिसर पर्यटनस्थळ म्हणूनही प्रसिद्ध आहे.

दहिसर नदी (Dahisar River)

दहिसर नदी ही महाराष्ट्रातील मुंबई उपनगरातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे. ती मुंबईच्या उत्तरेकडील दहिसर (Dahisar) परिसरातून वाहते आणि अरबी समुद्रात मिळते. महानगरातील जलप्रणाली आणि निचरा व्यवस्थेसाठी या नदीचे मोठे महत्त्व आहे.दहिसर नदीचा उगम संजय गांधी राष्ट्रीय उद्यान (Sanjay Gandhi National Park, बोरिवली) येथील तुलसी तलावाजवळील टेकड्यांतून होतो.नदीचा प्रवाह सुरुवातीला बोरिवली पूर्व भागातून सुरू होतो.ती दहिसर गाव, कांदिवली, आणि मीरा रोड परिसरातून वाहते.पुढे ती मनोरी क्रीक (Manori Creek) मध्ये मिळते आणि शेवटी अरबी समुद्रात विलीन होते.एकूण प्रवाहाची लांबी सुमारे 12 ते 15 किलोमीटर आहे.ही नदी प्रामुख्याने पावसाळ्यातच प्रवाही असते; उन्हाळ्यात तिचा प्रवाह खूपच कमी होतो.तिचा खोऱ्याचा प्रदेश प्रामुख्याने शहरी वसाहतींनी व्यापलेला आहे.मोठ्या प्रमाणात घनकचरा, औद्योगिक सांडपाणी आणि घरगुती मलनिस्सारणामुळे नदीचे प्रदूषण वाढले आहे.मुंबई महानगर पालिका (BMC) आणि एमएमआरडीए (MMRDA) यांनी दहिसर नदीच्या स्वच्छतेसाठी “मुम्बई नदी पुनरुज्जीवन प्रकल्प” (Mumbai River Rejuvenation Project) हाती घेतला आहे.नदीकिनाऱ्यांवर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (STP) उभारणे, अतिक्रमण हटविणे, आणि हरित किनारा तयार करणे अशी कामे चालू आहेत.या प्रकल्पाचा उद्देश — दहिसर, पोईसर, मिठी आणि ओशिवरा या चारही मुंबईतील नद्यांचे पुनरुज्जीवन करणे.स्थानिक भूजल पुनर्भरणास

मदत.पावसाळ्यात निचरा प्रणालीचा भाग.परिसरातील पक्षी व जलीय जीवांसाठी अधिवास.योग्य देखरेख न झाल्यास पूरस्थिती निर्माण होऊ शकते.

दहेरजा नदी (Daherja River)

ही उत्तर भारतातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे. ती मुख्यतः उत्तर प्रदेश राज्यात आढळते आणि यमुना नदीची उपनदी आहे. दहेरजा नदीचा प्रवाह बुंदेलखंड प्रदेशातील काही भागांमधून होतो आणि ती स्थानिक सिंचन व शेतीसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते. उगमस्थान: झांसी जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील टेकड्यांमधून (उत्तर प्रदेशातील बुंदेलखंड प्रदेश).प्रवाह दिशा: दक्षिणेकडून उत्तरेकडे व नंतर पश्चिमेकडे वळतो.प्रवाह क्षेत्र: झांसी जिल्हा आणि त्यानंतर हमीरपूर जिल्हा.संगम: शेवटी ही नदी यमुना नदीत मिळते.दहेरजा नदी बुंदेलखंडाच्या खडकाळ पठारी भागातून वाहते.पावसाळ्यातच तिचा प्रवाह जास्त प्रमाणात दिसतो; उन्हाळ्यात नदी बहुधा कोरडी होते.तिच्या परिसरात लहान तळी व पाणथळ भाग निर्माण झालेले दिसतात.सिंचन: स्थानिक शेतजमिनींच्या सिंचनासाठी पाणीपुरवठा करते.पिण्याचे पाणी: ग्रामीण भागातील विहिरी आणि बोअरवेल्सना पाणी पुरवते.स्थानिक परिसंस्था: नदीकाठावरील झाडे, झुडपे आणि पक्ष्यांसाठी अधिवास उपलब्ध करते.

दार्शनी नदी (Darshani River)

ही मध्य भारतातील एक लहान नदी आहे. तिचा प्रवाह मध्य प्रदेश राज्यात आढळतो आणि ती स्थानिक पातळीवर शेती, पिण्याचे पाणी व पर्यावरणीय

संतुलनासाठी महत्त्वाची आहे. ही नदी मोठ्या नदीप्रणालीची उपनदी असून केन–बेतवा नदीखोऱ्याशी संबंधित मानली जाते.उगमस्थान: मध्य प्रदेशातील सागर जिल्हा किंवा त्याच्या आसपासचा पठारी प्रदेश.प्रवाह दिशा: प्रामुख्याने दक्षिण-पश्चिम ते उत्तर-पूर्व.प्रवाह क्षेत्र: सागर आणि आसपासच्या भागांतून वाहते.शेवटी ती बेतवा नदीच्या उपप्रवाहात किंवा स्थानिक जलाशयात विलीन होते.नदीचा प्रवाह पठारी आणि खडकाळ जमिनींतून जातो.पावसाळ्यात पाण्याचा प्रवाह तीव्र असतो, परंतु उन्हाळ्यात नदी जवळपास कोरडी पडते.नदीकाठची जमीन शेतीयोग्य असून येथे धान्य, डाळी आणि भाजीपाला यांची लागवड केली जाते.सिंचन: स्थानिक शेतकऱ्यांसाठी नदी हा पाण्याचा महत्त्वाचा स्रोत आहे.भूजल पुनर्भरण: पावसाळ्यात नदीकाठच्या विहिरींना व बंधाऱ्यांना पाणी साठवते.पर्यावरणीय महत्त्व: नदीकाठावर झाडे, झुडपे आणि पक्ष्यांचा अधिवास आढळतो.

दुधना नदी (Dudhana River)

दुधना नदी (Dudhana River) ही महाराष्ट्र राज्यातील एक महत्त्वाची नदी असून ती गोदावरी नदीची उपनदी आहे. ही नदी मराठवाडा प्रदेशातील जलसंपदेचा एक प्रमुख स्रोत मानली जाते. दुधना नदीवर बांधलेले दुधना धरण (Dudhana Dam) हे जलसिंचनासाठी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरले आहे.उगमस्थान: बुलढाणा जिल्ह्यातील अजन्ता पर्वतरांगांमध्ये.प्रवाह दिशा: उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वाहत जाऊन परभणी आणि हिंगोली जिल्ह्यांतून पुढे जाते.संगम: शेवटी ही नदी गोदावरी नदीला मिळते

(नांदेड जिल्ह्याजवळ).लांबी: अंदाजे 240 किलोमीटर.दुधना नदी महाराष्ट्रातील खालील जिल्ह्यांमधून वाहते —बुलढाणा जिल्हा (उगम)जळगाव-जामोद परिसर परभणी जिल्हा हिंगोली जिल्हा नांदेड जिल्हा (गोदावरी संगम)

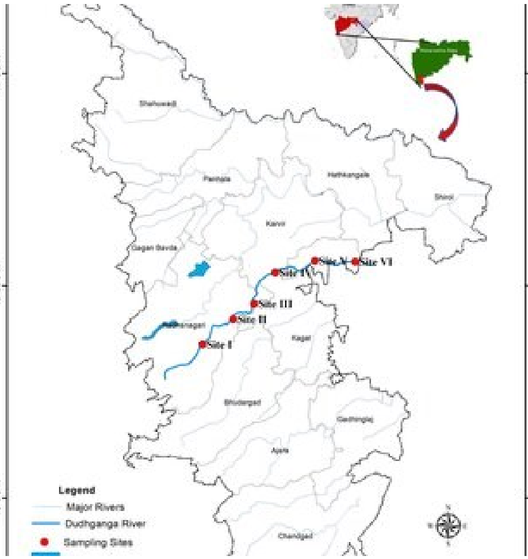
दुधना धरण (Dudhana Dam):ठिकाण: जलना जिल्ह्यातील घनसावंगी तालुका.उद्देश: सिंचन, पिण्याचे पाणी व पूरनियंत्रण.प्रकार: मातीचा व दगडी बंधारा (Earthfill Dam).या धरणामुळे परभणी व जलना परिसरातील शेतीला मोठा फायदा झाला आहे.सिंचन: नदीवरील धरणांमुळे मोठ्या प्रमाणावर शेती सिंचनासाठी पाणी उपलब्ध.पिण्याचे पाणी: जलना, परभणी, घनसावंगी आदी भागांना पाणीपुरवठा.कृषी: गहू, कपाशी, तूर, सोयाबीन या पिकांसाठी पाणीपुरवठा.नदीकाठावर स्थानिक वृक्षराजी व पक्षीजीवन आढळते.

देवगड नदी (Devgad River)

देवगड नदी (Devgad River) ही महाराष्ट्रातील कोकण किनाऱ्यावर वाहणारी एक लहान नदी आहे. ती सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील देवगड तालुक्यातून वाहते आणि थेट अरबी समुद्रात मिळते. ही नदी आकाराने लहान असली तरी देवगड परिसरातील कृषी, मत्स्य व्यवसाय आणि खारफुटी परिसंस्थेसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.उगमस्थान: पश्चिम घाटातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या अंतर्गत डोंगराळ भागात.प्रवाह दिशा: पूर्वेकडून पश्चिमेकडे.प्रवाह क्षेत्र: देवगड तालुक्यातून वाहत जाऊन देवगड खाडी (Devgad Creek) मार्फत अरबी समुद्रात मिळते.संगम: देवगड बंदराच्या उत्तरेस, समुद्रकिनाऱ्याजवळ.नदीचा

प्रवाह लहान आणि स्थानिक आहे.नदीखोऱ्यात खारफुटी (Mangroves) चा सुंदर पट्टा तयार झाला आहे.नदी मुखाजवळ देवगड खाडी निर्माण होते, जी स्थानिक नौकानयन व मत्स्य व्यवसायासाठी उपयुक्त आहे.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह तीव्र असतो, तर उन्हाळ्यात ती लहान ओहोळाच्या स्वरूपात राहते.कृषी: देवगड परिसरातील आंबा (विशेषतः *देवगड हापूस*) लागवडीसाठी पाण्याचा स्रोत.मत्स्य व्यवसाय: नदीमुख व खाडी परिसरात मच्छीमारी प्रमुख उद्योग.पर्यटन: देवगड बंदर, सुवर्णगड किल्ला आणि समुद्रकिनाऱ्यांमुळे हा भाग पर्यटकप्रिय आहे.पर्यावरण: खारफुटी व समुद्रकिनारी जैवविविधता टिकविण्यात महत्त्वाची भूमिका.

दूधगंगा नदी (Dudhganga River)

दूधगंगा नदी ही पश्चिम भारतातील एक उपनदी आहे, जी कृष्णा नदी (Krishna River) ची उजव्या खांबाची सहायक नदी आहे. तिचा उद्गम महाराष्ट्रमधील Kolhapur जिल्ह्यातील सह्याद्री पर्वतमालेत होतो.नंतर दूधगंगा पूर्वेकडे वाहत, महाराष्ट्र राज्यात आणि नंतर कर्नाटकमधून (Belgaum/Belagavi परिसर)

पुढे जाते, आणि शेवटी कृष्णा नदीमध्ये विलिनीकरण होते. तिच्या प्रवासाच्या काही भागात ती महाराष्ट्र–कर्नाटक राज्य सीमारेषा म्हणून काम करते. बांध, जलसाठा व उपयोग दूधगंगा नदीवर बांधलेले प्रमुख धरण म्हणजे Kalammawadi Dam — हे धरण कोल्हापूर जिल्ह्यात आहे. या धरणामुळे जलसंचय केला जातो, irrigation (सिंचन), पिण्याचे पाणी व हायड्रो-व्हिजलीय (hydroelectric) वीज निर्माण या दृष्टीने हे धरण महत्त्वाचे आहे. दूधगंगा व तिच्या वरच्या/उपनद्यांमुळे — पाण्याचा उपयोग अनेक गावांना, विशेषतः कोल्हापूर आणि बेलगाव परिसरातील, पिण्याच्या पाणी व शेतीसाठी होतो. पर्यावरण, समस्या व समसामयिक घटना काही वेळा — विशेषतः पाऊस कमी असताना — दूधगंगा नदीचे पात्र कोरडे पडते; यामुळे शेतकरी व गावकरी पिण्याचे पाणी व सिंचनासाठी त्रस्त होतात. नदी अथवा तिच्या धरण–प्रकल्पांमुळे काही लोकांचे विस्थापन, जमिनीचे संक्रमण, नदीपात्रातील अतिक्रमणे अशा समस्या निर्माण झाल्याचे स्थानिक वृत्तात म्हटले गेले आहेत. शिवाय, नदीत जलप्रवाह वाढल्यावर पूर, पाटबंधारे व ब्रीजवर परिणाम, पूरग्रस्त भागातील लोकवस्ती, संपर्क व्यत्यय अशा सामाजिक परिणामांचा धोका राहतो.

भारतातील एक उपनदी, जिने पश्चिम घाटातील कोल्हापूर जिल्ह्यातून सुरू होऊन महाराष्ट्र व कर्नाटक राज्यांमधून प्रवाहित होऊन कृष्णा नदीमध्ये मिळते. तिच्या पाण्यावर बनवलेल्या कालाम्मावाडी धरणाद्वारे सिंचन, पिण्याचे पाणी व वीजपरिचालन होते; त्यामुळे ती परिसरातील पेयजल व कृषीसिंचनासाठी महत्त्वाची आहे.

दुधकोसी (Dudh Kosi)

ही नेपाळमधील खुम्बू (एव्हरेस्ट) प्रदेशातील एक महत्त्वाची हिमनदीजन्य नदी आहे. ती कोशी नदी प्रणालीतील सहा प्रमुख उपनद्यांपैकी एक आहे.दुधकोसी नदीचा उगम एव्हरेस्ट, लोहत्से, नुप्त्से, अमादाब्लम इत्यादी हिमालयातील उंच शिखरांवरील हिमनद्या व बर्फ वितळण्यामुळे होतो.स्थानिक खुम्बू ग्लेशियरमधून निर्माण होणारे पाणी या नदीचा मुख्य स्रोत आहे.पाण्याचा रंग दुधासारखा पांढरट दिसत असल्यामुळे तिला “दुधकोसी / दूधकोशी” असे नाव आहे."कोसी" म्हणजे नदी (नेपाळी भाषेत).एव्हरेस्ट क्षेत्र ⟶ नामचे बाजार ⟶ फाकडिंग ⟶ जिरी परिसर ⟶ सोलुखुम्बू जिल्हापुढे जाऊन ही नदी सुनकोसी नदीत मिळते.अंदाजे ~90–100 किमी (नेपाळातील पर्वतीय भागात वेगाने वाहणारी नदी).नदीची वैशिष्ट्येअत्यंत वेगवान, खळाळत वाहणारी पर्वतीय नदी.खोल दऱ्या, रॅपिड्स, धबधबे—म्हणून साहसी क्रीडा (रिव्हर राफ्टिंग) साठी प्रसिद्ध.दुधकोसी घाट प्रदेश हा एव्हरेस्ट ट्रेकिंग मार्गाचा महत्वाचा भाग आहे.प्रमुख उपनद्या इम्जा खोला, भोते खोला.गोक्यो खोला या उपनद्या मिळून ‘दुधकोसी प्रणाली’ तयार करतात.

दीनानदी (Deena Nadi / Dinanadi)

ही भारतातील राजस्थान राज्यातील एक छोट्या स्वरूपाची स्थानिक नदी/नाला म्हणून ओळखली जाते. उपलब्ध भौगोलिक नोंदींनुसार ही नदी राजस्थानच्या पश्चिम किंवा दक्षिण-पश्चिम भागात आढळते. ही नदी प्रामुख्याने मान्सूनपुरती प्रवाही, म्हणजे पावसाळ्यात वाहणारा जलप्रवाह म्हणून

ओळखली जाते.स्थान: राजस्थान (स्थानिक नदी/नाला)प्रकार: हंगामी (Seasonal) नदी उगम: स्थानिक टेकड्या/पठारी भागातून पावसाळ्यातील पाण्यामुळे निर्माण होणारा प्रवाह.वाहन दिशा: परिसरातील भूआकृतीनुसार अल्प अंतराचा प्रवाह; शेती व स्थानिक जलसंचयासाठी उपयोगी.प्रवाहाचा प्रकार: पावसावर आधारित, उन्हाळ्यात बहुतांशी कोरडी

दर्यापूर नदी (Daryapur River)

दर्यापूर नदी ही प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर तालुका व आसपासच्या परिसरात आढळणारी एक लहान, स्थानिक आणि मोसमी नदी/नाला म्हणून ओळखली जाते. नदीचा उगम साधारणतः स्थानिक टेकड्या, शिवारातील पावसावर अवलंबून असलेले ओढे व झरे यांमधून होतो. उगमानंतर नदीचा प्रवाह अरुंद असून पावसाळ्यातच तिच्यात लक्षणीय जलप्रवाह दिसतो; तर उन्हाळ्यात नदीचे पात्र बहुधा कोरडे किंवा तुटक स्वरूपात आढळते.दर्यापूर नदीचा प्रवाह मुख्यतः शेतीक्षेत्र, वस्ती असलेली गावे आणि स्थानिक पाणलोटातील सपाट भूभाग ओलांडत जातो. मार्गातील अनेक लहान नाले, चराई क्षेत्रातील जलवाहिन्या आणि शेततलावांचे ओव्हरफ्लो नदीत मिसळत असल्याने तिच्या पाण्याची पातळी पावसाळ्यात तुलनेने स्थिर राहते. नदीकाठाच्या भागात आढळणारी काळी माती आणि गाळयुक्त सुपीक जमीन या नदीमुळे वार्षिक पुर व गाळसंचयामुळे अधिक उत्पादनक्षम होत जाते.ही नदी लहान असल्याने तिच्या मोठ्या उपनद्या नसल्या तरी परिसरातील मौसमी प्रवाह तिच्या जलसाठ्याला पूरक ठरतात. दर्यापूर नदी

स्थानिक पातळीवर शेतीसाठी पूरक सिंचन, शेतजमिनींचा ओलावा, चराई क्षेत्रातील पाण्याचा पुरवठा आणि ग्रामीण जलव्यवस्थापन यासाठी महत्वाची मानली जाते. अशा प्रकारे, ही नदी आकाराने लहान असूनही तिच्या पाणलोटातील स्थानिक जीवनमान आणि कृषीव्यवस्थेसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

दधवा नदी Dadhwa River

दधवा नदी ही उत्तर प्रदेश–मध्यप्रदेश सीमेच्या आसपास आढळणारी लहान स्थानिक नदी/नाला म्हणून ओळखली जाते. तिचा प्रवाह सामान्यतः सतपुडा–विंध्य पर्वताच्या दरम्यानच्या छोट्या पाणलोटातून सुरू होतो. ही नदी मोसमी स्वरूपाची असून पावसाळ्यात पाणी वाढते, तर उन्हाळ्यात अनेक ठिकाणी प्रवाह तुटक दिसतो.नदीचा उगम साधारणतः स्थानिक टेकड्यांतील लहान झऱ्यांमधून होतो.परिसरात पावसावर अवलंबून असलेले लहान जलस्रोत तिच्या उगमाला जोडले जातात.दधवा नदीचा प्रवाह कृषीप्रधान खेड्यांच्या प्रदेशातून जातो.प्रवाहाचा दिशा साधारण ईशान्य–पूर्व दिशेकडे मानला जातो.काही ठिकाणी ती स्थानिक तलाव/ओढ्यांशी मिळते.नदी स्थानिक गावे व पिकाखालील जमीन यांना पाणी उपलब्ध करून देण्यासाठी महत्त्वाची आहे.प्रदेशात सिंचन, चराई क्षेत्रातील पाण्याचा वापर, लहान बंधारे यासाठी ती उपयुक्त आहे.दधवा नदीची ठळक उपनद्या नाहीत, कारण ती स्वतःच एक लहान पाणलोटातील प्रवाह आहे.

दवरा नदी (Davra River)

दवरा नदी ही मध्य भारतातील काही भागांत आढळणारी लहान, स्थानिक आणि पूर्णपणे मोसमी स्वरूपाची नदी/नाला म्हणून ओळखली जाते. या नदीचा उगम साधारणतः स्थानिक टेकड्या, शिवारातील छोटे झरे, तसेच पावसावर अवलंबून असलेल्या ओढ्यांमधून होतो. उगमाजवळ नदीचे पात्र अरुंद असते व पावसाळ्यातच तिच्या प्रवाहात लक्षणीय जलवाहन दिसते. उन्हाळ्यात आणि हिवाळ्यात नदीचा प्रवाह अनेक ठिकाणी तुटक स्वरूपात किंवा पूर्णपणे कोरड्या पात्राच्या रूपात आढळतो.दवरा नदीचा प्रवाह मुख्यतः कृषीप्रधान खेड्यांतून, मध्यम उताराच्या आणि सपाट भूभागातून जातो. प्रवाहाच्या मार्गात अनेक लहान नाले, मौसमी ओढे आणि शेततलावांचे ओव्हरफ्लो नदीत मिसळत असल्याने पावसाळ्यात तिच्या पाण्यात काही प्रमाणात स्थिरता दिसून येते. नदीकाठच्या भागात आढळणारी काळी व गाळयुक्त माती वार्षिक पूरकाळात अधिक सुपीक बनते, ज्यामुळे आसपासच्या शेतीक्षेत्राला फायदा होतो.ही नदी आकाराने लहान असल्याने तिच्या ठळक उपनद्या नसल्या तरी पाणलोटातील मौसमी नाले तिच्या जलप्रवाहाला आधार देतात. दवरा नदी स्थानिक स्तरावर शेतीसाठी पूरक सिंचन, ओलावा पुरवठा, चराई क्षेत्रातील पाण्याची उपलब्धता आणि ग्रामीण जलस्रोत व्यवस्थापन यासाठी उपयुक्त ठरते. एकूणच, दवरा नदी लहान असली तरी ती ग्रामीण जलचक्रात महत्त्वाची भूमिका बजावणारा स्थानिक नैसर्गिक प्रवाह आहे.

दांदी नदी (Dandi River)

दांदी नदी ही मध्य भारतातील काही भागांत उल्लेख आढळणारी लहान, स्थानिक व पूर्णपणे मोसमी स्वरूपाची नदी/नाला म्हणून ओळखली जाते. तिचा उगम प्रामुख्याने टेकड्यांच्या पायथ्यावरील झरे, पावसावर अवलंबून असलेले ओढे आणि शिवारातील लहान जलस्रोतांमधून होतो. उगमानंतर नदीचा प्रवाह सुरुवातीला अरुंद व उथळ असतो आणि पावसाळ्यातच तिच्यात महत्त्वपूर्ण पाणी वाहते. इतर ऋतूंमध्ये विशेषतः उन्हाळ्यात दांदी नदीचे पात्र अनेक ठिकाणी तुटक किंवा पूर्णपणे कोरडे दिसते.दांदी नदीचा प्रवाह कृषीप्रधान खेड्यांतून, मध्यम उताराच्या व सुपीक गाळयुक्त मातीच्या प्रदेशातून जातो. मार्गात अनेक मौसमी नाले, शेततलावांचे ओव्हरफ्लो आणि छोटे ओढे नदीत मिळतात, ज्यामुळे पावसाळ्यात तिच्या पाण्याची पातळी काही प्रमाणात स्थिर राहते. नदीकाठील माती प्रामुख्याने काळी व गाळयुक्त सुपीक जमीन असल्याने, नदीमुळे दरवर्षी साचणारा गाळ परिसरातील शेतीसाठी उपयुक्त ठरतो.दांदी नदीला मोठ्या उपनद्या नसल्या तरी तिच्या पाणलोटात निर्माण होणारे अनेक स्थानिक मौसमी प्रवाह तिच्या जलसाठ्याला आधार देतात. ही नदी आकाराने लहान असली तरी स्थानिक पातळीवर सिंचन, ओलावा पुरवठा, चराई क्षेत्रातील पाण्याची गरज आणि ग्रामीण जलसंपत्ती व्यवस्थापन यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. अशा प्रकारे, दांदी नदी ही आपल्या प्रदेशातील नैसर्गिक जलचक्रातील एक उपयुक्त स्थानिक नदी आहे.

दुंब्री नदी (Dumbri River)

दुंब्री नदी ही प्रामुख्याने मध्य भारतातील (मध्यप्रदेश–छत्तीसगड परिसरात उल्लेख आढळणारी) एक लहान, स्थानिक आणि पूर्णपणे मोसमी स्वरूपाची नदी म्हणून ओळखली जाते. या नदीचा उगम साधारणतः लहान टेकड्या, पावसावर अवलंबून असलेले झरे, तसेच शिवारातील मौसमी ओढ्यांमधून होत असल्याचे आढळते. उगमाजवळ नदीचे पात्र उथळ व अरुंद असून, पावसाळ्यातच तिच्यात ठळकपणे पाण्याची वाढ दिसून येते. उन्हाळ्यात नदीचे पात्र जवळजवळ कोरडे पडते किंवा तुटक प्रवाहाच्या स्वरूपात दिसते, त्यामुळे तिचा स्वभाव पूर्णपणे मौसमी आहे.दुंब्री नदीचा प्रवाह कृषीप्रधान खेड्यांतून, मध्यम उताराच्या व गाळयुक्त मातीच्या प्रदेशातून जातो. तिच्या प्रवाहात मार्गात मिळणारे मौसमी नाले, चराई क्षेत्रातील छोटे ओढे आणि शेततलावांचे ओव्हरफ्लो हे पावसाळ्यात नदीच्या जलप्रवाहाला पूरक ठरतात. नदीकाठचा प्रदेश प्रामुख्याने काळी माती व गाळयुक्त सुपीक जमीन असलेला असल्यामुळे, पावसाळ्यातील प्रवाहामुळे साचणारा गाळ परिसरातील शेतीला अधिक उत्पादनक्षम बनवतो.दुंब्री नदीच्या विशेष उपनद्या नसल्या तरी तिच्या पाणलोटातील अनेक लहान नैसर्गिक प्रवाह तिच्या जलमात्रेला समर्थन देतात. ही नदी आकाराने लहान असली तरी स्थानिक पातळीवर शेतीसाठी पूरक सिंचन, पाणी साठवण, ओलावा पुरवठा, तसेच ग्रामीण जलसंपत्ती व्यवस्थापन यासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. एकूणच, दुंब्री नदी तिच्या प्रदेशातील जलचक्र, कृषी आणि ग्रामीण जीवनमानासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावणारा स्थानिक प्रवाह आहे.

धान नदी –Dhan River

धान नदी ही महाराष्ट्रातील विदर्भ भागातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. तिचा उगम विदर्भातील डोंगराळ भागातून होतो, जिथे जंगल आणि पठारांचे मिश्रण आढळते. नदी मुख्यतः गावकऱ्यांच्या शेतीस पाणी पुरवण्यासाठी महत्त्वाची आहे, विशेषतः वसाळयाच्या काळात तिचा प्रवाह भरभराट असतो. धान नदीच्या काठावर अनेक लहान गावं व शेतकरी समाज स्थायिक आहेत, जिथे या नदीवर आधारित जलसंपत्तीचे व्यवस्थापन केले जाते.नदीचा प्रवाह मार्ग मुख्यतः स्थानिक शिवारांतून जातो आणि लहान उपनदींशी जोडला जातो, जे पाणी साठवणे आणि जलस्रोत वाढविण्यास मदत करतात. धान नदीची लांबी तुलनेने कमी असून ही मौसमी आणि स्थानिक पातळीवर महत्त्वाची आहे. तिचा जलस्रोत पिण्याच्या पाण्यापासून ते सिंचनापर्यंत विविध गरजांसाठी गावकऱ्यांसाठी उपयुक्त ठरतो.स्थानिक शेतीस पाणी पुरवते.पावसाळयात नदीभरपूर जलसंपत्ती उपलब्ध करते.गावकऱ्यांच्या पिण्याच्या पाणी व जलसाठवणीसाठी उपयुक्त आहे.स्थानिक जैवविविधतेसाठी आधारस्तंभ ठरते, जिथे नदीच्या काठावरील नैसर्गिक पारिस्थितिकी जिवंत राहते.

धोबरी नदी Dhobri River

धोबरी नदी ही मध्यप्रदेशातील एक लहान स्थानिक जलवाहिनी आहे. तिचा उगम मध्यप्रदेशातील डोंगराळ भागातून होतो, जिथे जंगल व टेकड्या आहेत. नदी मुख्यतः गावकऱ्यांच्या पिण्याच्या पाण्याचे आणि शेतीस सिंचनाचे

काम करते. धोबरी नदीची लांबी तुलनेने कमी असून ही स्थानिक पातळीवरच महत्त्वाची आहे.प्रवाह मार्ग: धोबरी नदी मुख्य प्रवाह गावकऱ्यांच्या शिवारांमधून वाहते आणि काही लहान उपनदींशी मिळून पुढे मोठ्या जलस्रोतात विलीन होते. या उपनद्या स्थानिक पाणलोटासाठी आणि शेतकरी पिकांसाठी पूरक ठरतात. नदीचा प्रवाह पावसाळ्यात भरपूर असतो, तर हिवाळ्यात तुलनेने कमी.मुख्य जिल्हे/शहरे: मध्यप्रदेशमधील लहान गावं आणि तालुके, जिथे नदीवर अवलंबून शेतकरी पिकांसाठी पाणी मिळते.महत्त्व:स्थानिक पिण्याच्या पाण्याचे आणि शेतीस सिंचनाचे मुख्य स्रोत.स्थानिक जलस्रोताचे संतुलन राखते.नदीच्या काठावरील नैसर्गिक परिसंस्था आणि लहान जैवविविधतेला आधार देते.

धरणी नदी Dharani River

धरणी नदी ही राजस्थान आणि मध्यप्रदेशच्या सीमावर्ती भागातील एक लहान प्रवाह आहे. तिचा उगम राजस्थानमधील अरण्य आणि टेकडीच्या भागातून होतो, जिथे मुख्यतः जंगल आणि खडकाळ प्रदेश आढळतो. नदीचा प्रवाह पावसाळ्यात भरपूर असतो, तर हिवाळ्यात कमी पडतो, त्यामुळे ती मौसमी आणि स्थानिक पातळीवर महत्त्वाची मानली जाते.प्रवाह मार्ग: धरणी नदी मुख्यतः लहान गावांमधून वाहते आणि स्थानिक शिवारांमध्ये सिंचनासाठी व पिण्याच्या पाण्यासाठी महत्त्वाची ठरते. नदीच्या प्रवाहात काही लहान उपनदी मिसळतात, जे स्थानिक जलसंपत्तीला पूरक ठरतात. ही नदी मोठ्या जलस्रोताशी जुळण्याआधीच अनेक भागांत शेतीस पाणी पुरवते.मुख्य

जिल्हे/शहरे: राजस्थानच्या अजमेर, नागौर, आणि मध्यप्रदेशच्या सीमावर्ती भागातील लहान गावं.महत्त्व:स्थानिक शेतीस पाणी पुरवते.पावसाळ्यात जलसंपत्तीची भरती करते.स्थानिक पाणलोट व्यवस्थेसाठी उपयुक्त.नदीच्या काठावरील जैवविविधतेस आधार देते.

धुले नदी Dhule River –

धुले नदी ही महाराष्ट्रातील धुळे जिल्ह्यातील एक लहान प्रवाह आहे. तिचा उगम धुळे जिल्ह्याच्या डोंगराळ आणि टेकडी भागातून होतो, जिथे मुख्यतः गवताळ जमिनीसह काही जंगल आढळतात. नदीचा प्रवाह मुख्यतः स्थानिक पातळीवर आहे आणि ती शहरी तसेच ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणी आणि शेतीस सिंचनासाठी उपयुक्त आहे.प्रवाह मार्ग: धुले नदी गावकऱ्यांच्या शिवारांमधून वाहते आणि काही लहान उपनदींशी जुळून पुढे स्थानिक जलस्रोतात मिसळते. नदीच्या प्रवाहामुळे परिसरातील शेतकरी पिकांना पाणी सहज उपलब्ध होते. पावसाळ्यात तिचा जलस्तर भरतो, तर हिवाळ्यात नदीचा प्रवाह तुलनेने कमी होतो.

मुख्य जिल्हे/शहरे: धुळे जिल्हा व त्याच्या आसपासच्या लहान गावं.महत्त्व:स्थानिक शेतीस आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी महत्त्वाची.पावसाळ्यात जलसंपत्ती वाढवते.स्थानिक जलस्रोतांचे संतुलन राखते.नदीच्या काठावरील नैसर्गिक परिसंस्था आणि लहान जैवविविधतेला आधार देते.

धारणी नदी Dharani River

धारणी नदी ही कर्नाटक आणि गोवा परिसरातील एक लहान स्थानिक प्रवाह आहे. तिचा उगम पश्चिम घाटातील टेकडी भागातून होतो, जिथे घनदाट जंगल आणि पर्वतीय प्रदेश आढळतो. नदीचा प्रवाह मुख्यतः ग्रामीण भागातून वाहतो आणि स्थानिक पाणलोटासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरतो.प्रवाह मार्ग: धारणी नदी अनेक लहान गावांमधून वाहते आणि तिच्या प्रवाहात काही लहान उपनदी मिसळतात, जे नदीच्या जलस्रोताची क्षमता वाढवतात. पावसाळ्यात नदीचा जलस्तर भरतो, तर हिवाळ्यात तिचा प्रवाह कमी होतो. नदीच्या काठावरील जमीन शेतीसाठी उपयोगात येते आणि स्थानिक शेतकरी यावर अवलंबून असतात.मुख्य जिल्हे/शहरे: कर्नाटकातील चिकमगलूर, उडुपी आणि गोवा परिसरातील काही लहान गावं.महत्त्व:स्थानिक शेतीस पाणी पुरवते.पावसाळ्यात जलसंपत्तीची भरती करते.स्थानिक पिण्याच्या पाण्याचा स्रोत.नदीच्या काठावरील जैवविविधतेस आधार देते, जिथे लहान प्राणी आणि वनस्पती नैसर्गिक परिसंस्थेचा भाग असतात.

धवळी नदी Dhavali River

धवळी नदी ही छत्तीसगड आणि महाराष्ट्र राज्यातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. तिचा उगम डोंगराळ भागातून होतो, जिथे मुख्यतः जंगल, टेकडी आणि गवताळ प्रदेश आढळतो. नदी मुख्यतः ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाणी आणि शेतीस सिंचनासाठी महत्त्वाची आहे.प्रवाह मार्ग: धवळी नदी शिवारांमधून वाहते आणि तिच्या प्रवाहात अनेक लहान नाले मिसळतात. या

उपनद्यांमुळे नदीचा जलस्रोत वाढतो व स्थानिक पाणलोटासाठी उपयोगी ठरतो. पावसाळ्यात नदीचा जलस्तर भरभराट असतो, तर हिवाळ्यात प्रवाह कमी होतो. नदीच्या काठावरील जमीन मुख्यतः शेतकरी पिकांसाठी उपयोगात येते.मुख्य जिल्हे/शहरे: छत्तीसगड व महाराष्ट्रमधील लहान गावं व तालुके.महत्त्व:स्थानिक शेतीस पाणी पुरवते.पावसाळ्यात जलसंपत्तीची भरती करते.ग्रामीण पिण्याच्या पाण्यासाठी उपयुक्त आहे.नदीच्या काठावरील नैसर्गिक परिसंस्था आणि लहान जैवविविधतेस आधार देते.

धुमळी नदी Dhumli River

धुमळी नदी ही उत्तरप्रदेश आणि मध्यप्रदेशच्या सीमावर्ती भागातील एक लहान नदी आहे. तिचा उगम राजस्थान-मध्यप्रदेशच्या डोंगराळ व टेकडी भागातून होतो, जिथे मुख्यतः खडकाळ आणि जंगलयुक्त प्रदेश आढळतो. नदी मुख्यतः स्थानिक पातळीवर पाणी पुरवण्यासाठी महत्त्वाची आहे आणि ती गावकऱ्यांच्या पिण्याच्या पाणी आणि शेतीस सिंचनासाठी उपयुक्त ठरते.प्रवाह मार्ग: धुमळी नदी अनेक लहान गावांमधून वाहते आणि तिच्या प्रवाहात काही लहान उपनदी मिसळतात, जे स्थानिक जलस्रोत वाढवतात. पावसाळ्यात नदीचा जलस्तर भरतो, तर हिवाळ्यात प्रवाह तुलनेने कमी होतो. नदीच्या काठावरील जमीन मुख्यतः शेतकरी पिकांसाठी वापरली जाते.मुख्य जिल्हे/शहरे: उत्तरप्रदेश व मध्यप्रदेश सीमावर्ती भागातील लहान गावं.महत्त्व:स्थानिक शेतीस पाणी पुरवते.पावसाळ्यात जलसंपत्तीची भरती

करते.पिण्याच्या पाण्यासाठी उपयुक्त आहे.नदीच्या काठावरील लहान जैवविविधतेस आधार देते.

धामणी नदी (Dhamni River)

धामणी नदी ही महाराष्ट्रातील कोकण प्रदेशातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी मुख्यत्वे सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातून वाहते आणि अरबी समुद्रात विलीन होते. स्थानिक पातळीवर सिंचन, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा आणि मासेमारीसाठी या नदीचे महत्त्व आहे.धामणी नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगेतील डोंगराळ भागात, म्हणजेच आंबोली घाटाजवळील (सावंतवाडी तालुका, सिंधुदुर्ग जिल्हा) प्रदेशात होतो.नदी उगमस्थानी पश्चिमेकडे प्रवास करते.ती सावंतवाडी तालुक्यातून वाहते.पुढे वायंगणी–मळगाव परिसरातून जात अरबी समुद्रात मिळते.नदीचा प्रवाह लांबी अंदाजे 30 ते 40 किलोमीटर आहे.ठिकाण: धामणी गावाजवळ, सावंतवाडी तालुका, सिंधुदुर्ग जिल्हा उद्देश: पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, सिंचन आणि स्थानिक जलसाठा प्रकार: मातीचा भराव असलेले धरण या धरणाच्या पाण्याचा वापर प्रामुख्याने सावंतवाडी शहर आणि परिसरातील शेतीसाठी होतो.याला धामणी जलाशय प्रकल्प असेही म्हणतात.नदीकाठावर घनदाट सदाहरित जंगल असून येथे विविध पक्षी, साप, मासे आणि लहान जलचर प्राणी आढळतात.धामणी परिसर पर्यटनासाठी प्रसिद्ध आहे — धामणी धरण, वायंगणी बीच, आणि आंबोली घाटाचे निसर्ग सौंदर्य या सर्व गोष्टी मिळून हा भाग आकर्षक बनवतात.स्थानिक पातळीवरील सिंचन आणि पिण्याचे पाणीपुरवठा.कोकण किनारपट्टीवरील जलस्रोत व

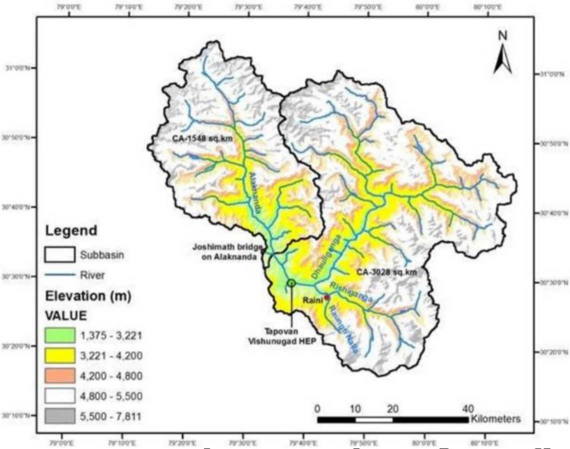
पर्यावरणीय संतुलनासाठी महत्त्वाची.सावंतवाडी व वायंगणी परिसरातील शेती आणि पर्यटनासाठी उपयुक्त.

धुध नदी (Dhudh River)

ही गुजरात राज्यातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. तिचा प्रवाह मुख्यतः दक्षिण गुजरात प्रदेशात होतो. ही नदी शेती, पिण्याचे पाणी आणि भूजल पुनर्भरणासाठी स्थानिक लोकांसाठी उपयुक्त आहे.धुध नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगेच्या पश्चिम उतारावर, म्हणजेच सापुतारा पर्वतश्रेणीजवळील डोंगराळ भागात होतो.नदीचा प्रवाह डांग जिल्ह्यातील जंगल क्षेत्रातून सुरू होतो.ती नंतर वलसाड (Valsad) जिल्ह्यात प्रवेश करते.पुढे पश्चिमेकडे प्रवास करत अरबी समुद्रात विलीन होते.नदीचा प्रवाह लांबी अंदाजे 40 ते 50 किलोमीटर आहे.नदीचा प्रवाह डोंगराळ, जंगलयुक्त आणि पावसाळ्यात प्रवाही असतो.उन्हाळ्यात ही नदी प्रायः कोरडी पडते.परिसरात घनदाट जंगल, आदिवासी वस्त्या, आणि लहान शेती क्षेत्रे आहेत.धुध नदी परिसरात पावसावर आधारित शेती प्रचलित आहे.स्थानिक शेतीसाठी जलस्रोत म्हणून उपयुक्त.भूजल पातळी वाढविण्यास मदत.डांग आणि वलसाड जिल्ह्यांच्या जलस्रोत व्यवस्थेत योगदान.परिसरातील नैसर्गिक परिसंस्थेचा एक भाग.हंगामी प्रवाह असल्याने उन्हाळ्यात पाण्याची कमतरता.स्थानिक पातळीवर वाळू उपसा व प्रदूषणाचा थोडाफार परिणाम.जंगलतोड आणि जमिनीची धूप (soil erosion) ही काही ठिकाणी समस्या.

धौलीगंगा नदी Dhauliganga — River

धौलीगंगा नदी हिमालयातील नीती दर्रा (Niti Pass) — भारत-तिबेट सीमेच्या सीमाजवळून सुरू होते. तिचा उद्गम सुमारे 5070 मीटर उंचीवर असल्याचे मानले जाते. नदीनं दक्षिणेकडे प्रवास सुरू केला आणि सुमारे 82 ते 94 किमी पर्यंत वाहते — वेगवेगळ्या स्रोतांनुसार लांबी वेगळी नमूद आहे.प्रथम ती पर्वतीय उपत्यकांतून वाहते, नंतर सुमारे 25 किमी पूर्वेस असलेल्या ऋषिगंगा नदीशी (Rishi Ganga) "रैनी" (Rini) येथे तिचा संगम होतो. त्यानंतर पुढे जात ती वळण घेत पश्चिमेकडे येऊन शेवटी अलकनन्दा (Alaknanda River) सोबत विष्णुप्रयाग (Vishnuprayag) येथे संगम करते. अलकनन्दा नंतर पुढे जाऊन विविध प्रयाग–संगमांनंतर (नंदप्रयाग, कर्णप्रयाग वगैरे) शेवटी पवित्र गंगा नदी बनते, त्यामुळे धौलीगंगा ही गंगेच्या पवित्र प्रवाहाचा एक महत्त्वाचा पूर्वस्रोत आहे. भौगोलिक, नैसर्गिक आणि पर्यावरणीय महत्त्व धौलीगंगा हिमनदींमधून आलेल्या पाण्याने वाहते — त्यामुळे तिचा पाणी सुरळीत असतो, सहसा थंड आणि स्वच्छ. ती पर्वतीय खडकाळ, तुंग घाटारांमधून वाहते. अनेक ठिकाणी ती खडकांवरून जोरात वाहणारी नदी आहे — त्यामुळे घाटार, दरी,

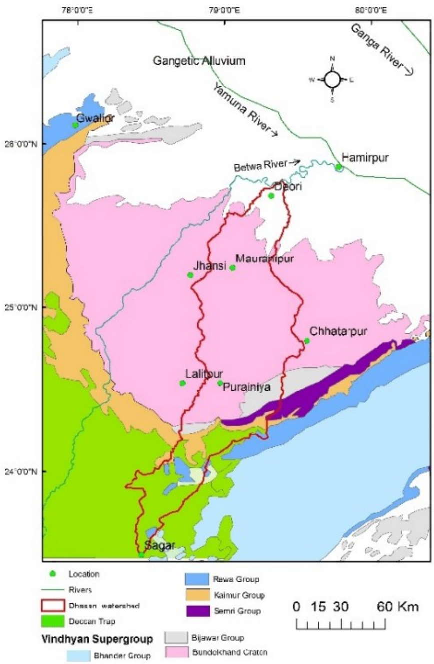
नदीनाल्यांचे आकार निर्माण करणे, उपत्यका व खिंडा तयार करणे, नदीनाल्यांचे भूगोल बदलणे अशा भू–भौतिक प्रक्रियांसाठी धौलीगंगा महत्त्वाची आहे. नदीच्या आसपासचे पर्वत, नदीनाले आणि आधुनिक ग्लेशियर आहेत; त्यामुळे हिमनदींचे पिघळणे, पाऊस, बर्फ, पर्वतरांगांचे उतार यांचा जलप्रवाहावर थेट प्रभाव पडतो. हे क्षेत्र पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील आहे. या नदीच्या जलवर अवलंबून असलेल्या लोकांचे रहिवासी गावं आहेत — पर्वती भागातले लोक, ट्रेकर्स, पर्यटक आदि. दरम्यान, निसर्ग व पर्यावरणाचे जमीनीवर संवेदनशील नाते आहे. धौलीगंगा आणि मानवी उपयोग — जलविद्युत् प्रकल्प धौलीगंगा नदीवर एक मोठा जलविद्युत् प्रकल्प होता: Dhauliganga Hydroelectric Project — ज्याची क्षमता 280 मेगावॅट (4×70 MW) होती. हा प्रकल्प “रन-ऑफ-द-रिव्हर” प्रकाराचा होता — म्हणजे जलसाठा फार मोठा नव्हता; प्रवाहाच्या पाण्याचा उपयोग तुरन्त वीज निर्माणीसाठी केला जात होता. पण 2021 मध्ये, एका हिमनदी — नन्दा देवी ग्लेशियर (Nanda Devi Glacier) — च्या काही भागाप्रमाणे पाटा फाटल्यामुळे किंवा हिमखंड/चट्टानांच्या खसडल्यानं अचानक येणाऱ्या बाढ़ीने (flash flood / glacial outburst flood) धौलीगंगा व तिच्या प्रकल्पांना मोठा धोका निर्माण झाला. त्या वेळी हा प्रकल्प पूर्णतः किंवा अंशतः विध्वस्त झाला.हा प्रकार असे दाखवतो की हिमालयातील नदी, पर्वती भाग आणि मानवी बांधकाम — हे एक संवेदनशील समतोल आहे. निसर्गात अपेक्षित असलेल्या बदलांना (जसे की ग्लेशियर पिघळणे, हिमस्खलन, बर्फ पडणे, पाऊस, भू–स्खलन) योग्यरीत्या जोखणे गरजेचे आहे.सांस्कृतिक, भौगोलिक व परिसरातील महत्त्व धौलीगंगा नदीचा प्रवास खडकाळ घाटारांमधून असतो, त्यामुळे तिची घाटी, उपत्यका, पर्वती

गावं हे सर्व भूगोल व भू-जीवनासाठी महत्त्वाचे आहेत.नदी आणि तिच्या आसपासची पर्वतीय भू–रचना, नदीनाले, धबधबे, खिंडा — हे हिमालय ट्रेकर्स, पर्वतप्रेमी, पर्यटक यांच्यासाठी आकर्षणाचे कारण असतात. कारण धौलीगंगा नंतर अलकनन्दा आणि मग गंगेशी मिळते, त्यामुळे तिच्या पाण्याचा शेवटी भारतातील कृषी, पिण्याच्या पाणी-योग्यतेसह अनेक भागांमध्ये उपयोग होतो. त्यामुळे ती केवळ पर्वतीय नदी नाही तर संपूर्ण गंगेच्या प्रवाहात तिचा मोठा वाटा आहे.धोके व पर्यावरणीय आव्हाने हिमनदी पिघळणे, ग्लेशियर बदल, हवामान बदल — या सर्वामुळे नदीच्या प्रवाहात अनपेक्षिततेचा धोका राहतो. 2021 मध्ये झालेल्या बाढ़ीने हे स्पष्ट दाखवले. त्यामुळे नदीकाठच्या परिसरात वास्तव्य करणाऱ्यांसाठी, बांधकाम करताना, जलविद्युत् प्रकल्प करताना हे संवेदनशील भाग आहे — योग्य जोखमीसह व पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून कार्य करणे आवश्यक आहे.वृक्षं न दाटविणे, पर्यावरणीय संतुलन राखणे, नदीचे नैसर्गिक प्रवाह आणि हिमनदींचा अभ्यास सतत करणे — हे महत्त्वाचे आहेत.

धसान नदी Dhasan River

धसान नदी मध्य भारतातील Begumganj तहसिल — रायसेन जिल्हा, मध्य प्रदेश पासून उगम पावते. नंतर ती सागर जिल्ह्यातून पुढे वाहते. धसान नदीची एकूण लांबी सुमारे 365 किमी आहे. त्यापैकी अंदाजे 240 किमी मध्य प्रदेशात, 54 किमी मध्यप्रदेश–उत्तर प्रदेश सीमेवर आणि उर्वरित 71 किमी उत्तर प्रदेशात वाहते. ती दाहिनी बाजूची एक सहायक नदी आहे बेतवा नदी – Dhasan ही Betwa ची right-bank tributary आहे. धसान नदीचे काही

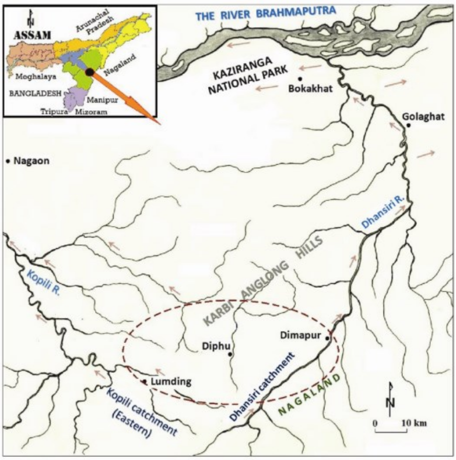
महत्वाचे सहायक नद्या आहेत — उदा. Kathan नदी, Mangrar नदी, Bachneri नदी, Sukhanai नदी आणि Rohni नदी. प्राचीन काळात धसान नदीला दशार्ण असं म्हणत, तिचा उल्लेख ऐतिहासिक व धार्मिक ग्रंथांमध्ये आढळतो.स्थानिक लोक काही भागांमध्ये या नदीला पवित्र मानतात. आजही धसान नदी परिसरात अनेक गावं व ग्रामसमूह तिच्या आसपास आहेत, ज्यांचं

जीवन, कृषी आणि पाण्याचा वापर या नदीनुसार अवलंबून आहे. मानवक्रिया, बांध आणि सिंचन धसान नदीवर दोन प्रमुख बांध आहेत — Pahari Ban Sujara Dam आणि Ghat Lahchura Dam (किंवा Lehchura / Lahchura Dam) — ज्यांचा उपयोग पाणी साठवण्यासाठी व सिंचनासाठी होतो. 1910 मध्ये एक तीन-शाखीय सिंचन कालवा (irrigation canal) तयार केला गेला, ज्याने बुंदेलखंड परिसरात पाणी पुरवठा सुनिश्चित केला. त्यामुळे धसान नदीचे जल क्षेत्र आणि त्याचा वापर कृषी, पिण्याचे पाणी, सिंचन अशा हेतूंनी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. आजचे संकटे, बदल व पर्यावरणीय चिंता या परिसरात पाऊस कमी किंवा बदलत्या पावसाळ्यामुळे धसान नदी काही काळासाठी कमी किंवा थंड पाणी वाहू शकते; त्यामुळे पाणी उपलब्धतेवर

परिणाम होतो. एरटी (erosion), खाड्यांचा वाढ, भू–अवयव बदल (geomorphology) हे बुंदेलखंड भागातले नैसर्गिक प्रकार आहेत — ज्यावर धसान नदीचा प्रवाह व पाणी उपलब्धता परिणाम करते.याशिवाय, बांध, कालवे, वाढती मागणी, जलस्रोतांचा उपयोग यामुळे जलसंकट (water-stress) हे मुद्याचे गंभीर स्वरूप घेऊ शकते — विशेषतः बुंदेलखंड सारख्या कोरड्या भूभागात.का महत्त्वाची आहे धसान नदी?धसान नदी बुंदेलखंड परिसराचे एक प्रमुख जलस्रोत आहे; तिच्या पाणीपुरवठ्यामुळे कृषी, पिण्याचे पाणी व स्थानिक रहिवाशांचे जीवन सुसह्य झाले आहे.ती ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्वाची आहे (प्राचीन नाम “दशार्ण”, धार्मिक/पौराणिक संदर्भ).नदीतील जलवाही, बांध व सिंचन सुविधा हे क्षेत्राच्या विकासासाठी, पाणी व्यवस्थापनासाठी व भूगोलिक स्थिरतेसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.

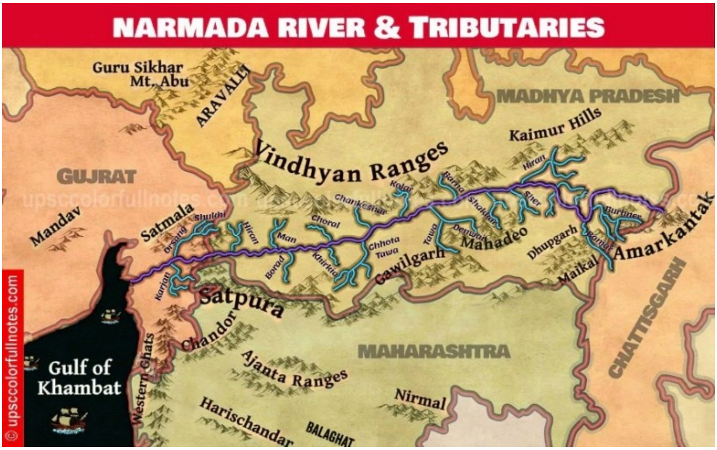
धनसिरी नदी Dhansiri River

उगम: नागालँडमधील Laisang Peak पासून. प्रवास: साधारण 352 किमी इतका. नदी दक्षिणेकडून उत्तर दिशेला वाहते.मुख: ब्रह्मपुत्रा नदीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर. पर्यावरण व जैवविविधता नदीच्या काठावर राखीव जंगलं आहेत, ज्यात timber-yielding झाडं आहेत (उदा. Sal,

Teak).“बिल्स” — पाणथळ जागा, दलदलीचे प्रदेश, ज्यात जलचर, मासे, पाणकुंभी यांसारख्या जलपादपांचा समृद्ध निसर्ग आहे. मच्छी — 2011-12 च्या अभ्यासानुसार, या नदीमध्ये 34 प्रकारच्या मासांचा आढावा घेतला गेला. जंगलांमुळे, स्थानिक जमातींना वनोपजी (wood, मध, औषधी वनस्पती, फलफळं इ.) मिळतात — ज्यावर त्यांचा निर्वाह अवलंबून असतो. दलदलीचे प्रदेश (बिल्स) पाणीसाठा, जलसंधारण, पक्ष्यांचे निवासस्थान, मासेमारी, आणि स्थानिक जीवनासाठी महत्त्वाचे.

नर्मदा नदी (Narmada River)

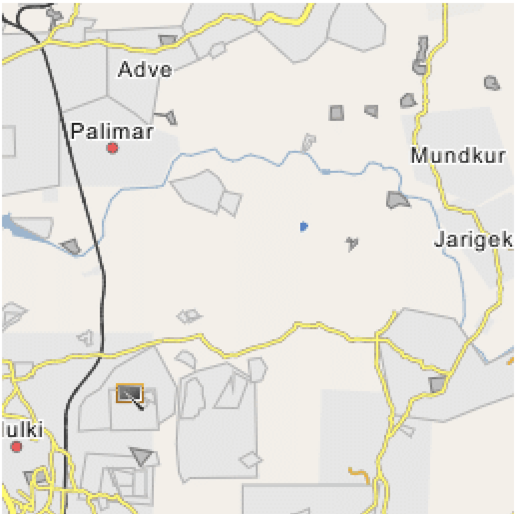
नर्मदा नदी ही भारतातील एक प्रमुख आणि पवित्र नदी मानली जाते. तिला “रेवा नदी” असेही प्राचीन नाव आहे. ही नदी भारताच्या मध्यभागातून पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या थोड्याच नद्यांपैकी एक आहे. धार्मिक, भौगोलिक आणि आर्थिक दृष्ट्या नर्मदा नदीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे.नर्मदा नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील अमरकंटक (Amarkantak) पठारावर, मकैताल (Maikala) पर्वतरांगांमध्ये होतो. हे

स्थान समुद्रसपाटीपासून सुमारे १०५७ मीटर उंचीवर आहे. नर्मदा नदी प्रामुख्याने पश्चिमेकडे वाहते — मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र आणि गुजरात या राज्यांतून वाहत जाऊन अरबी समुद्रात मिळते.एकूण लांबी: सुमारे १, ३१२ किलोमीटर प्रवास केलेले राज्य: मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात संगमस्थान: भरूच (Bharuch) जवळ अरबी समुद्रात मिळते. (अ) उजव्या उपनद्या:तवा नदी (Tawa)शेर नदी शक्कर नदी दुधी नदी (ब) डाव्या उपनद्या:बर्नार नदी खांडिया नदी गोई नदी कारम नदी नर्मदा नदीच्या काठावर अनेक ऐतिहासिक आणि धार्मिक स्थळे आहेत:अमरकंटक (उगमस्थान)जबलपूर – येथे प्रसिद्ध भेड़ाघाट धबधबा आणि मार्बल रॉक्स आहेत.ओंकारेश्वर – पवित्र ज्योतिर्लिंग स्थान.महेश्वर – होळकरकालीन ऐतिहासिक शहर.भरूच – जिथे नदी समुद्रात मिळते.सिंचनासाठी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी नर्मदा नदीचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जातो.नदीवर अनेक मोठे धरण प्रकल्प उभारले गेले आहेत.सरदार सरोवर धरण (Sardar Sarovar Dam) – गुजरातमध्ये, भारतातील सर्वात मोठ्या बहुउद्देशीय प्रकल्पांपैकी एक.इंदिरा सागर धरण (Indira Sagar Dam) – मध्य प्रदेशात.ओंकारेश्वर धरण (Omkareshwar Dam) – मध्य प्रदेशात.नर्मदा नदीला हिंदू धर्मात अत्यंत पवित्र मानले जाते. गंगेसारखी तीही पवित्र मानली जाते. “नर्मदा परिक्रमा” हा एक प्रसिद्ध धार्मिक प्रवास आहे ज्यात भक्त संपूर्ण नदीच्या किनाऱ्याभोवती प्रदक्षिणा घालतात.नर्मदा नदी विंध्य आणि सातपुडा पर्वतरांगांमधील खोऱ्यातून वाहते.या नदीच्या प्रवाहामुळे निर्माण झालेल्या दऱ्या आणि दगडी रचना भूशास्त्रीय दृष्ट्या महत्त्वाच्या आहेत.ती भारताच्या उत्तर-दक्षिण जलविभाजक रेषेच्या जवळ वाहते.नर्मदा खोऱ्यात अनेक प्रकारचे

वन्यजीव, पक्षी आणि मासे आढळतात. नदीकाठावर नर्मदा राष्ट्रीय उद्यान आणि संरक्षण क्षेत्रे आहेत.नर्मदा नदी ही केवळ एक भौगोलिक प्रवाह नसून ती भारताच्या सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. "रेवा" ही नदी भारताच्या मध्यभागातून पश्चिमेकडे प्रवाहित होत सभोवतालच्या भूमीला जीवनदान देते.

नंदिनी नदी (Nandini River)

नंदिनी नदी ही पश्चिम महाराष्ट्रातील एक लहान परंतु महत्त्वाची नदी आहे.

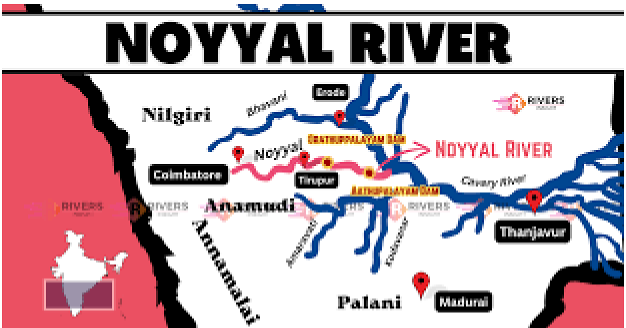

ती प्रामुख्याने कोल्हापूर जिल्ह्यातून वाहते आणि पंचगंगा नदीची उपनदी आहे. स्थानिक सिंचन, शेती आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी या नदीचे मोठे महत्त्व आहे.नंदिनी नदीचा उगम भुदरगड तालुक्यातील राधानगरी जवळील डोंगराळ भागात होतो. या परिसरात वारंवार पावसामुळे नदीचे जलप्रवाह वर्षभर तुलनेने स्थिर असतात.नदीचा प्रवाह मुख्यतः पूर्व-उत्तरेकडे असून नंतर ती पंचगंगा नदीला मिळते.लांबी अंदाजे ३० ते ४० किलोमीटर इतकी आहे.नदी कोल्हापूर जिल्ह्यातून वाहते.
नंदिनी नदी कोल्हापूर शहराजवळ पंचगंगा नदीला मिळते. पंचगंगा ही पुढे कृष्णा

नदीची उपनदी आहे.नंदिनी नदीला विशेष मोठ्या उपनद्या नाहीत, परंतु काही लहान ओहोळ पावसाळ्यात या नदीत मिळतात.नदीकाठचा प्रदेश सुपीक असून शेतीला या नदीचे पाणी उपयुक्त ठरते.स्थानिक जलस्रोत म्हणून नदीचा वापर पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि मत्स्य व्यवसायासाठी होतो.नदीकाठावर नैसर्गिक हरित पट्टा आढळतो.कोल्हापूर परिसरात नंदिनी नदीला पवित्र मानले जाते. स्थानिक देवस्थानांमध्ये तिच्या पाण्याचा वापर पूजाविधीसाठी केला जातो.नंदिनी नदी ही जरी आकाराने लहान असली तरी ती कोल्हापूर परिसरातील पर्यावरण, शेती आणि धार्मिक जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. पंचगंगा नदीची उपनदी म्हणून तिचे भूगोलात विशिष्ट स्थान आहे.

नॉय्यल नदी (Noyyal River)

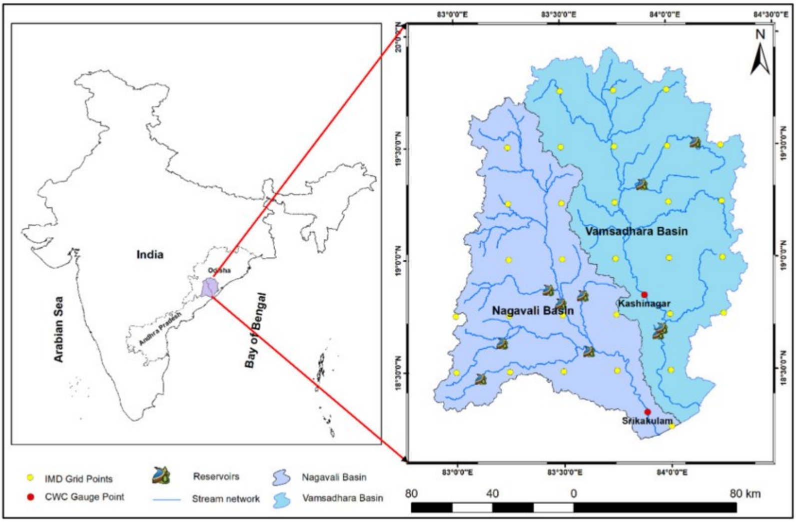
नॉय्यल नदी ही दक्षिण भारतातील एक लहान परंतु ऐतिहासिक आणि आर्थिक दृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ती तामिळनाडू राज्यातील कोयंबतूर (Coimbatore) परिसरातून वाहते आणि कावेरी नदीची एक उपनदी आहे. या नदीला स्थानिक जलसिंचन आणि उद्योगांसाठी मोठे महत्त्व आहे.नॉय्यल नदीचा उगम पश्चिम घाटातील वेलियंगिरी (Velliangiri) पर्वतरांगांमध्ये होतो. हे पर्वत कोयंबतूर जिल्ह्यात आहेत आणि यांना “दक्षिणेचे कैलास” असेही म्हणतात.नदीचा प्रवाह

पूर्वेकडे आहे.ती कोयंबतूर, तिरुपूर, आणि करूर या जिल्ह्यांतून वाहत जाऊन कावेरी नदीला मिळते.एकूण लांबी अंदाजे १८० किलोमीटर आहे.नॉय्यल नदी करूर जिल्ह्यातील नॉय्यल गावाजवळ कावेरी नदीला मिळते.नॉय्यल नदीला काही लहान उपनद्या मिळतात, त्यापैकी प्रमुख म्हणजे –चिन्नार (Chinnar)नल्लार (Nallar)कांचीमनडी Kanchimanadi)नाडोडी नदी (Nadodi)नॉय्यल नदीवर अनेक छोटे बंधारे (check dams) आणि तलाव आहेत, जे स्थानिक सिंचनासाठी बांधले गेले आहेत.प्रमुख धरणांमध्ये:ओरथुपलाई (Orathupalayam) धरण – कोयंबतूर जवळ हे धरण औद्योगिक पाणीपुरवठा आणि सिंचन दोन्हींसाठी वापरले जाते.कोयंबतूर आणि तिरुपूर ही औद्योगिक शहरे नॉय्यल नदीच्या खोऱ्यात आहेत. विशेषतः तिरुपूर हे भारतातील "टेक्सटाईल सिटी" म्हणून प्रसिद्ध आहे.औद्योगिक सांडपाण्यामुळे नदीचे प्रदूषण वाढले आहे.पर्यावरणीय पुनरुज्जीवनासाठी "Noyyal River Restoration Project" सुरू करण्यात आले आहे.नॉय्यल नदीचा उल्लेख चोल व पांड्यकालीन तमिळ ग्रंथांत सापडतो. कोयंबतूर परिसरातील अनेक मंदिरे या नदीच्या काठावर आहेत.नॉय्यल नदी ही दक्षिण भारतातील एक लहान पण अत्यंत महत्त्वाची नदी आहे. ती कोयंबतूर–तिरुपूर प्रदेशाला जीवनदान देते, परंतु आधुनिक औद्योगिक प्रदूषणामुळे तिच्या शुद्धतेवर परिणाम झाला आहे. नदीचे संवर्धन आणि पुनरुज्जीवन ही आजची गरज आहे.

नागावली नदी (Nagavali River)

नागावली नदी ही भारताच्या ओडिशा (Odisha) आणि आंध्र प्रदेश (Andhra Pradesh) या राज्यांतून वाहणारी एक महत्त्वाची पूर्ववाहिनी नदी आहे. ही नदी कृषी, सिंचन आणि जलविद्युत निर्मितीसाठी उपयुक्त असून तिच्या प्रवाहामुळे या प्रदेशातील आर्थिक विकासास हातभार लागतो.नागावली नदीचा उगम ओडिशा राज्यातील कालाहांडी जिल्ह्यातील लांजीगढ (Lanjigarh) जवळच्या बुहानगिरी पर्वतरांगांमध्ये (Bhuban Hills) होतो.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने दक्षिण-पूर्वेकडे आहे.ती ओडिशा व आंध्र प्रदेश या दोन राज्यांतून वाहते.एकूण लांबी सुमारे २५६ किलोमीटर आहे.ओडिशा राज्यात: अंदाजे १५० किमी आंध्र प्रदेशात: अंदाजे १०६ किमी नागावली नदी आंध्र प्रदेशातील श्रीकाकुलम (Srikakulam) जिल्ह्यातील खडगपूर जवळ बंगालच्या उपसागरात (Bay of Bengal) मिळते.नागावली नदीला मिळणाऱ्या प्रमुख उपनद्या पुढीलप्रमाणे आहेत –जोहुला नदी (Juhula

River)बंडू नदी (Bandu River)सुवर्णमुखी नदी (Suvarnamukhi River) – दक्षिणेकडील महत्त्वाची उपनदी.बोन्न नदी (Bonha River)नागावली नदीवर अनेक जलसिंचन व जलविद्युत प्रकल्प राबवले गेले आहेत –थोटपल्ली जलाशय प्रकल्प (Thotapalli Reservoir Project) – आंध्र प्रदेशातील सर्वात प्रसिद्ध प्रकल्प.नागावली जलप्रकल्प (Nagavali Project) – ओडिशा राज्यात सिंचन व पिण्याच्या पाण्यासाठी.नदीचे पाणी प्रामुख्याने धान, ऊस, आणि मका शेतीसाठी वापरले जाते.नदीखोऱ्यातील सुपीक गाळामुळे शेती उत्पादनक्षमता चांगली आहे.नदीतून मिळणारे वाळू, दगड, आणि मत्स्यसंपत्तीही स्थानिक अर्थव्यवस्थेला सहाय्य करते.नागावली नदीला स्थानिक परंपरेत पवित्र नदी मानले जाते. तिच्या काठावरील पालाकोंडा, परलाकेमुंडी, आणि श्रीकाकुलम ही शहरे ऐतिहासिक दृष्ट्या उल्लेखनीय आहेत. नदीखोऱ्यातील वनक्षेत्र जैवविविधतेने समृद्ध आहे. येथे हरीण, पक्षी आणि अनेक वनस्पती प्रजाती आढळतात. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह वेगवान व पुरवृत्तीचा होतो.नागावली नदी ही ओडिशा आणि आंध्र प्रदेश राज्यांना जोडणारी, जीवनदायी आणि ऐतिहासिक नदी आहे. तिच्या पाण्यावर अवलंबून शेती, उद्योग आणि सांस्कृतिक जीवन विकसित झाले आहे. जलप्रदूषण आणि अति-वाळूउत्खनन ही या नदीसमोरील सध्याची आव्हाने आहेत.

निवाज (Niwas/Niwaj),

नेवज नदीचा उगम मध्य प्रदेशातील सिहोर (Sehore) जिल्ह्या मध्ये होतो.ही नदी प्रामुख्याने मध्य प्रदेशातून (सिहोर, शाजापूर आणि राजगड

जिल्ह्यांतून) वाहते आणि नंतर राजस्थानमध्ये प्रवेश करते.या नदीची एकूण लांबी सुमारे २८० किमी आहे. यापैकी सुमारे २०५ किमी लांबी मध्य प्रदेशात आहे.ही नदी राजस्थानमधील चाचोरनी (Chachorni) येथे काली सिंध नदीला (Kali Sindh River) मिळते. (काली सिंध ही चंबळची उपनदी आहे.)नेवज नदी ही काली सिंध नदीच्या प्रमुख सहायक नद्यांपैकी एक आहे.महाकवी कालिदास यांनी रचलेल्या 'मेघदूतम' या संस्कृत काव्यात ज्या 'निर्विंध्या' नदीचा उल्लेख आहे, ती आजची नेवज नदीच मानली जाते.जावर, शुजालपूर, पचोर आणि राजगड यांसारखी शहरे या नदीच्या काठी वसलेली आहेत.मध्य प्रदेशातील राजगड जिल्ह्यात या नदीवर मोहनपुरा धरण (Mohanpura Dam) बांधण्यात आले आहे. याचा उपयोग सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि औद्योगिक वापरासाठी केला जातो.शुजालपूरजवळ बामन घाटावरही नगरपालिका द्वारे एक लहान धरण बांधले आहे. शाजापूर जिल्ह्यातील अवंतीपूर बडोदिया येथे रंगपंचमीला या नदीच्या कोरड्या पात्रात एक १५ दिवसांचा मोठा जत्रा/मेळा आयोजित केला जातो.नेवज नदी ही राजगड जिल्ह्यासह माळवा प्रदेशासाठी एक महत्त्वाची जलस्रोत आहे.

नेत्रावती नदी (Netravati River)

नेत्रावती नदी ही कर्नाटक राज्यातील एक प्रमुख पश्चिमवाहिनी नदी आहे. ती

पश्चिम घाट पर्वतरांगांमधून उगम पावते आणि अरबी समुद्रात मिळते. ही नदी दक्षिण कर्नाटकातील दक्षिण कन्नड (Dakshina Kannada) जिल्ह्याची जीवनरेखा मानली जाते. नेत्रावती नदी कृषी, जलविद्युत, तसेच पिण्याच्या पाण्याचा एक महत्त्वाचा स्रोत आहे.नेत्रावती नदीचा उगम चिक्कमगळूर (Chikkamagaluru) जिल्ह्यातील बाळ्ळुर (Balehonnur) जवळच्या गंगामुळी (Gangamula) डोंगरात होतो. हे स्थान पश्चिम घाटातील कुद्रेमुख पर्वतश्रेणीचा एक भाग आहे.नदीचा प्रवाह पश्चिमेकडे आहे.एकूण लांबी सुमारे १०३ किलोमीटर आहे.ती चिक्कमगळूर आणि दक्षिण कन्नड जिल्ह्यांतून वाहते.अखेरीस ती मंगळुरू (Mangaluru) जवळ अरबी समुद्रात मिळते.नेत्रावती नदीला काही प्रमुख उपनद्या मिळतात –कुमारधारा नदी (Kumaradhara River) – सर्वात महत्त्वाची उपनदी.शिशिला होळे (Shishila Hole)केरकोळ होळे (Kerkoḷe Hole)मुल्की नदी (Mulki River) (काही ठिकाणी एकत्र येते).नेत्रावती नदी आणि कुमारधारा नदी यांचा संगम उप्पिनांगडी (Uppinangadi) गावाजवळ होतो. संगमानंतर नदीचा प्रवाह वाढून ती मंगळुरू शहराजवळ अरबी समुद्रात मिळते.नेत्रावती नदीवर काही लघु जलविद्युत आणि सिंचन प्रकल्प आहेत.नेत्रावती जलविद्युत प्रकल्प (Netravati Hydro Project)अदरडी आणि शिशिला परिसरात सूक्ष्म सिंचन प्रकल्प राबवले गेले आहेत.या नदीवरील पाण्याचा वापर मंगळुरू शहराच्या पाणीपुरवठ्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.कुमारधारा-नेत्रावती संगम स्थान उप्पिनांगडी हे धार्मिक दृष्ट्या प्रसिद्ध आहे. येथे अनेक भक्त स्नान करतात.सुब्रह्मण्य मंदिर (कुक्के सुब्रह्मण्य) हे कुमारधारा नदीच्या काठावर आहे,

जी नेत्रावतीची उपनदी आहे.नदीला “देवी नेत्रावती” असेही पूजनीय स्वरूपात संबोधले जाते.नदीकाठच्या प्रदेशात तांदूळ, नारळ, सुपारी आणि इतर बागायती पिके घेतली जातात.नेत्रावती खोरे वर्षभर हिरवळ आणि समृद्ध पर्जन्यप्राप्त प्रदेश म्हणून ओळखले जाते.तथापि, खनिज उत्खनन आणि वाळू उपसा यामुळे नदीखोऱ्याच्या पर्यावरणावर काही प्रमाणात ताण निर्माण झाला आहे.नेत्रावती नदी पश्चिम घाटातून उगम पावून अरबी समुद्रात मिळणाऱ्या काही मोठ्या नद्यांपैकी एक आहे.नदीखोऱ्याची जमीन उतारदार, लाल मातीची आणि सुपीक आहे.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह अत्यंत वेगवान असतो.नेत्रावती नदी ही कर्नाटकातील एक अत्यंत जीवनदायी नदी आहे. तिचे जल केवळ कृषी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठीच नव्हे, तर सांस्कृतिक आणि धार्मिक जीवनासाठीही अनमोल आहे. तिचे पर्यावरणीय संवर्धन ही पश्चिम घाटाच्या संतुलनासाठी महत्त्वाची गरज आहे.

नेय्यर नदी (Neyyar River)

नेय्यर नदी ही भारताच्या केरळ राज्यातील एक महत्त्वाची पश्चिमवाहिनी नदी आहे. ती त्रिवेंद्रम (Thiruvananthapuram) जिल्ह्यातून वाहते आणि स्थानिक सिंचन, पाणीपुरवठा तसेच पर्यटनासाठी अत्यंत उपयुक्त आहे. नेय्यर नदी ही तिच्या सुंदर खोऱ्यामुळे आणि नेय्यर धरणामुळे (Neyyar Dam) विशेष प्रसिद्ध आहे.नेय्यर नदीचा उगम पश्चिम घाटातील अगस्ती माला (Agasthya Mala) पर्वतरांगांमध्ये, त्रिवेंद्रम जिल्ह्यातील नेय्यर आरक्षित वनक्षेत्रात होतो. हे स्थान समुद्रसपाटीपासून सुमारे १, ८६० मीटर उंचीवर

आहे.नदीचा प्रवाह पश्चिमेकडे आहे.ती संपूर्णपणे केरळ राज्यात वाहते.एकूण लांबी अंदाजे ५६ किलोमीटर आहे.अखेरीस ही नदी अरबी समुद्रात, पोझियूर (Pozhiyoor) या ठिकाणी मिळते.नेय्यर नदीला काही लहान उपनद्या मिळतात, त्यापैकी प्रमुख आहेत –कल्लिकाड अर (Kallikkad Ar)करेविला अर (Karavilla Ar) मुल्लाथूर अर (Mullathur Ar)या उपनद्यांमुळे नेय्यरचा प्रवाह पावसाळ्यात विशेष वेगवान होतो.नेय्यर नदीवर बांधलेले नेय्यर धरण (Neyyar Dam) हे केरळमधील एक प्रसिद्ध बहुउद्देशीय धरण आहे.बांधकाम

वर्ष: १९५८ उद्देश: सिंचन, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, आणि जलविद्युत निर्मिती धरणाच्या परिसरात नेय्यर वन्यजीव अभयारण्य (Neyyar Wildlife Sanctuary) आहे, जे पर्यटनासाठी अत्यंत लोकप्रिय आहे.नदीचे पाणी धान, नारळ, रबर, आणि भाज्या या पिकांच्या सिंचनासाठी वापरले जाते.नेय्यर धरण परिसर हा पर्यटन, जलक्रीडा, आणि ट्रेकिंगसाठी प्रसिद्ध आहे.नदीकाठच्या जंगलात हत्ती, वाघ, हरिण, माकडे आणि विविध पक्षी प्रजाती आढळतात.नेय्यर नदी परिसरात अगस्ती मुनी (Agastya Muni) यांचे पूजास्थान आहे.नदीला स्थानिक लोक

"देवी नेय्यर" म्हणून पूजतात.त्रिवेंद्रम परिसरातील अनेक सण आणि उत्सवांमध्ये नेय्यर नदीच्या पाण्याचा धार्मिक उपयोग होतो.नेय्यर नदी ही पश्चिम घाटातून अरबी समुद्रात मिळणाऱ्या सर्वात दक्षिणेकडील नद्यांपैकी एक आहे.नदीखोऱ्यात उंच पर्वत, दऱ्या आणि दाट जंगल आहेत.पावसाळ्यात ती अतिशय वेगवान प्रवाह असलेली आणि भरपूर जलप्रवाह देणारी नदी ठरते.नेय्यर नदी ही केरळ राज्याच्या दक्षिण भागातील जीवनरेखा आहे. तिचे पाणी शेती, पर्यटन, आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. नेय्यर धरण आणि अभयारण्य यांच्या माध्यमातून ही नदी केवळ आर्थिक नव्हे तर नैसर्गिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्याही केरळच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

नूनी नदी (Noon River / Nuni River)

नूनी नदी ही भारतातील उत्तराखंड राज्यातील एक लहान पण भौगोलिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ती हिमालयाच्या पायथ्याशी वाहणाऱ्या

गंगा नदीच्या उपनद्यांपैकी एक आहे. स्थानिक पातळीवर तिला “नून नदी” किंवा “नूनी गाड” असेही म्हणतात. या नदीला हरिद्वार व देहरादून परिसरातील पाणलोट क्षेत्रात महत्त्वाचे स्थान आहे.नूनी नदीचा उगम मसुरी

(Mussoorie) जवळील डोंगराळ प्रदेशात, म्हणजेच पश्चिम हिमालयाच्या श्रेणींत होतो. उगमस्थळ सुमारे २००० मीटर उंचीवर आहे.नदीचा प्रवाह दक्षिणेकडे आहे.ती देहरादून जिल्ह्यातून वाहते.अखेरीस ती सुसवा नदीला (Suswa River) मिळते, जी पुढे सोंग नदी (Song River) आणि नंतर गंगा नदीशी जोडली जाते.नदीची लांबी अंदाजे ४०–५० किलोमीटर आहे. नूनी नदीला काही लहान पर्वतीय ओहोळ मिळतात, परंतु तिच्या स्वतंत्र उपनद्या फारशा नाहीत. पावसाळ्यात या ओहोळांमुळे नदीचा प्रवाह अधिक वेगवान होतो.नूनी नदी ही हिमालयाच्या पायथ्यावरील दून दरी (Doon Valley) मध्ये वाहते.नदीच्या पाण्यामुळे देहरादून परिसरातील भूजलपातळी टिकून राहते.या नदीच्या खोऱ्यात सुपीक गाळसाच्याची माती आढळते, जी धान, गहू, ऊस इत्यादी शेतीसाठी उपयुक्त आहे.नूनी नदी ही स्थानिक जलविभागीय प्रणालीचा महत्त्वाचा भाग आहे.नदीकाठच्या प्रदेशात विविध प्रकारचे वनस्पती व पक्षी आढळतात.शहरी विस्तार, प्लास्टिक व सांडपाण्यामुळे नदीच्या स्वच्छतेवर परिणाम होत आहे.

देहरादून परिसरातील स्थानिक लोक नूनी नदीला पवित्र मानतात. काही धार्मिक उत्सवांमध्ये तिच्या पाण्याचा वापर होतो.नूनी नदी ही जरी आकाराने लहान असली तरी ती देहरादून–दून दरी भागातील जलसंतुलन, शेती आणि भूजल पुनर्भरणासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. तिचे संवर्धन हे स्थानिक पर्यावरणीय संतुलन टिकवण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

नुगु नदी (Nugu River)

नुगु नदी ही कर्नाटक राज्यातील एक महत्त्वाची नदी असून ती काबिनी नदीची (Kabini River) उपनदी आहे. काबिनी ही पुढे कावेरी नदीची

(Cauvery River) उपनदी आहे. नुगु नदीचा प्रवाह दक्षिण कर्नाटकातील डोंगराळ आणि वनसमृद्ध भागातून होतो. ही नदी स्थानिक सिंचन, जलविद्युत आणि जैवविविधतेसाठी महत्त्वाची आहे.नुगु नदीचा उगम मैसूर जिल्ह्यातील (Mysuru District) नंजनगुड तालुक्याच्या (Nanjangud Taluk) पश्चिमेकडील हुलिकल पर्वतरांगेत (Hulikal Hills) होतो. हे स्थान पश्चिम घाटाच्या दक्षिण टोकाच्या टेकड्यांमध्ये आहे.नदीचा प्रवाह पूर्वेकडे आहे.ती प्रामुख्याने मैसूर जिल्ह्यातून वाहते.अखेरीस ती काबिनी नदीला मिळते. एकूण लांबी अंदाजे ८०–९० किलोमीटर आहे.नुगु नदी नंजनगुड जवळील काबिनी नदीला मिळते. या संगमानंतर काबिनी नदी पुढे पूर्वेकडे वाहत कावेरी नदीत मिळते.नुगु नदीला काही लहान उपप्रवाह आणि ओहोळ मिळतात, विशेषतः पावसाळ्यात. प्रमुख लहान प्रवाहांमध्ये –मराजनगर परिसरातील ओहोळहुलिकल आणि गुंडलपेट टेकड्यांतील लहान प्रवाह नुगु नदीवर बांधलेले

नुगु धरण (Nugu Dam) हे तिचे सर्वात मोठे जलसिंचन प्रकल्प आहे.बांधकाम वर्ष: १९५९–६० स्थान: बीडलू (Bidalu) गावाजवळ, नंजनगुड तालुक्यात उद्देश: सिंचन, पिण्याचे पाणी, आणि जलविद्युत निर्मिती धरणामुळे नुगु जलाशय (Nugu Reservoir) तयार झाला आहे, जो सुंदर पर्यटनस्थळ आहे.नदीचे पाणी धान, ऊस, मका, आणि ज्वारी या पिकांच्या सिंचनासाठी वापरले जाते.नुगु जलाशय आणि परिसरातील वनक्षेत्रात हत्ती, हरिण, ससा, पक्षी यांसारखी वन्यजीव प्रजाती आढळतात.हा प्रदेश काबिनी–बांदीपूर–नुगु या पर्यावरणीय पट्ट्याचा भाग आहे.नुगु धरण आणि जलाशय हे मैसूर आणि नंजनगुड जवळील प्रसिद्ध पर्यटनस्थळ आहे.नदीच्या काठावरील नंजनगुड मंदिर (नंजनगुड श्रीकंठेश्वर मंदिर) हे धार्मिक दृष्ट्या प्रसिद्ध असून त्याला "दक्षिणेचे काशी" असेही म्हणतात.नुगु नदी ही कर्नाटकातील कावेरी जलप्रणालीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. ती नंजनगुड–मैसूर परिसराच्या कृषी, पाणीपुरवठा आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी आवश्यक आहे. नुगु धरणामुळे या नदीचे आर्थिक आणि पर्यटन मूल्य अधिक वाढले आहे.

नारांगा नदी (Naranga River)

नारांगा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी मुख्यतः विदर्भ प्रदेशात, विशेषतः भंडारा आणि गोंदिया जिल्ह्यांतून वाहते. तिचा प्रवाह कृषी आणि पिण्याच्या पाण्याच्या गरजा पूर्ण करण्यास उपयुक्त आहे.नारांगा नदीचा उगम सातपुडा पर्वतरांगेच्या दक्षिणेकडील टेकड्यांमध्ये किंवा गोंदिया जिल्ह्याच्या पश्चिम भागातील

डोंगराळ प्रदेशात होतो.(स्थानिक नकाशांनुसार नदीचा उगम देवरी–सालेकसा परिसरात असल्याचे दिसते.)नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्वेकडून पश्चिमेकडे किंवा आग्नेय दिशेने आहे.नदी गावखेड्यांमधून आणि शेतीच्या जमिनीतून वाहते.लांबी साधारणतः ५० ते ७० किलोमीटर इतकी आहे.नारांगा नदी अखेरीस वैनगंगा नदीला (Wainganga River) मिळते.वैनगंगा नदी ही पुढे प्रणहिता नदीमार्गे गोदावरी नदीची उपनदी आहे.नारांगा नदीला काही लहान स्थानिक ओहोळ व प्रवाह मिळतात. पावसाळ्यात या ओहोळांमुळे नदीला पुरेसा पाणीपुरवठा होतो.नारांगा नदीचे पाणी शेतीसाठी (धान, भाजीपाला, मका इत्यादी) वापरले जाते.काही भागात लहान बंधारे बांधून पिण्याचे पाणी साठवले जाते.नदीच्या काठावरील सुपीक मातीमुळे कृषी उत्पादनक्षमता चांगली आहे.नदी परिसरात वनक्षेत्र आणि जैवविविधता आढळते.स्थानिक गावांमध्ये नदीशी संबंधित धार्मिक सण आणि ग्रामदेवता पूजन परंपरा आढळतात.नारांगा नदी ही विदर्भातील वैनगंगा नदी प्रणालीतील एक लहान पण उपयोगी उपनदी आहे. ती स्थानिक सिंचन, पाण्याचा पुरवठा आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

नदिरा नदी (Nadira River)

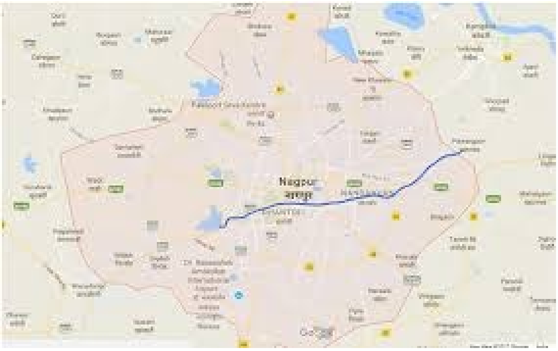
नदिरा नदी ही भारताच्या पश्चिम भागातील एक लहान नदी असून ती प्रामुख्याने महाराष्ट्र राज्यात आढळते. काही स्थानिक भागांत तिला “नदीरा” किंवा “नादरा” असेही उच्चारले जाते. या नदीचा उल्लेख प्रामुख्याने कोकण व पश्चिम महाराष्ट्रातील लहान जलप्रवाहांमध्ये आढळतो.

नदिरा नदीचा उगम सह्याद्री पर्वतरांगांतील (Western Ghats) डोंगराळ प्रदेशात, म्हणजेच कोल्हापूर किंवा रत्नागिरी जिल्ह्याच्या हद्दीत होतो.ती पर्वतांच्या उतारावरून खाली येऊन नंतर मैदानात प्रवेश करते.नदीचा प्रवाह मुख्यतः पश्चिमेकडे आहे.ती अरबी समुद्राकडे वाहते.प्रवाहाची एकूण लांबी अंदाजे ४० ते ६० किलोमीटर आहे.नदिरा नदीचा शेवट अरबी समुद्रात होतो किंवा ती मोठ्या कोकणी नदीत (उदा. वशिष्ठी / शास्त्री / जगबुडी) मिळते, हे स्थानिक भौगोलिक विभागानुसार बदलते.ही नदी लहान असल्याने तिच्या प्रमुख उपनद्या नाहीत; मात्र पावसाळ्यात तिला लहान पर्वतीय ओहोळ मिळतात, जे तिच्या प्रवाहात भर घालतात.नदीचा पाण्याचा वापर पिण्याच्या व सिंचनाच्या गरजांसाठी केला जातो.नदीकाठची माती सुपीक गाळमाती असल्याने तिथे नारळ, सुपारी, भात व भाजीपाला शेती केली जाते. नदीकाठचा परिसर घनदाट वनस्पती व जैवविविधतेने समृद्ध आहे.स्थानिक गावांमध्ये नदिरा नदीला पवित्र जलप्रवाह मानले जाते. तिच्या काठावर दरवर्षी धार्मिक पूजाअर्चा व ग्रामदेवतेचे सण साजरे होतात.नदिरा नदी ही जरी लहान असली तरी कोकणातील जलसंपत्तीचा भाग म्हणून ती महत्त्वाची आहे. तिचा प्रवाह स्थानिक शेती, पिण्याचे पाणी आणि पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी आवश्यक आहे.

नाग नदी (Nag River)

नाग नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील नागपूर शहरातून वाहणारी प्रमुख नदी आहे. हिच्याच नावावरून “नागपूर” या शहराचे नाव पडले

आहे. नाग नदी ही ऐतिहासिक, धार्मिक आणि भौगोलिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते.नाग नदीचा उगम लावा टेकडी (Lava Hill) परिसरात,

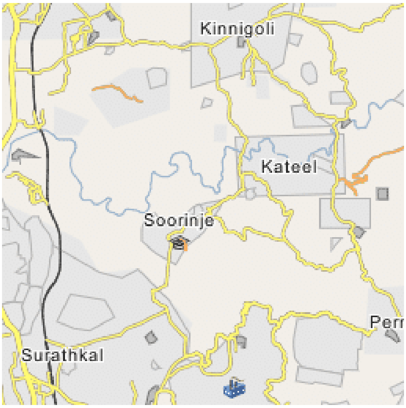

म्हणजेच नागपूर शहराच्या नैऋत्य दिशेला असलेल्या लहान डोंगराळ भागात होतो.नदीचा प्रवाह मुख्यतः पूर्वेकडून दक्षिणेकडे आहे.ती नागपूर शहराच्या मध्यभागातून वाहते.नंतर ती पिवळी नदीला (Pivli River) मिळते.नाग–पिवळी नदी प्रणाली पुढे कन्हान नदीत (Kanhan River) मिसळते, जी अखेरीस वैनगंगा नदीत (Wainganga River) मिळते.तिची लांबी अंदाजे १६–२० किलोमीटर आहे (शहर मर्यादेत).नाग नदीच्या लहान उपनद्यांमध्ये – पिवळी नदी, पोरा नदी, ताजबाग नाला यांचा समावेश होतो.ही नदी नागपूरच्या भूजलपातळी व जलनिकासी प्रणालीसाठी अत्यावश्यक आहे.ऐतिहासिकदृष्ट्या, या नदीच्या काठावर नागांचे मंदिर व जुनी वस्ती होती, त्यामुळे शहराला “नागपूर” हे नाव मिळाले.शहरीकरणामुळे नाग नदी अत्यंत प्रदूषित झाली आहे.सांडपाणी व औद्योगिक प्रदूषणामुळे तिचा प्रवाह आणि जलगुणवत्ता दोन्ही घटले आहेत.“नाग नदी पुनरुज्जीवन प्रकल्प” (Nag River Rejuvenation Project) केंद्र व राज्य सरकारच्या संयुक्त प्रयत्नांतर्गत राबविला जात आहे.या प्रकल्पांतर्गत सांडपाणी शुद्धीकरण प्रकल्प (STP) उभारले जात आहेत.नाग नदीच्या पुनरुज्जीवनामुळे स्थानिक हरितक्षेत्र वाढविणे, जैवविविधतेचे संरक्षण, आणि पावसाच्या पाण्याचा साठा वाढविणे

अपेक्षित आहे.नाग नदीचे संवर्धन नागपूरच्या पर्यावरणीय टिकावासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.शहरातील काही प्राचीन मंदिरं आणि धार्मिक उत्सव या नदीशी संबंधित आहेत.नाग देवतेच्या पूजेशी संबंधित परंपरा आजही काही भागात टिकून आहेत.नाग नदी ही नागपूर शहराच्या ओळखीचा मुख्य भूगोल व संस्कृतीचा घटक आहे. तिच्या पुनरुज्जीवन व संवर्धनाच्या प्रयत्नांमुळे शहराचे जलसंतुलन आणि पर्यावरण सुधारण्याची मोठी शक्यता आहे.

नंदिनी नदी (Nandini River)

नंदिनी नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील एक प्रसिद्ध नदी आहे. ही नदी पंचगंगा नदीची उपनदी असून कोल्हापूर परिसरातील जलसंपत्ती आणि कृषी व्यवस्थेत तिचे महत्त्व मोठे आहे. नंदिनी नदीचा प्रवाह कोल्हापूर शहराजवळील भागातून जातो आणि स्थानिक धार्मिक परंपरांमध्येही तिचा उल्लेख आढळतो.नंदिनी नदीचा उगम

सह्याद्री पर्वतरांगांतील गगनबावडा (Gaganbawda) परिसरात होतो.हा भाग वर्षभर पावसाने समृद्ध असून येथे अनेक लहान प्रवाह एकत्र येऊन नंदिनी नदी तयार होते.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्वेकडे आहे.ती कोल्हापूर शहराच्या दक्षिण-पश्चिम भागातून वाहते.अखेरीस ती पंचगंगा नदीला मिळते.नदीची एकूण लांबी सुमारे ५० ते ६० किलोमीटर आहे.नंदिनी नदीला अनेक लहान ओहोळ

आणि उपनद्या मिळतात, त्यांपैकी काही स्थानिक प्रवाह राधानगरी आणि भुदरगड भागातून येतात.नंदिनी नदीचा संगम शहुपुरी (कोल्हापूर जवळ) येथे पंचगंगा नदीशी होतो.पंचगंगा नदी पुढे कृष्णा नदीची उपनदी म्हणून संगमेश्वर (सांगली जिल्हा) येथे मिळते.नंदिनी नदीचे पाणी शेतीसाठी, विशेषतः ऊस, भात आणि भाजीपाला लागवडीसाठी वापरले जाते.नदी परिसरातील जमीन सुपीक गाळमातीची असल्याने कृषी उत्पादनक्षमता चांगली आहे.नदीवर लहान बंधारे आणि जलाशय बांधले गेले आहेत, ज्यामुळे पाणीसाठा वाढला आहे.कोल्हापूर परिसरात नंदिनी नदीला पवित्र नदी मानले जाते.अनेक मंदिरं आणि धार्मिक स्थळं तिच्या तीरावर वसलेली आहेत.पंचगंगा संगमाजवळील स्नान आणि पूजन ही धार्मिक परंपरेचा भाग आहे.शहरी विस्तारामुळे आणि औद्योगिक सांडपाण्यामुळे नदीच्या स्वच्छतेवर परिणाम झाला आहे.पावसाळ्याबाहेरील काळात नदीचा प्रवाह कमी होतो, ज्यामुळे भूजलपातळी घटते.नंदिनी नदी ही कोल्हापूर जिल्ह्याच्या जलसंपत्ती, शेती आणि सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. तिच्या संवर्धनासाठी स्थानिक आणि शासकीय स्तरावर प्रयत्न सुरू आहेत.

नल्ली नदी (Nalli River)

नल्ली नदी ही दक्षिण भारतातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. तिचा उल्लेख विशेषतः तमिळनाडू राज्यात आढळतो. नल्ली नदी ही त्या भागातील कावेरी नदीच्या उपनद्यांपैकी एक लहान प्रवाह मानली जाते. स्थानिक पातळीवर ही नदी सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्याचा महत्त्वाचा स्रोत

आहे.नल्ली नदीचा उगम पूर्व घाट (Eastern Ghats) पर्वतरांगेच्या डोंगराळ भागात होतो.उगमस्थळ साधारणतः सेलम–धर्मपुरी जिल्ह्यांच्या सीमेजवळील उंच प्रदेशात आहे.नदीचा प्रवाह पूर्वेकडे आहे.ती प्रामुख्याने तमिळनाडूच्या मध्यभागातून वाहते.तिची लांबी सुमारे ५०–७० किलोमीटर आहे.प्रवाहाच्या शेवटी ती कावेरी नदीशी संगम साधते.नल्ली नदीचा संगम कावेरी नदीच्या डाव्या तीरावर होतो.

हा संगम साधारणतः इरोड (Erode) किंवा नमक्कल (Namakkal) जिल्ह्यांच्या हद्दीत आहे.नल्ली नदीला काही लहान पर्वतीय ओहोळ मिळतात, जे पावसाळ्यात सक्रिय असतात. या उपप्रवाहांमुळे नदीचा प्रवाह वाढतो.नदीचे पाणी शेतीसाठी, विशेषतः धान, ऊस, आणि केळी लागवडीसाठी वापरले जाते.काही ठिकाणी नदीवर लहान बंधारे व जलसाठे तयार करण्यात आले आहेत.नदीकाठचा प्रदेश सुपीक गाळमातीचा आहे.नल्ली नदी परिसरात वनस्पती व प्राणीवैविध्य आढळते.ती त्या भागातील भूजल पुनर्भरणासाठी उपयुक्त आहे.परंतु, उन्हाळ्यात पाण्याची कमतरता आणि स्थानिक प्रदूषणाचे प्रमाण वाढते.स्थानिक लोक नल्ली नदीला पवित्र जलप्रवाह मानतात. नदीकाठावर ग्रामदेवता मंदिरं आणि पूजाविधी पारंपरिक स्वरूपात चालतात. नल्ली नदी ही जरी लहान असली तरी तमिळनाडूच्या कावेरी नदी प्रणालीतील एक महत्त्वाची उपनदी आहे. ती स्थानिक शेती, पिण्याचे पाणी, आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.

नळगंगा नदी (Nalganga River)

नळगंगा नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील एक महत्त्वाची नदी

आहे. ही नदी पुर्णा नदीची उपनदी असून तिचा प्रवाह बुलढाणा जिल्ह्यातून जातो. नळगंगा नदीचे पाणी स्थानिक पातळीवर शेतीसाठी, पिण्यासाठी आणि औद्योगिक वापरासाठी मोठ्या प्रमाणावर उपयोगात आहे.नळगंगा नदीचा उगम सतपुडा पर्वतरांगांच्या दक्षिणेकडील डोंगराळ भागात, म्हणजेच खामगाव तालुक्याच्या उत्तरेतील परिसरात होतो.उगमस्थळ उंच व पावसाळ्यात पाण्याने समृद्ध असते.नदीचा प्रवाह मुख्यतः दक्षिणेकडे आहे.ती बुलढाणा जिल्ह्यातून वाहत जाऊन पुर्णा नदीला मिळते.तिची लांबी अंदाजे ८० ते १०० किलोमीटर आहे.नळगंगा नदीचा संगम खामगाव–सांगळी दरम्यानच्या मैदान भागात पुर्णा नदीशी होतो.पुर्णा नदी पुढे तापी नदीची उपनदी म्हणून मिळते.नळगंगा नदीला काही लहान उपनद्या मिळतात —मोरना नदी, भोरगाव परिसरातील ओहोळ, म्हैसवाडा नाला इत्यादी.

नळगंगा धरण (Nalganga Dam):नळगंगा नदीवर नळगंगा जलसिंचन प्रकल्प उभारलेला आहे.हा खामगाव तालुक्यातील पोखरी गावाजवळ स्थित आहे.धरणाचा मुख्य उद्देश —सिंचन, पिण्याचे पाणीपुरवठा, आणि

पूरनियंत्रण.यामुळे बुलढाणा आणि खामगाव तालुक्यांतील शेतीला मोठा फायदा झाला आहे.नदीचे पाणी भात, कापूस, सोयाबीन, ज्वारी, आणि गहू लागवडीसाठी वापरले जाते.नदीकाठचा परिसर सुपीक काळी मातीचा आहे.नळगंगा धरणामुळे भूजल पुनर्भरण आणि पिकांची उत्पादकता वाढली आहे.नळगंगा नदी परिसरातील काही गावांमध्ये नदीदेवतेची पूजा केली जाते. पावसाळ्यात नदीच्या पाण्यात स्नान आणि जलपूजन परंपरेचा भाग असतो. नळगंगा नदी ही विदर्भ प्रदेशातील एक महत्त्वाची उपनदी असून तिच्या जलसिंचन प्रकल्पामुळे परिसराच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळाली आहे. ही नदी तापी नदी प्रणालीचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

नांद नदी (Nand River)

नांद नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा प्रदेशातील एक लहान पण महत्त्वाची नदी आहे. ही नदी गोदावरी नदीची उपनदी असून, प्रामुख्याने हिंगोली, नांदेड आणि परभणी जिल्ह्यांमधून वाहते. नांद नदीचे पाणी स्थानिक शेती, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा आणि जलसंपत्तीच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण आहे.नांद नदीचा उगम हिंगोली जिल्ह्यातील अजिनठ टेकड्यांच्या (Ajintha Hill Range) डोंगराळ भागात होतो.उगमस्थळ डोंगर आणि वनप्रदेश असलेल्या पावसाळी भागात आहे.नदीचा प्रवाह प्रामुख्याने पूर्व–दक्षिण दिशेने आहे.ती हिंगोली जिल्ह्यातून नांदेड जिल्ह्यात प्रवेश करते.तिची एकूण लांबी साधारणतः ७० ते ९० किलोमीटर आहे.नांद नदीचा संगम गोदावरी नदीच्या उजव्या तीरावर होतो.हा संगम नांदेड जिल्ह्यातील मुखेड–देगलूर परिसरात

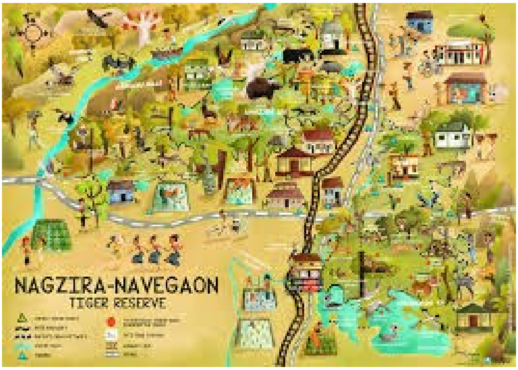
असल्याचे आढळते.नांद नदीला काही लहान ओहोळ आणि नाले मिळतात. पावसाळ्यात हे प्रवाह नदीला अधिक पाणीपुरवठा करतात.नदीचे पाणी शेतीसाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते.प्रमुख पिके: सोयाबीन, ज्वारी, गहू, ऊस आणि भाजीपाला.नदीवर काही लहान बंधारे (Kolhapur Type Weirs) आणि जलसाठे उभारले गेले आहेत.नदीकाठच्या मातीमध्ये सुपीक काळी माती व गाळमाती आढळते.नांद नदी हा भाग गोदावरी जलप्रणालीचा एक महत्त्वाचा घटक आहे.नदीमुळे परिसरातील भूजल पातळी टिकून राहते.नदीकाठच्या भागात झाडे, झुडपे, आणि पक्ष्यांचे अधिवास आढळतात.स्थानिक लोक नांद नदीला पवित्र मानतात.काही गावांमध्ये नांद देवी / नदीदेवतेचे पूजन केले जाते.नांदेड जिल्ह्यातील काही धार्मिक उत्सवांमध्ये या नदीचे पाणी वापरले जाते.

नांद नदी ही जरी आकाराने लहान असली तरी ती मराठवाड्यातील गोदावरी नदी प्रणालीतील एक महत्त्वाची उपनदी आहे.ती स्थानिक पातळीवर शेती, पिण्याचे पाणी आणि पर्यावरणीय संतुलनासाठी अत्यावश्यक आहे.

नागझरी नदी (Nagzhari River)

नागझरी नदी ही महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशातील एक लहान पण स्थानिकदृष्ट्या महत्त्वाची नदी आहे. ती अमरावती जिल्ह्यात प्रामुख्याने आढळते आणि पूरना नदीची उपनदी मानली जाते. या नदीचे पाणी स्थानिक शेती आणि जलसंपत्तीच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत उपयुक्त आहे.नागझरी नदीचा उगम मेळघाट परिसरातील सतपुडा पर्वतरांगांमध्ये होतो.उगमभागात वर्षभर

पाऊस व घनदाट अरण्य असल्यामुळे नदीला सतत पाणीपुरवठा मिळतो.नदीचा प्रवाह मुख्यतः दक्षिणेकडे आणि आग्नेय दिशेने आहे.ती अमरावती जिल्ह्यातील धारणी–अचलपूर–चिखलदरा भागातून खाली येऊन मैदानी प्रदेशात प्रवेश करते.नदीची लांबी सुमारे ६० ते ८० किलोमीटर आहे.नागझरी नदी पुढे पूरना नदीला (Purna River) मिळते.पूरना नदी ही नंतर तापी नदीची उपनदी आहे, त्यामुळे नागझरी नदी अप्रत्यक्षरीत्या तापी नदी प्रणालीचा भाग

आहे.नागझरी नदीला काही लहान उपनद्या मिळतात, जसे मेळघाटातील डोंगराळ ओहोळ, जांभळगाव व हरिसाल परिसरातील स्थानिक प्रवाह.

नागझरी धरण (Nagzhari Dam):नागझरी नदीवर नागझरी जलसिंचन प्रकल्प उभारण्यात आला आहे.हे धरण अमरावती जिल्ह्यातील धारणी तालुक्यात स्थित आहे.धरणाचा मुख्य उद्देश सिंचन, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, पूरनियंत्रण.या प्रकल्पामुळे स्थानिक पिकांची उत्पादकता वाढली आहे.नदीचे पाणी कापूस, सोयाबीन, ज्वारी, गहू, ऊस इत्यादी पिकांसाठी वापरले जाते.नदीकाठचा प्रदेश सुपीक काळी व गाळमातीचा आहे.नागझरी नदी परिसरात वन्यजीव आणि पक्षी आढळतात (विशेषतः मेळघाट टायगर रिझर्व्हच्या आसपास).स्थानिक गावांमध्ये नागझरी नदीला पवित्र जलप्रवाह मानले जाते.दरवर्षी पावसाळ्याच्या प्रारंभी नदीपूजन आणि जलसंवर्धन मोहिमा राबवल्या जातात.नागझरी नदी ही अमरावती

जिल्ह्यातील पूरना नदीची एक उपनदी असून ती ताप्ती नदी प्रणालीतील एक महत्त्वाचा प्रवाह आहे.तिचे धरण, सिंचन, आणि जलसाठा व्यवस्थापन या माध्यमातून स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि पर्यावरणीय संतुलन राखले जाते.

नीरा नदी (Nira River)

नीरा नदी ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची नदी असून ती पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे आणि सोलापूर जिल्ह्यांतून वाहते.ही नदी भीमा नदीची प्रमुख उपनदी आहे आणि त्यामुळे ती कृष्णा नदी प्रणालीचा एक भाग मानली जाते.नीरा नदीचे पाणी शेती, पिण्याचे पाणी आणि औद्योगिक वापरासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.नीरा नदीचा उगम सातारा जिल्ह्यातील महाबळेश्वर पठारावरून, खंडाळा–भोर परिसरातील बालघाट पर्वतरांगेतून होतो.उगमस्थान सुमारे १, २०० मीटर उंचीवर आहे.नदीचा प्रवाह पश्चिम घाटातून पूर्वेकडे आहे.ती सातारा, पुणे आणि सोलापूर जिल्ह्यांतून प्रवास करते.नदीची एकूण लांबी सुमारे १८० किलोमीटर आहे.नीरा नदी सोलापूर जिल्ह्यातील नरसिंहपूर (तालुका इंदापूर) येथे भीमा नदीला मिळते.त्यामुळे नीरा नदी अप्रत्यक्षरीत्या कृष्णा नदी प्रणालीचा भाग ठरते.नीरा नदीला काही लहान उपनद्या मिळतात, त्यापैकी करा नदी, माण नदी, गुंजवणी होळ, वल्हा ओहोळ.

नीरा नदीवरील प्रमुख धरणे:(अ) नीरा-देवघर धरण (Nira-Deoghar Dam)स्थान: पुणे जिल्ह्यातील भोर तालुका.उद्देश: पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, सिंचन, वीज निर्मिती.या धरणामुळे पुणे शहराला आणि परिसराला पाणीपुरवठा होतो.(ब) वीर धरण (Veer Dam)स्थान: पुणे–सोलापूर जिल्ह्यांच्या सीमेवर, पळसदेव गावाजवळ.हे नीरा नदीवरील सर्वात मोठे धरण आहे.उद्देश: सिंचन आणि पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा.नदीकाठचा प्रदेश सिंचनाखालील सुपीक प्रदेश आहे.नीरा नदीच्या पाण्यामुळे ऊस, भात, गहू, डाळी, आणि भाजीपाला यांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते.पुणे आणि सोलापूर जिल्ह्यांचा शेती विकास या नदीवर अवलंबून आहे.नीरा नदी परिसरात पक्षी, मासे आणि जलवनस्पतींची समृद्ध जैवविविधता आढळते.स्थानिक लोक नदीला जीवनदायिनी माता मानतात आणि नीरा महोत्सव किंवा नदीपूजनही करतात.
नीरा नदी ही पश्चिम महाराष्ट्रातील महत्त्वाची उपनदी असून ती भीमा नदीला मिळून कृष्णा नदी प्रणालीचा भाग बनते.या नदीमुळे पश्चिम महाराष्ट्रातील कृषी, जलपुरवठा, आणि पर्यावरणीय संतुलन टिकून आहे.

निर्विंध्या नदी (Nirvindhya River)

निर्विंध्या नदी ही भारतातील मध्य प्रदेशातील एक लहान पण ऐतिहासिकदृष्ट्या उल्लेखनीय नदी आहे.तिचा उल्लेख काही पुराणग्रंथांमध्ये आणि स्थानिक आख्यायिकांमध्ये आढळतो.

ही नदी विंध्य पर्वतरांगेच्या दक्षिण भागातील प्रवाहांपैकी एक असून ती नर्मदा नदी प्रणालीशी संबंधित मानली जाते.निर्विंध्या नदीचा उगम मध्य

प्रदेशातील विंध्य पर्वतरांगेतील डोंगराळ भागात होतो.हा भाग रीवा (Rewa) आणि सतना (Satna) जिल्ह्यांच्या सीमेवर आहे. नदीचा उगमस्थान परिसर घनदाट जंगल आणि टेकड्यांनी वेढलेला आहे.नदीचा प्रवाह पूर्व-दक्षिण दिशेने आहे.ती रीवा जिल्ह्यातून वाहत जाऊन अखेरीस टोंस (Tons) नदीला मिळते.टोंस नदी ही गंगा नदीची उपनदी असल्याने निर्विंध्या नदी अप्रत्यक्षपणे गंगा प्रणालीचा भाग आहे.नदीची लांबी सुमारे ६० ते ८० किलोमीटर इतकी मानली जाते.निर्विंध्या नदीचा संगम टोंस नदीशी रीवा जिल्ह्याच्या सीमेवर होतो.टोंस नदी पुढे जाऊन गंगा नदीला (प्रयागराजजवळ) मिळते.नदीचा परिसर विंध्य पठारावर असल्यामुळे तिच्या पात्रात खडकाळ आणि दगडी तळी आढळतात.पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह प्रचंड असतो, परंतु उन्हाळ्यात पाण्याचे प्रमाण खूप घटते.नदीकाठचा प्रदेश मातीचा धूप, जंगल व शेती क्षेत्र यांचा मिश्रित भाग आहे.नदीचे पाणी प्रामुख्याने स्थानिक सिंचनासाठी व जनावरांच्या पिण्यासाठी वापरले जाते.लहान बांध आणि ओहोळ साठे नदीकाठावर तयार केले गेले आहेत.‘निर्विंध्या’ या नावाचा अर्थ “विंध्य पर्वताशी संबंधित” असा होतो.काही स्थानिक आख्यायिकांनुसार नदीचा उल्लेख रामायण आणि पुराणकालीन भूगोलात विंध्यप्रदेशातील नद्यांमध्ये केला गेला आहे.

निर्विंध्या नदी ही विंध्य पर्वतरांगेतील एक लहान पण ऐतिहासिकदृष्ट्या उल्लेखनीय नदी असून ती टोंस नदीमार्गे गंगा नदी प्रणालीशी जोडलेली आहे.स्थानिक शेती, पर्यावरणीय संतुलन आणि सांस्कृतिक वारसा टिकविण्यात या नदीची भूमिका महत्त्वाची आहे.

नून नदी (Nun / Noon River)

नून नदी (Nun / Noon River) ही उत्तर प्रदेशमधील एक नदी आहे. हे नदीप्रणाली पूर्वी 47 गावांमधून वाहत असे आणि शेवटी यमुना नदी (Yamuna River) मध्ये मिळत असे. नून नदी कधी काळी 2, 780 हेक्टेअर (2780 .تق ha) शेतजमिनींना पाणी देणारी, पशुपालनासाठी जलस्रोत आणि कृषीसाठी महत्त्वाची नदी होती. वर्षानुवर्षे कमी पाऊस, अतिक्रमण (नदीच्या मार्गावर झालेली अवैध घरे / बांधणी), जलवाहिन्यांचा न لا proper दुरुस्तीचा अभाव अशा कारणांनी नून नदीचा प्रवाह बंद पडला आणि नदीला "विलुप्त / मृतप्राय" समजले जायचे. त्यामुळे शेतकरी, पशुपालक यांना सिंचन व पिण्याच्या पाण्याचा त्रास होऊ लागला. काही भागात पाणी वाटप बंद झाले होते. पुनरुज्जीवन — "नदी पुनरुज्जीवन मोहिम"पण 2020च्या दशकाच्या अखेर आणि 2025 मध्ये नून नदीचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले आहे:2021 पासून सुरू झालेल्या या प्रयत्नात, स्थानिक लोक, शेतकरी, ग्रामपंचायत, प्रशासन यांनी सहभागी होऊन नदीचा मूळ मार्ग शोधला (कधीकाळी केलेल्या अवैध बांधणी व अतिक्रमण हटवले). सर्वप्रथम 14 किलोमीटर विमानिका (drainage basin / नाल्यांचा) पुनर्संचयित करून, नंतर नदीच्या 81 किलोमीटर मार्गाला व्यवस्थित पाणी मिळावे, अशी व्यवस्था करत 81 किमी रुंदीची नून नदी पुनर्जीवित करण्यात आली. या कामात हजारो स्थानिक लोक सहभागी झाले. फावडा-श्रद्धा (श्रमदान), सरकारी योजनांचा वापर (उदा. मनरेगा) यांचा समावेश होत होता. पुनरुज्जीवनाचे फायदे पुनरुज्जीवनामुळे निन्मलिखित फायदा झाला:15, 350 हून अधिक शेतकरी व 2, 780 हेक्टेअर

शेतजमिनींना सिंचनासाठी पाणी उपलब्ध होईल. भूजल स्तर सुधारण्याची शक्यता; पाण्याची उपलब्धता पशुपालन, पिण्याच्या पाण्यासाठी, शिवाय महिलांसाठी domestic use साठी. नदी किनारी वृक्षारोपण (उदा. 40, 000 पेड़) — पर्यावरण संवर्धन, नदीचे तटस्थिरीकरण, जैवविविधता वाढवणे समाजातील शक्ती (ग्रामीण, प्रशासन, महिलांसह) एकत्र येणे, स्थानिक स्वावलंबन, जलस्रोत व पर्यावरण संवर्धन यांची जाणीव वाढणे. नदीचे पुनरुज्जीवन कायम टिकाऊ व्हावे, यासाठी रन ऑफ मार्ग, जलप्रवाह, नाल्यांची नियमित देखभाल आवश्यक आहे.नदीच्या आसपासची अवैध बांधणी, अतिक्रमण पुन्हा रोखणे, पर्यावरणाचा संतुलन कायम ठेवणे गरजेचे आहे.नदी आणि त्याच्या किनार्यांवर वृक्षारोपण, पाणी साठवण्याची योग्य व्यवस्था, जलसंचय तंत्रांचा वापर — हे सतत चालू ठेवणे महत्त्वाचे.

नंदा नदी Nanda River – उत्तराखंड (गंगा उपनदी)

नंदा नदी ही उत्तराखंड राज्यातील कुमार-हिमालयीन परिसरात वाहणारी एक स्वच्छ व थंड हवामानातील जलप्रवाह असलेली नदी आहे. या नदीचा उगम प्रामुख्याने नंदा देवी राष्ट्रीय उद्यान, नंदा घुंटी किंवा कुमाऊँ–गढवाल हिमालयातील हिमनदीजन्य प्रवाहांमधून होत असल्याचे मानले जाते. उगमभागात बर्फ वितळणे, स्थानिक झरे आणि उंच पर्वतीय दऱ्यांतील वर्षाव हे तिचे प्रमुख पाणीस्त्रोत आहेत. प्रारंभी नदी अरुंद दऱ्यांतून वेगाने वाहत खाली उतरते आणि नंतर अल्मोरा, बागेश्वर क्षेत्राकडे येताना तिचा प्रवाह तुलनेने स्थिर होतो. नंदा नदी पुढे अनेक लहान हिमालयीन नाले आणि उपप्रवाह एकवटून

अधिक प्रवाही होते व शेवटी कुमाऊँ गढवाल दरम्यानच्या गंगेच्या उपप्रवाहांमध्ये मिळून गंगा नदी प्रणालीचा एक भाग बनते. या नदीकाठी वसलेली अनेक गावे पिण्याच्या पाण्यासाठी, कृषीसाठी व लहान सिंचन योजनांसाठी तिच्या प्रवाहावर अवलंबून आहेत. स्थानिक जैवविविधतेला पोषक असलेली ही नदी पर्यटन, ट्रेकिंग मार्ग आणि पर्यावरणीय संवर्धनासाठीही महत्त्वाची मानली जाते.

नरवा नदी Narva River छत्तीसगड (स्थानिक लहान प्रवाह):

नरवा नदी ही छत्तीसगड राज्यातील मध्यभाग–दक्षिण भागात आढळणारी एक लहान स्थानिक नदी/नाला असून मुख्यतः वर्षावावर अवलंबून असलेला मौसमी प्रवाह आहे. या नदीचा उगम सामान्यतः लघु टेकड्यांच्या उतारांवर, जंगल विभागातील झरे आणि पावसाच्या पाण्याने तयार होणाऱ्या ओढ्यांतून होतो. उगमस्थानावर नदीचा प्रवाह अरुंद आणि वेगवान असून पावसाळ्यात तिचा जलप्रवाह वाढतो. पुढे ती आसपासच्या ग्रामीण भागांमधून वाहत जाते आणि शेतीसाठी आवश्यक असलेल्या लहान सिंचन स्रोतांचे पाणी उपलब्ध करून देते. अनेक ठिकाणी नरवा नदीला जोडलेले नरवा–गरुवा–घुरुवा-बारी (NGGB) या स्थानिक जलसंवर्धन कार्यक्रमांमुळे तिचा जलसाठा वाढवण्याचे प्रयत्न केले जातात, ज्यामुळे भूजलपातळी सुधारणे, पिण्याचे पाणी आणि जनावरांसाठी उपलब्धता वाढते. शेवटच्या टप्प्यात हा मौसमी प्रवाह जवळच्या एखाद्या मोठ्या नाल्यात किंवा स्थानिक उपनदीत विलीन होतो. ग्रामीण जीवन, कृषी आणि जलसंवर्धनासाठी उपयुक्त असा हा छोटा पण महत्त्वाचा नदीप्रवाह मानला जातो.

नाग नदी Nag River महाराष्ट्र/गोवा (स्थानिक उपनदी):

नाग नदी ही महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांच्या सीमेजवळील वाहणारी एक स्थानिक उपनदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने पश्चिम घाटातील टेकड्यांमधून वाहते आणि तिचा प्रवाह पावसाळ्यात जास्त असतो, तर हिवाळ्यात हा तुलनेने कमी होतो. उगम मुख्यतः गोवा-महाराष्ट्र सीमेवरील पर्वतीय क्षेत्र आणि त्यातील छोटे झरे, नाले आणि जंगलातून होतो. सुरुवातीच्या भागात नदी अरुंद आणि वेगवान असते, आणि टेकड्यांमधून वाहताना ती अनेक छोटे खड्डे, धबधबे आणि वाळूने भरलेले ओढे तयार करते.नाग नदी स्थानिक पातळीवर कृषी, पिण्याचे पाणी आणि गावकऱ्यांच्या दैनंदिन गरजांसाठी महत्त्वाची आहे. तिच्या प्रवाहात अनेक लहान उपनदी मिसळतात, ज्यामुळे स्थानिक जलसंपत्ती वाढते. शेवटी नाग नदी मोठ्या नदीस किंवा जलसंग्रहात विलीन होऊन गंगा-पारंपरिक जलप्रवाहात योगदान देते. या नदीकाठी परिसरातील वनस्पती, मच्छीमार आणि ग्रामीण जीवन यांच्यासाठी जैवविविधतेचा आधार मिळतो, ज्यामुळे स्थानिक पर्यावरणीय संतुलन राखले जाते.

नदीगंगा / नंदीगंगा Nadiganga / Nandiganga कर्नाटक/ तमिळनाडू (लहान स्थानिक नदी) नदीगंगा, ज्याला स्थानिक पातळीवर नंदीगंगा असेही ओळखले जाते, ही कर्नाटक आणि तमिळनाडू राज्यांच्या सीमेजवळ वाहणारी लहान स्थानिक नदी आहे. या नदीचा उगम पश्चिम घाटातील टेकड्यांमधील झऱ्यांमधून होतो आणि ती सुरुवातीच्या भागात अरुंद, घनदाट जंगलांतून आणि ढगाळ हवामान असलेल्या पर्वतीय प्रदेशातून खाली वाहते. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह जास्त असून हिवाळ्यात हा तुलनेने

कमी होतो.नदीगंगा / नंदीगंगा परिसरातील गावे, शेतकरी आणि स्थानिक ग्रामविकास यांच्यासाठी पाण्याचा महत्त्वाचा स्रोत आहे. तिच्या प्रवाहात काही लहान उपनदी मिसळतात, ज्यामुळे सिंचनासाठी आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी स्थानिक गरज भागवता येते. नदीकाठच्या परिसरात जैवविविधता जपली जाते आणि नदीसंबंधी लहान धरणे, जलसंग्रहण प्रकल्प चालवले जातात. शेवटी ही नदी स्थानिक जलस्रोतांमध्ये किंवा मोठ्या नदीच्या उपनदीत विलीन होते, परंतु स्थानिक पातळीवर तिचे योगदान महत्वाचे आहे.

नयाद्री नदी Nayadri River महाराष्ट्र (विदर्भ)

नयाद्री नदी ही महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशातील लहान उपनदी आहे. ही नदी प्रामुख्याने स्थानिक टेकड्यांमधून उगम पावते, जिथे पावसाचे पाणी, छोटे झरे आणि भूजल स्रोत यांचा संयोग होतो. सुरुवातीच्या भागात नदी अरुंद असून प्रवाह वेगवान असतो, परंतु ती खाली येताना हळूहळू विस्तीर्ण होत जाते.नयाद्री नदी मुख्यतः ग्रामीण भागातील पाणीपुरवठा, शेतकरी सिंचन आणि स्थानिक शेतीसाठी महत्त्वाची आहे. तिच्या प्रवाहात काही लहान नाले मिसळतात, ज्यामुळे पाणीस्रोत अधिक प्रमाणात उपलब्ध होतो. नदीकाठच्या परिसरात काही ठिकाणी लहान जलसाठा किंवा तलाव तयार करून पाण्याचे संवर्धन केले जाते. नयाद्री नदी शेवटी मोठ्या जलप्रवाहाशी किंवा विदर्भातील प्रमुख नदीच्या उपनदीत विलीन होते, परंतु स्थानिक पातळीवर तिचे योगदान महत्वाचे मानले जाते.

नवल नदी Naval River राजस्थान (स्थानिक पाणलोटातील नदी)

नवल नदी ही राजस्थानमधील एक स्थानिक पाणलोटातील नदी आहे, जी मुख्यतः परिसरातील लहान दऱ्या, झरे आणि पावसाळी नाले यांमधून उगम पावते. या नदीचा प्रवाह अरुंद असून पावसाळ्यात ती वेगाने वाहते, तर हिवाळ्यात त्याचा जलस्रोत तुलनेने कमी होतो.नवल नदी मुख्यतः स्थानिक शेती, पिण्याचे पाणी आणि जनावरांसाठी उपयुक्त आहे. नदीकाठच्या परिसरात लहान गावं आणि जमिनीवर सिंचन करण्यासाठी तिचा उपयोग केला जातो. काही ठिकाणी नदीच्या पाण्याचा संचय करण्यासाठी छोटे तलाव किंवा जलसाठे तयार केले गेले आहेत, ज्यामुळे पावसाळ्याच्या हंगामात पाण्याचा उपयोग वर्षभर करता येतो. ही नदी अखेरीस स्थानिक पाणलोटातील मोठ्या नाल्यात किंवा उपनदीत विलीन होते. स्थानिक जलसंपत्ती आणि ग्रामीण जीवनासाठी नवल नदीचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

नालसर नदी Nalsar River गुजरात (स्थानिक जलवाहिनी):

नालसर नदी ही गुजरात राज्यातील एक स्थानिक जलवाहिनी आहे, जी प्रामुख्याने परिसरातील लहान टेकड्या, झरे आणि पावसाळी नाले यांमधून उगम पावते. सुरुवातीच्या भागात नदीचा प्रवाह अरुंद व वेगवान असतो, तर ती खाली येताच हळूहळू विस्तीर्ण होत जाते.नालसर नदी मुख्यतः स्थानीय शेती, पिण्याचे पाणी आणि पशुसंवर्धन यासाठी महत्त्वाची आहे. नदीकाठच्या परिसरात काही ठिकाणी लहान जलसाठे किंवा तलाव तयार करून पाण्याचा संचय केला जातो, ज्यामुळे पावसाळ्याच्या हंगामानंतरही पाण्याचा उपयोग

करता येतो. नालसर नदीचे प्रवाह स्थानिक पातळीवरच महत्त्वाचे असून, ती शेवटी मोठ्या जलस्रोत किंवा उपनदीत विलीन होते. ग्रामीण भागातील जलसंपत्ती आणि पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी ही नदी उपयुक्त मानली जाते.

नद्या / नदा नदी Rivers / Rivers Rivers – महाराष्ट्र (स्थानिक प्रवाह)

नद्या किंवा नदा नदी ही महाराष्ट्रातील स्थानिक प्रवाह असलेली लहान नदी आहे. ही प्रामुख्याने ग्रामीण भागातील टेकडीवाडी, झरे आणि पावसाळी नाले यांमधून उगम पावते. सुरुवातीच्या भागात नदी अरुंद असून तिचा प्रवाह वेगवान असतो, परंतु ती खाली येताच हळूहळू विस्तीर्ण होतो आणि आसपासच्या शेतीसाठी पाणी पुरवते.नद्या / नदा नदी मुख्यतः स्थानिक गावकऱ्यांच्या पिण्याच्या पाण्यासाठी, सिंचनासाठी आणि पशुसंवर्धनासाठी महत्त्वाची आहे. काही ठिकाणी तिच्या प्रवाहावर छोटे जलसाठे किंवा तलाव तयार केलेले आहेत, ज्यामुळे पावसाळ्यानंतरही पाण्याचा उपयोग करता येतो. ही नदी शेवटी स्थानिक उपनद्या किंवा मोठ्या जलस्रोतांमध्ये विलीन होते. ग्रामीण भागातील जीवन आणि स्थानिक जलसंपत्ती टिकवण्यासाठी नद्या / नदा नदीचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

नंदा नदी Nanda River उत्तराखंड (गंगा प्रणालीतील उपनदी):

नंदा नदी ही उत्तराखंड राज्यातील गंगा नदीची उपनदी आहे. तिचा उगम हिमालयातील नंदा देवी परिसरातल्या पर्वतीय झऱ्यांमधून होतो, जिथे बर्फ

वितळणे आणि पावसाचे पाणी नदीला प्रारंभिक प्रवाह देते. सुरुवातीच्या भागात नंदा नदी अरुंद व वेगवान आहे आणि ती पर्वतीय दऱ्यांतून खाली वाहते. खाली येताच नदीचा प्रवाह हळूहळू स्थिर होतो आणि ती गंगा नदीच्या मुख्य प्रवाहात मिळते.नंदा नदीच्या काठावर वसलेली अनेक गावे व परिसरातील शेती यासाठी ही नदी महत्त्वाची आहे. ती पिण्याचे पाणी, सिंचन आणि स्थानिक जलसंपत्ती यासाठी उपयुक्त आहे. नदीच्या परिसरात जैवविविधतेला पोषक परिसंस्था आढळते, तसेच पर्वतीय पर्यटन आणि ट्रेकिंगसाठी देखील या नदीचे महत्त्व आहे. नंदा नदी ही गंगा प्रणालीचा एक लहान पण महत्त्वाचा घटक म्हणून स्थानिक आणि पारिस्थितिकीय दृष्ट्या महत्वाची मानली जाते.

नरवा नदी Narva River छत्तीसगड (लहान स्थानिक नदी):

नरवा नदी ही छत्तीसगड राज्यातील लहान स्थानिक नदी आहे, जी मुख्यतः पावसाळ्यावर अवलंबून असते. तिचा उगम मध्यभागी टेकड्यांतील झऱ्यांमधून आणि लहान दऱ्यांमधून होतो. सुरुवातीच्या भागात प्रवाह अरुंद आणि वेगवान असतो, पण नदी खाली येताच हळूहळू विस्तीर्ण होते.नरवा नदी मुख्यतः ग्रामीण भागातील पाणीपुरवठा, शेतीसाठी सिंचन आणि पशुसंवर्धन यासाठी महत्त्वाची आहे. नदीकाठी काही ठिकाणी छोटे जलसाठे किंवा तलाव तयार करून पावसाळ्याच्या हंगामात पाण्याचा संचय केला जातो. शेवटी हा लहान प्रवाह जवळच्या मोठ्या नाल्यात किंवा उपनदीत विलीन होतो. स्थानिक पातळीवर नरवा नदीचे योगदान ग्रामीण जीवन आणि पर्यावरणीय संतुलन राखण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

नाग नदी Nag River महाराष्ट्र/गोवा (लहान उपनदी):

नाग नदी ही महाराष्ट्र आणि गोवा राज्यांच्या सीमेजवळ वाहणारी लहान उपनदी आहे. तिचा उगम मुख्यतः पश्चिम घाटातील टेकडीवाड्या, झरे आणि पावसाळी नाले यांमधून होतो. सुरुवातीच्या भागात नदी अरुंद व वेगवान असते, परंतु खाली येताना हळूहळू विस्तीर्ण होऊन आसपासच्या क्षेत्रातील शेतीसाठी पाणी उपलब्ध करून देते.नाग नदी स्थानिक पातळीवर ग्रामीण भागातील पिण्याचे पाणी, शेतीसिंचन आणि पशुसंवर्धन यासाठी महत्त्वाची आहे. नदीच्या प्रवाहात काही लहान उपनदी मिसळतात, ज्यामुळे स्थानिक जलसंपत्ती वाढते. नदीकाठच्या परिसरातील जैवविविधता देखील या नदीवर अवलंबून असते. शेवटी नाग नदी मोठ्या नदीच्या उपनदीत किंवा स्थानिक जलसंग्रहात विलीन होते, परंतु ग्रामीण जीवनासाठी तिचे योगदान महत्त्वाचे मानले जाते.

नवल नदी Naval River

नवल नदी ही राजस्थानमधील एक लहान स्थानिक जलवाहिनी आहे. हिचा उगम राज्यातील काही उंचावरच्या परिसरातून होतो आणि प्रवाह मुख्यतः जवळपासच्या ग्रामीण भागातून वाहतो. नदीच्या काठावर शेतकरी व छोटे गाव स्थित आहेत आणि स्थानिक लोक तिचा उपयोग पाणीपुरवठा, सिंचन आणि पशुसंगोपनासाठी करतात. नवल नदी बहुतेक वेळा मोसमी स्वरूपाची असते, म्हणजे पावसाळ्यात तिचा प्रवाह जास्त असतो, तर हिवाळ्यात काही ठिकाणी तो कोरडा राहतो. ही नदी शेवटी जवळच्या मोठ्या जलप्रणालीत विलीन होते आणि स्थानिक जलसंपत्तीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. – नवल नदी

राजस्थानमधील स्थानिक जलवाहिनी आहे. उगम राजस्थानमधील टेकडी भागातून होतो आणि नदी गावकऱ्यांच्या पिण्याचे व शेतीस पाणी पुरवते. नदीची लांबी जास्त नाही, परंतु स्थानिक पातळीवर महत्त्वाची आहे.

नालसर नदी Nalsar River

नालसर नदी ही भारतातील एक लहान स्थानिक नदी आहे. हिचा उगम मुख्यतः स्थानिक उंचीवाटी किंवा पहाडी भागातून होतो आणि नदीचा प्रवाह जवळच्या गावांमधून व शेतकरी क्षेत्रातून जातो. नालसर नदी स्थानिक पाणीपुरवठा, शेतीसाठी सिंचन आणि पशुसंगोपनासाठी महत्त्वाची आहे. पावसाळ्यात तिचा प्रवाह जास्त असतो, तर हिवाळ्यात काही ठिकाणी तो कमी होतो किंवा कोरडा राहतो. ही नदी शेवटी जवळच्या मोठ्या नदीमध्ये किंवा जलस्रोतामध्ये विलीन होते, ज्यामुळे स्थानिक जलसंपत्तीला योगदान मिळते.नदा किंवा नद्या नदी ही महाराष्ट्रातील एक लहान स्थानिक प्रवाह आहे. हिचा उगम राज्यातील काही उंचीवाटी किंवा गावांजवळील पहाडी भागातून होतो आणि प्रवाह मुख्यतः ग्रामीण भागातून वाहतो. या नदीचा पाणीपुरवठा स्थानिक शेतकरी, गावकरी आणि पशुसंगोपनासाठी उपयुक्त ठरतो. पावसाळ्यात नदा नदीचा प्रवाह भरभराट होतो, तर हिवाळ्यात तो काही ठिकाणी कमी होतो किंवा कोरडा राहतो. ही नदी शेवटी आसपासच्या मोठ्या नदीत किंवा जलस्रोतामध्ये विलीन होते, ज्यामुळे स्थानिक जलसंपत्तीला महत्त्वपूर्ण योगदान मिळते.

नेत्रावती / नेथ्रावती नदी Netravati

उगम: कर्नाटकमधील कुड्रेमुख (Kudremukha) Western Ghats – Bangrabalige Valley, Yelaneeru Ghat येथून. प्रवाह मार्ग: नेत्रावती नदी पश्चिमेकडे वाहते, उप्पिनांगडी येथे कुमारधारा नदीशी मिळून पुढे अरब सागरात (मंगळोर) विलीन होते. राज्य: कर्नाटक.

मुख्य शहरे/जिल्हे: धर्मस्थळा, बंटवल, मंगळूर. मुख्य उपनदी: कुमारधारा, मृत्युंजय, कपिला / शिशिला. लांबी: सुमारे 103 किमी.महत्त्व:कर्नाटकाच्या Dakshina Kannada भागाच्या पिण्याच्या पाण्याचा मुख्य स्रोत. कोकणचा सांस्कृतिक आणि कृषी जीवन आधार.पर्यटन, जलचर जैवविविधता आणि धार्मिक स्थळे (धर्मस्थळा) यासाठी प्रसिद्ध.

नाग नदी Nag River

उगम: नाग नदीचा उगम महाराष्ट्रातील लावा टेकडी (Nagpur जवळ) पासून. प्रवाह मार्ग: नाग नदी नागपूर शहरातून वाहते आणि Kanhan–Pench नदी प्रणालीशी जोडली जाते.

राज्य: महाराष्ट्र.मुख्य शहर: नागपूर. उपनदी: पिओली नदी, पोरा नदी ही तिचे लहान उपनदी.

महत्त्व :नागपूर शहराचा ड्रेनेज व जलप्रवाह व्यवस्थापन मुख्य आधार. शहराच्या नावालाही “Nagpur” रूप दिले.

नीळ नदी / भरतापूझा Nila / Bharathappuzha

विशेष नोंद: हा नदी भारतात "Bharathappuzha" नावाने जास्त परिचित आहे, ज्याला Nila River म्हणतात. उगम: अणमलाई डोंगर (Tamil Nadu) आणि पश्चिम घाटातून. प्रवाह मार्ग: केरलमध्ये वाहणारा एक लांब पश्चिमेकडे जाणारा प्रवाह; अरब सागरात Ponnani जवळ विलीन. राज्ये: तमिळनाडू → केरल. लांबी: सुमारे 209 किमी. मुख्य उपनदी: थुत्थापुझा, गायत्रीपुझा, कलपथिपुझा, कनाडिपुझा, तिरूर नदी. महत्त्व:केरलमधील दुसरी सर्वात लांब नदी.कृषि, जलचर परिसंस्था, संस्कृती आणि साहित्यिक परंपरांसाठी प्रसिद्ध.

नीरा नदी NiraRiver

ही महाराष्ट्रातील एक महत्त्वाची नदी आहे आणि तिचा प्रवाह मुख्यतः पश्चिमेकडे आहे. हिचा उगम पश्चिम घाटातील सातारा जिल्ह्यातील पहाडी भागातून होतो. नदीच्या प्रवाह मार्गावर अनेक लहान गावं आणि शेतकरी क्षेत्र आढळतात, जिथे तिचा पाणीपुरवठा आणि सिंचनासाठी मोठा उपयोग होतो. पावसाळ्यात नदीचा प्रवाह प्रचंड वाढतो, तर हिवाळ्यात तो काही प्रमाणात कमी होतो. नीरा नदी अनेक ठिकाणी जलसाठा निर्माण करण्यासाठी धरणे आणि तलाव तयार करण्यासाठी उपयुक्त ठरली आहे. शेवटी ही नदी कृष्णा नदीमध्ये विलीन होते, ज्यामुळे ती परिसरातील जलसंपत्तीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देते.*(उपधारा म्हणून महत्त्व)*उगम: पश्चिम घाट – महाराष्ट्र.प्रवाह: Krishna नदी ची उपनदी, पुणे व सतारा जिल्ह्यांमधून वाहणारी. राज्य: महाराष्ट्र. महत्त्व:कृषीसाठी पिण्याचे पाणी आणि सिंचन पुरवते.